

Լեզվի եվ ուժի
ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ

Ժողովածուն ամփոփում է մամանակակից հայոց լեզվի բա-
նագիտություն, տեքստաբանություն, գիշարվեաաական գրականու-
թյան լեզվի առանձին հարցերի նվիրված ուսումնասիրություններ:
Հանգամաներեն բնավում են բառային համանունները, բարձր բա-
ռերի պատկարգումը և դրանց բազադրիչներն իմաստային փոխ-
հարաբերությունները, հայերեն լեզվաբանական տերմինները և այլն:

Պատասխանատու խմբագիր՝
Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ

70101
Լ $\frac{703(02)-77}{51-76}$

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՐԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ռ. Ն. ՇԱՆՈՒՆՑ

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ՐԱՌԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒԾ*

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

Համանուն բառերը հայերենի բառային համակարգի կարևոր և բաղկացուցիչ մասն են, սակայն առ այսօր, բացի առանձին հոգվածներից, դպրոցական դասագրքերում և բուհական ձեռնարկներում տրված համառոտ տեղեկություններից դրանց վերաբերյալ չունենք մենագրական ուսումնասիրություն:

Համանուն բառերի հետազոտությունը խիստ անհրաժեշտ է ոչ միայն բառադիտության, այլև իմաստաբանության, դարձվածաբանության, ոճաբանության, ընդհանուր լեզվաբանության մի շարք հարցերի լուսաբանման տեսակետից:

Աշխատանքը դրելիս մեր առջև դրել ենք հետևյալ հիմնական նպատակները. 1) բառական համանունության և դրա հետ կապված այլ հարցերի (համանունության և բազմիմաստության սահմանազատման) քննությունը կատարելիս վեր հանել և ղեկավարել այն դրականը, որ արվել է բառադիտության մեջ ընդհանրապես, 2) դասակարգել ժամանակակից դրական հայերենի համանուն բառերը, որոշել նրանց տարբեր տիպերը և տարածման աստիճանը, 3) որոշել համանուն բառերի տեղը բառապաշարի համակարգում, 4) ուսումնասիրել համանուն բառերի գործառությունը տարբեր կոնտեքստներում, 5) համանուն բառերի բառական համակարգը ներկայացնել իր ամբողջության մեջ և հնարավորին չափ պահպանել հարցերի քննության համաշափությունը:

Ուսումնասիրության ընթացքում հենվել ենք գրական հայերե-

* Խմբագիր՝ Լ. Ա. Օհանյան:

նի ընձեռած փաստերի և տվյալների վրա՝ համապատասխան օրինակներ բերելով գեղարվեստական և գիտական գրականությունից, ինչպես նաև մամուլից:

Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենը հանգես է գալիս երկու գրական տարբերակներով՝ արևելահայերենով և արևմտահայերենով: Չնայած դրան, մենք հակված չենք կարծելու, թե հայությունն ունի երկու լեզու, երկու բառային համակարգ: Քանի որ երկու տարբերակների համար էլ բառապաշարը գրեթե ընդհանուր է, և հայության երկու հատվածների համար էլ այն հավասարապես հասկանալի է, ուստի ուսումնասիրության ընթացքում դրական հայերենի ամբողջ բառապաշարը դիտել ենք որպես ընդհանուր համակարգ:

Որոշ լեզվաբաններ համանուն բառերի ուսումնասիրությունը կատարելիս քննությունից դուրս են թողնում թերիմաստ բառերը: Նրանք պատճառաբանում են, որ այնքանով, որքանով համանուն բառերի մեջ մտնում են միայն իմաստով տարբեր բառերը, հետևապես առաջնային պլանում է բառի իմաստը, որից իբր բոլորովին զուրկ են թերիմաստ բառերը: Քանի որ այդ լեզվաբանները թերիմաստ բառերը «բառ» չեն համարում, ուստի՝ բավարարվում են միայն լիիմաստ բառերի քննությամբ: Այս տեսակետը, սակայն, ճիշտ չէ: Այստեղ մենք մանրամասն չենք անդրադառնում լիիմաստ և թերիմաստ բառերի քննությանը¹, թեև իհարկե, ականահայտ է, որ թերիմաստ բառերը որակապես տարբերվում են լիիմաստ բառերից: Եվ ընդհանրապես լեզվի բառային կազմում բոլոր բառերը նույն դերն ու նշանակությունը չունեն, սկսած նյութական իմաստ ունեցող բառերից՝ վերջացրած բառային իմաստը որոշ չափով կորցրած այն հնչյունական միացություններով, որոնց բառ լինելը հաճախ կասկածանք է հարուցում: Այնուամենայնիվ, թերիմաստ բառերից յուրաքանչյուրն ունի իր որոշակի իմաստը, որով այն տարբերվում է նույն հնչյունակազմն ունեցող այլ բառերից: Համանուն բառերի ուսումնասիրության ժամանակ հիմք ենք ընդունել այն սկզբունքը, որ համանունական խմբի կազմում կարող է լինել յուրաքանչյուր բառ՝ անկախ նրանից, թե որ խոսքի մասին է ադատկանում այն: Համանուն բառերի ուսումնասիրությունը թերիկլինի, եթե սահմանափակվենք լոկ լիիմաստ բառերի քննությամբ:

¹ Այդ մասին տե՛ս Ս. Աբրահամյան, *Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում*, Երևան, 1965, էջ 89—194:

Ուսումնասիրության ընթացքում մեր կիրառած մեթոդը հիմնականում համաժամանակյա քննությունն է: Որոշ դեպքերում հարկ է եղել կիրառել ինքնադիտման մեթոդը, օրինակ՝ համանուն բառերի գործառնությունը տարբեր կոնտեքստերում կամ բառային տարբեր շրջապատներում ուսումնասիրելիս մենք օգտվել ենք այդ մեթոդից:

ԲԱՌԱԿԱՆ ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ ԼԵՋԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ժամանակակից բառագիտության ամենահիմնական և դեռևս չվճռված հարցերից մեկը բառի և նրա սահմանների որոշման հարցն է, որի հետ սերտորեն կապվում է նաև բառական համանունների խնդիրը: Եվ պատահական չէ, որ վերջին ժամանակներս համանուն բառերի ուսումնասիրությունը ավելի հաճախ է գրավում լեզվաբանների ուշադրությունը: Համանուն բառերի ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն բառարանագրության, այլ նաև լեզվի ընդհանուր տեսության որոշ հարցերի լուսաբանման տեսակետից: Լեզվի համակարգային բնույթը բացահայտելիս հաճախ անհրաժեշտ է լինում լեզվական միավորների համակարգային կապերը քննել բառային մակարդակում: Այդ կապերը, սակայն, բավարարչափով չեն ուսումնասիրվել: Այս հանգամանքը մեծ դժվարություն է ստեղծում համանուն բառերի ուսումնասիրության համար:

Այժմ համանուն բառերի ծագումը, զարգացումը, գործառնությունը ուսումնասիրության առարկա են դարձել ամենատարբեր լեզվաբանական ուղղությունների կողմից. «Մեր հարյուրամյակում՝ լեզվաբանության ոչ մի բնագավառ չի ունեցել այնպիսի առաջընթաց հաջողություններ, ինչպես համանունների ուսումնասիրությունը: Այդ պրոբլեմին նվիրված գրականությունն այնքան առատ է, այնքան անսպասելի են ստացված արդյունքները, այնքան յուրահատուկ են կիրառվող մեթոդները, որ այդ պրոբլեմների վճռման համար լեզվաբանության մեջ առաջացել է մի հատուկ ենթաճյուղ, որը կարելի է անվանել համանունաբանություն»¹:

¹ S. Ullman. The Principles of semantics, Glasgow, 1951, page 125.

Չնայած համանունների ուսումնասիրության բնագավառում այդքան շատ բան է արվել, այնուամենայնիվ, մինչև այժմ դրանց որոշումն ու սահմանումը շարունակում է մնալ վեճերի ու տարակարծությունների առարկա: Դեռևս չկա համընդհանուր կարծիք համանունների էություն, նրանց սահմանման վերաբերյալ: Կան համանուն բառերի տարբեր սահմանումներ, որոնք կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ. այսպես՝ գրային սահմանումների համար բնորոշ են համարվում դրությունն³, ճնշումային սահմանումները հենվում են արտասանական նույնության վրա⁴, իսկ ճնշումնա-գրային սահմանումների հիմքում ընկած է համանուն բառերի արտասանությունը և գրության նույնությունը⁵:

Պետք է նշել, որ համանուն բառերի հարցում գրային կողմը հիմք ընդունելը մեզ կտանի սխալ ուղիով: Չնայած գրավոր խոսքի հույժ կարևորությանը, հասարակության հաղորդակցության հիմնական միջոցը մնում է բանավոր խոսքը: Գրավոր խոսքը գործնականում բանավոր խոսքի գրաֆիկական արտապատկերումն է: Գուցե գրության նույնության հաշվի առնելը նպատակահարմար չինի ուսուցողական տեսակետից և այդպես մատուցվի դպրոցական գասագրքերում, բայց համանունների գիտական դասակարգման ժամանակ դա կարող է հանգեցնել սխալների:

Մեր կարծիքով, վերոբերյալ սահմանումներից ավելի ճիշտ են «ճնշումային» սահմանումները, այնքանով, որքանով համանուն բառերի համար բնորոշ է համարվում արտասանության նույնությունը: Սակայն այս սահմանումներին (ինչպես նաև և՛ ավանդական, և՛ ժամանակակից տերմիններով ձևակերպվող սահմանումներին՝ «ձև և բովանդակություն», «արտահայտության պլան և բովանդակության պլան») բնորոշ է մի թերություն. հաճախ է խոսվում իմաստների (բովանդակության պլանի) տարբերության մասին, առանց փոփոխություն կերպով զանազանելու բառական և քերականական իմաստները:

³ An Etymological Dictionary of the English language, by Walter Skeat, Oxford, 1909.

⁴ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стр. 107; Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, М., 1958, стр. 39; Л. А. Булаховский, Лексикология современного русского языка, М., 1964, стр. 41.

⁵ Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М., 1964, стр. 41.

Որոշ լեզվաբաններ համանունները սահմանում են ըստ Սոսյուրի տերմինների, Օրինակ՝ Շ. Բալին տալիս է համանունների սահմանումը առանց օգտագործելու «բառ» տերմինը. «Համանուն են կոչվում երկու նշաններ, որոնք ունեն նույնական նշանակից և տարբեր նշանակելիք»⁶, նման սահմանումը, սակայն հստակորեն չի սահմանազատում համահունչ միավորների տարբեր տիպերը, համանուն և բազմիմաստ բառերի սահմանները, Այս սահմանման համաձայն համանուն բառեր են համարվում նաև կոնտեքստային և շարահյուսական համանունները:

Շատ լեզվաբաններ ու մասնավորապես բառաբանագիտներ համանուն են համարում միայն տարբեր ծագում ունեցող բառերը, ուստի իմաստային վոիոխոլոթյան հետեանքով առաջացած համահունչ բառերը դուրս են մնում համանունությունից⁷, Այդ ըմբռնումը, սակայն, ճիշտ չէ և չի կարող լեզվի ներկա վիճակի համանունների վերաբերյալ գոհացուցիչ լինել, քանի որ բացի տարարմատ (гетерогенных) համանուններից, կան նաև երբեմնի բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստների միջև եղած իմաստային կապերի խզման հետեանքով առաջացած համարմատ (гомогенные) համանուններ:

Համանուն բառերի որոշումը, սահմանազատումը պետք է կատարել լեզվի համաժամանակյա քննությամբ: Շատ դեպքերում համանունական խմբերը պատմականորեն նույն բառն են (կառուցումը—կանգնած, անխախտ, կառուցումը—երկարության չափ, կարմրուկ—հիվանդության անուն, կարմրուկ—կարմրագույն, զատիկ—քրիստոնեական տուն, զատիկ—միջատ), բայց լեզվի ներկա վիճակում դրանք իմաստային կողմով չեն կապվում իրար հետ: Հնարավոր է նաև հակառակ երևույթը. երբեմնի համանուն բառերը միանում են մեկ բառի կազմում՝ անկախ նրանց պատմական ծագումից: Իհարկե, նման համանուն բառերի իմաստային կապերը բացահայտելու համար պետք է կատարել պատմական քննություն:

Այժմ մեծ մասամբ բառական «համանունություն» ասելով՝ հասկանում են. 1) երկու և ավելի բառերի արտասանության պատահական զուգահեռություն, 2) երբեմնի բազմիմաստ բառի տրոհումից առաջացող տարբեր բառեր: Թեև այս համանունու-

⁶ Ш. Балли, Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, стр. 189.

⁷ Лексикографический сборник, вып. IV, 1960, стр. 40.

թյունները իրենց ծագմամբ միանգամայն տարբեր են, բայց յուրաքանչյուր լեզվում դրանք նույն երևույթն են ներկայացնում:

«Համանուն» հասկացությունը բխում է երկու և ավելի միավորների հնչական հարաբերություններից: Հենց այս հնչական հարաբերությունների հետևանքով է, որ այդ բառերը կապվում են իրար հետ, այսպես՝ փոշված, համանունական խմբերով: Համանունների միջև արտահայտության պլանում գոյություն ունի նույնության հարաբերություն, իսկ բովանդակության պլանում համանունական խումբը, որպես կանոն, բնորոշվում է այդ բառերի միջև եղած իմաստային կապերի բացակայությամբ:

Հաշվի առնելով վերը նշված բոլոր դիտողությունները, համանուն բառերի համար կարելի է տալ հետևյալ սահմանումը: Համանուն են կոչվում երկու և ավելի բառեր և բառաներ, որոնք արտասանությամբ նույն են, բայց հակադրվում են բառական կամ բառաբանական իմաստներով⁸:

Թեև արտասահմանյան լեզվաբանական գրականության մեջ շատ նյութ կա համանունների վերաբերյալ, սակայն բացակայում է դասակարգման համոզիչ սկզբունքը: Համանունների շատ բառարաններ բառերը մատուցում են անսխստեմ, նույնիսկ շտաբերելով լրիվ և մասնակի համանուններ⁹: Համանունների դասակարգման հաջող փորձ են արել սովետական լեզվաբաններ պրոֆ. Ա. Ի. Սմիրնիցկին և ակադեմիկոս Վ. Վ. Վինոգրադովը¹⁰:

Համանուն բառերը բառապաշարի համակարգում կազմում են համանունական խմբեր, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է երկու, երեք և ավելի բառերից: Յուրաքանչյուր համանունական խումբ իր հերթին կազմում է բառական ենթահամակարգ: Կառուցվածքային տեսակետից յուրաքանչյուր լեզվի՝ իրար նկատմամբ համանուն միավորների կազմը միատեսակ չէ: Մի դեպքում կարող են համընկնել բառեր, որոնք համանուն են քերականական բոլոր ձևերում, ինչպես՝ ափ-բուռ, ափ-եզերք, դոդ-սարսուռ, դոդ-օղակապ, անվաղող, վառելի-հերկել, վառել-քշել, առաջ շարժ-

⁸ Համանուն բառերի համար ավելի բնորոշ է գրության, քան արտասանական նույնությունը, ուստի համաձայն չենք հեղինակի սահմանումին (խմբագիր):

⁹ W. Skeat. Etymological Dictionary of the English language, Oxford, 1909. H. Ogata, R. Inglott, Dictionary of English Homonyms. Pronouncing and Explonatory, Tokyo, 1943.

¹⁰ А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, М., 1956; В. В. Виноградов, Об омонимии и смежных явлениях, ВЯ, 1960, № 5.

վել, ֆերթել—մաշկը հանել, ֆերթել₂—բանաստեղծել և այլն, մի այլ դեպքում կարող են համընկնել քերականական տարբերարժեք ունեցող բառերը, ինչպես՝ հանդերձ₁—հադուատ, հանդերձ₂—միասին, գա₁—գոս, գա₂—գալ բայի ըղձական ապառնիի բայաձևը, տուր₁—ծեծ, տուր₂—տալ բայի հրամայականի բայաձևը, հաբեմ₁—կանանոց, հաբեմ₂—հաբել (հնձել) բայի ըղձական ապառնիի բայաձևը և այլն։ Համանուն բառերի ահա այս հատկանիշներն են հաշվի առնվում Սմիռնիցկու և Վինոգրադովի դասակարգումների ժամանակ։

Սմիռնիցկին անգլերեն լեզվի համանունների նյութի վրա առանձնացնում է համանունության տարբեր տեսակները և հիմնավորում դրանց տարբերություններն ու նմանությունները։ Նա առաջին հերթին սահմանազատում է լրիվ և մասնակի, այնուհետև՝ բառական և բառաքերականական համանունությունը, դրանց դասակարգման հիմքում դնելով բառական և քերականական իմաստների տարբերությունը։ Սմիռնիցկին բառական համանուններ է համարում այն զույգերը, որոնք համընկնում են քերականական բոլոր ձևերում, ինչպես անգլերեն mass₁—մասսա, mass₂—պատարադ, Նրկու բառերն էլ գոյական են և սեռական հոլովում ունեն նույն ձևը։ Նրկորդ տիպը բառաքերականական համանուններն են, որոնք համանունություն են կազմում ոչ բոլոր ձևերում՝ found-հիմնել, found՝ find բայի անցյալ ժամանակը։

Վինոգրադովը ընդհանրապես համանուն է համարում միայն այն բառական միավորները, որոնք արտաքին հնչյունական կազմով համընկնում են իրենց բոլոր ձևերում, այն, ինչ Սմիռնիցկին անվանում է լրիվ (полный) բառական համանուններ, այսինքն՝ երբ համանուն են ոչ թե առանձին բառերի պատահական ձևերը, այլ նրանց ձևերի ողջ համակարգը, ընդ որում, համանունությունը դիտվում է հենց քերականական նույնական ձևերում։ Դրա հետ մեկտեղ, Վինոգրադովը ընդունում է նաև անցումային և խառը ձևեր, որն անվանում է «մասնակի համանունություն»։ Այդ այն դեպքն է, երբ զուգադիպում են ոչ թե առանձին ձևեր, այլ դրանց ձևերի նշանակալից մասը։

Թեև և՛ Սմիռնիցկին, և՛ Վինոգրադովը հստակ կերպով սահմանազատում են լրիվ և մասնակի համանունության դեպքերը, սակայն երկու հեղինակներն էլ միևնույն երևույթը դիտում են տարբեր կերպ։ օրինակ՝ անգլերենում lait (լույս և թեթև), found (հիմնել և գտնել) բառերը առանձին ձևերում զուգադիպում են, որը Վի-

նոգրադովը անվանում է համաձևություն (омоформия)¹¹, իսկ Սմիռնիցկին՝ բառաքերականական համանունություն:

Այս ամբողջ շարահարանքից կարելի է եզրակացնել, որ ամենից բնորոշը և հավաստին համանուն բառերի ստորաբաժանումն է ըստ երկու հատկանիշի.

1. երբ հաշվի է առնվում զուգահեռավոր միավորների քանակային հատկանիշը (լրիվ և մասնակի համանուններ),

2. երբ հաշվի է առնվում զուգահեռավոր միավորների բառական և քերականական հատկանիշը (բառական և բառաքերականական համանուններ):

Անգլաբանական դրականության մեջ համանուն բառերի շարքում ընդունված է տարբերել.

1. Համադիր բառեր (омографы). այդպես են անվանվում դրույթամբ նույն, բայց արտասանությամբ տարբեր բառերը (հունարեն *homos*՝ նման, և *grafo*-դիր): Ինչպես՝ *зѣмок*-ամրոց, *замок*-կողպեք, *мукѧ*-ալյուր, *мѹка*-տանջանք:

2. Համահունչ բառեր (омофоны). այդպես են կոչվում այն բառերը, որոնք ունեն նույն արտասանությունը, բայց դրույթամբ տարբեր են (հունարեն՝ *homos*-նման, միանման, *phone*-հնչյուն), ինչպես հայերեն՝ անօդ-անոթ, աղա-ախտ, որդ-որք: Ոմանք համահունչ են համարում այն բառերը, որոնք տարբեր ձևահնչույթաբանական կազմություններում արտասանությամբ համընկնում են, ինչպես ուսերենում *лук-луг*, *паз-пасс*: Ոմանք էլ համահունչ են անվանում նաև իմաստով տարբեր այն բառական միավորները (*пруд* և *прут*), որոնք միատեսակ են հնչվում ուղղական և հայցական հոլովներում, բայց ունեն հնչույթային տարբեր կազմություններ, որոնք հանդես են դալիս այդ բառերի այլ ձևերում, այլև ածանցավոր կազմություններում, ինչպես՝ *прута-пруда*, *прутик-прудик*¹².

Համադրույթները չի կարելի դասել համանունների թվին, քանի որ այդ բառերը արտասանությամբ չեն համընկնում, համընկնում են միայն դրույթամբ: Ինչպես արդեն նշել ենք սահմանումների մասին խոսելիս, թեև դրույթունը արտասանությունից

¹¹ Վ. Վ. Վինոգրադով, նշվ. աշխ., էջ 13:

¹² Տե՛ս օրինակ՝ *А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1967, էջ 84:*

հետո բառի երկրորդ կողմն է, բայց, այնուամենայնիվ երկրորդական է, ունի պատմական բնույթ և համանունների բնորոշման համար հիմք հանդիսանալ չի կարող:

Քանի որ համանունության պրոբլեմը հենվում է լոկ համահնչունության վրա, ուստի համահունչ բառերը պետք է դասվեն համանունների շարքին:

Բացի համահունչ բառերից և համադրույթներից ոմանք տարբերում են նաև հարանունները (паронимы), հոմարեն՝ рага-մոտ, опыта-անուն: Դրանք արտասանությամբ մոտ են, բայց դրությամբ և իմաստով տարբեր, ինչպես, լուսթյուն-լուսթյուն, ապրել-ապրիլ, гама-гама, банька-банка¹³: Պետք է կարծել, որ այս բառերը ոչնչով չեն հիշեցնում համանուններին, քանի որ բոլոր հատկանիշներով տարբերվում են նրանցից:

Ինչպես տեսնում ենք, տարբեր հետազոտողներ տարբեր սկզբունքներով են մոտենում բառական համանուններին: Ամենատարբեր աշխատանքների քննությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ տարբեր հեղինակներ նման վազմ և հարաբերություն ունեցող համանունական խմբերը կոչում են տարբեր անվանումներով, իսկ տարբեր բնույթ ունեցող երևույթները հաճախ կոչում են մեկ տերմինով: Այսպես՝ տարբեր բառերի հարացուցային ձևերում հնչապես զուգահեռվող միավորներն առանց լրացուցիչ բնութագրման մի հեղինակ անվանում է «մասնակի համանունություն», մյուսը՝ «համահունչություն», երրորդը՝ «համաձևություն»: Որոշ դեպքերում տարբեր երևույթների նույնացումը բխում է մասամբ սոսյուլոյան լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության ոչ ճիշտ հաշվառումից, լեզվական և խոսքային պլանները հստակ չտարբերելուց, ինչպես նաև հարացուցային և շարակարգային հարաբերությունները շփոթելուց (орինակ՝ тоску я—тоскуя, стихия—стихи я տարբեր տիպի միավորները Գալկինա-Ֆեդորովը դիտում է որպես համաձևեր)¹⁴: Հարացուցային համանունությունը մերթ անվանվում է ձևաբանական համանունություն, մերթ՝ համաձևություն և այլն:

Համանունների սահմանման, ինչպես նաև նրանց հարող հսկացությունների սահմանազատման հարցում չկա միասնական

¹³ Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка, М., 1964, стр. 42.

¹⁴ Е. М. Галкина-Федорук, К вопросу об омониммах в русском языке, «Русский язык в школе», 1954, № 3, стр. 19.

սկզբունք ո՛չ դպրոցական դասագրքերում, ո՛չ բուհական ձեռնարկներում և ո՛չ էլ մենագրական ուսումնասիրություններում: Դա շափազանց դժվարացնում է բոլոր լեզուներին հատուկ լեզվական այդ երևույթի ուսումնասիրությունը: Գուցե համանուն բառերի ավելի խոր և բազմակողմանի քննությունը կոնկրետ լեզվի բառապաշարի համակարգում, ինչպես նաև նրանց գործառության քննությունը խոսքի մեջ (տարբեր կոնտեքստներում), կօժանդակեն լուծելու լեզվական այս երևույթի հետ կապված հիմնական հարցերը:

Ցուրաքանչյուր բառ ունի մեկ կամ մի քանի իմաստ, որը կազմում է տվյալ բառի առարկայական բովանդակությունը: Նման իմաստն անվանվում է բառական: Բառի մենիմաստությունը և բազմիմաստությունը կախված են տվյալ բառի բնույթից, տվյալ լեզվի համակարգում նրա գործառման եղանակից:

Ընդհանրապես բառի իմաստները իմաստային համակարգում ավելի շատ են, քան բառերը: Վ. Վ. Վինոգրադովը գրում է. «Փորձի կոնկրետությունն անսահման է: Հենց ամենահարուստ լեզվի միջոցները խիստ սահմանափակ են: Պարզվում է, որ լեզուն հարկադրված է կրել իմաստների անթիվ բազմություն այս կամ այն հիմնական հասկացությունների ռուբրիկայով, օգտագործելով կոնկրետ կամ կիսակոնկրետ գաղափարներ միջնորդական ֆունկցիոնալ կապերի հատկանիշով»¹⁵, Այստեղից բխում է բառի բազմիմաստությունը, որի համոզիչ օրինակները յուրաքանչյուր լեզվի բացատրական բառարանում տրված բառերի իմաստներն են:

Բառի իմաստային կամ ներքին կողմը նշանակության և գործածության փոխադարձ կապվածության մի բարդ համակարգ է: Բառի իմաստային տարողության (объём) տարրերը (այսինքն՝ բազմիմաստ բառի իմաստների ամբողջությունը) տարբերվում են լեզվում հանդես գալու իրենց կայունության և ինքնուրույնության աստիճաններով, գործածության շրջանակներով: Բառի իմաստային կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է որոշել բառի ներքին զուգորդումների փոխկապակցված իմաստային տարրերը, որոշել յուրաքանչյուր իմաստի լեզվական ձևը, տվյալ լեզվի բառիմաստային համակարգում հանդես գալու նրա դերը: Ընդ որում, կարևոր է նաև բառի ավելի կայուն, ավելի ընդհանուր իմաստների սահմանազատումը: Այդ կարևոր է բառի իմաստների

¹⁵ В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 15.

թե՛ տարածամանակյա, և թե՛ համաժամանակյա քննության տեսակետից:

Բազմիմաստ բառի համակարգում առանձնապես տարբերվում է բառի հիմնական իմաստը, որը առարկայի, գործողության, վիճակի ուղղակի անվանումն է: Հիմնական իմաստն այն է, որ կախված չէ կոնտեքստից: Բառի կոնտեքստային օգտագործման ժամանակ արտահայտվում է ոչ միայն բառական շրջապատը, այլ նաև այն դեպքերն ու իրադարձությունները, որոնց մասին գրվում կամ խոսվում է: Պարտադիր չէ, որ բառի հիմնական իմաստը պատմականորեն առաջինը ծագած լինի:

Բառը փոխաբերական իմաստներով գործածելը սկզբում դառնում է բազմիմաստության, ապա՝ համանունության աղբյուր, որը տեղի է ունենում երկարատև, աստիճանական ընթացքով: Բազմիմաստ ենք համարում այն բառերը, որոնց իմաստները լեզվի զարգացման տվյալ կտրվածքում իմաստային տեսակետից կապված են, և այդ կապվածությունը պատճառաբանված է: Բառի իմաստներից յուրաքանչյուրն ունի իր առաջացման պատճառները և բառի հիմնական իմաստի հետ գտնվում է որոշակի հարաբերության մեջ:

Լեզվի էության, նրա կառուցվածքին վերաբերող ամենակարեւոր հարցերից մեկը համանունության և բազմիմաստության սահմանազատման հարցն է: Լեզվաբանության մեջ արդեն ապացուցված է, որ բառի սահմանները կարող են չխախտվել նրա բառիմաստային և դարձվածային տարբերակների առկայությամբ անգամ: Ուրեմն՝ հակադրվում են միանգամայն տարբեր երկու լեզվական երևույթներ, բազմիմաստություն՝ երկու և ավելի տարբեր իմաստների առկայություն մի բառի կազմում և համանունություն՝ երկու և ավելի միանգամայն տարբեր բառերի հնչյունական զուգադիպություն¹⁶: Այսինքն՝ համանունության և բազմիմաստության սահմանազատման համար հիմք են ընդունում այն, որ բազմիմաստության մեջ մտնում են միևնույն բառի մի քանի ռառաիմաստային տարբերակները, իսկ համանունության մեջ՝ միանգամայն տարբեր բառեր, որոնց նման արտասանությունը կամ հնչյունական զուգադիպությունը բացատրվում է լեզվական մի շարք պատճառներով: Առաջին հայացքից թվում է, որ վերոհիշյալ բնորոշումները բավական են «համանունություն» և «բազմիմաստություն» հասկացությունները սահմանազատելու համար: Սակայն լեզվից վերցրած կոնկ-

¹⁶ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, стр. 107.

րետ օրինակները հետազոտողին կանգնեցնում են դժվարութեան առջև:

Ինչպե՞ս իմանալ, օրինակ, որ գլուխ—մարմնի մաս և ստեղծագործութեան գլուխ, տուն—բանաստեղծութեան քառատող և շինութիւն, բնակավայր, ձի—երիվար և շախմատի ֆիգուր միավորները շեն կորցրել իմաստային կապը և բառի նույնութիւնը չի խախտվել: Ինչու՞ զաճ1—«Հատուկ զարդարուն բարձրադիր բազկաթոռ, որի վրա նստում է միապետը կամ հոգևոր պետը» և զաճ2—«Գազաթ, կատար, դարի՜ ժայռի գլուխ, բարձունք, բարձր տեղ» կազմում են համանուններ, իսկ ջրածին—ջրում կամ ջրից ծնված և քիմիական տարր միևնույն բառի տարբեր իմաստներն են: Պարտափ—պարտավորութիւն և պարտափ—փոխարինաբար մեկից մի բան վերցնելը, արդոք մի բառի տարբեր իմաստներն են, թե՞ տարբեր բառեր են: Կամ պղինձ—մետաղի տեսակ և պղինձ—պղնձե կաթսա միավորները նույն բառի տարբեր իմաստներն են, թե՞ տարբեր բառեր են: Այսպիսի օրինակներ բավական շատ են յուրաքանչյուր լեզվում, և բառարանագիրները հաճախ աշխատում են խուսափել երկու տիպի վտանգից. տարբեր բառերը արհեստակարենորեն չմիավորել մեկ հնչյունական միավորի տակ և մեկ բազմիմաստ բառը չտրոհել առանձին համանունների: Համանուն և բազմիմաստ բառերի սահմանազատման ժամանակ առանձնապես դժվարութիւն են ստեղծում այն դեպքերը, երբ բառերն արտահայտվում են բառադարձվածային և բառաշարահյուսական տարբերութիւններով: Ակնհայտ է, որ այնպիսի իմաստները, ինչպիսիք են ծաղիկ—սև ծաղիկ, ալիք—իններորդ ալիք, ազատութիւն—խղճի, խոսքի ազատութիւն, բանաստեղծական ազատութիւն, ազգ—ազգ ու տակ, ազգ ու բարեկամ, ազգային—ազգային փոքրամասնութիւն, քամի—քամում տալ, քաշել—շունչ քաշել, կապել—աչք կապել, կաթակ—կայծակ գործ, աղուն—գժի աղունն աստված կաղա (առած), իր աղունն աղալ, անուդ—աճուրդի հանել, ամոք—ամոթից գետինը մտնել, ամոթից մեռնել, անկանոն—անկանոն կոտորակ, անկյունային—անկյունային հարված, անկողին—անկողին ընկնել և այլն, չի կարելի շառարանում տալ առանձին բառահոգւածներով, ինչպես իսկական համանունները, օրինակ՝ կույս1—կողմ, կույս2—աղջիկ, մարտ1—մարտ ամիսը, մարտ2—ճակատամարտ և այլն:

Քննութեան համար դժվարութիւն շեն ներկայացնում այն բառերը, որոնք առաջացել են միանգամայն տարբեր արմատներից

(կասկածելու դեպքում կարող ենք ստուգել ստուգարանական բառարանով). ինչպես՝ խուլլ—(բժշկական) ցավ չպատճառով պալար, խուլ2—լսողությունից զրկված, խոնջ1—թեկ, կապ, խոնջ2—հոգնած, խոզ1—կենդանի, խոզ2—շրիմուռի մի տեսակ, հաբել1—կպցնել, հարակցել, հաբել2—միանալ, հաբել3—հնձել, մայր1—ծնող, մայր2—ծառի տեսակ, քեր1—կանաչեղենի տերևներ՝ «թերթ» բառից և քեր2—կողմ, հոտ1—ոչխարի հոտ, հոտ2—հոտոտելիքով ստացվող զգայություն, բույր» և այլն:

Դժվար չէ սահմանազատել այն դեպքերը, երբ համահնչուն միավորների միջև եղած իմաստային տարբերությունը ուղեկցվում է նաև քերականական ձևերի տարբերությամբ, այսինքն՝ ի նկատի ունենք մասնակի համանունության դեպքերը, երբ բառերի տարբեր հարացույցներում հանդես են գալիս դրանց բառական տարբերակները և ծառայում իբրև արտաքին միջոց այդ բառերը ոչ նույնական համարելու:

Քննության համար հատկապես դժվարություն են ներկայացնում այն համանուն բառերը, որոնք առաջացել են բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստների իմաստային կապերի մթազնման կամ կորստի հետևանքով: Բայց հարցն ավելի է բարդանում այն իմաստով, որ լեզվաբանության մեջ չկա միասնական կարծիք համանունության և բազմիմաստության վերաբերյալ, լեզվաբաններից ոմանք ընդհանրապես ժխտում են բառի բազմիմաստությունը: Ահա այդպիսի մի քանի կարծիքներ. Ա. Ա. Պոտեբնյան բառի յուրաքանչյուր նոր գործածություն համարում է տարբեր բառ: Այս տեսանկյունից էլ նա ժխտում է բառի բազմիմաստությունը. «Որտեղ երկու իմաստներ են, այնտեղ երկու բառեր են»¹⁷, կամ. «Խրականում կա միայն տարբեր բառերի համահնչունություն, այսինքն՝ այն հատկությունը, որ տարբեր բառեր կարող են ունենալ միևնույն հնչյունները»¹⁸,

նման կարծիքի է նաև Լ. Վ. Շչերբան. «Խրականում մենք ունենք այնքան բառեր, որքան իմաստներ ունի տվյալ հնչյունական բառը»¹⁹,

¹⁷ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, том IV, М.—Л., 1941, стр. 198.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1940, № 3, стр. 107.

Լ. Ա. Աբաևը կարծում է, որ համանուն և բազմիմաստ բառերի միջև ոչինչ ընդհանուր չկա, համեմատելիության և ոչ մի կետ. «Բազմիմաստությունը երբեք չի կարող համանունություն դառնալ, և հակառակը»²⁰։ Նա պատճառաբանում է, որ այդ երկու հասկացությունները չի կարելի շփոթել, դրա շփոթումը կհանդեպնի այն բանին, որ բառի յուրաքանչյուր կիրառություն կհամարվի նոր բառ և վերջապես լեզուն կքննվի միայն համաժամանակյա սկզբունքով, անտեսելով պատմական կողմը։ Աբաևի մեկնաբանությունը, իհարկե, հարցի լուսաբանման միայն մի կողմն է և ճիշտ է միայն այն չափով, որ չափով հարցին մոտենում է պատմական լուծման տեսանկյունից։

Դժվար է համաձայնել այս կարծիքներին։ Ժխտել բառի բազմիմաստությունը, նշանակում է հեռանալ լեզվի օբյեկտիվ բնույթից, անտեսել այն հանգամանքը, երբ բառերի մեծ մասը համաժամանակյա պլանով օգտագործվում է մեկից ավելի իմաստներով, այսինքն՝ երբ միևնույն հնչյունական և գրային կոմպլեքսն օգտագործվում է որպես տարբեր իմաստների մեկ ամբողջություն, մեկ միավոր։

Որոշ լեզվաբաններ բառի նույնության և առանձնակիության (отдельность) հարցը փորձում են լուծել «լեզվական հոտառություն» (интуция)։ Բայց այս դեպքում ևս հարցի լուծումը չի կարող ճիշտ արդյունք տալ։ Ինչպես էլ մենք մոտենանք այս հարցին, ամեն դեպքում պետք է բառը դիտել որպես իմաստային և քերականական ամբողջություն, պետք է հաշվի առնել, որ այն կարող է ձևափոխվել, հանդես գալ քերականական տարբեր ձևերով։

Այս հարցը ավելի ճիշտ է մեկնաբանել Ա. Ի. Սմիռնիցկին։ Նա նշում է, որ եթե ժխտենք բառի բազմիմաստությունը և բառական յուրաքանչյուր ոչ բազմիմաստություն համարենք համանունություն, ապա անհրաժեշտ կլինի տարբերել երկու տիպի համանուններ. 1) համանուններ, որոնք իմաստով սերտ կապված են, 2) համանուններ, որոնց միջև չկա բառիմաստային կապեր։ Նվ փոխանակ հակադրվելու բազմիմաստություն և համանունություն հասկացությունները, կհակադրվեն երկու տիպի համանունություններ (ժом—շենք, շինություն, ժом—բնակարան, կлюч—բանալի, կлюч—առվակ)²¹։

²⁰ А. А. Абаев, О подаче омонимов в словаре, ВЯ, 1957, № 3, стр. 40.

²¹ А. И. Смирницкий, К вопросу о слове («Проблемы тождества слова»), Труды ин-та языкознания АН СССР, 1954, т. IV, стр. 7.

Այս բոլոր տարակարծութիւնները բխում են նրանից, որ բազմ-
 իմաստութեան և համանունութեան սահմանազատումը տեսականո-
 րեն բարդ և շմշակված հարց է: Հնարավոր է, որ բազմիմաստ բա-
 ռի բառաիմաստային տարբերակները վերածվեն առանձին բառ-
 համանունների, օրինակ՝ այդպես են առաջացել հետևյալ համա-
 նունները. եղջերու—«Ճյուղավոր եղջյուրների ունեցող կաթնասուն
 որոճող կենդանու արուն, արու եղնիկ», եղջերու—լուսաստղ, դի-
 վանլ—(հնց.) «Վավերագրեր պահելու հաստատութիւն, արխիւ,
 բարձրագույն պետական պաշտոնյաների խորհուրդը Արեւելքում»,
 դիվանը—«Նստելու և պառկելու փափուկ բազմոց», Գունդլ—
 (ռազմ.) «Մի քանի գումարտակներից կազմված ինքնուրույն զո-
 րամաս, զորք, զորախումբ», դունդը (մաթ.) 1. շրջանագիծ, 2. այդ
 ձևն ունեցող առարկա՝ մարմին:

Թեև լեզվաբանական գրականութեան մեջ բավական արժեքա-
 վոր աշխատութիւններ կան բառի իմաստների, հասկացութեան
 և իմաստի տարբերութեան, ինչպես նաև սրանց հետ կապված այլ
 հարցերի վերաբերյալ, բայց ցայսօր համանունութեան և բազմի-
 մաստութեան սահմանազատումը, դրանց հարաբերութիւնը մնում
 է որպէս լեզվաբանութեան հիմնական և չվճռված հարցերից մեկը:

Համանունութեան և բազմիմաստութեան սահմանազատման
 վերաբերյալ լեզվաբանութեան մեջ առաջարկվել են մի քանի
 սկզբունքներ: Համառոտակի անդրադառնանք այդ սկզբունքներին
 և փորձենք ստուգել, թե որը կարելի է փիրառել հայերենում՝ հաշվի
 առնելով վերջինիս յուրահատկութիւնները:

1. Պրոֆ. Ե. Մ. Գալկինա-Ֆեդորովը բազմիմաստութեան և
 համանունութեան սահմանազատման հիմքում դնում է բառական
 գործոն՝ հոմանիշային համապատասխանութիւնը և անհամապա-
 տասխանութիւնը: Խորհուրդ է տալիս համահնչուն բառերի կողքին
 ավելացնել համապատասխան հոմանիշներ: Եթե ավելացրած հո-
 մանիշները իրար նկատմամբ նույնպես հոմանիշ են, ուրեմն ունենք
 բազմիմաստութիւն, իսկ եթե հոմանիշ չեն, այդ դեպքում ունենք
 համանունութիւն: Բերում է հետևյալ օրինակը. ռուսերենում հա-
 մանուն են КЛЮЧ—բանալի, КЛЮЧ—աղբյուր բառերը: Առաջինի
 համար հոմանիշ է ընտրում «ОТМЫЧКА», իսկ երկրորդի համար՝
 «ручей»: Քանի որ «ОТМЫЧКА» և «ручей» միավորները ռուսերե-
 նում հոմանիշային հարաբերութիւն չեն կազմում, ուստի КЛЮЧ₁ և
 КЛЮЧ₂ բառերը համանուն են²², «իսկ եթե վերջնենք ԶЕЗДО ПТУЦ

22 Е. М. Галкина-Федорук, նույն տեղում, էջ 16:

և ցնեժժօ ւեղօւեքա, ապա երկուսի համար կարելի է ընտրել յԱՄԱՆՈՒՄԵ հոմանիշը, հետևապես, այստեղ բազմիմաստութիւն է և ոչ թե համանունութիւն²³։ Փորձենք ստուգել այս սկզբունքը հայերեն լեզվից վերցրած կոնկրետ օրինակների վրա։ Հայոց լեզվում գործածական են պարկ (բժշկական տերմին) և պարկ՝ (ընդհանուր գործածական) բառերը։ Առաջինին հոմանիշ են փուշիկ, բուշտ, իսկ երկրորդին՝ ֆուսկ, տապրակ միավորները, քանի որ փուշիկ, բուշտ բառերը հոմանիշային հարաբերութիւն չունեն պարկ, ֆուսկ բառերի հետ, ուստի ըստ վերոհիշյալ սկզբունքի առկա է համանունութիւն։ Իսկ «հորատիչ մեքենա» և «հորատիչ բանվոր» երկու միավորների համար կարելի է ընտրել «բրիչ» ընդհանուր հոմանիշը, ուստի այստեղ գոյութիւն ունի բազմիմաստութիւն և ոչ թե համանունութիւն։

2. Ն. Ֆ. Շումիլովը առաջարկում է համանունութիւն և բազմիմաստութիւն սահմանազատման հիմքում դնել տարբեր բառակազմական միջոցների, բառակազմական կաղապարների հնարավորութիւնը։ Ըստ նրա, բառի տարբեր իմաստները, հեռանալով և վերածվելով անկախ բառերի, ստանում են տարբեր քերականական արտահայտութիւն և տարբեր բառակազմական հնարավորութիւն։ Բերում է մի շարք օրինակներ, որոնց թվում նաև *кулак*₁ — բռունցք, *кулак*₂ — շահագործող, տնտեսատեր գյուղացի համանունները, որոնք ծագել են բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստներից։ Այս բառերից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս տարբեր բառակազմական հնարավորութիւններով։ Եթե *кулак*₁ բառը կազմում է *кулачный*, *кулачки*, *кулачье* ձևերը, ապա *кулак*₂ կազմում է *кулацкий*, *кулачество*, *кулачье*, *подкулачник* ձևերը։ Այս երկու բառերը զուգահեռում են միայն մեկ ձևում՝ *кулачок*²⁴։

Փորձենք ստուգել այս սկզբունքը հայերենում։ Իբրև օրինակ վերցնենք գունդ — կլոր մարմին և գունդ — գորագունդ բառերը։ Այս երկու ձևերն ակներևաբար ունեն քերականական նմանութիւններ, քանի որ գոյական են, հոլովվում են, կարող են գործածվել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվերով և նախադասութիւն մեջ հանդես գալ նույն պաշտոններով։ Ցույց տանք նաև, թե ինչ բառակազմական

²³ Նույն տեղում։

²⁴ Н. Ф. Шумилов, К вопросу о разграничении полисемантизма и омономии, «Русский язык в школе», 1956, №3, стр. 33.

հնարավորություններ ունեն երկու իմաստներով: Հայերենում գործածական են գունդ-ով (կտր մարմին) կազմված գնդածև, գնդա-նալ, գնդաման, գնդել, գնդիկ, գնդիկ, գնդասեղ, գնդառանցֆակալ միավորները: «Ննջարանի առաստաղից կախված գնդածև լապտերն իր միապաղաղ, կարմիր ապակու միջից մեղմ լույս էր տարածել սենյակում» (ՆԴ): «Ես բախտ ունեցա սեփական աչքով տեսնել երկրի գնդածևությունը» (մամուլ): «Եթվորուհին գետնից պոկեց գնդացած հողի մի կտոր» (մամուլ): «Խմորը գնդելու ժամանակ է, թե՛ չէ» (ՀԴ): «Գործակատարները գցում են նրա վրա հացի գնդիկներ» (ՇԴ): «Մի փոքր անց գնդիկ մի մարդ գլորվելու շարժումներով վազեց, եկավ» (ԴԴ): «Ես թանգարանի սրահներով քայլում էի գնդառանցֆակալների գործարանի մի խումբ բանվորների հետ» (մամուլ): «Գնդասեղի մեծությամբ կապտավուն հատիկներով լի ողկույզներ էին կախված մի քանի մետր երկարությամբ ունեցող մատներից» (ԱՍ): Գունդ-ը (զինվորական գնդի իմաստով) բառակազմական քիչ հնարավորություններ ունի. ունենք գնդացրիվ, գնդանրամանատար, գնդապետ, գունդ-գունդ, գնդային ձևերը (վերջին երկուսը ընդհանուր է նաև «գունդ-»-ի համար): «Դրանցից ամեն մեկի առաջ կանգնած է յուր գնդապետը զրահագեցստ և առնական զեն ու զարդով» (Մ): «Ուրիշ տեղերից խաղաղակյաց ժողովուրդներ գունդագունդ հայոց երկիրը զաղթեցին» (Մ): «Գնում են կրկին ժայռերը գունդ-գունդ, զարնվում նավերին ու տանում անդունդ» (ՂԱ):

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, հայերենում համանուն և բազմիմաստ բառերը չի կարելի սահմանազատել միայն բառակազմական սկզբունքով: Ծիշտ է, բազմիմաստ և համանուն բառերը հանդես են բերում մասնակի բառակազմական յուրահատկություններ, բայց հաճախ է պատահում նաև, որ տարարմատ համանուն բառերը բառակազմական հատկանիշներով զուգահեռվում են:

3. Առաջարկվել է նաև «շարահյուսական մոտեցման» սկզբունքը, ըստ որի համանուն բառերն ունեն տարբեր շարահյուսական կիրառություն: Այս սկզբունքը միանգամայն մեխանիկական է: Հայերենում համանուն են, օրինակ, դատելի—«դատական կարգով քննել մեկի գործը և վճիռ կայացնել» ներգործական սեռի և դատել—«աշխատել, գործ անել, չեզոք սեռի բայերը: Այս բայերից առաջինը, որպես ներգործական սեռի բայ, պահանջում է ուղիղ խնդիր լրացում: Երկրորդը, որպես չեզոք սեռի բայ, չունի այս

հատկանիշը: Բայց կարելի՞ է արդյոք այդ բայերը համանուն համարել լոկ այն պատճառով, որ մեկը շեղոք սեռի է, մյուսը՝ ներգործական: Այս բայերն ունեն բառական տարբեր իմաստ, արտահայտում են տարբեր գործողություններ, բառային մակարդակում հանդես են գալիս միանգամայն անկախ իմաստով՝ որպես ավարտուն միավորներ: Հենց այս հատկանիշն է ընկած տվյալ բառերի համանունության հիմքում և ոչ թե նրանց շարահյուսական կիրառությունը:

Բերված փաստերն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ հայերենում ձևաբանական, շարահյուսական հատկանիշները միասին վերցրած հնարավոր չէ դնել համանունության և բազմիմաստության սահմանազատման հիմքում՝ որպես լեզվական երկու տարբեր երևույթների սահմանազատման ընդհանուր հիմք և բնականաբար իբրև բոլոր համանուն և բազմիմաստ բառերը միմյանցից տարբերելու միասնական չափանիշ:

Ուրեմն՝ «շարահյուսական» և «բառակազմական» սկզբունքները բացառակալ լինել չեն կարող: Դրանք կարող են լինել սոսկ լրացուցիչ, երկրորդական միջոց՝ համանունության և բազմիմաստության սահմանազատման հարցում: Իսկ «շարահյուսական» սկզբունքը վտանգավոր է նաև այն տեսակետից, որ մեխանիկորեն համանունների շարքին կարող են դասվել տարբեր խոսքի մասի պատկանող բազմիմաստ բառի իմաստները և կրկնաբեր բայերը:

Պատահում է նաև, որ շարահյուսական և ձևաբանական ցուցիչները բացակայում են կամ շատ դեպքերում էլ այդ ցուցիչների առկայությամբ անգամ չի վճռվում հիմնական հարցը: Որպեսզի որոշենք, թե ենթակա՞ «վերադասին պաշտոնական ծառայությամբ ենթարկվող անձ» և «ենթակա» «քերականական տերմին» կամ եռանկյունի՞ «եռանկյունաչափական պատկեր» և եռանկյունի «եռեք անկյուն ունեցող» տարրեր բառեր են, թե՞ մի բառի տարբեր իմաստներ, անհրաժեշտ է իմանալ, թե տվյալ զույգերով ինչպես են արտահայտվում իրական առարկաներն ու երևույթները: Այդ կրացահայտի նաև հայերեն լեզվի իմաստային համակարգի մի կողմը, թե որքանով են լեզվի տարրերը տերմինաբանական կիրառություն գտնում: Այդ ձևով վարելի է որոշել նաև փոխառությունները, բառապատճենները և դրանց միջև եղած իմաստային հարաբերությունները: Հայերենում, ինչպես նաև որոշ այլ լեզուներում, ընդունված է պարունակվածն արտահայտել պարունակողով, առարկան և երևույթը արտահայտել առարկայի կամ երևույթի

քերականական հատկանիշով, առարկան կամ առարկաների խում-
րըն արտահայտող բառը փոխարինել այդ առարկայի մի մասը կամ
առանձին առարկա արտահայտող բառով և այլն: Նման երևույթնե-
րի առկայությունը հայերենի համակարգում թույլ է տալիս ասե-
լու, որ այդ տարբեր իմաստները միավորվում են մեկ բառի ի-
մաստային կառուցվածքում:

4. Համանունության և բազմիմաստության սահմանազատման
«միջանկյալ օղակի» սկզբունքը առաջարկել է պրոֆ. Ռ. Ա. Բու-
դաղովը²⁵ և զարգացրել՝ Ա. Ա. Նովիկովը²⁶: Այդ սկզբունքը հիմնա-
վորում են բառի պաաճառաբանվածության, տարբեր իմաստների
հաջորդականության և ընդհատականության: Եթե բառի ձևա-
վորված իմաստը, որ շղթաներից մեկի օղակն է, հանդես է գալիս
«միջանկյալ օղակի» դերով, այդ ժամանակ իմաստների ներքին
կապը և պատմականորեն պատճառաբանված հաջորդականությու-
նը խախտվում է, և բառը վեր է ածվում համանունության: Օրինակ
է բերվում *среда* բազմիմաստ բառը ռուսերենում: Այդ բառը նախ
կորցրել է իմաստներից մեկը (*середина*, որը անվանվում է «մի-
ջանկյալ օղակ»), ապա այդ իմաստի կորուստը պատճառ է դարձել
մնացած իմաստների տրոհման (*день недели* և *окружение*): Ա-
ռաջինը իմաստային կապը պահպանել է *средний* բառի հետ, իսկ
երկրորդը միանգամայն հեռացել է նրանից:

Այս սկզբունքը հետաքրքրական է այն տեսակետից, որ խո-
սում է բազմիմաստության տրոհման հետևանքով համանունու-
թյան առաջացման մասին: Սակայն դա բազմիմաստ բառից համա-
նունների առաջացման հնարավոր ձևերից մեկն է, և համանունու-
թյան առաջացման համար ոչ բոլոր դեպքերում է անհրաժեշտ «մի-
ջանկյալ օղակը»: Հաճախ բառի իմաստներն այնքան են մթա-
զրնվում, որ դժվար է լինում որոշել «միջանկյալ օղակը»: Հետևա-
պես, այդ տեսակետը ևս չի կարող որոշիչ սկզբունք ծառայել հա-
մանունության և բազմիմաստության սահմանազատման հարցում:

Համանունությունը և բազմիմաստությունը, որպես լեզվա-
կան երևույթներ, գտնվում են փոխադարձ կապի և փոփոխության
մեջ: Եթե բառերն իմաստով այնքան են հեռացել, որ նրանց միջև

²⁵ Р. А. Будагов, О так называемом «промежуточном звене» в смысло-
вом развитии слов, «Сборник статей по языкознанию», изд. МГУ, 1958,
стр. 72—85.

²⁶ А. А. Новиков, Об одном способе разграничения полисемии и омонимии, «Русский язык в школе», 1960, № 3, стр. 10.

դժվար է ընդհանուր որևէ բան դասել, շնայած դրանք ծագում են նույն, սկզբնական իմաստից, ապա այդ բառերը դառնում են համանուն: Բառը կարող է ունենալ մի քանի իմաստներ: Այդ իմաստների միջև գոյություն ունեն զուգորդական կապեր: Որոշ դեպքերում այդ զուգորդական կապերը կարող են թուլանալ և հանգեցվել համանունության, Թեև համանունությունը և բազմիմաստությունը տարբեր երևույթներ են, բայց դրանք ընդհանուր կողմեր ունեն, որոնք արդյունք են այն բանի, որ բազմիմաստության տրոհումը և համանունության առաջացումը տեղի է ունենում ոչ թե հանկարծակի, այլ երկարատև ժամանակի ընթացքում: Եվ ամեն դեպքում լինում են անցման ընթացքի մեջ գտնվող բառեր, որոնց համար էլ հնարավոր չէ կիրառել բացարձակ որևէ սկզբունք և սահմանադատել համանունությունը և բազմիմաստությունը: Դժվար է մտածել նաև այնպիսի սկզբունքի մասին, որ հավասարապես կիրառելի լինի բոլոր լեզուների համար: Ամեն դեպքում որևէ սկզբունքի կիրառման ժամանակ պետք է հենվել տվյալ լեզվի իմաստային համակարգի, լեզվի յուրահատկությունների և կոնկրետ նյութի վրա: Հայերենի համանուն և բազմիմաստ բառերի քննությունը մեզ համոզում է, որ լինում են դեպքեր, երբ բազմիմաստության սահմանները բացարձակ չեն և որոշ դեպքերում «համանուն» և «բազմիմաստ» տերմինները պետք է ընդունել հարաբերականորեն:

Եզրակացություն. համանուն բառերի պատմական քննությունից պարզվում է, որ բազմիմաստությունից համանուն բառերի առաջացման երկարատև ընթացքը, որին նախորդում են բառի իմաստային կառուցվածքի փոփոխությունները, ունենում է անցումային ձևեր, որոնք աստիճանաբար ձևեր են բերում բառական կայուն իմաստներ: Բազմիմաստ բառի այդպիսի իմաստները պայմանականորեն կարելի է անվանել ճամանունացման ենթակա իմաստներ: Հենց այդպիսի իմաստների դեպքում է, որ դժվարություն է ստեղծվում համանուն և բազմիմաստ բառերի սահմանադատման ժամանակ:

Համահնչուն բառերի հարաբերությունը շատ հետազոտողների, մանավանդ բառաբանագիրների, կողմից որոշվում է նրանց պատմական զարգացման տեսանկյունից ելնելով: Այս, իհարկե, ճիշտ է: Սակայն շատ դեպքերում նրանք ունենում են նաև բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնք չի կարելի հաշվի չառնել: Այդ առանձնահատկությունների հաշվառումը և քննությունը հնարավորություն կտան ավելի ճիշտ որոշել ծագումնաբանորեն կապված

համահնչուն բառերը և ներառել դրանք բառարանում՝ որպես ինքնուրույն բառարանային միավորներ:

Այսպիսով, համանուն և բազմիմաստ բառերի սահմանազատման հարցում պետք է հլնել այն հիմնական սկզբունքից, որ նույն հնչյունական կազմ ունեցող որոշ ձևեր բառական մակարդակում հանդես են դալիս որպես ինքնուրույն, անկախ միավորներ: Բառային մակարդակում այդ միավորների քննության ժամանակ պետք է անտեսել խոսքի մեջ նրանց ունեցած հարաբերությունները, նրանց թեքման ձևերը և վերցնել դրանք սոսկ որպես անվանողական միավորներ:

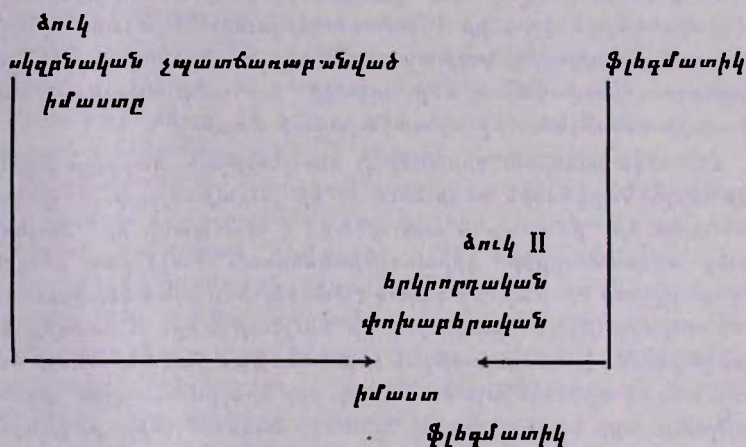
5. Համանունների հետ կապված որոշ հարցեր, այդ թվում նաև համանուն և բազմիմաստ բառերի հարցը փորձել են լուծել նաև կառուցվածքային լեզվաբանության դիրքերից:

Հայտնի է, որ կառուցվածքային լեզվաբանության ներկայացուցիչներն իրենց վերլուծումների հիմքում դնում են Սոսյուրի հիմնական գաղափարները և ձգտում են մշակել այնպիսի մեթոդներ, որոնք հնարավորություն տան հարմար սխեմաների ստեղծմամբ նկարագրել ավելի մեծ երևույթների բազմաձևությունը, նրանց միջև եղած կապերի համասեռությունը: Այս տեսակետից բնորոշ են Կուրիլովիչի աշխատանքները, որոնք զարգացնում են Կարցևսկու «Լեզվական նշանի երկակի անհամաչափության մասին» աշխատության մեջ արտահայտված մտքերը²⁷:

Հետևողականորեն կիրառելով «նույնություն-տարբերության» սկզբունքը, Կարցևսկին ընդունում է, որ յուրաքանչյուր լեզվական նշան ունի իր իմաստը և այն պետք է պահպանի իր նույնությունը ամենատարբեր կիրառություններում: Բայց շատ դեպքերում պարզվում է, որ նշանը կարող է ծածկել նոր պատկերացումների մի ամբողջություն՝ կորցնելով իր նույնությունը: Այստեղից նա եզրակացնում է, որ նույնության կորուստը կամ համանունների ծագումը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ նրա իմաստային փոփոխությունը, որը նշանակվում է նշանով, հասնում է իր բովանդակության թուլատրելի սահմանին: Նշանի էական հատկանիշը նա համարում է լեզվի համակարգում ունեցած նրա բնական դերը: այն, որ նշանը կարող է միաժամանակ մտնել երկու շարքի մեջ՝ ճամաճունների և ճոմանիշների: Այստեղից էլ եզրակացնում է, որ

²⁷ Karcevskii, Du dualisme asymétrique du singe linguistique. ETCLP. 1, 1929.

ընդհանուր առմամբ նշանը ստեղծվում է այդ երկու շարքերի հակադրումից: Օրինակ է բերում ձուկ բառի կիրառումները: Ձուկ բառի համարժեքային իմաստը համարում է piseis (ձուկ կենդանի), իսկ եթե բնորոշեն մարդուն, կասեն սառը, ֆլեգմատիկ, անկենդան և այլն: Հակառակ ընդհանուր իմաստ՝ հասկացությանը, Կուրիլովիչը մտցնում է «առաջնային», «երկրորդային» իմաստներ հասկացությունները, փորձելով որոշել իմաստների ֆունկցիաների ստորակարգությունը: «Ընդհանուր իմաստ» հասկացությունը Կուրիլովիչը անվանում է վերացական: «Ընդհանուր իմաստ» տերմինի փոխարեն նա կիրառում է «գլխավոր իմաստ» տերմինը, դրա տակ հասկանալով բառի անկախ, կոնտեքստից դուրս արտահայտած իմաստը, օգտագործում է նաև «մասնակի իմաստ» հասկացությունը, դրա տակ հասկանալով գլխավոր իմաստին ավելացրած կոնտեքստային նրբերանգները: Այս բոլորը ի մի բերելով, Կուրիլովիչը բառապաշարի այդ շարքի իմաստային կառուցվածքը պատկերում է հետևյալ սխեմայով.

Այս դեպքում Կուրիլովիչը ընդունում է բազմիմաստություն-հոմանիշություն, իսկ Կարցևսկին՝ համանունություն-հոմանիշություն: Ձուկ բառի առաջին իմաստը համարում է գլխավոր, իսկ ձուկ բառի երկրորդ իմաստը՝ (ֆլեգմատիկ) երկրորդական, փոխաբերական: Ձուկ բառի կողքին «ֆլեգմատիկ» բառի երկրորդական

փոխաբերական իմաստի հանդես բերումը վկայում է երկու բառերի միջև եղած իմաստային հարաբերության մասին: Ձուկ բառի ֆունկցիան *piseis* բառի իմաստում անվանում է առաջնային, իսկ «ֆլեգմատիկ» իմաստում՝ երկրորդային՝ որպես ֆունկցիաների ստորակարգություն: Ֆունկցիաների նույնության և ձևերի տարբերության դեպքում առաջնային է համարվում ֆլեգմատիկ ձևը, իսկ ձուկ ձևը՝ երկրորդական: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից և վերևում շարադրվածից, Կուրիլովիչը ավելի հետևողականորեն է տարբերում համանունություն-հոմանիշություն շարքը՝ բազմիմաստություն-հոմանիշությունից:

Նշելով կառուցվածքային լեզվաբանության մեջ՝ նշանի նույնության և տարբերության մասին ունեցած պատկերացումներից, որոշ լեզվաբաններ բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստների հեռացումը բնորոշում են որպես բառի իմաստային փոփոխություն և փորձում են ցույց տալ այդ իմաստների փոփոխության սահմանները. օրինակ *С*₁ և *С*₂ ավանակ—կենդանի, ավանակ—համառ: Հենց որ *С*₁ իմաստի փոփոխությունը ձգտում է հասնել այնպիսի աստիճանի, որ գտնում է ուրիշ բառ նույն իմաստով, այդ աստիճանը արտացոլում է *С*₂ կետով, մենք ասում ենք, որ հասել է փոփոխության աստիճանը: *С*₁ և *С*₂ արդեն համահնչուն բառեր են՝ համանուններ»²⁸:

Չնայած լեզվաբանության տեսության մեջ արտահայտած այս կարծիքներին, այնուամենայնիվ, գործնականում դժվար է որոշել բառի իմաստային փոփոխության սահմանները, որոնց թվում նաև բազմիմաստ և համանուն բառերի փոփոխության աստիճանը: Մեծում է ենթադրել, որ ամեն դեպքում, երբ իմաստների միջև չի կարելի կամ հնարավոր չէ տեղագրել տիպիկ իմաստային կապեր, որոնք տեղադրվեն մեկ բառի համակարգում, ունենք համանունություն: Եթե բազմիմաստ բառի իմաստները պատմական զարգացման ընթացքում դարձել են նոր բառ-համանունների իմաստային կենտրոններ, ապա ժամանակակից լեզվում այդ իմաստների միջև չեն նկատվում բազմիմաստ բառի իմաստներին հատուկ ստորադաս և ենթաստորադաս կապեր:

²⁸ Ю. С. Степанов. Основы языкознания, М., 1966, стр. 55.

Համանունությունը օրինաչափ երևույթ է լեզվի համար. «Ամբողջ լեզվական մեխանիզմը,—գրում է Ֆ. Դ. Սոսյուրը,—պատմում է բացառապես նունությունների և տարբերությունների շուրջը, ընդ որում այդ վերջինները առաջինների սոսկ հակառակ կողմերն են»²⁹։ Բառը որպես լեզվի իմաստակիր միավոր և հասարակության հաղորդակցության կարևորագույն միջոց երևան է գալիս իր որոշակի նյութական կազմով։ Լեզվի համակարգի համար կատարյալ կլինեն, եթե լեզվական յուրաքանչյուր իմաստակիր միավոր «արտաքին կազմով» ևս լինեն սահմանազատված և տարբերակված։ Բայց աշխարհի ոչ մի լեզու օժտված չէ նման հատկությամբ։ Ամենահարուստ լեզուն անդամ ի վիճակի չէ յուրաքանչյուր կոնկրետ իմաստ արտահայտել ինքնուրույն և առանձին միավորներով։ Սակայն, ինչպես մեկնաբանել այն փաստը, որ որոշ լեզվաբաններ համանուն բառերի առկայությունը բառապաշարի համակարգում դիտում են որպես բացասական երևույթ։ Փորձենք թերթել լեզվաբանության պատմության էջերը և ծանոթանանք տարբեր լեզվաբանների կողմից համանուն բառերի վերաբերյալ արտահայտած մի քանի կարծիքների։

Համանուն բառերը, նրանց առաջացման աղբյուրները և գործածության հարցերը հետաքրքրել են նաև ֆրանսիացի հայտնի բարբառագետ Ժիլյերոնին և նրա հետևորդներին³⁰։

Ժիլյերոնը իր ուսումնասիրությունների ընթացքում նկատել է, որ որոշ բառեր դուրս են եկել ֆրանսերենի բառապաշարի համակարգից սոսկ այն պատճառով, որ հնչյունական փոփոխությունների հետևանքով արտասանությամբ զուգադիպել են այլ բառերի հետ։ Այստեղից նա եզրակացնում է, որ հնչյունական փոփոխությունները կործանարար են բառերի համար։ Ժիլյերոնը և նրա հետևորդները գտնում են, որ լեզուն «համբերատարությամբ» տանում է համանունությունը շնորհիվ այն բանի, որ համանուն բառերից շատերն ունեն տարբեր հատկանիշներ, ինչպես. 1) համանուն զույգերը պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի. cher—թանկագին, սիրելի, la chaire—ամբիոն. 2) համանուն զույգերն ունեն

²⁹ Փ. Ժե Կոսսյոր, Курс общей лингвистики, М., 1953.

³⁰ J. Gillieron et Roques, Revue de philologie et Littérature, Paris, 1910. J. Gillieron et Roques, Etudes de géographie linguistique, Paris, 1912. Dauzat, La géographie linguistique, Paris, 1922.

տարբեր սեռ. la livre—ֆունտ (ծանրության չափ և դրամական միավոր), le livre—գիրք, Յ) համանուն զույգերը գրությամբ տարբեր են. le champ—դաշտ, le chant—երգեցողություն:

Հնդհանրապես ժիլյերոնը լեզվական փոփոխությունների կարևոր պատճառներից մեկը համարում է այն, որ խոսողը ձգտում է պարզության և հասկանալիության: Ծիշտ բացատրելով համանունության հետ կապված շատ հարցեր, ժիլյերոնը և նրա հետեւորդները, սակայն, առաջ էին քաշում նաև այն տեսակետը, որ համանունությունը «ախտաբանություն» է և կարիք ունի բուժման միջոցառումների: Բառիմաստի գերծանրաբեռնվածությունը, արտահայտչականության կորուստը դիտում են որպես «իմաստային հիպերտրոֆիա»: Նրանց կարծիքով հնչյունական փոփոխություններն ախտաբանական գործոններ են, որոնք կարող են բառը հասցնել թուլության, մինչև անգամ կորստի և համանունության: Եթե համանուն բառերը «տանելի» են, մնում են բառապաշարում, իսկ եթե «անտանելի» են, նրանցից մեկը կորչում է:

1922 թվականին Անգլիայում հրատարակվում է Բրիչեզի մենագրությունը անգլերենի համանունների վերաբերյալ³¹, Հեղինակը, ուսումնասիրելով համանունների առկայությունը անգլերեն լեզվի բառապաշարի համակարգում, հանգում է այն եզրակացության, որ համանուն բառերը լեզվի համար «չար», «ինքնակործանարար», «գոթախտ» երևույթներ են: Բրիչեզի կարծիքով արտասանությամբ համընկնող և իմաստով տարբեր բառերը ստեղծում են «երկիմաստություն»: Նրա կարծիքով հաղորդակցության ժամանակ երկիմաստության տեղիք չեն տալիս միայն տարբեր խոսքի մասերին պատկանող համանուն բառերը, քանի որ դրանց կիրառության դեպքում տեղի չեն ունենում շարահյուսական կանոնների շեղումներ:

Նման կարծիքներ են արտահայտվել նաև ռուս դրականության մեջ. Լ. Ա. Բուլախովսկին իր 1928 թվականին գրած «Համանունների մասին» հոդվածում դասակարգելով տարբեր տիպի համանունները, միաժամանակ նշում է, որ լեզուն «համբերատարությամբ» տանում է բազմաձև համանունների առկայությունը³²:

Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին գրում է, որ հագելվ թե ճիշտ լինեն այն հեղինակները, որոնք համանունության առաջացումը համարում

³¹ Bridges, On English Homophones Society for pure English, Oxford, 1922, vol. 1, tract 2.

³² А. А. Булаховский, Из жизни омонимов, «Русская речь», новая серия, III, Ленинград, 1928.

Բն բառապաշարի հարստացման միջոց, Համանուն բառերի՝ լեզվում կատարած միակ դրական դերը տեսնում է անեկդոտների և բառախաղերի գործածության մեջ: «Մնացած բոլոր դեպքերում, — գրում է նա, — համանունները խոշորագույն են փոխըմբռնման համար»³³, Ավելին. «Համանունները բոլոր դեպքերում անախորժ, անղանազանի բառերն են, որոնք պետք է որ զանազանվեն»³⁴, Սակայն, լեզվի տարբերակվող տենդենցները, ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է Ռ. Ա. Բուդաղովը, չի կարելի հասկանալ մակերեսորեն. «Այնպես, ինչպես լեզվում կան մի բառի սահմանում տարբերակվող տարբեր իմաստներ (բազմիմաստություն), գոյություն ունի նաև տարբեր բառերի տարբերակում միևնույն արտասանության սահմաններում (համանունություն): Տարբերակումը շոշափում է ոչ միայն լեզվի արտաքին, այլև ներքին կողմերը՝ պայմանավորելով նրանց բազմաթիվ գործառությունները: Բառերի միջև եղած տարբերությունները ոչ միշտ կարող են կապված լինել արտասանության տարբերությամբ նաև այն պատճառով, որ լեզվի բառերը անսահմանորեն շատ են, իսկ հնչյունների քանակը համեմատաբար սահմանափակ է: Համանունները «հիվանդագին բառեր» համարող լեզվաբանները արդարացի կլինեին միայն այն դեպքում, եթե լեզուն իրենից ներկայացներ մաթեմատիկական համակարգ»³⁵,

Հայերեն լեզուն հարուստ է համանուններով: Արդյոք այդ բառերը հայերենի համար «հիվանդագին» երևույթ են և հաղորդակցության ընթացքում տեղի՞ք են տալիս թյուրիմացության և երկիմաստության: Այս հարցին պատասխանելու համար քննենք դրանք հայոց լեզվի համակարգում, հատկապես՝ 1) որոշենք նրանց տեղը բառապաշարի համակարգում, 2) կիրառումը խոսքի մեջ կամ գործառությունը խոսքի ընթացքում:

Համաճուճ բառերը ժամանակակից հայերենի բառապաշարի համակարգում

Բառապաշարի համակարգում բառերի միջև գոյություն ունեն զանազան կապեր, որոնց շնորհիվ բառապաշարը կազմում է փոխ-

³³ А. А. Реформатский, Введение в языковедение, 1967, стр. 89.

³⁴ Տե՛ս նույն հեղինակի Введение в языкознание, Учпедгиз, М., 1960, էջ 65:

³⁵ Р. Л. Будагов, Омонимия и значение слова, «Сравнительно семасиологические исследования», М., 1963, стр. 242.

կապակցված, մի սերտ ամբողջություն: Այդ ամբողջության մեջ համանուն բառերը կազմում են համանունական խմբեր, որոնք կոնկրետ լեզվի բառային համակարգում հանդես են դալիս որպես բառական համակարգի փոքր ենթահամակարգեր: Յուրաքանչյուր համանունական խումբ կազմվում է երկու, երեք, չորս և ավելի բառերից (երբեմն նաև բառաձևերից):

Ըստ միավորների քանակային կազմի՝ ժամանակակից հայերենի համանունները կարելի է ստորաբաժանել հետևյալ խմբերի՝ 1) երկանդամ, 2) եռանդամ և 3) քառանդամ:

Ժամանակակից հայերենում ամենից շատը երկանդամ համանունական խմբերն են, որոնք կազմում են ամբողջ համանունական խմբերի 93,6 տոկոսը, երկրորդ տեղն են գրավում եռանդամ համանունական խմբերը, որոնք կազմում են ամբողջ համանունական խմբերի 5,4 տոկոսը, ալունհետև գալիս են քառանդամ համանունական խմբերը՝ 1 տոկոսը:

Երկանդամ համանունական խմբերի օրինակներ

համր₁—մունջ, անխոս, համր₂—դանդաղ, կուտ₁—ամուր, կուտ₂—բազուկ, ալուռ նստում ենք պուրակում, համր ու անխոս հանում» (ՎՏ): «Մինչ օրերն են համր հոսում, մտքի հետ է միտքը խոսում» (ՊՍ): «Հեծան իրենց նժույգները, կուտ կապեցին զենք ու զրահ» (Տ): «Կպարզեն նրանք թշնամուն անարգ, Դավթի կուտը քաջ՝ իմ ընկերներին» (ԳՍ):

Եռանդամ համանունական խմբերի օրինակներ

պուտ₁—սույս, ծաղիկ, պուտ₂—կաթիլ, պուտ₃—խալ, կետ, ծիրանի₁—բուսորագույն, ծիրանի₂—ծիրանենի, ծիրանի₃—արքայական ծիրանագույն պատմուճան, «Սարի լանջին պուտերի խումբն էր կարմրին տալիս» (ԱՔ): «Ձանգի-Ձրանգի, հենց հուպ տվեք, հենց կուլ տվեք. որ մի պուտ արյուն չկաթի» (ՂԱ): «Ոսկեփետուր սև հավը, թևերին սև պուտեր թռչում էր քարից քար, կանչում» (ԱՔ): «Բորբորում է օջախն իր հին, Մխում է ծուխն ծիրանի» (ՀՍ): «Մի վիթխարի ծիրանի փող առանց հին ահի ու նոր խնդուծյան հնչեցնում է մեր արդար երգերը» (ԱՔ): «Ձանցավ մի քանի վայրկյան, իրոք երևաց թագավորը՝ ծիրանին ուսերին» (ՍՁ):

Հարկ₁—շենքի այն մասը, որ տեղադրված է միևնույն բարձրության վրա; հարկ₂—կարիք, հարկ₃—տուրք, հարկ₄—պաշտոնական հացկերույթ, հարկինք, հոն₁—հոնի ծառի պտուղը, հոն₂—արտը հնձելիս յուրաքանչյուր հնձվորի բաժինը, հոն₃—ասիական հին ժողովուրդ, հոն₄—(արևմտահայերեն) այնտեղ, Վարի հնչյուն, երգ լլսվի քո հարկի տակ հավիտյան» (ՀՀ): «Հարկ չկա երկար պատմելու» (ԵԶ): «էս գյուղերը հարկ են տալիս ամեն միներ մի արքայի» (ՀԹ): «Ուլը մորթե, հարկ արա, հարսնությունը թարկ արա» (առած): «Բայց եթե հոնի մուրաբա ունես, մի լավ թեյ կխմես» (ԲՎ): «Հոնածը, հնձվորների առաջնորդը... յուր» մանգաղով բաց էր անում հոն» (Բ): «Հորդանները խուլժ հոնների ակոսել են փերեն անծիր» (ԱԻ): «Հոն կա մոխիր... հիշատակ» (ՊԴ):

Պատահում են նաև հինգ և նույնիսկ վեց միավորից կազմված համանունական խմբեր, այս դեպքում, սակայն համանունական խմբերի մեկ կամ երկու անդամները լինում են բարբառային կամ հնացած բառեր: Հինգ միավորից կազմված համանունական խմբի օրինակ է՝ ակ₁—թանկագին քար, ակ₂—ակունք, ակ₃—անիվ, ակ₄—թոնրի օդանցք, սնդու, ակ₅—մեղվի փեթակի անցքը:

Քանի որ համանունական խմբի բոլոր անդամները բովանդակության պլանում ունեն հակադրական հարաբերություններ, արտահայտության պլանում՝ նույնական հարաբերություններ, հետևյալս բառական համանունների ուսումնասիրության ժամանակ պետք է հաշվի առնել բովանդակության պլանում հանդես բերած որոշակի ընդհանրությունները և տարբերությունները: Հնարավոր է ուսումնասիրման այս եղանակով բացահայտել հայերենի համանուն բառերի իմաստային առանձնահատկությունները համաժամանակյա կտրվածքով, որոշել իմաստների քանակը, տիպերը, փոխհարաբերությունները և նրանց տեղը հայերենի բառապաշարի համակարգում:

Ամենից առաջ ցույց տանք հայերենի համանուն բառերի ամենացայտուն իմաստային տարբերությունները և ընդհանրությունները, որոշենք նրանց տեղը բառապաշարի շերտերում: Քանի որ համանուն բառերի ամենացայտուն իմաստային տարբերություններն արտահայտվում են բառական տարբեր դաշտերի պատկանելությամբ, ապա հարմար է նրանց իմաստային տարբերությունները որոշել հենց այդ դաշտերի սահմաններում:

Բառական տարբեր դաշտերի պատկանող համանունություն կարող է կազմվել այն դեպքում, երբ համանուն բառերից մեկը

բույսի անուն է, մյուսը՝ այլ անուն, ինչպես՝

զանգիկ₁—զանգակածաղիկ, զանգիկ₂—լեղվակ, զարմու-
նի₁—պերճածաղիկ, զարմունի₂—հորեղբոր աղջիկ, փուր₁—ջրասեր
ծաղիկ, փուր₂—իրանական լեզվախմբին պատկանող ժողովուրդ,
սպանդ₁—վայրի փեղհնա, սպանդ₂—սպանություն, կոտորած, կա-
պար₁—փշոտ և գետնատարած բույս, կապար₂—արձիճ, տոբ₁—
թունավոր խոտ, տոբ₂—տորմիղ, խտուա₁—խատուտիկ բույսը,
խտուա₂—խտղտանք, խոստում₁—խրխնդուկ բույսը, խոստում₂—
երդում և այլն:

Մեկը բույսի անուն է, մյուսը կենդանու, թռչունի, միջատի,
ինչպես՝

արոս₁—արոսենի, արոս₂—տաք երկրներում ապրող թռչուն,
երինջ₁—երնջակ բույսը, երինջ₂—երրորդ տարվա էգ հորթը, զամ-
բուռ₁—վաղամեռուկ, զամբուռ₂—իշամեղու, փաղարիկ₁—բույսի ա-
նուն, փաղարիկ₂—ջրային թռչուն, փրփրուկ₁—օճառախոտ, փրփր-
ուկ₂—ձկան տեսակ, սարդ₁—սարդենի, սարդ₂—մորմ, տատ-
րակ₁—բույսի տեսակ, տատրակ₂—երգող թռչնակ, խառնիճ₁—
մատուտակ, խառնիճ₂—մորեխի մի տեսակ:

Մեկը թռչունի, կենդանու անուն է, մյուսը՝ այլ անուն,
ինչպես՝

գատիկ₁—փոքր միջատ, գատիկ₂—քրիստոնեական տոն, կապուտ₁—
ձկան տեսակ, կապուտ₂—ավար, իշխան₁—ձկան տեսակ, իշ-
խան₂—ֆեոդալական ազնվականական բարձր դասին պատկանող
անձի տիտղոսը:

Մեկը նվագաբանի անուն է, մյուսը՝ այլ անուն, ինչպես՝

ֆանոն₁—երաժշտական գործիք, ֆանոն₂—գծափայտ, լիբա₁—քնար,
լիբա₂—դրամական միավոր, քառ₁—արեելյան նվագարան, քառ₂—
հավերը թառելու ձողափայտ:

Կարելի է ասել, որ այս ձևով բովանդակության պլանում հակադրվում են ժամանակակից հայերենի դրեթի բոլոր համանուն բառերը: Ուրեմն, կարելի է կարծել, որ հայերենի համանուն բառերը մեծ մասամբ պատկանում են իմաստային տարբեր դաշտերի:

Բացի վերը նշված հիմնական հակադրություններից, շատ համանուն բառեր հակադրվում են նաև լրացուցիչ այլ հատկանիշներով: Այդ մեծ մասամբ լինում է այն դեպքերում, երբ համանունական խմբի անդամները պատկանում են բառական տարբեր ենթահամակարգերի:

Բառապաշարի համակարգում բառական ենթահամակարգերը փոխադրվում են մեկը մյուսին, ներթափանցում են միմյանց մեջ: Լեզվի ամբողջ բառապաշարը կազմում է բաց համակարգ, աչգ համակարգի մեջ բառական խմբերը հանդես են դալիս որպես մեկ կամ մի քանի հատկանիշով հարաբերակցվող փոքր ենթահամակարգեր, որոնց տարբերություններն ու հակադրությունները զուգակցվում են նմանություններով: Շատ հաճախ էլ այդ ենթահամակարգերի տարբերակման սահմանները լեզվում արտահայտվում են ոչ այնքան պարզությամբ ու կանոնավորությամբ, ուստի երբեմն դժվար է լինում կոնկրետ ձևով սահմանազատել, որոշել այդ ենթահամակարգերը: Բայց և այնպես, «համակարգ» հասկացությունը օգնում է մեզ ավելի լավ պատկերացնելու այն բարդ, ամբողջական մեխանիզմը, ինչպիսին լեզուն է, որի բաղկացուցիչ մասերը, տարբեր մակարդակները և նրանց տարրերը գտնվում են փոխադարձ կապի, փոխալայմանավորվածության և փոխազդեցության մեջ: «Համակարգ» հասկացությունը օգնում է նաև ավելի լավ պատկերացնելու, թե ինչու լեզվում գոյություն ունեն համանուն բառեր, ինչպե՞ս են առաջանում դրանք, ինչպե՞ս է լեզուն հանդուրժում նրանց առկայությունը, ինչպե՞ս են նրանք սահմանազատվում միմյանցից և այլն:

Համանուն բառերի բառական իմաստները կազմում են լեզվի ընդհանուր համակարգի մի մասը: Դրանք ձևավորվում են լեզվի այլ կողմերի հետ համակցված: Լեզվի իմաստային համակարգը խոշոր դեր է կատարում առանձին բառերի ձևավորման գործում: Այս տեսակետից բառ-համանունները պետք է դիտել ոչ թե բառերի առանձին խումբ՝ կտրված լեզվի բառապաշարից, այլ բառապաշարի համակարգում, նրանց փոխադարձ հարաբերությամբ:

Յուրաքանչյուր լեզվում կան բառական տարբեր ենթահամակարգեր, որոնք իրարից տարբերվում են որևէ հատկանիշով:

Ա) ըստ հասարակագիտական հատկանիշի բառային համակարգում հակադրվում են ընդհանուր գործածական բառերը և մասնագիտական բառերը:

Բառային կազմում բոլոր բառերը միևնույն դերն ու նշանակությունը չունեն հաղորդակցման համար: Շատ բառեր կենսականորեն անհրաժեշտ են հանրության բոլոր անդամների համար: Այդ բառերից շատերը գտնվում են համանունական խմբերի կազմում: Համանուն բառերի մոտ 71,1%-ը գտնվում է բառապաշարի այս ենթահամակարգում: Ընդ որում, բառապաշարի այդ ենթահամակարգին կարող են պատկանել համանունական խմբի կա՛մ մեկ անդամը, կա՛մ բոլոր անդամները: Եթե համանունական խմբի բոլոր անդամները պատկանում են բառական միևնույն ենթահամակարգերին, ապա այդ անդամների իմաստային տարբերությունն արտահայտվում է բառական տարբեր դաշտերի պատկանելությամբ: Այդ բառերից են՝ շիր:—գինու սրվակ, շիշ:—շամփուր, տապակ:—թավա, տապակած կերակուր, տապակ:—մաս, շերտ, պտուկ:—կճուճ, պտուկ:—նոր շյուղ, ծաղիկ, քոհ:—գնդասեղ, քոհ:—անասունների քորելու հարմարանք, «Մի շիշ դինի էր խոստանում Գյուրջի Օթուն» (ԱՔ): «Հարկավոր է մի լավ տաք շիշ այդ անասունին» (Բ): «Դա մի երկար կոթով տապակ էր, մեջը խոզի ապուխտ շարդած» (ՎՓ): «Բայց նա ընդհակառակը, պատրաստում է ոչխարի մսից տապակ, մտածելով, որ դա ավելի է ծան է և համեղ» (Բ): «Թաքնվել էր խոտի տապակ(ի) մեջ, մոտեցա, որ տապակը շուռ տամ, միջից դուրս թռավ և սրտաճաք արեց մեզ» (ՍԽ): «Գարնանը սիրենի թարմ պտուկները բացվելու ժամին հոգիս երգել է նրանց ճիթերի առաջին շնչի հետ» (ՀԿՐ): «Ժամ առաջ տեսած սեակուղլ պտուկները, որոնց մեջ կերակուր էին պատրաստում, չէին հեռանում նրա աչքերից» (Մ): «Ադամանդի քոհը կրծքի վրա... ընդունում էր հյուրերին» (Բ): «Նա առեց քոհը և սկսեց քորել յուր քուռակը» (Բ):

Ըստ քանակի (6,9%) բառապաշարի համակարգում 3-րդ տեղն են զբաղում այն համանունական խմբերը, որոնց մեկ կամ երկու անդամը պատկանում է մասնագիտական բառապաշարին: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշարում կան բավական շատ բառեր, որոնք վերաբերում են տարբեր մասնագիտությունների: Գիտության, տեխնիկայի, արտադրության, ար-

վեստի յուրաքանչյուր բնագավառ ունի բազմաթիվ բառեր, որոնք կազմում են մասնագիտական տերմինաբանություն: Բառական այգ ենթահամակարգի բառերը հակադրվում են ընդհանուր գործածական բառերին: Օրինակ՝ գազել—բանաստեղծական ձև, գրականագիտական տերմինը համանուն է գազել—վիթ, բառին, որը գործածվում է գրական լեզվում. «Տերյանը հայկական քնարերգության մեջ համարձակորեն և վարպետորեն օգտագործեց և կատարելության հասցրեց սոնետը, տրիոլետն ու գազելը» (մամուլ): «Լեռան գազել(ի) ջինջ աչքերի պես հրեղեն էին աչքերը նրա» (Գէ): Ցամաք, բառը՝ «երկրագնդի շոր մակերևութը», հակադրվում է ընդհանուր կողմից գործածական ցամաք բառին՝ անջուր, չոր. «Մի մասը եկել էին ցամաք(ի), մյուս մասը՝ ծովային ճանապարհով» (Բ): «Թեկլեն ցամաք աչքերով... սկսեց սգալ իր որդու մահը» (ՆԴ):

Մասնագիտական և ընդհանուր գործածական բառերի հարաբերությամբ ստեղծված համանունությունը կարող է ըմբռնվել տվյալ լեզվով հաղորդակցվող հասարակության ոչ բոլոր անդամների կողմից, քանի որ համանունական խմբի անդամներից մեկը կարող է անծանոթ լինել ոչ մասնագետին, Հետևաբար, վերջինիս համար այդպիսի համանուն բառերը շփոթ չեն առաջացնի: Շփոթ չեն առաջացնի նաև համապատասխան մասնագետների համար, քանի որ վերջիններս տեսականորեն գիտեն իրենց մասնագիտությանը վերաբերող տերմինի իմաստը: Բայց այլ մասնագիտություն ունեցող մարդկանց համար մասնագիտական բառահամանունները կարող են տարբեր կերպ ընկալվել, նայած թե տվյալ մասնագիտական բառը որքանով է հասկանալի իրենց: Մասնագետը ավելի շուտ կըմբռնի այն բառը, որը վերաբերում է իր մասնագիտությանը, օրինակ՝ դիվանագետը նստա բառը առաջին հերթին կըմբռնի որպես «քաղաքական հայտագիր», իսկ երաժիշտը՝ որպես «ձայնանիշ»: Կամ եթե երկաթգծի սլաքավարը լսի լվաք բառը, առաջին հերթին կպատկերացնի երկաթգծի այն հատուկ սարքավորումը, որով փոխում են գնացքի ուղղությունը մի գծից մյուսը, իսկ ոչ մասնագետը «սլաք» ասելով առաջին հերթին կպատկերացնի որոշ սարքավորումների կամ ժամացույցի ցուցիչը:

Երբեմն պատահում է, որ տարբեր մասնագիտություններին վերաբերող բառերը հանդես են գալիս մեկ հնչյունական կազմով: Բայց չի պատահում, որ այդ բառերը սխալ փոխըմբռնման կամ

թյուրիմացությունների հիմք դառնան, քանի որ նրանց գործածության շրջանակները միանգամայն տարրեր են: Օրինակ՝ ռազմական բառապաշարին վերաբերող գունդ՝ զորամաս բառի գործածության շրջանակները շատ հեռու են գունդ մաթեմատիկական տերմինի գործածության շրջանակներից:

Կան մի շարք համանունական խմբեր, որոնց անդամներից մեկը վերաբերում է՝

ա) ֆիզիկային, երկրաչափությանը, տեխնիկային

դոդ₁—անվադող, դոդ₂—սարսուռ, մխոց₁—մեքենայի շարժական գլան, մխոց₂—մեղուներին ծուխ տալու գործիք, դիզել₁—սնորքին այրման շարժիչ, որ աշխատում է հեղուկ վառելանյութով, դիզել₂—կիտեռ, սեղան₁—երկրաչափական պատկեր, սեղան₂—հարմարանք, որի վրա ճաշում, գրում կամ աշխատում են:

բ) ֆիմիային

գազ₁—քիմիական մարմին, գազ₂—շղարշ, գազ₃—բույսի անուն, գազ₄—երկարության չափ, գառիկ₁—անմետաղական մարմին, գառիկ₂—որպես բուժական միջոց օդտագործվող դեղնագույն հող, տերմիտ₁—փոշենման ալյումինի խառնուրդը որոշ մետաղների թթվուկների հետ, տերմիտ₂—միջատ:

գ) Հանգստությանը

պոքփյուր₁—ծիրանաքար, պոքփյուր₂—արքայական ծիրանի, ծանրաֆաշիկ₁—տրապազիոն, ծանրաֆաշիկ₂—դժվարատար:

դ) Ճարտարապետությանը

թաղ₁—աղյուսներով կամ քարերով ագուցված կամարածեծածկ, թաղ₂—թաղամաս, թաղ₃—այգեթաղ, կամար₁—աղեղնածեղինվածք, կամար₂—գոտի:

ե) Գյուղատնտեսությանը

ֆաղվածֆ₁—հնձելու, քաղելու կերպը, ֆաղվածֆ₂—մեջքերում, բնային₁—բներով կատարվող, բնային₂—բնին վերաբերող (լեզվը.) բառաբներով կազմված, ծայրաթաղ₁—վազերի ծայրերը հողով թաղելը, ծայրաթաղ₂—ծայրային թաղամաս, ռևելի բար-

ձեր բերք ստանալու համար նրանք այգիները պարարտացրել են խորը բնային եղանակով» (մամուլ): Միադրաշյանի բառարանը բնային եղանակով է կազմված» (ԺՀԼՐԲ), «Մայրաքաղ անելիս հույսը գնում են ձյան ծածկոցի վրա» (զասագիրք): «Վերջապես... հասավ երբեմնի ծայրաքաղը, մտավ ընդարձակ մի փողոց» (մամուլ):

զ) Երաժշտությանը

բաս₁—թավ ձայն, բաս₂—իհարկե, հապա, ստոր₁—հայկական ձայնագրության մեջ տեղության նշան, ստոր₂—ցած:

է) Լեզվաբանությանը

արիական₁—հնդեվրոպական, արիական₂—քաջին հատուկ, ռիական ճյուղը բաժանվում է երկու մասի՝ հնդկական և իրանյան» (ԱՃ): «Հափշտակության մեջ էր գտնվում իր հարսնացուի ցույց տված արիական վարմունքից» (Մ): Բուք₁—կետադրական նշան, բուք₂—ոչ սուր, բուք₃—բթամատ, «Տրոհության նշաններն են վերջակետը, միջակետը, ստորակետը և բուքը» (ԳՍՀԼՇ): «Արտակին կարծես բուք գործիքով հարվածեցին» (ԴԴ): «Քսայուղով կեղտոտված բուքը մի երկար հետք թողեց ճակատի վրա» (ԲՎ): Դասական₁—քերականական տերմին, դասական₂—կլասիկ, «Դասական թվականները կազմվում են -որորդ կամ -երորդ վերջածանցներն ավելացնելով բացարձակ թվականներին» (ՍԱԺՀՔ): «Նա զգուշացավ գովել Եզնիկին նրա բարձր մտքի և դասական ոճի համար» (ԴԴ):

ը) Բժշկությանը

բոր₁—ուրկախտ, բոր₂—քիմիական տարր, ֆոս₁—մաշկային հիվանդություն, ֆոս₂—քարաքոս, փառ₁—աչքի հիվանդություն, փառ₂—(կրոն) փառաբանական մեղեդի, կաթիկ₁—լերդացավ, կաթիկ₂—կաթնաբանչար, կայծռոկի₁—բորբոքում մեջքի և ծոծրակի վրա, կայծռոկի₂—գիշերային միջատ, խոզուկ₁—կոկորդացավ, խոզուկ₂—խոճկոր և այլն:

թ) Կազմախոսությանը

խոռոց₁—սրունքի փոքր ոսկորներից մեկի անունը, խոռոց₂—ձկան լայնակի կտրված կտորներից յուրաքանչյուրը. «Կարծես ուրքն ու խոռոցն իրար կպած պահելու համար վուշի պարանով

էին կապկպված (ԳՍ), «Թավով ջուր են դնում... որ մի քանի խոտոց կողակ խաշեն» (ՏՆՀԺՀ), Գեղծ₁—մարդու և կենդանիների օրդան, որն արտադրում է օրգանիզմի համար կենսականորեն անհրաժեշտ կամ արտաթորում ոչ պիտանի նյութեր, գեղծ₂—պարիլյակ կոշվող բույսը:

Բ) Շատ համանուն բառեր (13,1%-ը) հակադրվում են տերիտորիալ հատկանիշով, այսինքն՝ համանունական խմբի անդամներից մեկը ընդհանուր է հայերենով արտահայտվող յուրաքանչյուր անձի համար, մյուսը դործածական է միայն արևմտահայ գրական տարբերակում: Այս տեսակետից համանունական խմբի անդամները հակադրվում են, երբ մեկ անդամը դործածական է արևելահայ գրական լեզվում, մյուսը՝ արևմտահայերենում:

Հնարավոր է, որ համանունության այս տիպը ընկալվի հասարակության ոչ բոլոր անդամների կողմից: Եթե արևելահայ գրական տարբերակով հաղորդակցվող մարդուն անծանոթ է համանունական խմբի մեկ անդամը (տվյալ դեպքում արևմտահայերենում դործածվող բառ-համանունը), ապա նրա համար համանունական այս խումբը գոյություն չունի: Եվ ընդհակառակը, եթե արևմտահայերենով խոսող մարդուն անծանոթ է արևելահայերենում դործածվող համանուններից մեկը, ապա նրա համար ևս համանունական այս խումբը գոյություն չունի: Այդպիսի համանունական խմբերից են դաշնակ₁—դաշնամուր, դաշնակ₂—դաշույն, դաշնակ₃—դաշնակցական. «Վահրամ նստած էր դաշնակի՞ն առաջ» (ԱԱ), «Դաշնակ ու նշտար ցցված են սրտումս» (ՍՇ), «Դաշնակները կարմիր բանակի հարվածներից ջախջախվել էին ու փախել Արաքսի մյուս կողմը» (ՄԽ), Անալի₁—անելանելի, անալի₂—անաղի, «Որ ժպրհի ձգտիլ, սուգիլ խորն երկնի, ելնել աստղերու սանդուղքն անալի» (ՊԴ), «Երբեմն կրակ էին աւնում և փոքրիկ թոռի մեջ ջաղացի անալի բլիթներ թխում» (ԱՐ), Քանակ₁—քանոն, ֆանակ₂—թիվ, քանակություն. «Վարժուհին իր սեղանին առաջ անցած մեկ ձեռքով անվերջ ֆանակը կզարներ սեղանին» (ԶԵ), «Հայաստանը պատերազմից կորցրել է իր ձիերի և անասունների ֆանակը» (ՍԶ):

Նման համանունական խմբերից են նաև՝ փոստալ₁—թեթեւաբարո կին, փոստալ₂—հնամաշ գլխարկ, ապրիլ₁—ապրել, ապրիլ₂—ապրիլ ամիսը և այլն:

Գ) Կան համանունական զույգեր կամ եռյակներ (4,5%-ը), որոնց եզրերից մեկը գտնվում է հնացած բառերի շարքում, այ-

սինքն՝ համանունական խմբի անդամներն իրար հակադրվում են ժամանակագրական սկզբունքով: Այսպես՝ երեսունվեց համանունական խմբերի անդամներից 47-ը պատկանում է հնացած բառերի շարքին: Ընդ որում, ավելի շատ են այն համանունական խմբերը, որոնց միայն մեկ անդամն է հնացած: Քանակով քիչ են այն համանունական խմբերը, որոնց անդամներից երկուսը հնացած բառեր են: Երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է ոչ թե այն բառերին, որոնք անհետացել են հայերենի գործածական բառապաշարի համակարգից, այլ նրանց, որոնք շարունակվում են գործածվել ժամանակակից հայերենում, բայց ունեն գործառական որոշակի սահմանափակություն: Դրանք հիմնականում այն բառերն են, որոնք պատկանում են բառական հնաբանությանը:

Բառական հնաբանության շերտին պատկանում են զանազան տիպի բառեր, որոնք պետք է հստակորեն տարբերել իրարից: Ամենից առաջ պետք է տարբերել բառական հնաբանության երկու հիմնական խումբը. 1) պառավակաճ բառեր և 2) իմաստային ճնաբանություններ:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք արտացոլում են հին կենցաղը պատկերող իրերն ու երևույթները, որոնք ներկայումս գոյություն չունեն, վերացել են: Այդ բառերը մեծ մասամբ պատկերացում են տալիս անցյալի միջավայրի, մտածելակերպի մասին և օգտագործում են այն հեղինակները, որոնք իրենց ստեղծագործություններում պատկերում են պատմական անցյալը: Այս բառերից շատերն իրենց համանունն ունեն ժամանակակից հայերենում, ինչպես այսպիսի—չար ոգի, այսպիսի—քամի, այսպիսի—սա: «Այս բառը վերին Հայաստանում գործածվում է սատանա նշանակությամբ, իսկ ստորին Հայաստանում՝ քամի նշանակությամբ» (ԱՃ): «Պապը նրա տերևների շարժումից կարող էր անսխալ որոշել, թե այս գիշեր, ինչ եղանակ է լինելու» (ՄԽ): Քեշի—զրադաշտական կրոն, ֆեշի—անձրևից կամ ջրելուց հետո հողի այն վիճակը, երբ կարելի է մշակել: Ճերյաց հարձակումն ստիպեց ինձ ֆեշին ընդդեմ ճառել» (ԴԴ): Ճերյաքանչուր անգամ ջրելուց հետո հողի ֆեշի ժամանակ պետք է միջշարքային տարածությունները փխրեցնել» (դասագիրք): Բուքակ—մետաղ հալելու կավն աման, քուրա, բուքակ—երաժշտական լարային գործիք: Ճերյանների մեջ ծածկված էր մի մեծ բուքակ, որի մեջ հալվում էր մետաղը (Բ): Ճի պարտասուն և թուլացած ջիղերը հիմա օրհասական ժամին պրկումովը կը գալարվին նվագարանի

մը մաշած թելի պես, որին կոտորիլը՝ բութակին անգամ մըն ալ դառնալուն կը նայի» (ԳԶ)։

Նման բառ-համանուններից են նաև՝ ազատագիւն₁—փրկագիւն, ազատագիւն₂—ազատ կերպով, պայիկ₁—բերդի պահապան զինվոր, պայիկ₂—մարդուց սերված առասպելական կենդանի, պարս₁—պարսատիկ, պարս₂—մայր փեթակից բաժանվող և ձագ տվող մեղունների խումբը, պտղի₁—տուրք, պտղի₂—կնձնի (ծառ) և այլն։

Երկրորդ խմբի կամ իմաստային հնարանության մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք թեև պահպանել են իրենց նախկին ձևը՝ հնչյունական կազմը և արտասանությունը, բայց ժամանակակից հայերենի համար հնացած են։ Այս բառերից շատերը նույնպես ժամանակակից հայերենում ունեն իրենց համանունը, ինչպես՝ դռնակ₁—քղանցք, փեշ, դռնակ₂—պետություն կամ որևէ կազմակերպության խորհրդանշան. «հրճիթի կիսաբաց դռնից տեսնում էր, թե ինչպես լվացվեցավ նա, թե ինչպես շապկի լայն դռնակով սրբեց երեսը» (Բ)։ «Տներն Վրա արդեն ծփում էր դռնակենբի ծովը» (ԱԲ)։ Կույս₁—կողմ, կույս₂—անարատ աղշիկ. «Առաջին շինվածքի բակի հարավային ճակատում է սրահը, մի երեք կուսից պարսպով պատած» (Բ)։ «Լեռների այս հարազատ կույսը մի սիրուն աղջիկ էր» (Բ)։

Այդպիսի համանուններ են նաև.

առն₁—այնտեղ, առն₂—հանդ, առնադեմ₁—արևածաղիկ, առնադեմ₂—արևակողմ, ցանկ₁—ցանկապատ, ցանկ₂—ցուցակ, մայրի₁—անտառ, մայրի₂—սոճազգիների ընտանիքին պատկանող ծառ, վառ₁—զարդարուն քող, վառ₂—շարականի ութ ձայներից մեկը, վառ₃—պայծառ, հռլով₁—շատ, հռլով₂—(քեր.) բառի կրած փոփոխության յուրաքանչյուր ձևը, ուռ₁—կռան, ուռ₂—ստինք, ուռ₃—ճյուղ, որթ և այլն։

Համանուն բառերի շարքում շատ քիչ են նորաբանությունները։ Կան ընդամենը մի քանի համանունական խմբեր, որոնց անդամներից մեկը վերաբերում է հասարակական կյանքի նոր երեվույթներին և հասկացություններին։ Ընդ որում այդ բառերից մի քանիսն օգտագործվել են նաև հին հայերենում, բայց ժամանակակից լեզվում ձեռք են բերել նոր իմաստներ և անկախացել որպես ինքնուրույն բառական միավորներ, ինչպես՝ օղակ₁—փոքրիկ օղ, օղակ₂—կոլտնտեսային աշխատանքներ կատարող միավորում. «Օղակավարը հրապարակում է օղակի յուրաքանչյուր անդա-

մի կատարած աշխատանքի ծավալը» (մամուլ): Մեծն սյունի մեջ այստեղ մի օղ կա, և ամեն օղակն ունի մի շղթա» (ՀԹ): Դաշնակցական₁—դաշինքին՝ համաձայնության վերաբերող, դաշնակցական₂—ձայն բուրժուա-նացիոսականության հակահեղափոխական դաշնակցության կուսակցության անդամ: «Խամսայի բոլոր հին իշխանությունները կազմում էին մի ամբողջ դաշնակցական միություն» (Բ) Մենք ևս... դաշնակցականներին համարում ենք հայ ժողովրդի մատնիչներ և հայ աշխատավորների ու հեղափոխության մատնիչներ» (ՎՏ): Մտուր₁—ախոռ, մըսուր₂—մանկամուր, պարեա₁—վերակացու, պարեա₂—հիմնարկության կամ շենքի հսկիչ:

Դ) Մի քանի համանունական խմբեր (ամբողջ համանունական խմբերի 4,4%-ը) այլ համանունական խմբերի հակադրվում են ոճական սկզբունքով, այսինքն՝ մի քանի բառական համանուններ, արտահայտելով միանգամայն տարբեր բառական իմաստներ, տարբերվում են նաև ոճական կիրառություններով և հուզարտահայտչական զանազան երանգներով: Այդ բառերը պատկանում են լեզվի տարբեր շերտերին և ունեն գործածության տարբեր ոլորտներ: Այս տեսակետից համանունական խմբերը բնորոշվում են նրանով, որ նրանց անդամներից մեկը (կամ երկուսը) պատկանում է՝ 1) բառապաշարի բանաստեղծական ենթահամակարգին, 2) հազվադեպ կիրառվող բառերի թվին և 3) կենցաղային-խոսակցական բառերի թվին:

Առաջին խմբի բառերն ավելի մոտ են, այսպես կոչված, «հանդիսավոր բառերին»: Այդ բառերը խոսքին տալիս են հանդիսավորություն և ավելի շատ օգտագործվում են ճարձր» ոճի ստեղծագործություններում, հատկապես չափածո խոսքում: Այդպիսի բառերից կազմված համանունական խմբերից են. քարձ-բազան₁—բարձրագագաթ, քարձբազան₂—մեծ պատիվ, փառք ունեցող. «Քարձբազան Արուլն ու Մթին սարեր Մեջք մեջքի տված կանգնել վեհափառ Իրենց ուսերին, Զավախքից էլ վեր Բռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ» (ՀԹ): Մնում են, թե դու արդեն բանաստեղծ ես, քարձբազան» (ՀՇ):

Այդպիսի համանուններից են նաև՝ ծանրանակ₁—ծանրորեն հակված, ծանրանակ₂—ծանր հակերից, փաթեթներից կազմված, լուսագին₁—լուսեղեն, լուսագին₂—եկեղեցում մոմ վառելու համար տրվող վճար, լուսակաթ₁—ուր կամ երբ լույս է կաթում (վայրի, ժամանակի մասին), լուսակաթ₂—լուսեղեն կաթ ունե-

ցող, համասփյուռլ—համատարած, համասփյուռ2—բուսի անուն
և այլն:

Ծրկրորդ խմբի բառերին պատկանում են համանունական
խմբի այն անդամները, որոնք համեմատաբար ավելի հազվագեղ
են կիրառվում կենցաղային և գործնական բնույթի խոսակցու-
թյուններում: Այդ բառերից շատերը ժամանակակից հայերե-
նում ունեն իրենց ավելի գործածական հոմանիշը, ինչպես՝ սո-
րել—սողալ, սխաբումակ—սողնակ, եղկ—ողորմելի, խղճուկ,
խշխշալ—կսկծալ, մորմոքվել, սպաս—սպասավորություն, քարք-
ակնթարթ, քամֆ—սրի պատյան, բոհ—անշեն, խավար:

Նման բառերից կազմված համանունական խմբերից են, օրի-
նակ՝ սորել1—հոսել, սորել2—սողալ, «Այդ «ոչ»-ըդ սուր սրտես
սորեց արյուններ» (ՄՄ): «Նա օձի նման սորել է մերկարմատ
ծառերի ստորին խոռոչներում» (Ր): Եղկ1—գաղջ, տաքուկ, եղկ2—
խղճուկ: «Գետակ մը ջինջ կաթի պես և եղկ անոր հանգունակ»
(ԴՎ): «Երեկվա եղկ ձորերում կանչեց ահա մի շլակ» (ԳՄ): Խըշ-
խըշալ1—կսկծալ, մորմոքվել, խշխշալ2—խջխջոց հանել, «Լսում էր
Հասոն, սիրտը խշխշում, ածում էր ածում, նվազն ուժեղացնում»
(Վրթ. Փ.): «Խշխշաց զգեստը, ինչպես թե քամին անցավ շոր խո-
տերի վրայով» (ԱԲ): Սպաս1—սպասավորություն, սպաս2—թա-
նապուր. «Նա հիմա նրա սպասին եմ» (ԴԴ): «Շողի գավաթի մեջ
սառած սպասից մի քանի գդալ ուտելուց հետո թիկնում էր
բարձին և ննջում» (ԱԲ): Պարզումակ1—սողնակ, պարզումակ2—
պարզ, անպաճույճ. «Նորին ուշադրությամբ զննում էր փականք-
ները, նայում էր ամուր նիզերին ու շոշափում հաստ սողնակներն
ու պարզումակները» (Ր): «Աշտը տեսավ, թե ինչպես նրա պար-
զումակ աչքերը արցունքը պղտորեց» (մամուլ):

Ծրրորդ խմբին պատկանում են այն բառերը, որոնք ավելի
շատ գործածվում են սովորական առօրյա խոսակցություններում,
առանձնապես այն դեպքերում, երբ խոսողը մտերմական հարա-
բերությունների մեջ է գտնվում իր զրուցակցի հետ: Թեև այդ բա-
ռերը չեն խախտում գրական լեզվի նորմաները, բայց չեն կիրառ-
վում պաշտոնական և գործնական բնույթի խոսակցություններում:
Այդ բառերից են օրինակ ցանել, սիրուն, սկել, շանաֆ, շանչ և
այլն: Այս բառերից կազմված համանունական խմբերից են. ցա-
նել1—հնարագիտությամբ մեկին իր մոտից հեռացնել, ցանել2—
սերմանել. «Շորեղբայր դու ուզում ես ինձ ցանել... լուր տեղը
հոգուդ վրա մի վերցնի» (ԼՄ): «Նա կուզենար գեղեցկություն ցա-

նել ժաղկի պես և հիանալ նրա աճը տեսնելով» (ՎՍ), Սիրուն₁—սիրուն, ի սեր, սիրուն₂—գեղեցիկ. «Այո, միացել է հայրենիքի սիրուն» (ՍՋ). «Արուսից ավելի սիրուն կին մեր շրջանում չկա» (ՆՋ), Ջանչ₁—անհծք, շանչ₂—հատիկները պոկած խաղողի ողկույզները, ճղել₁—պատռել, ճղել₂—փախչել, շանաֆ₁—ոչ կատակ, լուրջ, շանաֆ₂—բամբակաքաղ, սկել₁—սուզվել, սկել₂—խազի մեջ տանել, թոթոշ₁—փափրիկ, թոթոշ₂—շրեշ:

Հայերենում կան բավական թվով համանուն բառեր, որոնցից մեկը մտնում է մի շարք դարձվածաբանական միավորների և կայուն բառակապակցությունների մեջ, որտեղ մյուսը հանդես դալ չի կարող. ահա այդպիսի մի քանի օրինակներ.

տալ₁—ամուսնու քույրը
կնոջ համար:

տալ₂—հանձնել, դուրս տալ, երես տալ, ընթացք տալ, ժամանակ տալ, խոսք տալ, հաշիվ տալ, ճոգի տալ, ֆամուն տալ և այլն:

դաս—հասարակական խումբ,
դասակարգ,

Դաս—ուսումնառություն, դասաժամ, դաս առնել, դաս ստանալ, դաս փողել և այլն:

մատ—շախմատի խաղում այնպիսի վիճակ, երբ արքան ծուղակի մեջ է, որը նշանակում է պարտություն:

Մատ—ձեռքի և ոտների մատները, մատը թափ տալ, մի մատ մեղր դառնալ, մատը բերանում մնալ, մատը կծել, մատը մատին շփել, մատի փաթաթան, ճինգ մատի պես գիտենալ և այլն:

Կան նաև մի քանի համանունական զույգեր և եռյակներ, որոնց անդամներից մեկը կամ երկուսը լայն կիրառություն ունեն, իսկ մյուսն օգտագործվում է միայն որոշ կապակցություններում, ինչպես.

համանուններից մեկն ունի լայն գործածություն.

համանուններից մեկն օգտագործվում է միայն հետևյալ արտահայտություններում և կապակցություններում.

ավար—պատերազմի ժամանակ թշնամուց խլված ղեներ,

«Մեկին ավար անել, մյուսին՝ խավար»

գույք

դուր—հյուանի գործիք

ծում—մազերի հյուսք

«դուր գալ»

«մի ծամ ծամոն»

«մեկի ատամի ծամը լինել»

«բաս բոնել»

«բաս մտնել»

«արար աշխարհ»

«հազսւրան բլբուլ»

«հազարան հավք»

բաս—հապա

բաս—թավ ձայն

աբար—գործողութիւն

հազարան—հազարավոր

հազարան—կոտրված

գերանի

տակ գրվող նեցուկ, սոնի

մատյան—գիրք

մատյան—էգ ձի

«մատյան գունդ»

(Սասանյան Պարսկաստանում

ընտիր հեծյալների գունդ)

փուլ—ավեր

«փուլ ածել»

«փուլ բերել»

«սիրտը փուլ գալ»

փուլ—երևույթի, պրոցեսի

զարգացման առանձին շրջան

փուլ—լուսնի հետզհետե

փոքրանալը՝ լրումից հետո:

Ինչպես տեսանք, իմաստային կողմով հակադրվում են ժամանակակից հայերենի բոլոր համանուն բառերը: Լրացուցիչ որևէ հատկանիշով հակադրվում են համանուն բառերի մեծ մասը: Համանուն բառերը բառային հիմնական կազմում տարբեր տեղ են գրավում: Համանունական խմբի անդամները պատկանում են իմաստային տարբեր դաշտերի, այլ կերպ ասած՝ բառական տարբեր ենթահամակարգերի և հակադրվում են՝ ա) հասարակագիտական սկզբունքով, բ) տերիտորիալ սկզբունքով, գ) ժամանակագրական սկզբունքով և դ) ոճական սկզբունքով, դարձվածքների կազմելու հատկութայամբ:

Ժամանակակից հայերենի համանուն բառերի գործառնությունը խոսքի մեջ

«նոսք» անվան տակ ի նկատի ունենք տեքստը, այսինքն՝ որևէ հեղինակի կողմից դրված ասույթների ամբողջությունը:

Նախ կարևոր ենք համարում նշել, որ հաղորդակցումը այնպիսի մի ակտ է, որը ենթադրում է առնվազն երկու անձ, որոնցից մեկը արտահայտում է (ինչպես նաև դրում է), իսկ մյուսը՝ ընկալում (ինչպես նաև ընթերցում է): Նման դեպքերում հաշվի

ենք առնում երկու տիպի հարաբերություն՝ 1) արտահայտողի կողմից դեպի հաղորդակցության առարկան (նշանակությունը) և նրա կողմից գործածված համանուն բառը, 2) լսողի կողմից դեպի հաղորդակցման առարկան (իմաստ) և նրա կողմից ընկալված համանուն բառը, Հաղորդողի հիմնական նպատակը տվյալ մտքի կամ արտահայտության ճիշտ փոխանցումն է, իսկ լսողի (կամ կարդացողի) նպատակը՝ դրա ճիշտ ընկալումը, հետևապես և՛ առաջինի, և՛ երկրորդի համար առաջնային է բովանդակության պլանը, Սակայն այստեղ կա մի փոքրիկ շեղում. խոսքի ընթացքում համանունության խնդիրը խոսողի համար երկրորդ պլանում է։ Եթե նա օգտագործում է որևէ բառ-համանուն, այդ պահին չի մտածում, որ տվյալ լեզվի համակարգում կա նաև այդ բառին համահնչուն մի այլ բառ, և լսողը կարող է շփոթել դրանք իրար հետ կամ սխալ հասկանալ ասույթի իմաստը։ Ուրեմն՝ խոսողի կամ գրողի համար կարևոր է բառի ոչ թե հնչական, այլ իմաստային կողմը, իսկ լսողի կամ ընթերցողի համար՝ նաև բառի հնչական կողմը, արտահայտման միջոցներն ու եղանակները։ Եթե միևնույն հնչյունական կազմով այդ լեզվում կան երկու և ավելի տարրեր բառեր, լսողը կարող է երկմտել, թե այդ բառերից որն է նկատի ունի խոսողը։

Տարբեր իմաստ ունեցող բառերի իրացումը տեղի է ունենում կոնտեքստում։ Սովորաբար «կոնտեքստ» անվան տակ ի նկատի են ունենում բառային շրջապատը, որը հնարավորություն է տալիս ճշտորեն որոշել տվյալ ասույթում գործածված բառերի իմաստները։

Համանուն բառերի տարբեր իմաստների բացահայտումը ավելի ակնառու կերպով երևան է գալիս բառային տարրեր շրջապատում։ Այդ տեսակետից մեծ դեր է կատարում նաև տվյալ լեզվի համակարգը։ Ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Լ. Վայսգերբերը, համանուն բառերի իմաստները տեղադրվում են լեզվական համակարգում³⁶, Եթե հայերենի բառային համակարգում չլինեին չքրիստոնեական տոն» և «փոքր միշտ» իմաստները, ոչ մի կոնտեքստ չէր կարող ստեղծել զառիկ₁ և զառիկ₂ համանունները։ Կամ եթե հայերենի բառական համակարգում չլինեին «հորեղբոր աղջիկ» և «պերճածաղիկ» իմաստները, կոնտեքստը չէր կարող ստեղծել զառմուխ₁ և զառմուխ₂ համանունները։

³⁶ L. Wetsgerber, Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen, Düsseldorf, 1963. էջ 68.

Համանուն բառերի բառական տարբեր իմաստների գործառութունը կոնտեքստում և կոնտեքստի գերը այդ իմաստների սահմանազատման խնդրում ավելի հաջող քննելու և լավ պատկերացնելու համար ներմուծենք իմաստային ցուցիչ տերմինը³⁷։ Այդպես են կոչվում կոնտեքստի այն բոլոր տարրերը, որոնք օգնում են բացահայտելու համանուն բառերի տարբեր իմաստները։

Հայերենի բառական համակարգում ունենք **ֆուդ₁**—(ազգ) և **ֆուդ₂**—(ծաղիկ) համանուն բառերը. «Շատ դարեր տանջեցին տաճիկ. պարսիկ, հույն և քուրդ» (ՀԹ) կոնտեքստում որպես իմաստային ցուցիչ կարող է ծառայել «տանջեցին» բայը։ Այդ բայը իր բառական իմաստով օգնում է ընթերցողին անմիջապես ընկալելու, որ տվյալ կոնտեքստում գործառված է **ֆուդ₁**—(ազգ) բառը և ոչ թե **ֆուդ₂**—(ծաղիկ)։ Իսկ «**Քուդը բուսել է վճիտ ջրերի ափին**» (ՀԹ) կոնտեքստում «բուսել է» բայը հուշում է ընթերցողին, որ այդ կոնտեքստում գործառված է **ֆուդ₂** (ծաղիկ) և ոչ **ֆուդ₁** (ազգ) համանունը։ Ուրեմն, կարելի է ասել, որ առաջին օրինակի համար իմաստային ցուցիչ է ծառայում տանջեցին, իսկ երկրորդի համար՝ բուսել է բայը։

Որպես իմաստային ցուցիչներ կարող են ծառայել ոչ միայն բայերը, այլև ուրիշ բառեր։ Ամեն անգամ համանուն բառերի իմաստային ցուցիչը որոշելիս պետք է ելնել կոնկրետ կոնտեքստից։

Համանուն դոյականների համար որպես իմաստային ցուցիչ կարող են ծառայել դոյականները, ածականները, բայերը, թվականները։

Հայերենի բառային համակարգում ունենք **փրփրուկ₁** (ձկան տեսակ) և **փրփրուկ₂** (ծաղկի անուն) դոյականները։ Այս համանունները պատկանում են իմաստային տարբեր դաշտերի, քանի որ առաջինը մտնում է «կենդանիների անունների» մեջ, իսկ երկրորդը՝ «ծաղկի անունների»։ «**Փրփրուկը Բարենցի ծովում մեծ քանակությամբ երևում է ամռան երկրորդ կեսին**» (դասագիրք)։ «**Պատշգամբներում ծաղկել են ծխածաղիկը, աղավնիճը, փրփրուկը, զինածաղիկը**» (մամուլ)։ **Փրփրուկ₂**—(ձուկ) համանվան համար որպես իմաստային ցուցիչ կծառայեն «Բարենցի ծովում»

37 Այս տերմինը փոխ ենք առնում՝ П. Н. Гладкий, Лексическая омонимия имен существительных в современном немецком языке, автореферат, Киев, 1967, էջ 17։

կապակցութիւնը, իսկ փրփրուկ₂—ի (ծաղիկ) համար՝ ծաղկել է բայը:

Բայը որպէս իմաստային ցուցիչ է ծառայում համանուն գոյականների համար, եթե վերջիններս նախադասութեան մեջ կատարում են ենթակայի կամ խնդրի շարահյուսական դեր, օրինակ՝ «Գիտե՛ս և մի ուրիշ դարման, որ կյանքը հարյուրավոր տարիներով երկարացնում է» (Բ) կոնտեքստում երկարացնում է բայը ցույց է տալիս, որ այստեղ գործառնած է դարման₁ (դեղամիջոց) բառը, իսկ «Հին դարմանը փամուն շեն տա» (ՊՊ) նախադասութեան մեջ փամուն շեն տա կապակցութեան շեն տա բայը իր իմաստով և խնդրով (քամուն) հուշում է դարման₂—ի (հարդի) գործառնութեան մասին:

Ընդհանրապէս տարբեր համանունների համար բնորոշ է բառական տարբեր արժույթայնություն: Տարբեր գոյական-համանուններ կապակցվում են տարբեր ածականների հետ: Կարելի է ասել, որ ածականները և թվականները համանուն գոյականների համար իմաստային ցուցիչներ են ծառայում այն ժամանակ, երբ այդ ածականները և թվականները տվյալ գոյականի համար կատարում են որոշչի պաշտոն:

Պատահում են դեպքեր, երբ շատ դժվար է լինում որոշել համանուն բառերի իմաստային ցուցիչը: Այդպէս է լինում մեծ մասամբ այն դեպքերում, երբ համանուն բառերը պատկանում են միևնույն խոսքի մասերին: Հետևաբար ավելի հեշտ է տարբեր խոսքի մասերի պատկանող համանուն բառերի իմաստային ցուցիչների որոշումը:

«Ընկալ ծերուկ, քո Հեկառը, հանգալ լույսը քո հոգու» (ՀԹ) և «Նրա սխալներն ու թուլությունները նկատելով ու անցնելով, տեսնեմք, քե վերջիվերջո քնչի հանգալ, ինչ գտալ» (ՀԹ): Առաջին կոնտեքստում լույս գոյականը ծառայում է որպէս իմաստային բանալի հանգչելի—(մարել) համանուն բայի համար: Մյուս կոնտեքստում նույն դերը կատարում է նա զեղչված դերանունը հանգել₂—(եզրակացութեան գալ) բայ-համանվան համար: «Մի խումբ զինվորներ արշավում էին դեպի մեզ: Դուք լուրը նորից լրջանում էր» (ՎՎ) և «Պայծառ երեկոն ժպտում էր ու հետզհետե լրջանում» (ԴԴ) կոնտեքստում դուք լուրը գոյականը ծառայում է որպէս իմաստային բանալի լրջանալ₁—լուրը դառնալ, ծանրանալ համանուն բայի համար, իսկ մյուս կոնտեքստում երեկոն գոյա-

կանը՝ լրջանալ² (լուրթ գույն ստանալ, երկնագույն դառնալ) բայ—համանվան համար:

Հայերենի բառային համակարգում ունենք փողային₁—«դրամական» և փողային₂—«փչող գործիքներով կատարվող» համանուն ածականները: Այս ածականները կոնկրետ խոսքային ակտում կապակցվում են տարբեր գոյականների հետ: Օրինակ. «Առևտրական կապիտալն իր գոյության համար պարզ ապրանքային և փողային շրջանառությունից բացի ոչինչ չի պահանջում» (դասագիրք) և «Փողային նվագախումբը կատարեց Սովետական Միության պետական հիմնը» (մամուլ) կոնտեքստներից առաջինում գործածված է Փ₁—«դրամական» համանունը, որի համար որպես իմաստային ցուցիչ է ծառայում նրան կապակցված «շրջանառությունից» գոյականը, իսկ Փ₂—(«փչող գործիքներով կատարվող») համանվան համար՝ նրան կապակցված «նվագախումբ» գոյականը: Բայց «Կովկասը հանդիսացավ էր միակ և հավաստի կովանը Արևելքում...» (ՀԹ) և «Հայրս տանում էր ինձ ու դնում կովան գոմեշի մեջքին» (ՀՔ) կոնտեքստներում Կ₁—«հենարան» և Կ₂—«կովարար» համանունները տարբեր խոսքի մասերի պատկանող և իմաստով հեռու բառեր են: Կ₁ և Կ₂ համանուն բառերի և նրանց իմաստային ցուցիչների միջև գոյություն ունի շարահյուսական տարրեր հարաբերություն. այդ համանուն բառերը և նրանց իմաստային ցուցիչները նախադասության մեջ կատարում են տարբեր պաշտոններ: Կ₁—«հենարան» համանվան համար իմաստային ցուցիչներ են «միակ և հավաստի» ածականները, իսկ Կ₂ «կովարար» համանվան համար՝ «գոմեշ» գոյականը: Այս համանուն բառերի և նրանց իմաստային ցուցիչների միջև գոյություն ունի իմաստային համաձայնություն:

Տարբեր գոյական համանուններ կապակցվում են տարբեր գոյականների հետ: Օրինակ՝ «Գնացե՛ք Սև ծովի ափերը կամ Ղրիմ» (ՆԴ) և «Ձեռքերի ափերը խփեց իրար և բացականչեց ծայր աստիճան ապշած» (ՆԴ) կոնտեքստներում ափ₁—«եզերք և ափ₂—բառ-համանունները կապակցված են տարբեր գոյականների հետ: Այս բոլոր դեպքերում համանուն բառերի իմաստային ցուցիչներն օգնում են ավելի շուտ ընկալելու և ըմբռնելու խոսքի մեջ արտահայտած նրանց միանգամայն տարբեր շարութային կապերը:

Պատահում է, որ ընթերցողը կամ լսողը չի ընկալում կամ սխալ է ընկալում բառ-համանվան իմաստը: Այդ մեծ մասամբ պատահում է այն դեպքերում, երբ համանուն բառերից մեկն օդ-

տագործվում է որպես միակազմ նախադասութուն, այսինքն՝ երբ հատկանիշը և այն կրող առարկան տարբերակված ձևով չեն արտահայտվում ենթակայի և ստորոգյալի միջոցով. գեղարվեստական խոսքում՝ թե՛ արձակում և թե՛ չափածոյում, հանդիպում են համանուն բառով արտահայտված անվանական անդեմ նախադասութուններ, ինչպես. «Փողեր» (ՎՇԼԱ): Միայն կոնտեքստից կամ նրան հաջորդող նախադասութունից կարելի է հասկանալ, որ այստեղ գործառված է ոչ թե Փ₁—խողովակ, Փ₂—դրամ, այլ՝ Փ₃—երաժշտական գործիք, համանունը. «Փողեր: Մտնում են՝ մեկը առջևից բերելով թագը, կիւ աւրբան, Կոբնվոլը, Օլբենին...» (ՎՇԼԱ):

Երբեմն պատահում է, որ պարզ ընդարձակ նախադասության մեջ օգտագործված բառ-համանուն իմաստը ևս կասկածանք է հարուցում: Օրինակ՝ «Նա մտածում է լավ կադրեր ունենալ» (մամուլ) նախադասության մեջ կադր բառը ստեղծում է մտքի երկդիմութուն, քանի որ ժամանակակից հայերենի բառային համակարգում ունենք կադր₁ և կադր₂ համանունները: Միայն նախորդ և հաջորդ նախադասութունները կամ լրիվ տեքստը կարող են օգնել հասկանալու, որ տվյալ ասույթում խոսքը աշխատանքային թե կինոնկարի կադրերի մասին է:

Շատ հազվադեպ է պատահում, որ բարդ նախադասության մեջ գործառված բառ-համանունը մտքի երկդիմութուն առաջացնի: Օրինակ. «Ահա ես քողդ ետ առի—որքան լույս ճառագայթեց դեմքիդ վրայեն՝ ակին մեջ» նախադասութունում պարզ չի արտահայտվում, թե որ բառ-համանունն է գործառվել: Միայն նախորդ նախադասութունից կարող ենք իմանալ, որ տվյալ նախադասության մեջ կիրառված է ոչ թե Ա₁—աչք, Ա₂—թանկագին քար, Ա₃—անիվ, այլ՝ Ա₄—աղբյուր համանունը. «Ծալե-ծունկերդ դողդոջ և աղբյուրին վրա ծռե: Անա ես փողդ ետ առի՝ ուրբան լույս ճառագայթեց դեմքիդ վրայեն՝ ակին մեջ» (ԴՎ):

Հազվադեպ է պատահում, որ համանուն բառերի իմաստային ցուցիչը չլինի կոնտեքստում: Նման դեպքերում, երբ միևնույն բառային շրջապատում հանդես են գալիս երկու համանուն բառեր, ընթերցողը կարող է կասկածել, թե այդ համանուններից որն է գործառվում: Օրինակ՝ «Ճիշտն ասած, հագուս խորհում ես ինձ անպարտ եմ գգում, քայց դրանով սիրտս չի թեթևանում, բնավ, քանի հիշում եմ կատարվածը» (ՍԶ) տեքստում անպարտ-ը կարելի է հասկանալ Ա₁—անպարտելի, Ա₂—անմեղ և Ա₃—անպարտք,

կամ «Եթե տե՛րը հաջողութիւն կտա, ինչ մեծ բան է նրա վարելը» (Ր) տեքստում վարելը կարելի է հասկանալ Վ₁—քշել, առաջ շարժել, Վ₂—հերկել: Միայն մեծ կոնտեքստը, նախորդ նախադասութիւնները կարող են լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ տվյալ համանուն բառի իմաստի մասին:

Հնարավոր է, որ գեղարվեստական ստեղծագործութիւններում միևնույն նախադասութեան մեջ գործառնակներ կրկու համանուն բառեր՝ որպէս հեղինակի կողմից օգտագործվող ոճական հնարանք: Այս երևույթը ավելի նկատելի է ռուսերէնում. «*Мир без орудия—мир без воины*», «*Защита мира—дело всех народов мира*»³⁸.

Այդպիսի հազվագեայ օրինակներ կարելի է գտնել հայ ժողովրդական առած-ասացվածքներում, ինչպէս. «Ես աղա, դու աղա, մեր աղունն ո՞վ աղա»³⁹: Սակայն մի շարք հայ հեղինակների ստեղծագործութիւններում մեզ չհաջողվեց գտնել այդպիսի գեթ մեկ օրինակ:

Եթե միևնույն ասույթներում կիրառվում են երկու համանուն բառեր, ապա կոնտեքստը դարձյալ հնարավորութիւն է տալիս որոշելու երկու բառերի իմաստները, իսկ եթե կիրառվում է մեկ համանունը և կարելի է հասկանալ «երկու իմաստները», այս դեպքում դժվար է որոշել, թե որ համանունն է կիրառվել: Այս առումով հատկանշական են հատկապէս այն դեպքերը, երբ համանուն բառերն օգտագործվում են բառախաղային արտահայտութիւններում և անեկդոտներում: Նման տիպի բառախաղային արտահայտութիւնների և անեկդոտների հիմնական նպատակը համանուն բառերի միջոցով մտքի երկդիմութիւն ստեղծելն է: Օրինակ՝ հետևյալ կոնտեքստում կիրառված է քայլ—շախմատի խաղում յուրաքանչյուր գործողութիւն իմաստը, բայց կարելի է հասկանալ նաև նրան համանուն քայլ—քայլափոխ բառը.

— Քանի՞ քայլ են կատարել:

— Մեկը ոչ մի քայլ չի կատարել, իսկ մյուսը՝ հարյուրից էլ ավել:

— Այդպիսի բան չի լինում:

— Ինչպե՞ս չի լինում, մեկը երկու ժամ է տեղից չի բարձրացել, մյուսն անընդհատ քայլում է բեմի վրա (ՇՀ, 1972, № 7, էջ 23):

³⁸ «Правда», 13/X—1959, стр. 4.

³⁹ Ա. Ղաեալաեյան, Հայկական առածանի, Երևան, 1951, էջ 73:

Այս ամենից բխում է, որ նույն արտասանությունն ունեցող բառական միավորների զանազան հատկանիշները և քերականական տարբեր կարգերի պատկանելն օգնում են սահմանազատելու նրանց բառական տարբեր իմաստները: Համահնչուն բառերի իմաստային տարբերություններն ավելի պարզ կերպով բացահայտվում են, երբ նրանք հանդես են դալիս տարբեր կիրառություններում: Հայերենում հազվադեպ է պատահում, որ համանուն զույգերը կամ եռյակները հանդես գան բառական միևնույն շրջապատում: Հետևապես, համանուն բառերը չեն խանգարում փոխըմբռնմանը: Բառական կոնտեքստից որոշվում է, թե համանուններից որն է գործառվել: Մեր կողմից քննված ավելի քան 900 նախադասություններում, որոնցից միայն մի քանիսը բերեցինք սույն աշխատանքում, համանուն բառերը փոխըմբռնման արգելք չեն դառնում:

Այսպիսով, վերը շարադրածից կարելի է անել մի քանի եզրակացություններ:

1) Համանուն բառերը համաժամանակյա լեզվական գործոններ են: Նրանց առկայությունը բառապաշարում բացատրվում է լեզվական համակարգով:

2) Բառային մակարդակում ճնշապես զուգադիպվող միավորները (բառույթները) կազմում են համանունական խմբեր, որոնց անդամների միջև գոյություն ունեն հակադրական հարաբերություններ: Այդ խմբերը լեզվական համակարգի միկրոսիստեմներ են:

3) Համանուն բառերը գործառվում են տարբեր կոնտեքստներում և նրանց համար բնորոշ է բառական տարբեր արժույթայնություն: Համանուն բառերը գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ և բացառում են խոսքում ստաջացող ոչ ճիշտ փոխըմբռնումը:

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՏԻՊԵՐԸ

Համանուն բառերի դասակարգումը կարելի է կատարել մի քանի սկզբունքով: Բայց ամեն դեպքում պետք է հաշվի առնել երկու կարևոր հանգամանք. ա) դասակարգման հիմքում պետք է դնել այնպիսի հատկանիշ, որ էական լինի համանուն բառերի համար, այսինքն՝ պետք է ճիշտ ընտրել դասակարգման հիմքում գրվող հատկանիշը, բ) ամեն դեպքում պետք է հենվել այն բանի

վրա, որ լեզուն համակարգ է և հաղորդակցական ֆունկցիա է կատարում: Քանի որ համանուն բառերի համար բնորոշ են արտասանության նույնությունը և իմաստի տարբերությունը, ապա դասակարգման ժամանակ ևս պետք է հավասարապես հաշվի առնել այս երկու հատկանիշները: Այդ հատկանիշների հիման վրա տարված դասակարգումը կլինի ճիշտ, քանի որ այն մեզ հնարավորություն կտա առավել ճիշտ որոշել համանուն բառերի խոսքի մասային և գործառության յուրահատկությունները, նրանց ձևական, ձևաբանական, իմաստային և շարահյուսական հատկանիշները:

Համանունների դասակարգումը կատարելիս նշանակալից չափով հենվել ենք Ա. Ի. Սմիռնիցկու դասակարգման սկզբունքների վրա⁴⁰, Սակայն հաշվի առնելով հայերենի համանուն բառերի բնույթն ու առանձնահատկությունները, որոշ չափով շեղվել ենք նրա սկզբունքներից:

1) Ըստ իմաստային հակադրության բնույթի համանուն բառերը կարելի է ստորաբաժանել հետևյալ խմբերի.

ա) բառական նամանուկներ. այսպես են կոչվում այն համանուն բառերը, որոնք հակադրվում են միայն բառական իմասաներով, այդ բառերը պատկանում են միևնույն քերականական կարգին, նույնական են իրենց քերականական բոլոր ձևերում, ինչպես. մորթ₁—մորթի, կաշի, մորթ₂—մորթելը, մորթելու գործողությունը, հույզ₁—բույսերի մեջ գտնվող մածուցիկ նյութ, հույզ₂—ծփանք, հուզմունք, ճղճիմ¹—կանգնած, լճացած, ճղճիմ₂—փոքրոգի, կետ₁—(կենդանի) վիշապաձուկ, կետ₂—տեղ, նըշան, կետ₃—հարց, «Մհեր լախտը քաշեց, ճեղքեց գանգը վագրի ահուկ, Միսր կերավ, մորթը գցեց» (ԱԻ): «Կատարվել է հարկադիր մորթ և կենդանի վաճառք» (մամուլ): «Եվ հույզ ծաղկանց փրփրագեղ մատովակի քաղցր օշարակ» (ՄՊ): «Մեկն էլ այն է հոգու անխիվ տենչերի, որ իմ աչքով տեսնեմ հույզը ջրերի» (ՀԹ): «Տիգրանը մանր, եսասեր երիտասարդ չէ, որ անձնական ճղճիմ խժժանքներով զբաղվի» (ՀԹ): «Այնտեղ մեր շուրջը ծփում է դեռ ճղճիմ ճահիճը ծանրանիստ» (ԵԶ): «Նորածին կետի քաշը լինում է 1—2 տոննա և կրկնապատկվում է ծնվելուց հինգ օր հետո» (մամուլ): «Իվան Բեյը... գլուխը կախում էր կրծքին, աչքերը կի-

⁴⁰ Некоторые замечания об английской омонимике, «Иностранные языки в школе», 1948, № 5.

սախուսի անում և ակնապիշ նայում մի կետի» (ԱԲ): «Վերջին կե-
տի վերաբերմամբ դեռ մնում էր նրանց համաձայնություն կա-
յացնել» (մամուլ):

Ընդգծված համահնչուն բառերը միևնույն քերականական ար-
ժեքն ունեցող բառեր են և հակադրված են միայն իրենց արտա-
հայտած բառական տարբեր իմաստներով:

բ) Բառափեռականական համաճեմունքներ. բառաքերականական
համանուններն այն բառերն են, որոնք տարբերվում են և՛ բառա-
կան, և՛ քերականական իմաստներով: Բառաքերականական հա-
մանունական խմբերի միավորները քերականական տարբեր ար-
ժեք ունեցող միավորներ են, որոնք միանման են հնչում միայն
քերականական որոշ ձևերում, ինչպես, համասփյուռ—բույսի ա-
նուն, համասփյուռ—ամեն կողմ սփռված, անարգել—անպատվել,
անարգել—առանց արգելքի, սուր—թուր, սուր—հատու, «Համա-
սփյուռ ծաղիկ, որ ծաղկեր քուարևուղ նման» (ԽԴ): «Համասփյուռ
կանաչ էր՝ ուրախություն և զարթոնք» (ՍԽ): «Ծա չեմ կարող ա-
նարգել իմ առաջին մաքուր սիրո հիշատակը» (ՆԴ): «Բազմու-
թյունն անարգել հասավ Վասակի ապարանքին (ԴԴ): «Ով սուր է
հանում, սրից էլ կընկնի» (առացվածք): «Իմ սուր, արթուն ա-
կանչում մի խոր ձեն է միշտ հնչում» (ՀԹ):

Բառաքերականական համանունները ճիշտ պատկերացնելու
համար անհրաժեշտ է համեմատել բառական և քերականական հա-
մանունները, ցույց տալ դրանց միջև եղած տարբերությունները,
քանի որ բառաքերականական համանուններն ունեն բառական և
քերականական համանունների բնորոշ հատկանիշները⁴¹: Օրինակ՝
գիր գոյականը տրական հոլովում ունենում է գրի ձևը, որը հնչա-
պես զուգահեռվում է գրել բայի ըղծական եղանակի ապառնի ժա-
մանակի եզակի թվի երրորդ դեմքի բայաձևին՝ գրի: Այստեղ ու-
նենք փեռականական համաճեմունքներ:

Քերականական համանունությունը տարբերվում է բառակա-
նից նաև նրանով, որ քերականական համանունություն կազմում
են ոչ միայն բառական միավորները, այլ նաև տարբեր ձևույթ-
ները: Դրանք այն համաձևություններն են, որոնք ունեն նույն հնչյու-
նական ձևը, բայց արտահայտում են տարբեր քերականական ի-

⁴¹ Քերականական համանունների մասին խոսվում է միայն դրանք բառաքերա-
կանական համանուններին հակադրելու համար. քերականական համանունների ու-
սումնասիրությունը սույն աշխատության նպատակներից դուրս է:

մաստննր, Հնարավոր է, որ համաձեռնությունների մեկ խմբում լինեն և՛ բառակազմական, և՛ ձևակազմական ձևություններ:

Հաճերենում կան ձևություններ, որոնք արտահայտում են քերականական իմաստ. դրանք սովորաբար կոչվում են երկրորդական ձևություններ: Այդ ձևություններից մի քանիսը կոնկրետացնում են բառերի իմաստները և հիմնական ձևություններից կազմում են նոր բառեր, ուստի դրանք կոչվում են բառակազմական ձևություններ: Մի քանիսն էլ ցույց են տալիս բառերի հարաբերությունը խոսքի մեջ և անվանվում են բառահարաբերական ձևություններ: Օրինակ՝ ի բառակազմական ձևությամբ կազմում է ածականներ (մուլի, կատաղի, հարգի, վայրի), դոշականներ (երկուշաբթի, հինգշաբթի) և դերանուններ (նույնպիսի, որպիսի): Իսկ ի բառահարաբերական ձևությամբ սեռական-տրական հոլովման վերջավորությունն է (ֆաղափ աղմուկը, մեֆենաների սուլոցը): Ի բառակազմականի և ի բառահարաբերական ձևությունները քերականական համանուններ են:

Ե՛վ բառական, և՛ բառաքերականական համանունների համար բնորոշ է այն, որ երկուսն էլ կազմում են համանուն բառեր, այն տարբերությամբ սակայն, որ բառաքերականական համանունները հակադրվում են նաև քերականական տարբեր իմաստներով: Ուրեմն, կարելի է ասել, որ բառական և բառաքերականական համանունության հիմնական տարբերիչ հատկանիշն արտահայտվում է արտասանությամբ զուգադրիվող բառական միավորների քերականական իմաստների նույնականությամբ և տարբերությամբ:

գ) Խառը համանուններ. ժամանակակից հայերենի համանուն բառերի շարքում առանձնանում է նաև բառերի մի երրորդ խումբ, որը կարելի է կոչել խառը համանուններ: Նման բառերով կազմված համանունական խմբերի բաղադրիչները երկուսից ավելի են: Նրանց կազմում կան և՛ բառական, և՛ բառաքերականական համանուններ: Այսինքն՝ համանունական խմբի երկու անդամները քերականորեն նույնական են և հակադրվում են միայն բառական տարբեր իմաստներով, իսկ երրորդ անդամը (քիչ դեպքերում նաև չորրորդ)՝ հակադրվում է առաջին և երկրորդ անդամներին և՛ բառական, և՛ քերականական իմաստով: Նման համանուններից են, օրինակ, աղի—աղը շատ, աղի—նվազարանի լար, աղի—աղիք, բուն—արմատ, ծառաբուն, բուն—բույն, բուն—հիմնական, էական, կապ—թուկ, կապիչ, կապ—(քերականական) խոսքի մասերից մեկը, կապ—կապված, փակ. ռեկիքները գոռալով դիպչում

էին ափի ժայռին ու փշրվում՝ շորս կողմը զարկելով աղի ջրի փրփրուն ցայտերը» (ՀԹ)։ «Ես ուզեցի քնարով մի... սիրող էակ ճանաչել զանի, ըստ իմ քմաց լարել աղի» (ՊԴ)։ «Ստամոքսի մեշ ընկած սուր օտար մարմինը կարող է ծակել ստամոքսի կամ աղիի պատը» (մամուլ)։ «Այստեղից մի ծառի բունը հեռու էր մյուսից հինգ կամ տասը քայլով» (մամուլ)։ «Ոնց՞ թե, երկիրը իր ժողովրդով ծախքում է, որ թրովդ վերցնես տաս» (ԴԴ)։ «Լեռներ հասկացավ Արուսի ծնողների այդ հանկարծական փոփոխության բուն պատճառը» (ՆՁ)։ «Դուք չեք իմանում, եթե դա կապը կտրելու լինի, ինչպես կփախչի» (Ր)։ «Կապը և կապի հետ դրվող բառը նախադասության մեկ անդամ են և պատասխանում են մեկ հարցի» (դասագիրք)։ «Ստույգ են գրել, թե մեր լեզուները կապ են, մենք դատապարտված ենք մշտնջենավոր համրության» (Ր)։

2) Ըստ արտասանության, այսինքն՝ ըստ այն բանի, թե համանունական խմբի անդամները միատեսակ են հնչում քերականական բոլոր՞ ձևերում, թե՞ միայն մեկ առանձին ձևում, այսինքն՝ ըստ արտասանության զուգադիպվող միավորների համանուն բառերը կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա) լրիվ համանուններ. սրանք այն համանուն բառերն են, որոնք միատեսակ են արտասանվում իրենց քերականական բոլոր (եկականային և հարացուցային) ձևերում, ինչպես. խաբանւ—խարանելու գործիք, խաբանք—բույսի անուն. խլուրդւ—կենդանի, խլուրդք—խոտաբույս, կոտրաւվելւ—չարդոտվել, կոտրաւվելք—սեթևեթել։

բ) Մասնակի համանուններ. սրանք այն համանուն բառերն են, որոնք արտասանությամբ զուգադիպում են միայն առանձին ձևերում, ինչպես. կուտւ—բազուկ, կուտք—պինդ, ամուր, քափւ—հզորություն, ուժ, քափք—խորքը, ներսը, նվազւ—նվազածություն, նվազք—անգամ։

«Կշարդեն նրանք թշնամուն անարգ, Դավթի կուտը քաջ՝ իմ ընկերներին» (ԳՍ)։ «Հեծան իրենց նժույգները, կուտ կապեցին զենք ու զրահ» (Տ)։ «Պետք է լայն քափ հաղորդել սկսած սոցիալիստական մրցությանը» (մամուլ)։ «Բայց թե քո աչքերը հոգու խորքերը քափ անցանիս, դու կտեսնեիր, թե ինչ զգացմունքներ այնտեղ բորբոքված, կուտակված էին» (ՀՀ)։ «Ու թնդում են մեծ սրահում երգ ու նվազ ներդաշնակ» (ՀԹ)։ «Աշխենն առաջին նվազ չճանաչեց նրան» (ՆԴ)։

Մասնակի համանունների (ինչպես նաև բառաքերականական համանունների) մեջ են մտնում նաև այն բառերը, որոնց համահնչունությունը պայմանավորված է բառերի թեքմամբ՝ հոլովվող և խոնարհվող բառի կրած փոփոխությունը, այսինքն՝ հարացուցային ձևերով, ինչպես նաև բառակազմությամբ, ինչպես՝ արի—քաջ, անվախ, արի—գալ բայի եզակի հրամայականը (որն օգտագործվում է եկ ձևին զուգահեռ, գրաբարում յառնել բայի հրամայականը), անցավ—ցավ, վիշտ շունհցող, (ան-ցավ), անցավ—անցնել բայի անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքը, անցան—չցանված (ան-ցան), անցան—անցնել բայի անցյալ կատարյալի հոգնակի երրորդ դեմքը, կեր—ուտելիք, կեր—ուտել բայի եզակի հրամայականը, կար—կարվածք, կար—կամ պակասավոր բայի սահմանական եղանակի անկատար անցյալի եզակի երրորդ դեմքը, հոր—փորվածք, հոր—հայր բառի տրական հոլովը, «Դեպի վեր, սարն ի վեր, ով արի զինվոր» (ՀՀ), «Արի՛, արի՛, ինձ մոտեցի՛ր» (Շ), «Արի՛, թուի՛ր գնանք ինձ հետ անցավ, անհող, անհուշ, անհետ» (ՀԹ), «Անցավ գնաց, էլ հետ չի գա նա նորից» (ԱԱՀ), «Ամառ, ձմեռ, ողջ տարիներ մշակն անբան, դաշտերն անցան» (ՀԹ), «Նրա բոլոր առաջարկությունները քվեարկվեցին կետ առ կետ և անցան միաձայն» (ՍԽ), «Ժամհարը... գնում էր փողոցի միջով չհամարձակվելով բարի գյուղացու դուռը բացելու և յուր փորին մի փոքր կեր տալու» (Բ), «Ընս տանիքից մի կտոր կուտեմ, դու էլ լուսամուտից կեր, Գրետել» (ՀԹ), «Նրանցից ոմանք զարմացած նայում էին նրա սպիտակ շապիկին՝ եզերքը կարմիր կառ» (ԱԲ), «Քանի լուսեղեն քո հերը դեռ կար, ես շատ եմ էնտեղ որսի միս կերել» (ՀԹ), «Մեզանում մի նավթի հոր փորելու վրա հարյուր հազարներ են ծախսվում» (ՀԹ), «Ամփոփելով հոր մարմինը իր անշուք գերեզմանի մեջ, երիտասարդը շարունակեց իր ճանապարհը» (Բ),

3) Ըստ իրենց ծագման համանուն բառերը կարող են լինել՝ ա) համարմատ (հոմոգեն), բ) տարարմատ (հետերոգեն), Համարմատ են այն համանուն բառերը, որոնք ծագում են միևնույն արմատից, ինչպես՝ դաս—ուսումնառություն, դասսժամ, դաս—դասակարգ, խավ, ծածան—ծածանվող, ծածան—ձկան տեսակ, ծիրանի—բոսոր, ծիրանի—ծիրանենի:

Տարարմատ են այն համանուն բառերը, որոնք առաջացել են միանգամայն տարբեր արմատներից, ինչպես՝ մարտ—ճակատամարտ, կռիվ, մարտ—մարտ ամիսը, այր—քարանձավ, այր—տղամարդ, ամուսին, սեր—զգացմունք, սեր—կաթի սեր:

Այժմ տեսնենք, թե վերոհիշյալ սկզբունքներով դասակարգված համանուն բառերը ինչ համապատասխանություն և ընդհանրություն ունեն միմյանց նկատմամբ, այսինքն՝ ինչ հարաբերակցություններ կան այս երեք տարբեր դասակարգումների միջև: Բերված օրինակները և դրանց պարզ համեմատությունը ցույց են տալիս, որ առաջին և երկրորդ դասակարգումները զուգահեռակամ են, իսկ երրորդը միանգամայն անկախ դասակարգում է. դիտենք դրանց հարաբերությունը համանուն բառերի դասակարգումը պատկերող աղյուսակում: Համապատասխան հատկանիշը ունենալու դեպքում նշենք + (պլուս) նշանը, չունենալու դեպքում՝ — (մինուս) նշանը, իսկ եթե եռանդամներից մեկը ունի, երկուսը չունեն կամ հակառակը ± (պլուս-մինուս) նշանները:

Համանուն բառերի դասակարգումը

Ըստ իմաստի	Ըստ արտասանության զուգահեռակամ միավորների քանակի		Ըստ ծագման	
	լրիվ	մասնակի	համարմատ	տարարմատ
Բառական համանուններ	+	—	±	±
Բառաքերականահամանուններ	—	+	±	±
Բառական և բառաքերականական կամ խառը համանուններ	—	+	—	+

Ինչպես երևում է աղյուսակից, հայերենում բառական համանունները հիմնականում լրիվ են (պայմանականորեն ընդունում ենք, որ չթեքվող խոսքի մասերը ևս լրիվ են), մասնակի համանունները շատ քիչ են (տե՛ս էջ 75): Բառական համանունները կարող են լինել և՛ համարմատ, և՛ տարարմատ:

Բառաքերականական համանունները միայն մասնակի են (լրիվ լինել չեն կարող), դրանք ևս կարող են լինել և՛ համարմատ, և՛ տարարմատ:

Խառը համանունները մասնակի են, և ըստ ծագման հիմնականում տարարմատ են (քանի որ համարմատ խառը համանուններ հազվադեպ են պատահում, ուստի դրանք կարելի է հաշվի չառնել)։

Համանունների այս տեսակները բացարձակ և անփոփոխ չեն։ Համանունական խմբի անդամներից մեկը ժամանակի ընթացքում կարող է մտնել այլ տիպի մեջ, որոշ անդամներ կարող են ընդհանրապես դուրս գալ համանունական խմբերից կամ կազմել նոր խմբեր։ Բացի այդ, ժամանակակից հայերենում կան մի քանի համանուն բառեր, որոնք հանդես են գալիս խոսքի մասերի ոչ հստակ սահմանազատումով կամ կրկնակի խոսքի մասային պատկանելությամբ։ Օրինակ՝ աղօտ, — թույլ, սակավալույս և աղօտ² — աղխառն, համանուն բառերից առաջինը և՛ ածական է, և՛ մակբայ։ Ածական համարելու դեպքում համանունական այդ խումբը պետք է համարել բառական համանուններ, իսկ մակբայ համարելու դեպքում՝ բառաքերականական համանուններ։ Նման բառերի խոսքի մասային պատկանելությունը որոշելը դժվար է լինում մանավանդ այն դեպքում, երբ նրանք ձևավորված չեն տվյալ խոսքի մասին հատուկ բառակազմական միջոցներով։ Օրինակ՝ համբ, — շխոսկան, լալ, լուռ և համբ² — դանդաղ, ծանր։ Համանուն բառերից առաջինն ունի և՛ գոյականի, և՛ ածականի իմաստ, իսկ երկրորդը և՛ ածականի, և՛ մակբայի։ Այս բառերը տարբեր խոսքի մասերի ոլորտներում կատարում են շարահյուսական տարբեր պաշտոններ, քանի որ շարահյուսական մակարդակում հանդես են գալիս իբրև տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառեր։ Նման բոլոր դեպքերում հաշվի ենք առել ժամանակակից հայերենում տվյալ բառի որևէ խոսքի մասային պատկանելության առավել տարածվածության աստիճանը և ըստ այնմ ներառել համապատասխան համանունական խմբերում։

Այժմ անդրադառնանք համանունական խմբերի կոնկրետ տիպերին և ենթատիպերին։

ԲԱՌԱԿԱՆ ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից հայերենում համանունական խմբեր են կազմվում բոլոր խոսքի մասերին պատկանող բառերից և որոշ բառաձևերից, բայց բառական համանունական խմբեր են կազմվում ոչ բոլոր խոսքի մասերից։ Նյութական իմաստ ունեցող բառերից

մեծ քանակությամբ համանունական խմբեր են կազմում գոյականները, բայերը և ածականները: Գերանուններից և թվականներից բառական համանուններ չեն կազմվում: Մակբայներից կազմվում են ընդամենը մի քանի խումբ: Դրանք մակբայակերտ ածանցներով կազմված մակբայներ են, ինչպես՝ համբոհեն₁—համբի նման, համբոհեն₂—դանդաղորեն. «Համբոհեն զարթնում են հուշերն անցյալի...», «Ինչ քարմ էին, ինչլավն էին վարդեր...» (1), «Եզները անտրամադիր խիստ համբոհեն փաշում էին կամերը» (ԱԻ): Նման մակբայներից են նաև համբարար₁—դանդաղորեն, համբարար₂—համբ կերպով:

Քերականական (կապ, շաղկապ) և վերաբերմունքի իմաստ ունեցող (ծայնարկություն, եղանակավորող բառ) բառերից կազմված բառական համանուններ չկան: Պատահում են բնածայնական բառերից կազմված հազվագեպ օրինակներ, ինչպես՝ վուվուլ—տատրակի, աղունիկի հանած ձայնը, վուվուլ₂—(մանկական) քաղցրավենիք կամ խաղալիք, ծիկլ—ասվում է հավերին կանչելիս, ծիկ₂—ասվում է երեխայի հետ խաղալիս:

Ինչպես ասացինք, բառական համանունների բնորոշ հատկանիշն այն է, որ նրանք ղուգադիպում են ոչ միայն բառարանային, այլ նաև հարացուցային ձևերում:

Գոյականական համանունական խմբեր

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառային համակարգում բավական շատ են այն գոյականները, որոնք, արտաքին հնչյունականով լինելով նույնը, արտահայտում են տարբեր առարկա կամ իրեր այդպիսին մտածված երևույթ:

Բառական համանունական խմբեր են կազմվում միայն հասարակ գոյականներից: Հատուկ և հասարակ գոյականներից համանուններ չեն կազմվում, թեև իրականում այդպիսի համահունչում բառերը շատ են բոլոր լեզուներում⁴², Որոշ լեզվաբաններ նման բառերը համարում են բառական համանուններ և հասարակ անուններից առաջացած հատուկ անունները համարում են համանունների առաջացման շղթյուրներից մեկը:

Հայերենում, ինչպես նաև այլ լեզուներում, կան շատ անձնանուններ և տեղանուններ, որոնք առաջացել են հասարակ գոյա-

⁴² Այստեղ համաձայն բառը գործածում ենք լեզվաբանական տերմինի իմաստով, որը բխում է վերը տրված մեր սահմանումից:

կաններից և ածականներից՝ գործածվելով որպես եզակի առարկայի անուններ, ինչպես՝ Ազատ, Քնքովյշ, Գեղեցիկ, Նազանի, Խոնարհ, Լուսերես, Համեստ, Թագուհի, Մեխակ, Համբարձում, Թառլան, Աղավնի, Արծվիկ, Եզնիկ, Հրաչյա, Խաչատուր, Աստղիկ, Գոհար, Մաղկաձուր, Գետակ, Ցամաքաբերդ, Ազատաշեն, Գետաձուր, Սարահարթ և այլն։ Սակայն այս բառերը և դրանց համահնչուն հասարակ գոյականները և ածականները բառական համանուններ չենք դիտում, քանի որ առաջինների բառային իմաստները չեն բացատրվում և ուրիշ լեզուներով չեն թարգմանվում։

Հասարակ գոյականները անվանում են առարկայի տեսակը։ Տվյալ բառով անվանված հասարակ գոյականը իր մեջ ներառում է նման տիպի առարկաների ընդհանուր հատկանիշը, իսկ հատուկ անունները այս հատկությունը չունեն։ Նրանք միայն տրվում են առանձին անձերի, տեղանունների և այլն, սոսկ պայմանական անվանումներ են և երբեք չեն դառնում տեսակի անուն։ Քրոշոր հատուկ անունների առաջինահատկությունն այն է, որ հարաբերելով առարկաների դասերին՝ սրանք ունենում են սոսկ անվանելու նշանակություն միայն, հատուկ անունները ոչ մի հասկացություն չեն արտահայտում⁴³։ Սակայն զարմանալի է, որ այս տողերի հեղինակը, խոսելով համանուն բառերի մասին, իբրև աղպիսին է դիտում նաև այն համահնչուն բառերը, որոնցից մեկը անձնանուն է, մյուսը՝ հասարակ գոյական, պատճառաբանելով, որ դրանք տարբեր բառեր են։ Վարժում եմ, որ նաև հնչյունական զուգադիպությունները կամ նույնիսկ հատուկ և հասարակ գոյականների ծագումնաբանորեն կապված դեպքերը՝ տարբեր բառերի օրինակներ են⁴⁴։ Եվ իբրև օրինակ բերում է *груша*—Груша, лев—Лев, вера, надежда, любовь—Вера, Надежда, Любовь համահնչուն միավորները։

Նման կարծիք արտահայտվել է նաև հայ քերականության մեջ։ Մ. Ասատրյանը «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր» աշխատության մեջ խոսելով հասարակ անուններից հատուկ անունների առաջացման մասին գրում է. «Այս ձևով առաջացել և առաջանում են բազմաթիվ համաճեղքներ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Շ.), օրինակ՝ ծաղիկ—Մաղիկ, մանիշակ—Մանիշակ, շուշան—Շուշան, մարտիկ—Մարտիկ, նվեր—Նվեր, ավագ—Ավագ,

⁴³ А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1955, стр. 36.

⁴⁴ Лексикографический сборник, вып. IV, М., 1960, стр. 94.

ավետիֆ—Ավետիֆ, գյուտ—Գյուտ, քոռնիկ—Քոռնիկ, իշխան—Իշխան, հարություն—Հարություն, մանուկ—Մանուկ, գալուստ—Գալուստ, գետափ—Գետափ; ավան—Ավան և այլն, և այլն»⁴⁵։ Գուցե այս տողերի հեղինակը համաճում տերմինը գործածել է համահնչունության իմաստով, բայց այդ դեպքում լեզվաբանական տերմինը պետք է կիրառվեր իր իսկական իմաստով։

Սակայն այս հատուկ անունները և դրանց համապատասխան հասարակ գոյականները (այլ օրինակներում նաև ածականները) բառական և բառաքերականական համանուններ համարվել չեն կարող, քանի որ երկրորդները սոսկ պայմանական անվանումներ են և իրականում չեն անվանում հասկացությունները։ Բոլոր նման դեպքերում հատուկ անունը կորցնում է իր բառային ընդհանրական իմաստը, իսկ առանց այդ ընդհանրական իմաստի բառական համանուններ չեն կարող լինել։

Որոշ լեզվաբաններ էլ համանուն բառերի համար անհրաժեշտ համարելով գրության նույնությունը, միատեսակ արտասանվող շատ ածականներ և հատուկ գոյականներ համանուն չեն համարում լոկ այն պատճառով, որ վերջիններս գրությամբ տարբերվում են (քանի որ հատուկ անունները գրվում են մեծատառով)⁴⁶։ Այս մեկնաբանությամբ ևս անտեսվում է բառի իմաստը։

Համաճում գոյականները և թվի ու հոլովման ֆեռականական կարգերը

Քանի որ համանուն գոյականներն արտասանությամբ հիմնականում զուգադիպում են իրենց քերականական նույնական բոլոր ձևերում, ապա անհրաժեշտ է առանձնացնել այն համանուն բառերը, որոնք եզակի և հոգնակի թվերում, ինչպես նաև հոլովական որոշ ձևերում, ստանում են քերականական տարբեր ձևայիններ։ Այդ բառերը արտասանությամբ տարբերվում են քերականական միևնույն ձևերում, հետևապես կարելի է ասել, որ դրանք բառական կամ լրիվ համանունների շարքում հանդես եկող մասնակի համանուններ են։

45 Մ. Ասադյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Երևան, 1970, էջ 113։

46 Մ. Х. Ахтямов, Проблемы омонимии в современном башкирском литературном языке, автореферат канд. диссертация, М., 1966, стр. 4.

Համանուն բառերը, արտասանությամբ և հնչյունակազմով լինելով նույնը, ստանում են միևնույն հոգնակերտ մասնիկները՝

Ընդհանրապես համանուն գոյականների շարքում կան շատ բառեր, որոնց հոգնակի թվի կազմության համար կարևոր նշանակություն ունի բառի իմաստային կողմը։ Այդպիսի մի շարք համանունական խմբերի անդամները գործածվում են միայն եզակի թվով։ Այդ բառերի հոգնակին կա՛մ ընդունված չէ, կա՛մ գործածվում է հազվագեպ։

Ըստ քերականական թվի դրսևորման գոյականներից կազմված համանունական շարքերը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

ա) համանուն գոյականներ, որոնք ունեն և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թիվ։

բ) համանուն գոյականներ, որոնք ունեն միայն եզակի թիվ և հոգնակի թվով սովորաբար չեն գործածվում։

գ) համանուն գոյականներ, որոնցից մեկը ունի և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թիվ, իսկ մյուսը գործածվում է միայն եզակի ձևով։

Քանի որ առաջին խմբի գոյականները բնորոշ և օրինալագի են հայերենի համար, ուստի հարկ չկա դրանց մասին խոսել։ II խմբի բառերը հիմնականում կազմված են -ություն գոյականակերտածանցով և արտահայտում են հատկանիշի իմաստ։ Այդ բառերից մի քանիսն ունի նաև հավաքական իմաստ, ինչպես՝ աղոտություն₁—աղոտ լինել, աղոտություն₂—աղախառն լինելը, համբություն₁—համբ լինելը, համբություն₂—դանդաղաշարժություն, եղկություն₁—գաղչություն, եղկություն₂—թշվառություն, հասարակություն₁—պարզություն, հասարակություն₂—հանրություն։

Այս խմբին պատկանում են նաև այն համանուն բառերը, որոնք գործողության, հիվանդության, նյութերի անվանումներ են, ինչպես՝ պաշտում₁—պաշտելը, պաշտում₂—(եկեղ.) պատարագից հետո տված ճաշ, բուր₁—քիմիական նյութ, բուր₂—հիվանդության անուն և այլն։

III խմբին պատկանող բառերն ավելի քիչ են, դրանք այն համանունական զույգերն են, որոնց անդամների մի եզրն իր արտահայտած իմաստի թեւադրմամբ գործածվում է միայն եզակի, ինչպես՝ առաջ₁—մետաքսե փայլուն կտոր, առաջ₂—քարտեզագիրք, առաջ₁—արոսենի, առաջ₂—թռչուն, առաջ₃—խոպանացված

արտ, կորդ, բուռ₁—դաշ, կիր, բուռ₂—ափ, տակա₁—աշափի և պատ-
շաճության զգացում խոսելու և շարժուձևի մեջ», տակա₂—երա-
ժըշտության և տաղաչափության մեջ ժամանակի միավոր և
այլն:

Անեզական գոյականներից համանուններ չեն կազմվում: Կա
միայն երկու համանունական խումբ, որոնց անդամներից մեկը
ավելի շատ գործածվում է հոգնակի թվով. խագար₁—ցեղի անվա-
նում, խագար₂—ձիածոթրին բույսը, «Ելնում է անա ճգո՛ր Սլեզը
խենթ խագարներից վրեժ առնելու» (ՀԹ): Խոփկ₁—ջրաբնակ կեն-
դանիների շնչառության օրգանը, խոփկ₂—հիվանդության անուն,
«Ձկան խոփկները պետք է ունենան վառ կաւմիր գույն» (դասա-
գիրք):

Համանուն գոյականների հոլովումը

Հոլովումը գոյականի ձևաբանական բնորոշ առանձնահատ-
կություններից է: Դրա միջոցով գոյականները կրում են ձևական
փոփոխություններ, որով էլ դրսևորում են իմաստային տարբեր
հարաբերություններ: Հոլովման դեպքում հարացուցային յուրա-
քանչյուր ձև արտահայտում է քերականական որոշակի իմաստ,
ուստի հոլովումը բառերի հարաբերությունն արտահայտող լեզվա-
կան կարևոր միջոց է:

Ինչպես գտնում է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, գրաբարում հա-
մանուն գոյականները տարբերվում են իրենց հոլովական ձևե-
րով⁴⁷, հետևապես դրանք լրիվ համանուններ չեն, ինչպես, օրի-
նակ՝

գայլ₁—(գազան) գայլոյ, գայլով
գայլ₂—(բերանակապ) գայլի, գայլիւ
դար₁—(ժամանակ) գարու, գարուց
դար₂—(բարձունք) դարի, դարիւ
հայր₁—(ծնող) հաւր, հարբ, հարամբ
հայր₂—(մարդապետ) հորի, հորիւ
փռդ₁—(խողովակ) փողոյ, փողով
փռդ₂—(կոկորդ) փողի, փողիւ:

Քննարկվող հարցի տեսանկյունից հետաքրքրական է հետև-
յալ փաստը. ժամանակակից հայերենում գոյականներից կազմը-

47 Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբան, Երևան, 1958, էջ 63:

ված համանունական խմբերի անդամները մեծ մասամբ պատկանում են միևնույն հոլովումներին, ինչպես մարտ₁ (ամիս)—մարտի, մարտ₂ (ճակատամարտ)—մարտի, փռղ₁ (դրամ)—փռղի, փռղ₂ (խողովակ)—փռղի, իշխան₁ (տեր)—իշխանի, իշխան₂ (ծուկ)—իշխանի, դարման₁ (դեղ, դեղամիջոց)—դարմանի, դարման₂ (հարդ)—դարմանի, ափ₁ (բուռ)—ափի, ափ₂ (եզր)—ափի և այլն: Կան մի քանի համանունական խմբեր, որոնց մի եզրն ունի հոլովական զուգաձևեր, ինչպես. դար₁ (բարձունք)—դարի, դար₂ (հարյուրամյակ)—դարի, նաև դարու, ժամ₁ (եկեղեցի)—ժամի, ժամ₂ (ժամանակ)—ժամի, նաև ժամվա:

Համանուն գոյականների հոլովման տիպերի քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ բառերը հիմնականում հոլովվում են արտաքին թեքման ի հոլովմամբ: Այդ համանուն բառերը ձևական և իմաստային տեսակետից տարբերակված չեն:

Կան մի երկու համանունական խմբեր, որոնց անդամները տարբերվում են իրենց հոլովական ձևերով, ինչպես՝ սեր₁—զգացմունք, սեր₂—կաթի սեր: Առաջինը հոլովման ընդհանուր կանոններից շեղվում է և պատկանում է արտաքին թեքման ու հոլովման, իսկ երկրորդը՝ արտաքին թեքման ի հոլովման:

սեր ₁ —զգացմունք	սեր ₂ —կաթի սեր
ուղղ. սեր (ը)	սեր (ը)
տր. սիրո, սիրուն	սերի
բաց. սիրուց	սերից
գործ. սիրով	սերով
ներգ.—	(սերում)

Ուրեմն՝ սեր₁—զգացմունք և սեր₂—կաթի սեր, համանուն գոյականները արտասանությամբ զուգադիպում են միայն ուղիղ կամ բառարանային ձևերում:

Տարբեր է նաև մայր₁—ծնող և մայր₂—մայրի ծառ համանունների հոլովումը. առաջինը հոլովվում է ներքին թեքման ու հոլովումով. մայր—մուր, իսկ երկրորդը՝ արտաքին թեքման ի հոլովումով. մայր—մայրի: Հետևապես այս գոյականները (երկու համանունական խումբ՝ 4 բառ) բառական համանունների շարքում հանդես եկող բերի համանուններ են:

Ժամանակակից հայերենի համանուն բառերի շարքում համանուն բայերն իրենց իմաստային և քերականական բազմազան դրսևորումներով կարևոր տեղ են գրավում։ Թեև իրենց ընդգրկման ժավալով այդ բայերը գոյականական համանունների համեմատությամբ այնքան էլ շատ չեն, բայց, այնուամենայնիվ, կան բավական թվով բայեր, որոնք իրենց արտաքին հնչյունակազմով և արտասանությամբ լինելով նույնը, արտահայտում են տարբեր իմաստներ։

Համանուն բայերն արտահայտում են բազմազան գործողություններ և եղելություններ, այդ պատճառով դժվար է դրանք բաժանել խմաստային ընդհանուր խմբերի, ի միջի այլոց, ոչ բոլոր համանուն բայերն ունեն իմաստային ընդհանրություններ։ Դրանց համար ընդհանուրն այն է, որ նրանք իրենց բազմազան իմաստներով միավորվում են գործողության և վիճակի ընդհանրության տեսակետից։

Համանուն բայերի համար բնորոշ է այն, որ նրանք արտասանությամբ համընկնում են իրենց ուղիղ և թեքված (անդեմ և դիմավոր) բոլոր ձևերում։ Հետևապես՝ բոլոր բայական համանունները լրիվ համանուններ են, ի տարբերություն գոյականական համանունների, բայերի շարքում չկան մասնակի համանուններ։ Համանուն բայեր են օրինակ՝ վառելի—հերկել, վառել—քշել, առաջ շարժել, տանել, վայելել—վայել լինել, վայելել—հաճույքով օգտագործել բարիքը, շրջել—շուռ տալ, շրջել—շրջագայել և այլն, «Այն ժամանակ հովիտների և լեռնադաշտերի վրա հողագործ հայրը իր սովորական երգը երգելով, վառում էր կամ հնձում» (Բ)։ «Դավիթ եպիսկոպոսը չէր հաշտվում կրոնավորության և վանական կյանքի հետ, վառում էր աշխարհիկ կյանք» (Բ)։ «Նրան ինչ կվայելեր այդ տեսակ մարդկանց դուռը բաց անել» (Բ)։ «Իմ տեղ մի վարձկան աղախին լինելու, ավելի հարգանք ու պատիվ կվայելեր» (ՆԴ)։ «Արամյանը ոչինչ չպատասխանեց, երեսը շրջեց դեպի մյուս կողմը» (Բ)։ «Նա յուր տանից դուրս գալուց հետո ոտքով մի քանի ժամվա մեջ շրջեց բոլոր գլխավոր տեղերը» (Բ)։

Հանդիպում են մի քանի բայեր, որոնց ուղիղ ձևերը համահնչուն են բազմապատկական կամ կրավորական որոշ կազմու-

թյուններին Այսպես՝ կառուել₁—անձկալ, կառուել₂—կարել բայի բազմապատկականը, վարվել₁—վերաբերվել, վարվել₂—վարել բայի կրավորական ձևը, պատվել₁—հարգել, մեծարել, պատվել₂—պատել բայի կրավորականը:

Այս բայերը հանդես են բերում բառաքերականական համա-
նուններին հատուկ հատկանիշներ:

Ածականական համանունական խմբեր

Համանուն բառերի շարքում որոշակի տեղ են գրավում նաև ածականներից կազմված համանունական խմբերը: Հստ քանակի համանունական ածականները այնքան են, որքան բայերը (6,5%)։ Դրանք այն բառերն են, որոնք միեւնույն արտասանությամբ և հնչյունակազմով արտահայտում են միանգամայն տարբեր երկու և ավելի հատկանիշների տարբերակված իմաստ:

Ածականներն իրենց արտահայտած իմաստներով բազմազան են: Այդ բազմազանությունը առանձնապես ակնառու է դառնում համանունական խմբերում հանդես բերած հակադրությունից: Պատահում է, որ երկու համանուն ածականներն էլ ցույց են տալիս որևէ հատկանիշի կամ իրի բացակայություն, այն չունենալու հատկանիշ, ինչպես՝ անխաշ₁—առանց խաշի, անխաշ₂—չխաշած, անլարման₁—չդարմանվող, անդեղ, անլարման₂—առանց հարդի, անսեր₁—առանց սիրո, անսեր₂—առանց սերի կամ երկուսն էլ ցույց են տալիս ունենալու հատկանիշ, ինչպես՝ ծլավոր₁—ծիլեր ունեցող, ծլավոր₂—ծոպեր ունեցող, բալեռանգ₁—բալագուն, բալեռանգ₂—մշուշագուն և այլն:

Ածականներից կազմված համանունական խմբերը հիմնականում երկանդամ են: Դրանցից են օրինակ՝ անկար₁—անկարող, անզոր, անկար₂—կար չունեցող, պապական₁—(կրոնական) չոմի սպային վերաբերող, պապական₂—սպայից ժառանգված, հինավուրց, ծանրագին₁—շատ դժվարին, ծանր, ծանրագին₂—թանկարժեք և այլն, «Ջնայած յուր վիրավոր ու անկար վիճակին, սկսավ իրան հատուկ աշխույժով պատմել» (Մ): «Դա հնարավորություն է տալիս անկար շարվածքով երեսապատում» (մամուլ): «Ուժեղացավ պապական իշխանությունը, եկեղեցու բռնապետությունը» (ԱԻ): «Գեղի քյասիրին պապական ծեսով փող էին տալիս 60 տոկոսով» (ԱԲ): «Մանրագին տուրքով խեղդում է վանքերն ու եկեղեցին» (ԴԴ): «Բեկն օրհնության թուղթ

ու երկնագույն երանգներով հնդկական մի ծանրագին մարգարիտ էր ուղարկել նորահարսին» (ՍԽ):

ԲԱՌԱՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐ

Բառաքերականական համանուն բառերի շարքը կարելի է դասել իմաստով տարբեր այն բառերը, որոնք արտասանությամբ համընկնում են ոչ նույնական քերականական ձևերում: Այսինքն՝ բառաքերականական համանունները արտահայտության պլանում գուգադիպում են, բովանդակության պլանում հակադրվում են և՛ բառական, և՛ քերականական իմաստներով: Այս խմբին են պատկանում նաև այն բոլոր համանուն բառերը, որոնք առաջացել են տարբեր խոսքի մասերի փոխանցումից, ստացել են անկախ բառական իմաստ և պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի:

Բառաքերականական համանունների որոշ առանձնահատկությունները բացահայտվում են նախադասության շարահյուսական կառուցվածքում: Քանի որ համանունական այդ խմբի անդամները քերականորեն միանգամայն տարբեր բառեր են, ապա բնական է, որ լինում են նախադասության տարբեր անդամներ: Օրինակ՝ առաջին—ամուսնու քույրը կնոջ հանդեպ, առաջին—մեկին մի բան հանձնել, բառերից առաջինը պատկանում է գոյականի, երկրորդը՝ բայի համակարգին, որի պատճառով էլ այդ բառերը արտասանությամբ համընկնում են իրենց քերականական սոսկ մասնակի ձևերում և ըստ խոսքի մասի միանգամայն տարբեր բառեր են: Եվ բնական է, որ այս համանուն բառերը նախադասության մեջ ավելի ջատ հանդես են գալիս տարբեր պաշտոններով: Առաջինը նախադասության մեջ կարող է լինել ենթակա, խնդիր, որոշիչ, ստորոգյալ կազմող բառ, իսկ երկրորդը մեծ մասամբ՝ ստորոգյալ: Առաջին—լացել, առաջին—թանկագին քարի տեսակ՝ կարկեհան, առաջին—համր, համանուն բառերը քերականական տարբեր արժեք ունեցող բառեր են, առաջինը պատկանում է բայի, երկրորդը՝ գոյականի, երրորդը՝ ածականի համակարգին: Այս համանուն բառերը նախադասության կազմում հանդես են գալիս տարբեր պաշտոններով: Իհարկե, հազվադեպ պատահում է նաև, որ տարբեր խոսքի մասերի պատկանող համանուն բառերը նախադասության մեջ հանգես են գալիս միևնույն պաշտոնով:

Բառաքերականական համանունական խմբի բաղադրիչները բովանդակության պլանում հակադրվում են՝ 1) իրենց ելակետա-

յին կամ ուղիղ ձևերում և 2) ելակետային և հարացուցային ձևերում:

Ժամանակակից հայերենում ավելի շատ տարածված է առաջին տիպը, քանի որ բառաքերականական համանունների մեծ մասը հակադրվում է ուղիղ կամ բառարանային ձևերում: Ելակետային և հարացուցային ձևերում հակադրվող համանունները համեմատաբար քիչ են. համանունական խմբի հարացուցային միավորը համադրական է, որի մեջ հարաբերվողը և հարաբերիչը հանդես են գալիս մեկ բառի սահմաններում: Բառաքերականական համանունական խմբերը հիմնականում երկանդամ են. հազվադեպ են պատահում երեք բաղադրիչներից կազմված խմբեր:

Բառաքերականական համանուններ են կազմվում բոլոր խոսքի մասերից, իհարկե, քանակային տարբեր հարաբերությամբ: Բառաքերականական համանունական խմբերում իր ակտիվ մասնակցությունն ունի գոյականը, Այն համանունական հակադրության մեջ է գտնվում ածականի, բայի, մակբայի, թվականի, կայի, ձայնարկության, եղանակավորող բառի հետ: Քանակային տեսակետից գոյականը ամենաշատ հակադրություններ կազմում է ածականի հետ: Ժամանակակից հայերենի Գ—Ա կազմությամբ համանունական խմբերը բառաքերականական համանունների մոտ 13 տոկոսն են: Այժմ դիտենք բառաքերականական համանունության կոնկրետ ենթատիպերը:

Գոյական-ածական

Կապիտալ₁—գույք, դրամ, կապիտալ₂—գլխավոր, արմատական, կանգուն₁—երկարության չափ, կանգուն₂—անկախ, անվնաս, կովան₁—հիմք, հենարան, կովան₂—կովարար, սուր₁—թուր, սուր₂—հատու, շողակն₁—աղամանդ, շողակն₂—պայծառ, փայլուն աչքերով, խոնջ₁—թեղ, կապ, խոնջ₂—հոգնած, «Ահա իմ ունեցած ամբողջ կապիտալը» (ՆԴ): «1859 թ. լույս է տեսնում Դարվինի «Տեսականների ծագումը» կապիտալ աշխատությունը» (մամուլ): «Այստեղ անհիշատակ ժամանակներից կանգուն է նվիրական կադնին» (ԱԻ): «Զի բարձրանա, թե չլսես մեր ձայնին, Քո տաճարը ոչ մի կանգուն դեպի վեր» (ԳՍ): «Գոտիից քարը էր ընկած երկսայրի սուրը» (Բ): «Սուր նիզակը խրեց դետին» (ԱԻ): «Դեպի իրեն էր քաշում խոնջ ուղեորին» (Մ): Աղջիկները աղքատի մոտ թողեցին մազերի չոր ծաղիկներ, ոսկի խոնջը» (մամուլ):

Գոյական—բայ

Գրեթէ հավասար շարժում գոյականը համանունական հարաբերություն է կազմում բայի և մակբայի հետ: Համանունություն կազմող բաղադրիչներից մի քանիսը կազմվում են հարացուցային ձևերից:

Ելակետային ձևերից

Կիսել₁—մրգահյուսում *հիված*
ուտելիք

Կիսել₂—երկու մասի բաժանել

Ղինել₁—զինվորական վերարկու

Ղինել₂—պատրաստել, սարքել

Ելակետային և հարացուցային ձևերից

կար₁—կարվածք

կար₂—կամ պակասավոր բայի անկատար անցյալի եզակի թվի երրորդ դեմքը

կեր₁—ուտելիք

կեր₂—ուտել անկանոն բայի եզակի թվի հրամայականը

հարեմ₁—կանանոց

հարեմ₂—հարել բայի ըղձական ապառնիի եզակի թվի առաջին դեմքը

աներ₁—կնոջ հայրը՝ ամուսնու հանդեպ

աներ₂—անել բայի ըղձական անցյալի եզակի թվի երրորդ դեմքը

Գոյական—մակբայ

ավել₁—տնային գործածություն իր, ավել₂—ավելի

արդ₁—արդուզարդ, արդ₂—այժմ, հիմա

թեր₁—կանաչեղենի տերևներ, թեր₂—կողմ, հոգուտ

Գոյական—թվական

հազար₁—(բսր) ուտվող բույս, հազար₂—հազար թիվը (1000)

Գոյական—կապ

համար₁—թիվ, թվահամար, համար₂—հոգուտ

հանդերձ₁—հագուստ, հանդերձ₂—միասին

Գոյական—դերանուն

այս₁—չար ողի, այս₂—սա

Գոյական—եղանակավորող բառ

բաս₁—(երաժշտ.) բամբ ձայն, բաս₂—հապա, իհարկե (խոսակց.):

Որոշ գոյականներ համանունական հարաբերություն են կազմում իրկու տարբեր խոսքի մասերի հետ: Նման համանունական խմբերը տարածված չեն ժամանակակից հայերենի բառապաշարի համակարգում: Կան միայն հետևյալ տիպերը:

Գոյական—ածական—ձայնարկություն

աղու₁—թույն, աղու₂—հեզ, քնքուշ, աղու₃—նորածինների թոթովանքի ձայնը

Գոյական—ածական—բայ

լալ₁—թանկագին քար, կարեկահան, լալ₂—համբ, լալ₃—լացել, գալ₁—ձմեռվա համար պահվող բանջարի հյուսը, գալ₂—գալիք, եկող, գալ₃—հասնել, ժամանել

Գոյական—ածական—մակբայ

պուտպուտ₁—վայրի խաշխաշ, պուտպուտ₂—սև ու սպիտակ պուտերով, պուտպուտ₃—կաթիլ-կաթիլ

Համանունական խմբեր են կազմվում նաև խոսքի մասային այլ զուգադրություններով:

Ածական-կապ

սիրուն₁—գեղեցիկ, սիրուն₂—ի սեր

Ածական-բայ

Ածականից և բայի
ուլիղ ձեռից

վայել₁—ողբալ
վայել₂—պատշաճ, արժանի

Ածականից և բայի հարացու-
ցային ձեռից

անցան₁—չցանված, առանց ցանելու
անցան₂—անցնել բայի անցյալ կատարյալ ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքը
անցավ₁—ցավ չունեցող
անցավ₂—անցնել բայի անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի երրորդ դեմքը

Բայ-մակրայ

անաբգել₁—անպատվել, անաբգել₂—անխափան:

Ձայնարկություն—շաղկապ

ճապա₁—ուրեմն, իսկ, ճապա₂—դե (խրախուսանքի և հորդորանքի բացականչություն), «Հապա չես ասիլ՝ Դավիթը կրկին հոր վանքը ջինել, իշխան է դարձել» (ՀԹ): «Հապա լցրեք իմ քաջ հյուրեր բաժակաները լի ու լի» (ՀԹ):

Կապ-մակրայ

հետ₁—միասին, հետ₂—ետ

Կապ-թվական

առաջին₁—առջև, առաջ, առաջին₂—մեկ քանակական թվականի դասականը, «Դուք պիտի զինվորներին առաջին շարքումը լինեիք» (Մ): «Մահը անողորք և խստապահանջ կանգնեց սրամերկ նրա առաջին» (ԱԲ):

Դերանուն-մակրայ

ամեն₁—յուրաքանչյուր, ամեն₂—(եկեղ.) ճշմարիտ է, այդպես է, «Ամեն գարունքին արագիլն ուրախ կիջներ մեր ծառին» (ԱԻ): «Ամեն,—գոռացին տղերքը միաբերան» (ՊՊ):

Շաղկապ-եղանակավորող բառ

իսկ₁—բայց, դրան հակառակ, իսկ₂—անգամ, մինչև իսկ, «Անցել են դարեր, դարեր, իսկ իր կամքը դեռ խոսում է» (ԵԶ): «Եվ մենք ընդդեմ մեր իսկ կամքին, պատվեր տվինք մեր բանակին» (ՀԹ):

Այսպիսով, ժամանակակից հայերենում գոյություն ունեն բառաբերականական համանունական խմբերի հետևյալ տիպերը⁴⁸. Գ-Ա, Գ-Բ, Գ-Թ, Գ-Կ, Գ-Դ, Գ-ԵԲ, Գ-Ա-Զ, Գ-Ա-Բ, Գ-Ա-Մ, Ա-Կ, Ա-Բ, Բ-Մ, Զ-Շ, Կ-Մ, Կ-Թ, Դ-Մ, Շ-ԵԲ:

ԽԱՌԸ ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Խառը համանունական խմբերը կազմված են երեք և ավելի բաղադրիչներից: Այս խմբերի բոլոր անդամները արտահայտություն պլանում զուգադիպում են, բովանդակության պլանում

⁴⁸ Համառոտագրության համար նշում ենք միայն խոսքի մասերի անվանումների առաջին տառերը:

հանդես են բերում խառը հակադրությունների, Համանունական խմբի անդամներից երկուսը կամ երեքը իրենց քերականական նույնական ձևերում հանդես են բերում բառական հակադրությունների, իսկ խմբի մնացած անդամների նկատմամբ՝ բառաքերականական հակադրություններ⁴⁹:

Բառական և բառաքերականական խմբերը շատ չեն, դրանք կազմում են ամբողջ համանունական խմբերի 18,9 տոկոսը: Այդ խմբերի կազմությանը մասնակցում են ոչ բոլոր խոսքի մասերին պատկանող բառերը: Այստեղ ավելի ակտիվություն են ցուցաբերում գոյականները և ածականները: Խոսքի մասերից բայը, շաղկապը և ձայնարկությունը ևս մասնակցում են այդ խմբերի կազմությանը, մնացած խոսքի մասերը համանունական խմբերում շատ քիչ են հանդես գալիս:

Բառական և բառաքերականական համանունության խմբի տիպերը առանձնապես բազմազան չեն:

Գոյական—գոյական—բայ

կամ₁—կալը կալսելու երկրագործական գործիք, կամ₂—հոժարություն, կամ₃—կամ պակասավոր բայի անկատար ներկայի եզակի թվի առաջին դեմքը

Գոյական—գոյական—ածական

կապ₁—թոկ, շղթա, կապ₂—(քեր.) խոսքի մաս, կապ₃—կապված, խաշար₁—(պատմական) աշխատող ուժ, խաշար₂—ցանկապատի ձող, խաշար₃—նոսր հյուսված, ժեռ₁—ժայռ, ժեռ₂—թռչուն, ժեռ₃—մութ, խոր

Ածական—ածական—գոյական

խաժ₁—կապտավուն, խաժ₂—թավ, ստվար, խաժ₃—փառ, ծոհ—ծոհ₁—ծորալուվ թափվող, ծոհ—ծոհ₂—շաղ եկած, ծոհծոհ₃—ձորակ:

49 Պատահում են նաև քառանդամ համանունական խմբեր, որոնց երկու անդամները իրար նկատմամբ կազմում են մեկ բառական հակադրություն, մյուս երկուսը՝ մի այլ բառական հակադրություն, իսկ երկու տարրեր բառական հակադրություն կազմող բառերի անդամները միմյանց նկատմամբ դրսևում են բառաքերականական հակադրությունների մեջ: Քանի որ համանունական խմբի այս տիպը այնքան տարածված չէ ժամանակակից հայերենում և սովորաբար այդ բառերից մեկը կամ երկուսը լինում են հնացած կամ բարբառային բառեր, ուստի դրանք չեն քննվում:

Ուրեմն ժամանակակից հայերենում տարածված են բառական և բառաքերականական համանունների հետևյալ տիպերը. Գ-Գ-Բ, Գ-Գ-Ա, Ա-Ա-Գ:

Ամփոփելով արդյունքները, համանունական բոլոր խմբերի տիպերը կարելի է արտահայտել աղյուսակով:

Համանունական խմբերի տիպերը	Համանունական խմբերի ենթատիպերը ըստ նրա անդամների խոռոչի մասային պատկանելության	Ենթատիպերի քանակը
Բառական համանունական խմբեր	Գ-Գ, Ա-Ա, Բ-Բ, Մ-Մ	4
Բառաքերականական համանունական խմբեր	Գ-Ա, Գ-Բ, Գ-Մ, Գ-Բ, Գ-Կ, Գ-Գ, Գ-ԾԲ, Գ-Ա-Ձ, Գ-Ա-Բ, Գ-Ա-Մ, Ա-Կ, Ա-Բ, Բ-Մ, Ձ-Շ, Կ-Մ, Կ-Բ, Գ-Մ, Շ-ԾԲ:	18
Խառը խմբեր	Գ-Գ-Բ, Գ-Գ-Ա, Ա-Ա-Գ	3
Ընդամենը		25

Այսպիսով, մեր քննությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակակից հայերենի համանուն բառերը հանդես են բերում տարբեր առանձնահատկությունների: Դրանք ամփոփենք հետևյալ կետերով.

1. Բառական համանունների համար բնորոշ է այն, որ նրանք՝

- ա) արտասանությամբ նույնն են,
- բ) քերականորեն նույնական են,
- գ) քանի որ պատկանում են տարրեր խոսքի մասերի, հետևապես ունեն տարբեր շարահյուսական գործառություն,
- դ) մեծ մասամբ տարարմատ են,
- ե) քանակով ամենից շատն են (77,92 տոկոս),
- զ) իրենց ենթատիպերով շատ բազմազան են:

2. Բառաքերականական համանունների համար բնորոշ է այն, որ նրանք՝

- ա) արտասանությամբ նույնն են,
- բ) քերականական տարբեր արժեք ունեցող միավորներ են,

- գ) քանի որ պատկանում են միևնույն խոսքի մասերին, հետև-
վապես ունեն նաև նման շարահյուսական գործառություն,
դ) մեծ մասամբ տարարմատ են,
ե) քանակով համեմատաբար քիչ են (18,9 տոկոս),
զ) իրենց ենթատիպերով շատ բազմազան են:

3. Խառը համաճեղքների համար բնորոշ է այն, որ նրանք՝

- ա) արտասանությամբ նույնն են,
բ) ունեն քերականական միևնույն և տարբեր կարգերի պատ-
կանող անդամներ,
գ) ունեն շարահյուսական նման և տարբեր գործառություն,
դ) հիմնականում տարարմատ են,
ե) քանակով շատ քիչ են (3,89 տոկոս),
զ) իրենց ենթատիպերով բազմազան չեն:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԱ — Ա. Արփիարյան
ԱԱ₂ — Աշուղ Աշոտ
ԱԲ — Ա. Բակունց
ԱԻ — Ա. Իսահակյան
ՀԱ — Հ. Աճառյան
ԱՍ — Ա. Սահինյան
ԲՎ — Բ. Վերդյան
ԳԶ — Գ. Զոհրապ
ԳԷ — Գ. Էմին
ԳՄ — Գ. Մահարի
ԳՈ — Գ. Սարյան
ԳՍՀԸ — Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարա-
հյուսություն
ԴԴ — Դ. Դեմիրճյան
ԴՎ — Դ. Վարուժան
ԵԶ — Ե. Զարենց
ԶԵ — Զ. Եսայան
ԺՀԼԲ — Ժամանակակից հայոց լեզվի
բացատրական բառարան (հ. 1, 1969)
Լ — Լեյլի
ՄՄ — Լ. Մանվելյան
ԽԴ — Խ. Դաշտենց
ՀԹ — Հ. Թումանյան

ՀԿԲ — Հ. Հակոբյան
ՀՀ — Հ. Հովհաննիսյան
ՀՊ — Հ. Պարոնյան
ՀՇ — Հ. Շիրազ
ՀՔ — Հ. Քուլար
ՀՍ — Հ. Սահյան
ՂԱ — Ղ. Աղայան
Մ — Մուրադյան
ՄՄ — Մ. Մեծարենց
ՇՀ — Շախմատային Հայաստան
ՄՊ — Մ. Պեշիկթաշլյան
ՄԽ — Մ. Խերանյան
ՆԲՀԼ — Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի
նԴ — Նար-Դոս
ՆԶ — Ն. Չարյան
Շ — Շերամ
ՇԲ — Շիրվանզադե
ՊԴ — Պ. Դուրյան
ՊՊ — Պ. Պոռյան
ՊՍ — Պ. Սևակ
Ջ — Զիվանի
ՍԱԺՀ — Ս. Արրահամյան, Ժամանա-
կակից հայերենի քերականություն

ՍԶ — Ս. Զորյան

ՍԽ — Ս. Խանզադյան

ՍՇ — Ս. Շահազիզ

ՎՇԼԱ — Վ. Շեքսպիր (սիրարթա)

ՎՍ — Վ. Սարոյան

ՎՎ — Վ. Վազարյան

ՎՏ — Վ. Տերյան

ՎՐԲ.Փ — Վրբ. Փափազյան

ՎՓ — Վ. Փափազյան

Տ — Տարոնցի

ՏՆՀԺՀ — Տ. Նավասարդյան, Հայ ժողո-

վրդական հեղինակներ

Ր — Րաֆֆի

ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԲԱՎԱԴԻՐԻՋՆԵՐԻ
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅՆԵՐԵՆՈՒՄ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ հայերենը, ունի իր բա-
ռակազմական ուրույն միջոցները, որոնք քննության առարկա են
դարձել շատ լեզվաբանների աշխատություններում:

Հայ ականավոր լեզվաբան Ա. Այտընյանն իր նշանավոր քե-
րականության մեջ կատարել է հայոց լեզվի բառապաշարի բառա-
կազմական ու իմաստաբանական քննությունը¹: Խոսելով բարդ
բառերի մասին, նա նշում է դրանց մեկից ավելի արմատներից
բաղադրված լինելը: Այտընյանն առանձին ուշադրություն է դարձ-
րել հոդակապով և անհոդակապ, ինչպես նաև շաղկապներով միա-
ցած բաղադրիչներ ունեցող բարդություններին՝ նշելով նաև դրանց
տարբեր խոսքի մասերից կազմված լինելը: Քննական քերականու-
թյան հեղինակը, ճիշտ կերպով, բարդության առանձին տեսակ է
համարել կրկնավորները և քննել է կրկնավորների հնչյունափոխա-
կան որոշ դեպքեր, իսկ հարադրական բայերը նա համարել է ո-
ճեր և հստակ չի ընդգծել դրանց բայական արժեքը²:

Անդրադառնալով բարդությունների իմաստային առանձնա-
հատկություններին՝ Ա. Այտընյանը նշել է, որ բայակրկնավորնե-
րը ցույց են տալիս գործողության երկարությունը, շարունակու-
թյունը, կրկնությունը, իսկ մակբայի կրկնությունն արտահայտում
է կրկնվող բառով արտահայտված հատկանիշի սաստկացում³:

1 Այտընյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն
լեզվի հանդերձ ներածութայն ու հավելվածով, Վիեննա, 1866, էջ 303—310:

2 Նույն տեղում, էջ 317:

3 Նույն տեղում, էջ 250—251:

Աշխարհաբարի քերականներից մեկ ուրիշը՝ Ստ. Պալասան-
յանը, բարդ բառերը քննելիս, հիմնական հարցերում հետևել է Ա.
Այտրենյանին: Սակայն նա այլ մոտեցում է ցուցաբերել հարադը-
րական բայերի հարցում, դրանք համարելով բարդություն մի տե-
սակ և դիտելով որպես ինքնուրույն բայեր: Պալասանյանը գրում
է. «Արևելյան հայոց լեզվին առանձին զարդ ու գեղեցկություն են
տալիս գոյականով կամ բայի արմատով ու բայով կազմված բա-
ղադրյալ բայերը և ոճերը, որոնցից ոմանք միայն բաղադրական
ձևով կարող են վարվիլ, ուրիշները մեկ բառով էլ»: Այնուհետև,
բերելով համապատասխան օրինակներ, ցույց է տալիս վերլուծա-
կան ու համադրական ձևերով արտահայտված բայերի իմաստա-
յին տարբերությունները (քաշ տալ—քաշել, թափ տալ—թափել)⁴:

Բարդ բառերի ուսումնասիրությունը նոր աստիճանի բարձ-
րացրեց անվանի հայագետ Մ. Արեղյանը: Նա իր «Հայոց լեզվի
տեսություն» մեծարժեք աշխատության մեջ տվել է հայերենի
բարդ բառերի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Պրոֆ. Ա-
րեղյանն իր ուսումնասիրությունը կատարել է հարուստ փաստա-
կան նյութի հիման վրա և տարբերակել է բարդ բառերի երեք տե-
սակ՝ իսկական բարդություններ, հարադրական բարդություններ,
կցականներ: Հետագա հայ լեզվաբանները հիմնականում ընդու-
նեցին Մ. Արեղյանի դասակարգումը, միայն մի տարբերությամբ՝
իսկական բարդություններին հակադրեցին անիսկականները, ո-
րոնց մեջ մտնում են հարադրական բարդություններն ու կցական-
ները:

Արեղյանն իր աշխատության մեջ քննել է նաև բարդ բառերի
բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները, նշելով, որ
գոյականով արտահայտված առաջին բաղադրիչը կարող է ունե-
նալ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական,
գործիական, ներգոյական հոլովների նշանակություն⁵:

Հայոց լեզվի բառային կազմի, այդ թվում նաև բարդ բառերի
ուսումնասիրությանն առանձին ուղադրություն է դարձրել Ա. Մուր-
վալյանը: Նա հանգամանորեն քննել է բարդ բառերի տեսակները,
դրանց իմաստային, ձևաբանական, բառակազմական առանձնա-
հատկությունները⁶: Բարդությունների բաղադրիչների շարահյու-

4 Ստ. Պալասանյան, *Ընդհանուր տեսություն նոր գրավոր լեզվի հայոց*, Թիֆ-
լիս, 1870, էջ 19:

5 Մ. Արեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Երևան, 1965, էջ 201—206:

6 Ա. Մուրվալյան, *Հայոց լեզվի բառային կազմը*, Երևան, 1955:

սական փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Ա. Մուրվալյանը նշել է, որ առաջին բաղադրիչը երկրորդի նկատմամբ կարող է լինել խնդիր, պարագա, որոշիչ, հատկացուցիչ¹:

Բառաբարդման տեխնիկայի ու բարդ բառերի քննությամբ զբաղվել է նաև սյրոֆ. Գ. Սևակը իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց» աշխատության մեջ, ուր կցական բարդությունների վերաբերյալ դրում է, որ դրանց բաղադրիչները կարող են միմյանց նկատմամբ գտնվել ենթակա-ստորոդյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ, որոշիչ-որոշյալ շարահյուսական հարաբերությունների մեջ²:

Հայերենի բայական բարդություններն իրենց խորը և դիտական ուսումնասիրությունն են գտել Ա. Աբրահամյանի «Բայը ժամանակակից հայերենում» և Ա. Մարգարյանի «Հայերենի հարադիր բայերը» աշխատություններում: Նրանք իրենց աշխատություններում հանգամանորեն քննել են հայերենի զուգադրական ու հարադրական բայերը: Զուտ բայական բաղադրիչներից կազմված հարադրական բայերը պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը անվանել է զուգաբայական ճառագործություններ³, իսկ պրոֆ. Ա. Մարգարյանը, դրանք ներկայացրել է զուգադրական բայեր տերմինով⁴:

Զուգադրական բայերը հատուկ են հայերենին հնագույն ժամանակներից: Գրաբարի զուգադրական բայերի մասին արժեքավոր դիտողություններ ունի Ա. Այտընյանը: Նա զուգադրական բայերը բաժանում է երեք խմբի. Մի խմբի մեջ մտնում են հավասարապես խոնարհվող բաղադրիչներով բայերը՝ փութա էջ, եկն եհաւ: Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն բայերը, որոնց միայն առաջին բաղադրիչն է խոնարհվում (վրիպեցին ասել, գտանէր ունել), իսկ երրորդ խմբում անցյալ դերբայը հանդես է գալիս նույնանշան դիմավոր բայի հետ (անցեալ գնայր, արկեալ տարաւ)⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 220, 225—227:

² Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 167—168:

³ Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Գ. Ա. Երևան, 1962, էջ 190:

⁴ Ա. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1965, էջ 279:

⁵ Վ. Չալըխեան, Քերականության հայկազնան լեզուի, հանդերձ փոփոխմամբ եւ լաւեւվածով, աշխատասիրեալ ի. Հ. Արսէնէ վ. Այտընեան, Վիեննա, 1885, էջ 433:

Ա. Այտընյանը դրել է զուգադրական բայերի ուսումնասիրության հիմքը և շնայած մինչև վերջ չի հասցրել նրանց ուսումնասիրությունը, բայց հարցի առաջաշումն արդեն մեծ նվաճում է հայ քերականական մտքի պատմության մեջ, Ա. Այտընյանը զուգադրական բայերը անվանել է բայական ավելադրություններ¹²:

Գրաբարի զուգադրական բայերին անդրադարձել է նաև ակ. Հ. Աճառյանը: Նա բայերի միատեղ գործածության նպատակը համարում է բայի իմաստի զորացնելը¹³:

Մ. Աբեղյանը զուգադրական բայերն ուսումնասիրելիս մեծ ուշադրություն է դարձրել իմաստային կողմին՝ նշելով մեկից ավելի բայերի իբրև մեկ բառ գործածվելը, որը հանդես է բերում իմաստային առանձնահատկությունների: Մ. Աբեղյանը գրում է. «Միացած մի ընդհանուր նշանակություն են ստանում հաճախ երկու բայի հարադրությունները: Այս դեպքում էլ կից բայերն առնելով են իբրև մեկ բայ և գրության ժամանակ երկուսի միշև ստորակետ դնելն ավելորդ է»¹⁴:

Մ. Աբեղյանը զուտ բայական հարադրությունները համարում է հարադրական բարդության մի տեսակ՝ ներկայացնելով դրանք իրենց իմաստային առանձնահատկություններով: Մեծանուն հայագետի նշած ուղիով են գնացել հետագա լեզվաբանները:

Լեզվաբանական գրականության մեջ զգալի վեճերի տեղիք է տվել հարադրական բայերի բառային բնույթի հարցը, քանի որ նրանք շփման եզրեր ունեն մի կողմից բառակապակցության, մյուս կողմից՝ դարձվածաբանության հետ: Հարադրական բայերը երբեմն ներկայացվում են որպես բառակապակցություններ¹⁵, և նրանց բաղադրիչները համարվում են ինքնուրույն, անկախ բառեր, իսկ ուրիշները գտնում են, որ հարադիրն ու բայը ներկայացնում են մեկ բառային ամբողջություն¹⁶:

12 Նույն տեղում, էջ 434:

13 Տե՛ս Հ. Աճառյան, ԼՔ, հ. 4, Երևան 1961, էջ 437:

14 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 173:

15 И. Р. Галперин, Е. Б. Черкасская, Лексикология английского языка, М., 1959, стр. 154; А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, М., 1956, стр. 205—207; Л. С. Пейсиков, Вопросы синтаксиса персидского языка, М., 1959, стр. 288—290.

16 Е. Ф. Ворно, М. А. Кащева, Е. В. Малишевская, И. А. Потапова, Лексикология английского языка, Л., 1955, стр. 79—88; М. Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка, М., 1953, стр. 296.

Սակայն հայ լեզվաբանության մեջ հարադրական բայերի բառական բնույթի հարցը վեճերի ու տարակարծությունների տեղիք չի տվել:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ քերականագիտության մեջ բարդությունը, որպես բառակազմական տիպ, ուսումնասիրել են շատ լեզվաբաններ: Սակայն նրանք իրենց աշխատություններում հիմնականում ուսումնասիրել են բարդ բառերի բառակազմական, ձևավորանական ու իմաստային առանձնահատկությունները, և մինչև այժմ չկա մի ամբողջական ուսումնասիրություն բարդ բառերի բաղադրիչների ներքին, իմաստային փոխհարաբերությունների քննության վերաբերյալ: Մասնակիորեն հարցին անդրադարձել են պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը և պրոֆ. Ա. Մարդարյանը: Ընդ որում, նրանք հիմնականում քննել են բարդություններով արտահայտված բայերը և ուսումնասիրել են բայական բաղադրությունների բաղադրիչների ներքին կապերն ու հարաբերությունները:

Անշուշտ այս աշխատությունները լրիվ չեն ընդգրկում հայերենի բառապաշարում հանդես եկող բարդությունները: Ասվածից հետևում է, որ հայոց լեզվի բառապաշարի զգալի մասը կազմող բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունների քննությունը ամբողջական ուսումնասիրության նյութ չէ դարձել և հայագիտության տակավին բավարար չափով չուսաբանված հարցերից մեկն է:

Այստեղից էլ բխում է սույն աշխատության անհրաժեշտությունը, որի նպատակն է քննել բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունները ժամանակակից հայերենում:

Աշխատությունը բաղկացած է առաջաբանից և երեք գլուխներից:

Առաջին գլխում քննվում են բարդ բառերին առնչվող մի քանի ընդհանուր հարցեր՝ բարդ բառերի դասակարգումը, դրանց կառուցվածքային վերլուծությունը և բարդ բառերի տրամաբանական կառուցվածքի բացահայտումը:

Այստեղ փորձ է արված տալ բարդ բառերի նոր դասակարգում, քանի որ եղածն իրեն չի արդարացնում և շատ դժպքերում հակասությունների ու տարակարծությունների տեղիք է առիս:

Ժամանակակից հայերենի փաստական նյութի քննության հիման վրա բարդությունների դասակարգումը կատարել ենք, ելնելով նրանց կառուցվածքային այն հատկանիշից՝ թե բարդու-

թյան բաղադրիչները ինչպես են հանդես դալիս՝ միասնաբար և հնչապես մեկ բառային ամբողջություն են ներկայացնում, թե՛ իրարից անջատվում են զդալի արտասանական դադարով, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է անջատ գրությամբ:

Հարցին մոտենալով այս տեսակետից, նշել ենք բարդությունների երկու տեսակ՝ համադրական և վերլուծական: Համադրական բարդությունների մեջ մտնում են իսկական բարդությունները¹⁷ և կցականները, որոնց թվին են պատկանում նաև համադրական կազմությամբ կրկնավորները. իսկ վերլուծականների մեջ՝ հարադրական բարդություններն ու վերլուծական կազմությամբ կրկնավորները:

Հաջորդ երկու գլուխներում համապատասխանաբար քննվում են համադաս բաղադրիչներով բարդ բառերը և ստորադաս բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները:

Տրվում է բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստային-գործառական վերլուծություն, իսկ հարկ եղած դեպքում նաև բարդ բառերի ու դրանց բաղադրիչների փոխաբերական կիրառությունները:

Ուսումնասիրության մեջ մեծ տեղ է գրավում երկարմատ բարդությունների քննությունը, քանի որ դրանք գերակշռող են ժամանակակից հայերենում: Չի անտեսված նաև եռարմատ, քառարմատ բաղադրիչներով բարդ բառերի հոդավորիչների իմաստային փոխհարաբերությունների քննությունը:

Աշխատության մեջ կատարված է քննվող նյութի համաժամանակյա ուսումնասիրություն: Նախ բարդ բառերը վերլուծված են ըստ անմիջական բաղադրիչների, ապա տրված են դրանց իմաստային ընդգրկումներն ու փոխհարաբերությունները: Հնարավորության սահմաններում աշխատել ենք բարդությունները և դրանց բաղադրիչները ներկայացնել ըստ իմաստային դաշտերի և տալ նրանց շարահյուսական ու ձևաբանական վերլուծությունը: Ասում ենք հնարավորության սահմաններում, քանի որ բարդ բառերը բացելիս չկա մի օբյեկտիվ չափանիշ և նման դեպքերում հաճախ դիմում ենք ինտուիցիային, բացի այդ, միշտ չէ, որ հնարավոր է լինում տալ բարդ բառին համապատասխան շարահյուսական փոխակերպը: Վերջինս տրվում է բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունն ավելի ամբողջական ու հիմնավոր դարձնելու համար:

17 Տերմինը վերցրել ենք ավելի հարմարը չունենալու պատճառով:

Բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները բացահայտելիս կատարել ենք այսպիսի խմբավորումներ՝

1. Շարահյուսորեն համազոր բաղադրիչներով բարդություններ:

2 Ստորադաս բաղադրիչներով բարդ բառեր: Վերջին խմբի մեջ մտնում են.

ա) նախադասության գոյականական անդամին լրացնող ստորադաս բաղադրիչներով բարդ բառերը: Սրանց գերադաս բաղադրիչը հիմնականում գոյական է և արտահայտում է առարկա, որպես այդպիսին դիտված հասկացություն, իսկ ստորադասվող բաղադրիչներն արտահայտում են հատկանշային հարաբերություններ:

բ) նախադասության բայական անդամին լրացնող ստորադաս բաղադրիչներով բարդ բառերը, որոնցում ստորադասվող բաղադրիչներն արտահայտում են գերադաս բաղադրիչի ցույց տված գործողության հետ կապված առարկաներ (խնդիր-խնդրառու հարաբերություն) և հանգամանքներ (պարագայական հարաբերություններ):

Աշխատությունը շարադրելիս խուսափել ենք առանց փաստական նյութով հիմնավորելու վերացական ենթադրություններ անելուց: Անհրաժեշտ փաստերը վերցրել ենք մեր գրողների ստեղծագործություններից, Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ից, ինչպես նաև «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»-ի առաջին և երկրորդ հատորներից:

ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ, ՆՐԱՆՑ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ բարդ բառերը սահմանվում են որպես մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից կազմված բառեր: Այդ սահմանումը էական փոփոխություն չի կրել սկսած Դ. Թրակացու մեկնիչներից մինչև մեր օրերը:

Հայերենի բառապաշարի մեջ զգալի տեղ են գրավում սովորական շարահյուսական կազմություններից առաջացած բարդությունները. ինչպես՝ վրեժ առնող—վրիժառու, այս օր—այսօր, հոր եղբայր—հորեղբայր, փաշ և արի—փաշարի և այլն: Սակայն դրանց կողքին քիչ չեն այն բարդ բառերը, որոնք առաջացել են

արդեն եղած կաղապարների նմանակութեամբ: Այսպես, օրինակ՝ մարդաշատ բարդութեան կաղապարով կարող են կազմվել այլ բարդ բառեր, ինչպես՝ կանաչաշատ, փառաշատ, մեղաշատ և այլն: Համաբանութեամբ բարդ բառեր կազմվում են նաև մեր օրերում. ինչպես՝ հեռուստադիտող, երկրաշուրջ, հեռուստակենտրոն և այլն:

Բարդութեան կազմի մեջ մտնող արմատները (հիմնական ձև-վոյթները) իրենց ինքնուրույնության տեսակետից բազմազան են: Դրանց մի մասը կարող է արտահայտել կոնկրետ ավարտված իմաստ և ունենալ ինքնուրույն գործածություն: Այսպիսիք են սուգանավ, բարձրագագաթ, տերևախիտ, փառքեկոր և այլ բարդություններում նալ, բարձր, տերև, խիտ, փառ, բեկոր բաղադրիչները: Իսկ արմատների մի մասը միայն ընդհանուր նյութական իմաստ է արտահայտում, ինքնուրույն բառային գործածություն չունի և միշտ հանդես է գալիս ուրիշ ձևավորների հետ միասին: Դրանք, փաստորեն, չունեն բառական ինքնուրույնություն և հանդես են գալիս միայն բաղադրություններում. ինչպես՝ գրավաճառ, ձեռնամուխ, մանրագնիկ, հոգեզմայլ, փառճանատույց, իրարամերձ, ուժասպառ, կարկաչաճուս, հոգնատանջ, ինքնաբերական, տերեվաթափ և այլ բարդ բառերի վաճառ, մուխ, զնիկ, ճատույց, մերձ, սպառ, ճուս, տանջ, բուխ, թափ բաղադրիչները:

Վերևում նշված ինքնուրույն, անկախ բառային գործածություն ունեցող հիմնական ձևավորները արմատական բառեր են, իսկ վերջինները սոսկ արմատներ են:

Բառի աճման դեպքում արմատական բառը կարող է հնչյունափոխվել (ջրմուղ, շնագայլ, գրագետ): Ի դեպ, պետք է նշել, որ նույն արմատական բառը տարբեր բարդություններում կարող է հանդես գալ ինչպես հնչյունափոխված, այնպես էլ հնչյունափոխված ձևերով: Ինչպես, օրինակ՝ ջրմուղ, մսաջուր, շնագայլ, ջրաշուն, սրտաբեկ, առյուծասիրտ, հնգամյա, տասնհինգ և այլն:

Այսպիսի դեպքերում գործ ունենք արմատների և նրանց հնչյունափոխված ձևերի՝ արմատների տարբերակների հետ: Արմատի տարբերակը բարդ բառերի մեջ կարող է հանդես գալ բառակազմում, բառամիջում, բայց ոչ բառավերջում, քանի որ հայերենում շեշտն ընկնում է վերջին վանկի ձայնավորի վրա, իսկ շեշտակիր ձայնավորները հնչյունափոխության չեն ենթարկվում: Ինքնին հասկանալի է, որ արմատի տարբերակը անկախ բառային գործածություն չունի:

Բայց երբ բարդության առաջին եզրի վերջին վանկի ձայնավորներն են ա, ո, ւ (գրաբարյան ւ) հնչյունները, ապա բառի ածման դեպքում նրանք մեծ մասամբ չեն փոխվում. ինչպես՝ բաժակաճառ, դրամագլուխ, բոսորագույն, մոլորաֆայլ, ցողաթաթախ, մեծապատիվ, հեռատես և այլն:

Այս երևույթը բացատրվում է նրանով, որ արդի հայերենում ա, ո, ւ (գրաբարյան ւ) ձայնավորները մեծ մասամբ չեն հնչյունափոխվում: Հետևաբար, վերջին վանկում նշված ձայնավորներն ունեցող արմատները հանդես են գալիս շհնչյունափոխված ձևով և չունեն տարբերակներ:

Հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված է բարդ բառերն ըստ բաղադրության եղանակի բաժանել երկու տեսակի՝ իսկական և անիսկական: Անիսկական բարդությունների մեջ մտնում են կցական, հարադրական և կրկնավոր բարդությունները: Հարադրականի մի առանձին տեսակն են ներկայացնում բաղճյուսական հարդրությունները:

Իսկական բարդություններին բնորոշ են համարվում հետևյալ հատկանիշները.

1. Իսկական բարդության բաղադրիչները միշտ լինում են միացած, օրինակ՝ հրացան, թղթաղբամ, բաժակաճառ, ֆաբրեկոր, պայծառաղեմ և այլն: Սակայն կառուցվածքային այս հատկանիշն ունեն նաև կցական բարդությունները. ինչպես՝ աղդուգադդ, տասնվեց, կեսօր, մեկտեղ, ծայրեծայր, հորեղբայր և այլն:

Անիսկական բարդության մյուս տեսակների (հարադրականների ու կրկնավորների) բաղադրիչները հանդես են գալիս անշատ, իրարից բաժանվում են զգալի արտասանական դադարով, պահպանելով իրենց ձևական անկախությունը, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է մի դեպքում բաղադրիչների անջատ գրվելով (դուրս դալ, սիրտ տալ, երես տալ), մյուս դեպքում՝ միացման գծիկով (մեծ-մեծ, սուր-սուր, առատ-առատ, գնալ-գնալ և այլն):

2. Իսկական բարդության ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն է համարվում նոր իմաստ արտահայտելը. այսինքն՝ իսկական բարդությունն արտահայտում է մի այնպիսի նոր իմաստ, որը չունեն նրա բաղադրիչները առանձին գործածվելիս: Այլ կերպ ասած, բարդության արտահայտած իմաստը չի ստացվում նրա բաղադրիչների իմաստի մեխանիկական գումարից, այլ բարդ բառն ամբողջությամբ արտահայտում է իր բաղադրիչներից ավելի իմաստ. փայտահատ չի նշանակում փայտ և հատել, այլ՝ անձնավո-

րություն, որը փայտ է կտրում, մայրամուտ չի նշանակում մայր և մտնել, այլ՝ արևի մայր մտնելը: Նույն ձևով դիմախաղ նշանակում է դեմքի մկանների համապատասխան շարժումների միջոցով որոշակի զգացումներ և տրամադրություններ արտահայտելու արվեստ (ԺՀԼԲԲ), Դասընկեր՝ միևնույն դասարանում սովորող, դասարանային ընկեր, դասացուցակ՝ յուրաքանչյուր դասարանի օրվա կամ շաբաթվա դասերի կարգը ցույց տվող ցուցակ (ն. տ.):

Սակայն իսկական բարդությանը բնորոշ համարվող բաղադրիչների անկախ, ինքնուրույն իմաստի չպահպանվելը, նրանց իմաստից ավելի, նոր իմաստ արտահայտելը ի հայտ են դալիս նաև անիսկական բարդությունների գերակշռող մասում: Բերենք օրինակներ¹⁸. այբուձի—հեծելազոր, առևտուր—գնելու և վաճառելու տնտեսական գործողություն: Այբուբեն—որևէ լեզվի բոլոր տառերի ամբողջությունը՝ սահմանված կարգով դասավորված: Անցուդարձ—1. երթևեկություն, մի տեղով գնալ գալը: 2. Իրադարձություն, դեպք: Ասուլիս—1. զրույց, խոսակցություն: 2. Բանավեճ գրականագիտական հարցի շուրջը: Դասդասել—դասերի՝ խմբերի վերլուծել, դասավորել, խմբավորել, ծնուզենո—1. աշխույժ շարժում, անցուդարձ: 2. Ոգևորություն, խանդավառություն: Կկու (կու+կու) նշանակում է թուշուհի տեսակ, քել-քել (թելերի բաժանված, առանձին-առանձին), երեխա-երեխա—միամտաբար, թեթևամիտ: Արևմտահայերենում հոս նշանակում է այստեղ, իսկ հոս-հոս՝ թեթևամիտ: Թել, հոս, երեխա բառերի կրկնությամբ կազմված բարդություններում կատարվել է իմաստային անցում առարկայի գաղափարից հատկանիշի գաղափարին: Սովորաբար կրկնավորներին և նրանցից կազմված պցականներին հատուկ է նաև իմաստային տարբեր երանգավորումներ առաջացնելը (բառիմաստի սաստկացում՝ մեծ-մեծ, հոգնակիություն՝ մարդ-մուրդ, գործողության բազմակիություն՝ բռվոռլ, վազվզել, բաշխում՝ մեկ-մեկ):

Ինչ վերաբերում է հարադրական բարդություններին, որոնց մեծ մասը (հարադրական բայերը) դարձվածաբանական միավորներ են, ապա ինքնին հասկանալի է, որ նրանք արտահայտում են բոլորովին նոր իմաստ, քան ունեն բաղադրիչներն առանձին-առանձին: Օրինակներ՝ սիրա տալ, աչքով անել, գլուխ տալ, ձեռք առնել, ջուր ծեծել և այլն:

¹⁸ Օրինակները վերցված են ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանի 1—2 հատորներից:

Պետք է նշել, որ դարձվածաբանական արժեք չունեն մի շարք հարադրական բայեր, որոնց մեջ բաղադրիչները պահում են իրենց բառային իմաստները: Այդպիսի բայերի հարադիր մասն արտահայտում է տարածական հարաբերություն, ինչպես՝ դուրս գալ, մոտ գալ, ներս մտնել, վայր ընկնել, վեր ելնել, ներս ընկնել և այլն:

Այսպիսով, իսկական բարդությունն անիսկականից տարբերող իմաստային վերոհիշյալ առանձնահատկությունը հանդես է գալիս նաև անիսկական բարդությունների գերակշռող մասում:

Մյուս կողմից՝ կան իսկական բարդություններ, որոնք բոլորովին էլ իրենց բաղադրիչներից ավելի իմաստ չեն արտահայտում, ինչպես՝ ֆաջահմուտ, լայնաճակ, խառնաշփոթ, երկարատև, վայելչագեղ, մշտադալար, հեզահկուն, տխրադալուկ, թախծանուշ, լուսապայծառ, մշտաբուն, սրտանոթային, հերաճակ, ֆաղցրանուշ և մի շարք այլ իսկական բարդություններում, որոնց իմաստները հավասար են բաղադրիչների արտահայտած իմաստին՝ առանց իմաստային հավելումի:

3. Իսկական բարդության մյուս առանձնահատկությունն է համարվում այն, որ նրա բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը մթագնած է և անմիջականորեն չի դրսևորվում: Սակայն բարդության բաղադրիչների շարահյուսական կապի մթագնումը ևս հանդես է գալիս ոչ միայն իսկական (ուրվանկար, գոյատևել, նկարագրել, գիտսփռողով, ծաղրանկար), այլև անիսկական բարդություններում՝ շուտ գալ, տեղի ունենալ, ծառս լինել և այլն): Դեռ ավելին, շատ ավելի հեշտ է որոշել գիտափռողով, ծաղրանկար, զվարթածայն, վարդաժպիտ, շիրմաբար և շատ ուրիշ իսկական բարդությունների շարահյուսական կապը՝ որոշիչորոշյալ, քան գործ ածել, պար գալ, վիզ առնել, փուն մտնել, ծունկ շոփել հարադրական բարդությունների շարահյուսական կապը, որովհետև նրանցում շարահյուսական հարաբերության զգացումը չափազանց մթագնած է:

4. Իսկական բարդության բաղադրիչները մեծ մասամբ միանում են ա հոդակապով¹⁹ (սրտաբուխ, վշտաբեկ, հողագուրկ, հեզանկուն): Իսկական բարդության բաղադրիչները միացնող ա հոդակապը մասամբ հանդես է գալիս նաև անիսկականների մեջ:

¹⁹ Մ. Արեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 189:

ինչպես՝ մեծամեծ, նորանոր, մոտամոտ, ջերմաջերմ, չառաչառ և այլն²⁰,

Ուրեմն բաղադրիչների հոդակապով միանալը ևս իսկական բարդության մենաշնորհը չէ։ Բացի այդ, իսկական բարդությունը կարող է չձևավորվել հոդակապով (ջրկիր, պատշառ, քառաշ, խռտնեռամ, գաղթօջախ, սղոցատամ, մշտուրախ, հեռաճակ և այլն)։

5. Իսկական բարդությանը բնորոշ է համարվում նաև հնչյունափոխությունը²¹, նրա առաջին բաղադրիչի վերջին վանկի ձայնավորը (ի, ու, է) մնալով անշեշտ, մեծ մասամբ փոխվում է, ինչպես՝ երկիր-երկրագունդ, հուր-հրակայուն, պարտեզ-պարտիզ-պան և այլն։

Սակայն հնչյունափոխված ձևեր ունենում են նաև կրկնավորները և նրանցով կազմված կցականները. օրինակ՝ մարդ-մուրդ, սուտ-մուտ, մանր-մուճ, շափշփել, ծամծմել և այլն։

Ինչպես տեսանք, վերոհիշյալ հատկանիշները՝ բաղադրիչներից ավելի իմաստ արտահայտելը, բաղադրիչների միասնական լինելը, նրանց շարահյուսական կապի մթագնումը, հոդակապով ձևավորվելը, հնչյունափոխությունը, թեև բնորոշ են իսկական բարդություններին, բայց դրանք հանդես են գալիս նաև անիսկական բարդությունների մեծ մասում։

Նշանակում է բարդ բառերի դասակարգումը իսկականների և անիսկականների ոչ միշտ է իրեն արդարացնում։ Շատ հաճախ դասակարգվող միավորները հիմնական հատկանիշներով իրար չեն հակադրվում, մինչդեռ դրանք լինելով բարդության տարբեր տեսակներ, պետք է ունենան առնվազն մեկ տարբերակիչ հատկանիշ։

Բարդության մի տեսակը հանդես է բերում մյուսի հատկանիշները, և ստեղծվում են այնպիսի ընդհանրություններ, որ հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե բարդության ո՞ր խմբին է պատկանում այս կամ այն բարդ բառը։ Դրա պատճառն այն է, որ բարդ բառերի դասակարգման սկզբունքը ճիշտ չէ։ Բարդության տեսակները որոշելիս ճիշտ չի ընտրված տարբերակիչ հատկանիշը։ Ավելի նպատակահարմար է բարդ բառերի դասակարգումը կատարել, ելնելով նրանց կառուցվածքային առանձնահատկու-

20 Ա. Մուրվալյան, նշվ. աշխ., էջ 152։

21 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 189։

թյուններից, այն բանից, թե բաղադրիչներն ինչպե՞ս են հանդես գալիս. միասին, որպես մեկ բառական մաքուրություն, թե՞ անջատ (պահպանում են իրենց ձևական անկախությունը, բառային շեշտը և միմյանցից անջատվում են արտասանական դադարով):

Ըստ այդմ՝ բարդ բառերը կարելի է բաժանել երկու ընդհանուր տեսակի՝ համադրական (առանձնասենյակ, քաշուշան, այսօր, տասնհինգ) և վերլուծական (փուն մտնել, երես տալ, առատառատ, արագ-արագ):

Համադրական բարդության բաղադրիչները հանդես են գալիս միասնաբար և ունեն բառային մեկ միասնական շեշտ, իսկ վերլուծական բարդության բաղադրիչները հնչապես մեկ բառային մաքուրություն չեն ներկայացնում, իրարից բաժանվում են արտասանական դադարով և պահում են իրենց բառային շեշտը՝ գրային առումով ներկայացնելով առանձին միավորներ:

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Համադրական բարդությունների մեջ կարելի է խմբավորել իսկական բարդությունները և կցականները: Բարդության այս տեսակի բաղադրիչները, ի տարբերություն վերլուծականների, հանդես են գալիս միասնաբար: Ամբողջ բարդությունն ունի մեկ շեշտ, որը հայերենի ընդհանուր կանոնի համաձայն ընկնում է բառի վերջին վանկի ձայնավորի վրա (ամբակուռ, ջրաշուշան, սրբատաշ, կեսօր և այլն): Միայն առանձին դեպքերում կցականները, բացի հիմնական շեշտից ունենում են նաև թույլ շեշտ. ինչպես՝ անցուղաբձ, առևտուր, կերուխում և այլն:

Իսկական բարդություններ

Իսկական բարդություններն աչքի են ընկնում բաղադրիչների միասնականությամբ, նրանք կորցնում են իրենց թե՛ ձևական և թե՛ իմաստային անկախությունը և հիմնականում անկախ բառային գործածություն չունեն:

Ինչպես բարդությունների մյուս տեսակները, այնպես էլ իսկական բարդությունները ծագում են բառերի շարահյուսական կապակցություններից: Կան նաև բարդություններ, որոնք այդպիսի ծագում չունեն, այլ կազմվել են եղած ձևերի նմանակությամբ: Օրինակ՝ հեռուստացույց, հեռուստադիտող, հեռուստակայան,

տիեզերանավ, տիեզերակայան և այլն: Իսկական բարդության բաղադրիչների շարահյուսական կապը կարող է լինել համադասական և ստորադասական: Այսպես՝ մեծապայծառ, ճիսաբանչ, վայելչագեղ, ամրակուռ և այլ բարդությունների բաղադրիչները կապված են համադասական հարաբերությամբ, իսկ կավածեփ, սրտաբուխ, լիալուսին, լայնաթիկունք և այլ բարդություններում բաղադրիչների հարաբերությունը ստորադասական է:

Բարդության մեջ բաղադրիչները կարող են միանալ հոդակապով և առանց հոդակապի: Ժամանակակից հայերենում հոդակապի դեր է կատարում ա ձայնավորը, որի ծաղման վերաբերյալ կան տարբեր տեսակետներ: Այդ տեսակետներից մեկի համաձայն ա հոդակապի ծագումը կապված է բարդության առաջին բաղադրիչի վերջում հանդես եկող ա ձայնավորի հետ (մեծատուն)²², Մյուս տեսակետի համաձայն ա հոդակապը համարվում է փոխառություն իրանական լեզուներից²³, որի հնարավորությունը ժխտում է է. Գ. Թումանյանը, վկայակոչելով ա հոդակապի հանդես գալը այնպիսի հնագույն բուն հայերեն բառերում, ինչպիսիք են՝ *միասուսան-մետասան, *միակինել-մեկնել և այլն²⁴,

Հոդակապը մեր լեզվում հանդես է գալիս ավանդաբար, սովորության ուժով: Դժվար է նշել մի օրենք, որը ցույց տար, թե ո՞ր դեպքում կարելի է օգտագործել հոդակապ և ո՞ր դեպքում՝ ոչ:

Հոդակապի առկայությունը ժխտող միայն մեկ օրենք կարելի է նշել՝ բարդության երկրորդ եզրը ձայնավորով սկսվելիս հոդակապ չի դրվում՝ մշտուրախ, ժպտեհես, գաղթօջախ, լուսեհես և այլն:

Ժամանակակից հայերենում շատ քիչ դեպքերում հանդես է գալիս ե հոդակապը. ինչպես՝ այցետոմս, հաշվեկշիռ, հաշվենկատ, ծաղկեփունջ, հաշվեմատյան: Հայերենում այն ունի երկու դրսևորում.

ա) Մի դեպքում ե հոդակապը ի+ա>ե հնչյունափոխության արդյունք է (այգի+ա+պան>այգեպան, դինի+ա+տուն>գինետուն, ոսկի+ա+պսակ>ոսկեպսակ և այլն):

²² Մ. Աբելյան, նշվ. աշխ., էջ 190:

²³ A. Mellet, Esquisse d'une grammaire de comparée l'arménien classique, 2-me ed., Vienne, 1936.

²⁴ Э. Г. Туманян, Древнеармянский язык, М., 1971, стр. 160.

բ) Մյուս դեպքում այն համաբանության արդյունք է, որն առաջացել է վերոհիշյալ ձևերի նմանակությամբ (հաշվեկշիռ, հաշվեկատ, հաշվեմատյան, այցետոմս, ծաղկեփունջ և այլն):

Իսկական բարդությունները կարող են կազմվել տարբեր խոսքի մասերից²⁵,

1. Ծրկու գոյականի բաղադրումից, որից սովորաբար ստանում ենք՝

ա) նոր գոյականներ՝ հատակագիծ, դիմագիծ, ձյունակույտ, լեռնաշղթա և այլն:

բ) Ածական անուններ՝ ձյունափայլ, արեկող, դարչնագույն, փարսիք, առյուծասիրտ և այլն:

2. Գոյականի և ածականի բաղադրումից կազմվում են բարդ բառեր, որոնք ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշ (անձրևախառն, սրտաբաց, հոգեխռով, սաղարթախիտ):

3. Շատ տարածված են գոյականի և բայարմատի (բայահիմք) բաղադրությամբ կազմված բարդ բառերը: Նման բարդություններից ստացվում են նոր ածականներ ու գոյականներ (մարդասեր, ակնաբով, ոսկեզօծ, մսակեր, երկաթակուլ, մանկավարժ և այլն):

4. Գոյականի և բայի բաղադրությամբ կազմվում են նոր բայեր (սահմանափակել, զանգահարել, նետահարել, թիթեղապատել, ձևափոխել, նկարագարել):

5. Գոյականի և կապի սերտաճմամբ առաջացած կաղապարով²⁶ կազմվում են գոյականներ, ածականներ. ինչպես օրինակ՝ կոնատակ, ոտնատակ, բլրանման, գյուղամեջ, սրտամոտ, տողամեջ, տողատակ և այլն:

6. Ածականի և գոյականի միացումով կազմվում են.

ա) Գոյականներ՝ լիալուսին, հարթավայր, վերնառուն, կիսագունդ, կարմրահող և այլն:

բ) Ածականներ՝ մեծամիտ, մեղմաձայն, խուռներամ, թուլակամ, բազմալեզու, բարեգուր և այլն:

7. Ածականների բաղադրությամբ կազմվում են ածականներ. ինչպես՝ ֆաջանմուտ, հիասոփանշ, վայելչագեղ, ամրակուլ ևն:

8. Որպես ածականներ են հանդես գալիս նաև այն բարդ բա-

25 Հմտ. Մ. Արևիլան, Նշվ. աշխ., էջ 202—204:

26 Ընդունել վերապահումով, որովհետև կաղապարի մեջ միացնող ձայնավորը չի բնագրված:

ները, որոնց առաջին բաղադրիչը ածական է, երկրորդը՝ բայարմատ: Այդպիսիք են՝ նորընտիր, մեծախոս, դյուրանավատ, ներբանկաա, ստախոս, գեղազաւոյդ, նորավարտ, պերճախոս և այլ բարդութիւններ:

9. Բարդութեան առաջին եզրում ածական, իսկ երկրորդ եզրում բայական բաղադրիչ ունեցող բարդ բառերը հանդես են դալիս որպէս բայեր՝ սրախոսել, բարեհաճել, շարաշահել, վատարահել, բարեխոսել, քաջալերել և այլն:

10. Մեծ թվով բարդ բառեր են կազմվում նաև թվականի ու մյուս խոսքի մասերի միացումից:

ա) Թվական + դոյական կաղապարով կազմվում են առարկա և հատկանիշ ցույց տվող բառեր. ինչպես՝ երկանիվ, ճնգաթև, եռանկյուն, քառածայն, քառահատուր և այլն:

բ) Ավելի հազվադեպ են թվականի ու ածականի, ինչպէս նաև թվականի ու բայարմատի բաղադրութեամբ կազմված ածականները: Այսպէս, օրինակ՝ եռաբարդ, երկփողանի, միակողմանի, քառատուփ և այլն:

Նշված բարդ բառերը ավելի քիչ են, քանի որ քիչ են հանդիպում նաև այդ խոսքի մասերի շարահյուսական կապակցութիւնները, որոնց սերտաճումը կտար բարդ բառ: Պատճառն այն է, որ մեծ մասամբ կարիք չի լինում գործողութեան կամ հատկանիշի գաղափարը արտահայտել որոշակի թվով. գործողութեան շարքը սովորաբար արտահայտվում է մակբայներով, իսկ առարկայի հատկանիշի առավելութիւնը կամ պակաս լինելը՝ ածականի համեմատութեան աստիճաններով:

11. Հայերենի բառապաշարում կան նաև դերանունների ու մյուս խոսքի մասերի միացութեամբ կազմված բարդ բառեր.

ա) դերանուն + դոյական բաղադրութեամբ կազմվում են ածականներ՝ ինքնահաւան, այլածն, այլադեմ և այլն: Դոյականներ՝ ինքնամոռացում, ինքնահաւանադատութիւն, ինքնամեղալցում և այլն:

բ) Ածականներ և դոյականներ են կազմվում դերանվան ու բայարմատի միացումից, ինչպէս՝ ինքնաեռ, եսամոլ, ինքնահոս, եսասեր, այլասեր, ինքնահաւան, իրարամերժ, ինքնամոռաց և այլն:

գ) Դերանուն + ածական բառակազմական կաղապարով կազմվում են նոր ածականներ՝ ինքնավստան, եսամոլ, յուրահատուկ և այլն:

12. Ժամանակակից հայերենում կենսունակ են բայարմատի և գոյականի միացմամբ կազմված բարդ բառերը, որոնք մեծ մասամբ հանդես են գալիս որպես գոյականներ՝ գրատախտակ, դրդապատճառ, աշխատասենյակ, մարզադաշտ, հանգստավայր, գծապատկեր և այլն:

13. Որպես բարդ բառի բաղադրիչ կարող են հանդես գալ նաև մակբայներն ու կապերը, որոնք, միանալով գոյականի հետ, կազմում են նոր գոյականներ, ինչպես՝ հեռուստատեսություն, հեռագրություն, կանխորոշություն, կանխագուշակություն, նախասենյակ, հետգրություն և այլն:

Մակբայները կարող են բայի հետ կազմել նոր բայեր. ինչպես, օրինակ՝ առաջադիվել, ետադիմել, նախագծել, հետաձգել, հեռախոսել և այլն. իսկ բայարմատի հետ կազմում են ածականներ՝ առաջադեմ, ետամնաց, առաջընթաց, միջանկյալ և այլն:

Կցական բարդություններ

Այս բարդության մեջ բաղադրիչները նույնպես միասնաբար են հանդես գալիս, բայց նրանց ձևական և իմաստային անկախությունը նախորդների համեմատությամբ ավելի զգալի է, քանի որ կցական բարդության բաղադրիչները մեծ մասամբ կարող են ունենալ անկախ բառային գործածություն: Օրինակներ՝ հորեղբայր, եռուզեռ, այսօր, այդպես, ծայրեծայր և այլն:

Շատ կցականներ առաջացել են կրկնավոր և բաղհյուսական հարադրական բարդություններից. ինչպես՝ ծայրեծայր, մեծամեծ, առևտուր, կերուխում, եռուզեռ և այլն:

Կցականներ նույնպես կարող են կազմվել տարբեր խոսքի մասերի թե՛ համադասական և թե՛ ստորադասական շարահյուսական կապակցություններից. այդպիսիք են՝ եռուզեռ, կերուխում, տասնհինգ, առևտուր, հորեղբայր, այստեղ, կեսօր և շատ ուրիշ բարդություններ: Շատ կցական բարդություններ առաջացել են որոշիչ-որոշյալի շարահյուսական կապակցությունից (այսօր, կեսօր, մեջտեղ, այսինչ, այնտեղ և այլն): Իսկ մի շարք կցականներ առաջացել են հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցություններից, ինչպես՝ հորեղբայր, տանտեր, տանտիկին, բեռորդի և այլն:

Ընթակա-ստորոդյալ կապակցությունը հանդես է գալիս էջմիածին, որևէ, ինչևէ և այլ բառերում: Կան հնացած քերականա-

կան ձևերով կազմված կցականներ՝ վերջիվերջո, օրսօրե, օրեց-օր, ուղղորդի, այսուհետև և այլն:

Թվականներից կազմված կցական բարդության բաղադրիչները միմյանց հետ կապված են համադասությանմբ՝ տասնհինգ, տասնվեց, երեսունմեկ և այլն:

Տարածված են բայարմատ+բայ (ծգծգել, գգգգել, վազվզել և այլն), դոյական+դոյական (այրուծի, կերուխում, աշունճ և այլն), ածական+դոյական (կեսօր, ծայրանդամ, վատուրակ և այլն), թվական+թվական (տասնհինգ, տասնվեց, քսանմեկ) կաղապարներով կազմված կցական բարդությունները: Ընդ որում, բայարմատ+բայ կաղապարով կազմված կցական բարդությունները հիմնականում բայական կրկնավորներն են, որոնցով հարուստ է հայոց լեզուն (վերլուծական կազմությանմբ բայակրկնավորները կքննվեն վերլուծական բարդ բառերի բաժնում):

Ավելի սակավադեպ են դերանուն +դերանուն, ձայնարկություն+ձայնարկություն կաղապարներով կցական բարդությունները. ինչպես՝ օրինակ՝ այսինչ, այնինչ, ախովախ, վայվայ, հոպոպ, կուկու և այլն:

Կցականներ են կազմվում նաև ածական+ածական (սուսուփուս, ծոտումուտ, սուտումուտ, նոսնոս, քաճաքեքճ), մակբայ+մակբայ (վերուվար, դեսուդեն, դեմուդեմ) կաղապարներով:

Ժամանակակից հայերենի համար հնացած են դերանվանական ու բայական բաղադրիչներ ունեցող կցականները, ինչպես՝ ովկէ, ինչկէ, ուրկէ, որոնք միանում են շաղկապով. հնացած են նաև զուտ բայական բաղադրիչներով և շաղկապով կազմված կցականները՝ ելկէջ, երթեկ, առևտուր և այլն:

Մի շարք կցականների բարդ լինելը շատ հաճախ չի գիտակցվում, քանի որ նման բարդությունների բաղադրիչների առանձին լինելու գաղափարը մթազնված է, տեղի է ունեցել պարզեցում: Այդպիսի բառեր են՝ կսկիծ, քաբքառ, հագագ, խոպոպ, հայթայթել, փայփայել, հեկեկալ և այլն:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐ

Ինչպես արդեն ասվել է, վերլուծական կազմությանմբ բարդությունները այն բարդ բառերն են, որոնց բաղադրիչները չնայած հնչապես մեկ բառային ամբողջություն չեն կազմում, պահում են իրենց բառային շեշտերը (հիմնական և թույլ), գրային

առումով ներկայացնում են առանձին միավորներ, բայց ունեն մեկ բառի նշանակություն:

Այդպիսիք են հարադրական բարդությունները և կրկնավորները:

Հարադրական բարդություններ

Վերլուծական բարդ բառերը կազմված են մեկից ավելի բաղադրիչներից և ունեն իրենց բնորոշ առանձնահատկությունները: Ծագելով բառերի սովորական շարահյուսական կապակցություններից և ձևաբանական ճանաչողական հարադրական բարդությունները հանդես են բերում բազմաթիվ ու բազմատեսակ հարաբերություններ և իմաստային կապեր: Վերլուծական բարդության բաղադրիչների միջև գոյություն ունի կապեր ու հարաբերությունները պայմանավորում են ամբողջ բարդության իմաստը:

Հարադրական բարդության բաղադրիչները պահում են իրենց ձևական անկախությունը, բայց արտահայտում են մեկ իմաստ: Այսպես, օրինակ՝ բարե տալ (բարեկ), պար գալ (պարել), գնացող-եկող (այցելու, հյուր), բաց անել (բացել) և այլն:

Այս բարդությունների բաղադրիչները կարող են լինել համադաս և ստորադաս:

Հարադրական բարդությունների բաղադրիչները իրար հետ կապակցվում են հետևյալ եղանակներով:

ա) Որևէ շաղկապով կամ նախդիրով. օրինակ՝ ճաշ ու ուրիշ, ժամանակ ևս ժամանակ, մերթ ընդ մերթ, օր ու գիշեր, կես առ կես և այլն:

բ) Առանց կապակցական հատուկ միջոցի: Այս դեպքում հարադրական բարդության բաղադրիչները կապող միջոցը նրանց իմաստային մերձավորությունն է, քանի որ նրանք իրարից անջատվում են փոքրիկ արտասանական դադարով, որը չորավոր խոսքում արտահայտվում է անջատ դրությամբ կամ դժիկով. ինչպես, օրինակ՝ ձեռք տալ, արժանի լինել, գուցե-գարգառվել, քողե-հեռանալ, գիշեր-ցերեկ, յոթ-ութ և այլն:

Ծանոթություն—Հարադրական բարդության այս տեսակը, որի բաղադրիչները համադաս են և իրար միանում են շաղկապով, բաղադրիչների իմաստային կապով, հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված է անվանել բաղահյուսական հարադրություններ:

Բաղհյուսական հարադրությունն բաղադրիչները հաճախ համանիշ բառեր են կամ էլ իմաստով իրար մոտ են լինում՝ հավ ու հիվ, ան ու դռ, թողնել-հեռանալ և այլն:

Ըստ բաղադրիչների բնույթի հարադրությունները լինում են անվանական և բայական:

Անվանական հարադրություններ

ա) Գոյականով կազմված հարադրություններ. այս հարադրությունների բաղադրիչները սովորաբար մոտ նշանակություն ունեցող գոյականներ են, որոնք միանալով շաղկապով կամ գծիկով, արտահայտում են մեկ բառի նշանակություն: Այսպես, օրինակ՝ տուն ու տեղ, ան ու դռ, կեր ու խում, վար ու ցանք, օր ու գիշեր, ձյուն-ձմեռ, բոսք առ բոսք, տուն առ տուն և այլն:

բ) Ածականով կազմված հարադրությունների բաղադրիչները միանալով շաղկապներով, բաղադրիչների իմաստային մերձավորությամբ (որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է միացման գծիկով) հանդես են գալիս որպես մեկ բառ (լռիկ-մնջիկ, կար-միր-կանաչ, թաց ու չոր, լուռ ու մունջ, ծանր ու թեթև, լավ ու վատ, կարգին-սարգին):

գ) Անվանական հարադրություններ են կազմվում նաև թվականով, ինչպես՝ չորս-հինգ, վեց-յոթ, տասը-քսան, երկու-երեք, քսան-երեսուն և այլն:

դ) Կան շաղկապներով և եղանակավորող բառերով կազմված հարադրական բարդություններ, ինչպես՝ կամ թե, միայն թե, քան թե, ապա թե ոչ, կարծես թե, ասես թե, մանավանդ որ, քանի որ, թեկուզև և այլն:

Բայական հարադրություններ

Բայական հարադրությունների մեջ են մտնում հարադրական բայերը և բայական զուգադրությունները՝ զուգադրական բայերը: Հարադրական բայերը սովորաբար կազմվում են բայից ու հարադիր բաղադրիչից. ինչպես՝ սիրտ տալ, քաց անել, գլուխ քերել, ձեռք առնել և այլն:

Հնարավոր է, որ բարդության երկու բաղադրիչներն էլ բայական լինեն. ինչպես՝ գուգվել-գարգարվել, թողնել-հեռանալ, ավելի-թափել և այլն: Այսպիսի բարդությունները հայ լեզվաբանության մեջ հայտնի են զուգադրական քայբեր անվանումով:

Հարադրական բայերը հանդես են բերում ամենաբազմազան առանձնահատկություններ. մի դեպքում հարադիրն է որոշում բայիմաստը միտք անել, լաց լինել, ականջ դնել և այլն, մյուս դեպքում բայն է պահում իր նշանակությունը (դուրս դալ, ներս մտնել, վեր ելնել և այլն), երրորդ դեպքում երկու բաղադրիչներն էլ զրկվում են իրենց բուն իմաստից և միասին հանդես են դալիս բոլորովին նոր նշանակությամբ (սիրտ տալ, սիրտ անել, թև առնել, գլխի ընկնել և այլն):

Բալական հարադրությունների մեջ, ըստ բաղադրիչների բնույթի, կարելի է տարբերել հետևյալ խմբերը.

ա) Վերացական նշանակություն ունեցող բայով (անել, լինել, դառնալ և այլն) և դոյական հարադիրով կազմված հարադրական բայեր, որտեղ զոյականը բնորոշում է բայի ինչ անելը, ինչ լինելը, Այդպիսի հարադրություններ են՝ միտք անել, լաց լինել, դարդ անել, գիր անել և այլն:

Գոյականը բայի հետ մտնում է բազմատեսակ կապակցությունների մեջ, առաջ գալով հիմնականում բայի ու զոյականի շարահյուսական կապակցություններից, որոնք ժամանակի ընթացքում բաղադրիչների մերձեցմամբ ըմբռնվել են իբրև հարադրական բայեր: Գոյականը հարադրության մեջ կարող է հանդես գալ տարբեր հոլովներով ու տարբեր շարահյուսական կապերով (ականջ անել, աշխարհ գալ, գործ անել, աչքի ընկնել, խելքից հանել, աչքից ընկնել, ամոթով անել, աչքով անել և այլն):

բ) Բավական մեծ թիվ են կազմում ածական հարադիրով բայերը, որոնք հանդիսանում են ածական+բայ շարահյուսական կապակցության իմաստային հետագա մերձեցման արդյունքը: Այսպես, օրինակ՝ արժանի լինել, անտես անել, անպատիվ անել, ազատ լինել, ֆաղցր աճել, գաճընկեց անել և այլն:

գ) Հարադրական բայերի մեջ պետք է առանձնացնել նաև դերանվանական հարադիր ունեցողները: Սրանք էլ առաջացել են հայերենում գործող բառակազմական օրենքներով՝ դերանվան և բայի շարահյուսական կապակցություններից: Հարադրական բայերի կազմությանը մասնակցում են հատկապես անձնական ու փոխադարձ դերանունները:

Դերանուններով կազմված հարադրություններ են՝ իրար անցնել, իրար բերել, իրարով անցնել, իրենով անել, իրար գալ և այլն:

դ) Թվականը շատ քիչ է հանդես գալիս որպես հարադիր: Թվական հարադիրով են կազմված հետևյալ հարադրական բայերը՝ մեկ անել, մեկ լինել, հազար ասել, շուրս անել և այլն:

ե) Մեծ թիվ են կազմում մակբայական և կապական հարադիր ունեցող հարադրական բայերը, որոնց մեջ հարադիր մասը ցույց է տալիս գործողության կամ եղելության տեղը և ունենում է մեծ մասամբ տարածական նշանակություն: Այդպիսիք են՝ դուրս գալ, ներս մտնել, մեջ ընկնել, առաջ գնալ, ետ կանչել և այլ հարադրական բայերը:

Տեղ, առաջ բառերը բարդության մեջ հանդես են գալիս ինչպես որոշիչ հոդով, այնպես էլ առանց հոդի²⁷ (տեղ ալ, տեղը գցել, առաջն առնել, առաջ ընկնել): Իսկ տեղի բառը հանդես է գալիս միայն հոդով և ունի գոյականի նշանակություն՝ արտահայտելով տարածական հարաբերություն (տակը տալ, տակն առնել, տակը փռել):

Այլ դեպքերում հոդը փոխում է հարադրության իմաստը կամ էլ քայքայում է այն²⁸:

Օրինակներ՝ Գարեգին, այն ծրագիրը, որ գու ևս կազմել, դու էլ պետք է գլուխ բերես (Մհ): Ես գիտեմ՝ ինչ է բերել քո գլուխը եղբայրդ (ՀԹ): Եվ, ով գիտի աշխարհի բանը, մեկ էլ տեսար եկան և բանը գլուխ եկավ (ԱԲ): Ասի՝ ... քո տունը քանդվի, էսենց բան եկավ գլուխս (ՀԹ): Խոսում էր անկապ, ինչ որ գալիս էր գլխումը (Սհ):

Նշված օրինակներում հոդը փոխել է հարադրության իմաստը, գլուխ բերել նշանակում է՝ որևէ գործ հաջողությամբ ավարտել՝ վերջացնել, իսկ գլուխը բերել՝ փորձանքի ենթարկել:

Գլուխ գալ առաջին օրինակում նշանակում է հաջողվել, հեշտությամբ ավարտվել, երկրորդ օրինակում գլուխ գալ նշանակում է՝ հիշել մտաբերել (ԺՀԼԲԲ):

Որոշ դեպքերում էլ հոդը քայքայում է բարդությունը. այս երևույթն ակնառու դարձնելու նպատակով բերենք բարդության հարադիր մասի առանց հոդի և հոդով գործածության օրինակներ:

— Դու տար, կասես որ ես չեմ կարողանում դրանք կարգին խնամել, մեկ է ժամանակ չունեմ դրանց հետ գլուխ դնելու (Սհ): Արուար գլուխը դրել էր նրա ուսին ու հեկեկում էր (ն. տ.):

27 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 172:

28 Նույն տեղում:

Գոհ է սուլթանը, որ գլուխ հանեց էսքան հեշտությամբ էս գործը դժար (շթ), Աշխենը գլուխը դուրս էր հանել լուսամուտից (նԴ), Գլուխը դնել, գլուխը հանել զույգերը համապատասխան օրինակներում հանդես են գալիս որպես սովորական բառակապակցություններ, որովհետև ամեն մի բաղադրիչ հանդես է գալիս որպես քերականորեն ձևավորված առանձին բառ, որ կարող է ազատ կերպով տեղափոխվել և բառակապակցության յուրաքանչյուր բաղադրիչ նախադասության առանձին անդամ է հանդիսանում:

գ) Հայտնի է ձայնարկությունների և նրանց հարող բնաձայնությունների մասնակցությունը հարադրական բարդությունների կազմությանը (Խախ փաշել, վալ տալ, ախ ու վախ անել, օֆ անել, աբգ անել, փիշտ անել, հաֆ անել և այլն), հարադրական բայերում ձայնարկությունները, հանդես գալով որպես հարադիր մաս, իրենց հատուկ զգացական, զգացմունքային նշանակություններն են հաղորդում հարադրվող բային, որը դժվար չէ նկատել հետևյալ օրինակներում՝ ախ փաշել, օֆ անել, վալ տալ և այլն:

Բերենք բնագրային օրինակներ.

էն որ հառաչում ու ախ եմ քաշում,

էն ո՞ւմ եմ կանչում (շթ):

Խեղճ Մանուշը վալ է տալիս

Վալ է տալիս, լալիս, լալիս (շթ):

Անկողնում տապակ-տապակ էր գալիս, օֆ անում, մի կողմից մյուսը դառնում (ԱԲ):

Բնաձայնությունները հարադրական բային հաղորդում են բնաձայնական նշանակություն. Սրանք հիմնականում կազմվում են անել, տալ բայերով (հաֆ անել, ֆըոթ անել, դըխկ անել, ֆիս տալ, միառու անել) և գործածական են խոսակցական լեզվում:

Ինչպես տեսնում ենք, հարադրական բայերի կազմության մեջ ավելի արդյունավետ են այն խոսքի սմասերը, որոնք սովորաբար ավելի ճկուն հարաբերությունների մեջ են մտնում բայ խոսքի մասի հետ. այն է՝ դոյականը, ածականը, թվականը, մակբայը: Ավելի քիչ հանդես են գալիս դերանունները, ձայնարկություններն ու բնաձայնությունները:

Դերանունը սովորական պայմաններում շատ բազմազան հարաբերությունների մեջ է մտնում բայի հետ, բայց հարադիր բայ

կազմելիս նրա դերը նվազում է, քանի որ ամենից շատ որպես հարադիր հանդես են դալիս առարկայի, հատկանիշի տարբերակված իմաստ արտահայտող խոսքի մասերը, իսկ դերանունը, ինչպես հայտնի է, արտահայտում է առարկայի կամ հատկանիշի ընդհանուր, շտաբերակված իմաստ:

Հայերենի բառապաշարի զգալի մասը կազմող հարադրական բայերը դուրս չեն մնացել հայ լեզվաբանների տեսադաշտից և բազմիցս ուսումնասիրվել են նրանց կողմից²⁹:

Բառահարադրությունը մեր լեզվի բառային կազմը հարստացնելու կարևոր միջոցներից մեկն է, որը պայմանավորվելով հայերենում գործող օրենքներով, հարստացնում է լեզվի բառապաշարը՝ տալով նրան թարմություն, կենդանություն, շունչ:

Հարադիր բաղադրիչը, բայական բաղադրիչի հետ մտնելով ավելի սերտ կապերի մեջ, քան սովորական շարահյուսական կիրառություններում, հանդես է գալիս որպես մեկ բառային միավոր, որը ցուցաբերում է բային հատուկ էական հատկանիշները, որոշ տարբերություններով միայն, որոնք պայմանավորվում են հարադրական բայերի ձևաբանական կառուցվածքով և իմաստաբանական յուրահատկություններով:

է) Հայերենի հարադրական բայերի մեջ առանձին խումբ են կազմում զուտ բայական բաղադրիչներից կազմված բարդությունները՝ զուգադրական բայերը. ինչպիսիք են՝ թողնել-ճեռաճալ, պահել-մեծացնել, ավել-մաքել, ծել-ծաղկել, զուգվել-զարդարվել, մեռնել-պրծնել և այլն:

Հարադրական բայերը ձևական (հնչյունական) և իմաստային այնպիսի սերտ կապերի մեջ չեն, ինչպես համադրական բայերը, բայց այդ հիմք չի տալիս մտածելու, թե անշատ դրվող բաղադրիչներից կազմված ձևերը բառային ինքնուրույն միավոր չեն կարող լինել: Իրականում, նրանք ինքնուրույն բառային միավորներ են, ունեն իրենց հատուկ ձևը և իմաստը, իհարկե, որոշ առանձնահատկություններով, որոնք նրանց ավելի ճկուն ու արտահայտիչ կիրառվելու հնարավորություններ են տալիս: Բայական հարադրության հարադիր մասի ու բայական մասի կապակցությունը բոլորովին էլ պատահական ու ձևական չէ: Նրանք իրար հետ կապվում են իմաստով՝ կազմելով բառային մեկ միություն և

29 Ա. Ալաբույան, նշվ. աշխ.: Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ.: Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ.: Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ.:

միասին հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ:

Հարադրական բայերի բառական մեկ միավոր լինելու օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ նրանք ունեն մեկ բառային շեշտ: Ինչպես նկատել է Մ. Աբեղյանը, հարադրական բայերի միավանկ բաղադրիչներից շեշտվում է նախադաս բաղադրիչը (ցո՛ւյց տալ, քա՛փ տալ: Իսկ բազմավանկ բաղադրիչների դեպքում հարադրական բայն ունի երկու շեշտ. մեկը՝ թույլ, որն ընկնում է բայական բաղադրիչի վրա, մյուսը՝ ուժեղ (ընկնում է հարադիր բառի վերջին վանկի ձայնավորի վրա), ինչպես՝ ա-կա՛նք դնե՛լ, գլո՛ւփ հանե՛լ³⁰:

Որպես մեկ բառական միավոր, իրենց արտաքին (հնչյունական) և ներքին (իմաստային) առանձնահատկություններով հանդես են գալիս նաև անվանական բաղադրիչներ ունեցող հարադրական բարդությունները (թե ու թիկունք, լաց ու կոծ, լուտ ու մունջ և այլն): Այսպիսի բարդություններում բաղադրիչների առանձին-առանձին ունեցած իմաստները մթազնված են, և նրանք երկուսով նոր իմաստ են ձեռք բերում:

Կրկնավորներ

Վերլուծական կազմությամբ բարդ բառերից են նաև կրկնավոր հարադրությունները: Այս բարդության բաղադրիչները սովորաբար նույն բառի կրկնությունն են: Կրկնավոր բարդության բաղադրիչները միանում են ու, և շաղկապներով, նախդիրներով, բաղադրիչների իմաստային մերձավորությամբ, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է գծիկով, կամ ուղղակի գրվում են կողք-կողքի, առանց որևէ կետադրական նշանի (տեսակ-տեսակ, փունջ-փունջ, ես ու ես, իսկ և իսկ, գունդ առ գունդ) և այլն:

Կրկնավորների հարցին անդրադարձել է Ա. Այտրնյանը, նշելով տարբեր խոսքի մասերից կրկնավորներ կազմելու հնարավորությունը³¹:

Անվանի հայագետ Մ. Աբեղյանը կրկնավորները համարում է հարադրության մի առանձին տեսակ. «Հարադրության մի առանձին տեսակն է նույն բառի կրկնությունը, որով կազմվում են կրկնավոր բայերը»³²:

30 Մ. Աբեղյան. Հայոց լեզվի տաղաչափություն, Երևան, 1930, էջ 20:

31 Ա. Այտրնյան, նշվ. աշխ., էջ 247:

32 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 180:

Կրկնավոր բարդություններն ունեն իրենց իմաստային առանձնահատկությունները, նրանք կարող են արտահայտել գործողության տեսականություն, բազմապատիկություն (գնալ-գնալ, վազել-վազել), քանակի մեծացում, հոգնակիություն (փունջ-փունջ, օսկոր-մոսկոր, մարդ-մուրդ), բաշխում (ճիւղ-ճիւղ, խումբ-խումբ, մեկ-մեկ), իմաստի սաստկացում (շատ-շատ, սուր-սուր, մեծ-մեծ):

Բառակազմական այս միջոցը՝ բառակրկնությունը, կարևոր դեր է կատարում մեր լեզվի բառային կազմը հարստացնելու գործում:

Կրկնավոր բարդությունները հանդես են գալիս իբրև ածական, բայ, մակբայ, թվական և կարող են կազմվել տարբեր խոսքի մասերից՝ գոյականներից, ածականներից, դերանուններից և այլն:

Ըստ բաղադրիչների բնույթի կրկնավորները լինում են.

1. Գոյականի կրկնությամբ կազմված բարդություններ: Այսպիսի բաղադրություն ունեցող բարդ բառերը մեծ մասամբ լինում են ածականների և մակբայների. Այսպես, օրինակ՝ խումբ-խումբ, փունջ-փունջ, շարք-շարք, զույգ-զույգ և այլն: Գոյականի կրկնության ժամանակ երբեմն բաղադրիչները կապվում են առ նախդիրով ինչպես՝ գունդ առ գունդ, ժամանակ առ ժամանակ, տող առ տող և այլն:

2. Դերանունների կրկնությամբ կազմված բարդ բառեր: Այս դեպքում հաճախ հանդես է գալիս ու շաղկապը: Դերանունների կրկնությունն ավելի քիչ է հանդիպում (ֆեզ ու ֆեզ, ով ու ով, ինչ ու ինչ, մեեք ու մեեք և այլն):

3. Ածականի կրկնությամբ կազմվում են նոր ածականներ, որոնք արտահայտում են կրկնվող բառի իմաստի սաստկացում՝ ծանր-ծանր, խիտ-խիտ, կապույտ-կապույտ, բարձր-բարձր և այլն:

4. Մակբայի կրկնությամբ կազմված բարդություններ. բառիմաստի սաստկացում են արտահայտում նաև մակբայի կրկնությամբ կազմված բարդությունները՝ ուշ-ուշ, արագ-արագ, հեռու-հեռու, վեր-վեր և այլն:

5. Թվականների կրկնությամբ բարդ բառեր. շատ տարածված են թվականների կրկնությամբ բաղադրված բարդությունները, որոնք բազմակիության հետ միասին ստանում են նաև բաշխական նշանակություն. ինչպես՝ մեկ-մեկ, աասը-աասը,

հագար-հագար և այլն: Այս դեպքում ևս հանդես է գալիս առ նախ-դիրը՝ մեկ առ մեկ:

6. Կրկնավոր բայերը ցույց են տալիս գործողության ինտենսիվություն, տևականություն. ինչպես, օրինակ, ծախել-ծախծխել, փաշել-փաշփշել, հեռանալ-հեռանալ, զնալ-զնալ և այլն: Ավելի տարածված են կրկնավոր հարադիր ունեցող բայերը, ինչպես՝ ավալ-թավալ լինել, վեր վեր թռչել, սլափափ սլափափ անել և այլն:

7. Կրկնավոր բարդության բաղադրիչները կարող են լինել նաև անիսկական կապեր, որոնք մակերայի նշանակություն են ձևոք բերում և նախադասության մեջ արտահայտում են պարագայական հարաբերություններ. ինչպես՝ մեջ-մեջ, քով-քով, սկս-սկս, մոտ-մոտ, տակ-տակ, վրա-վրա և այլն: Նշված կապերը մեծ մասամբ ունեն գոյականական ծագում, նրանց մեջ զդալի է տարածական հարաբերության իմաստը: Փաստորեն, դրանք այնպիսի կապեր են, որոնց բառային իմաստը երկփեղկված է և կարող են գործածվել իբրև կապեր ու մակբայներ:

Վերացական իմաստ ունեցող և միայն վերաբերություն արտահայտող կապերից, որոնց մեջ բոլորովին, գոնե նվազագույն չափով, չկա առարկայական կամ հատկանշային իմաստ, կրկնավորներ չեն կազմվում:

Կրկնավոր հարադրություններ չեն կազմվում նաև շաղկապներից, չնայած դրանք հանդես են գալիս կրկնված ձևով (և՛ ... և՛, կամ... կամ, թե՛ ... թե՛, է՛լ ... է՛լ): Բայց սրանք բառական ինքնուրույն միավորներ չեն, այլ նշված շաղկապների ազատ հործածություններ, որոնցով ընդգծվում է այս կամ այն շաղկապի իմաստը: Բացի այդ, նրանք ձևաբանորեն խոցելի են, քանի որ ընդմիջվում են նախադասության կազմում հանդես եկող այլ բառերով: Նույնը կարելի է ասել նաև եղանակավորող բառերի կերկնությունների մասին, նրանց կրկնությունը ևս բարդ բառ չի կազմում:

Օրինակներ՝ Գորգի վրա դրված համրիլի հինդ ջարը սառել էին ու ցույց էին տալիս եղբ. Մանգասարովների առևտրական հզորությունը թե՛ Կարմրաքարում, թե՛ հարևան գյուղերում (ԱՔ), Տիտոսը, որ ամենից շատ հենց այդ օրերին էր վազվզում, ցրիվ հորթերը հավաքում, կանչում, սուլում, վազելիս սայթաքում, վազելիս լաց լինում և հայհոյում հորթի հրճվածքն էլ, տիրոջն էլ (ԱՔ): Կամ մեռնել այդտեղ, կամ էլ վերջնականապես ջախջախել

այս թշնամուն (Մ.): Բազենյանը, հակառակ Թեկլեին արած իր խոստմանը, չեկավ ո՛չ այդ օրն երեկոյան և ո՛չ հետևյալ օրը (ՆԴՄ):

8. Ձայնարկությունները առանձնապես աչքի չեն ընկնում քառակազմության մեջ: Ձայնարկությունների կրկնությամբ կազմովում են սակավաթիվ բարդություններ. ինչպես՝ ախ ու վախ, ախ ու վիշ (հառաչանք), հայ-հայ (լավ վիճակ), վայ-վայ (վատ վիճակ): Վերջին երկուսը հանդիպում են՝ «Հայ-հայը գնաց, վայ-վայը մնաց» արտահայտության մեջ: Մնացած դեպքերում մեծ մասամբ ձայնարկությունների կրկնությունը բառային արժեք չունի, դրանց արժեքը միայն ոճական է: Օրինակներ՝ «օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ, էդ ծառաների բանն էլ մի ասի,—էս ու էն կողմից սկսեցին բողոքել տիկին հյուրերը (ՀԹ): Վա՛յ, վա՛յ, Մո՛սի ջան, ինձ մի սպանիր (ՀԹ): Զա՛ն, ջա՛ն մատաղ, ջա՛ն,—արտասանեց պառավ Մարանը և հորանջեց (ՆԴ):

9. Բնաձայնությունների կրկնությունը նույնպես ցույց է տալիս բնության երևույթների, առարկաների, կենդանիների արձակած ձայների բազմակիություն (ծիվ-ծիվ, կու-կու, դում-դում, ֆշ-ֆշ և այլն): Միայն առանձին դեպքերում են նրանք բառային արժեք ձեռք բերում, ինչպես կու-կու դարձել է կկու (թռչունի առնուն), քիռ-քիռ՝ քրքիռ, որտեղ տարնմանության հետևանքով առաջին բաղադրիչի մեջ ուն դարձել է ր: Օրինակներ՝ Հետո դում-դում, մի ձայն եկավ, լազր մի զորավոր ձայն (ԱՔ): Մի՛վ, ծի՛վ, ծի՛վ, ծիվ, ա՛յ հովիվ, ինչո՞ւ կաթդ անհաց ես ուտում, ա՞ռ այս հացը, բրդիր կաթի մեջ և կեր (ԱԽ):

Կրկնավոր բարդության բաղադրիչները, բացի և, ու շաղկապներից, կարող են միանալ ըստ, ի, գ, առ նախդիրներով, չ մասնիկով, հա բառով՝ օրըստօրե, խառնիխառն, գունդ առ գունդ, ունեցած-չունեցած, գնա հա գնա, ամպ ու զամպ և այլն:

Բառակրկնությունը իր հիմքում շարահյուսական երևույթ է և ունի ոճական արժեք, բայց ինչպես տեսանք, բառերի կրկնության հետևանքով որոշ դեպքերում կազմվում են նոր բառեր. այդպիսի բառակրկնությունն արդեն ստանում է բառակազմական արժեք:

ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարդ բառերի կառուցվածքային հատկանիշն է նրանց մեկից ավելի հիմնական ձևությունների հոգավորված լինելը: Ընդ որում,

բարդության կազմում հանդես եկող ձևույթները կարող են ունենալ տարբեր փոխհարաբերություններ, որոնց բացահայտման համար անհրաժեշտ է տվյալ բառը ենթարկել բառակազմական վերլուծության: Բառակազմական վերլուծությունը բացահայտում է բառի կառուցվածքը լեզվի զարգացման տվյալ ժամանակաշրջանում, նրա կազմի մեջ մտնող հոգավորիչների փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև տվյալ բառի այս կամ այն բառակազմական տիպին պատկանելը:

Բառակազմական վերլուծության առաջին քայլն է ձևույթային վերլուծությունը, որը հնարավորություն է տալիս բառը, որպես որոշակի կառուցվածքային միավոր, համեմատել մյուս բառերի հետ, ինչպես նաև նույն կառուցվածքն ունեցող այլ բառերի ու նրանց հատուկ քերականական ձևերի հետ: Զևույթային վերլուծության ժամանակ տարբերակվում են հիմնական ձևույթները, որոնք հանդիսանում են բառի իմաստային միջուկը և երկրորդական ձևույթները, որոնք կարող են զանազան նշանակություններ ունենալ և, դրվելով հիմնական ձևույթների վրա, տարբերակել բառիմաստներ կամ նոր տարբերակումներ տալ դրանց:

Հիմնական (արմատական) ձևույթները կարևոր դեր են կատարում բառակազմության մեջ: Դրանք յուրաքանչյուր լեզվում ներկայացնում են սահմանափակ թիվ և կազմում են բառի հիմնական մասը: Լինելով բառի բաղադրիչներից հիմնականը՝ արմատական ձևույթը շատ դեպքերում ամբողջական բառ չէ, քանի որ շունի քերականական ձևավորում: Շատ հիմնական ձևույթներ (արմատներ) կարող են հանդես դալ որպես բառեր: Նման դեպքերում նրանք անկախ գործածություն ունեն, որը հանգեցնում է բառիմաստի տարբերակման, այլ կերպ ասած, անկախ գործածություն ունեցող արմատական ձևույթները արտահայտում են բառիմաստ և ունեն առանձին քերականական ձևավորում: Ինչպես արդեն հայտնի է, ալյապիսի բառերը կոչվում են արմատական կամ պարզ բառեր՝ ջուր, եռոյ, փայլ, փայլ, մեկ և այլն: Դժվար չէ նկատել, որ արմատական բառերը միաձևույթ են:

Հանդես բերելով բառային մակարդակի միավորի առանձնահատկությունները՝ բառիմաստ, անկախ ինքնուրույն գործածություն և ձևավորում, պարզ (արմատական) բառերը կազմում են բառապաշարի փոքր մասը: Բառապաշարի մեջ զգալի տեղ են գրավում բաղադրյալ բառերը, որոնք կարող են կազմված լինել

մեկից ավելի ձևույթներից և ներկայացնել բառային մակարդակի ավարտուն միավորներ:

Հետևաբար, թե՛ բազմաձևույթ, թե՛ միաձևույթ բառերը բառային մակարդակի ավարտուն միավորներ են և այդ առումով հակադրվում են արմատին, որը լինելով բառի հիմնական մասը և բառիմաստի կրողը, արտահայտում է ընդհանուր իմաստ և կոնկրետանում, անկախ գործածությունն է ձեռք բերում երկրորդական ձևույթների միջոցով: Այսպես, օրինակ՝ խոս, կարդ, հեռ, աս արմատները դառնում են անկախ գործածություն ունեցող բառեր միայն երկրորդական ձևույթների միջոցով՝ խոս-ել, խոս-ուն, կարդ-ալ, հեռ-ու, հեռ-ա-վոր, հեռ-ա-նալ, աս-ել, աս-ող և այլն:

Մյուս կողմից, արմատը չի կարող բաժանվել ավելի փոքր իմաստակիր միավորների, իսկ բառերի մեծ մասի համար (բացի պարզ բառերից) այն բացառված չէ (թագ-ա-վոր, ան-գլուխ, դավ-ա-դիր և այլն):

Բառակազմական վերլուծության (ներառյալ ինքնուրույն կազմի բացահայտման) դեպքում նպատակահարմար է կիրառել անմիջական բաղադրիչների մեթոդը: Այս մեթոդը լայն կիրառություն ունի ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության մեջ և հանդիսանում է լեզվաբանական հիշյալ ուղղության ամենամշակված մեթոդներից մեկը: Ըստ այդ մեթոդի լեզվական յուրաքանչյուր միավոր բաժանվում է անմիջական բաղադրիչների, մինչև իմաստակիր նվազագույն միավորին (ձևույթին) հասնելը³³, ինքնին հասկանալի է, որ բարդ բառի անմիջական բաղադրիչները այն հոդավորող հիմնական միավորներն են (ջր||կիր, հեռ||ա||գիր, ջր||ա||ծին և այլն):

Բարդ ածանցավոր բառերի հոդավորիչների մեջ առանձնանում են նաև ածանցները, որպես առանձին բաղադրիչներ. ինչպես՝ հեռ||ա||խոս||ա||վար||ուհի, հնչ||յուն||ա||կապ||ա||կց||ություն, ան||քընն||ա||դատ||, երկ||լեզվ||յան և այլն³⁴, ինչպես երևում է օրինակ-

33 К. А. Левковская, Теория слова, принципы его построения и аспекты изучения лексического материала, М., 1962, стр. 30.

34 Հոդակապ ունեցող բարդություններում դժվար է ա հնչյունը ձևույթ համարել, քանի որ որևէ իմաստ չունի, այն ուղղակի իրար է միացնում բարդության առանձին բաղադրիչները, հանդես գալով իմաստակիր միավորների միջև որպես կապող օղակ: Տե՛ս է. Ազալաե, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, էջ 80.

ներից, բարդ բառերը կարող են ստանալ նախածանցներ և վերջածանցներ, վերջածանցները զգալի դեր են կատարում բարդության վերջին եզրի ձևավորման մեջ, դրանց շնորհիվ հաճախ որոշվում է նաև ամբողջ բարդ բառի տեղը ձևաբանական մակարդակի միավորների շարքում: Այլ դեպքերում դա կատարվում է նաև քերականական մասնիկների միջոցով. ինչպես՝ դասակարգել, կանխագուշակել, առաջադիմել, վերնագրել, հիմնադրել և այլն: Նշված և նման այլ բարդ բառերը, առանց կասկածելու, կարելի է մտցնել բայական համակարգի մեջ:

Նկարագրական լեզվաբանության ներկայացուցիչների կողմից մշակված անմիջական բաղադրիչների մեթոդն օգնում է ավելի ճիշտ որոշելու բառի կառուցվածքը, և մասնավանդ, նրա բաղադրիչների փոխհարաբերությունները: Այն կիրառվում է տարբեր կառուցվածքներ (շարահյուսական, բառակազմական) վերլուծելու համար: Ելնելով այս մեթոդի ընդհանուր սկզբունքից, բարդ կառուցվածքը բաժանվում է ավելի փոքր հատվածների, առանց հաշվի առնելու իմաստային կողմը: Առանձին դեպքերում վերլուծությունը կատարվում է խիստ ձևական սկզբունքներով, որը, իհարկե, քննադատելի է և թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս, որովհետև շատ դեպքերի պարզությունը առաջնորդվելով սոսկ ձևական սկզբունքներով, գտնում են, որ լեզուն կազմված է ազատ և կապված ձևույթների զանազան հարաբերություններից: Այս տեսակետից բարդ բառը չեն տարբերում բառակապակցություններից, եթե տվյալ բառը բաղադրյալ է: Մյուս կողմից, չի զգացվում բառի և ձևույթի տարբերությունը, եթե բառը բաղադրյալ չէ³⁵:

Իրականում բառը լեզվական ինքնուրույն միավոր է, որը հակադրվում է լեզվական համակարգի մյուս միավորներին, հնչույթներին, ձևույթներին, նախադասությանը: Առաջինները զուրկ են իմաստից և ծառայում են բառերի նյութական ձևավորումը ապահովելուն, իսկ ձևույթները, լեզվի իմաստակիր նվազագույն միավորներն են, որոնք շատ դեպքերում զուրկ են իմաստային ու ձևական ինքնուրույնությունից: Մինչդեռ նախադասությունը լեզվի համեմատաբար ավելի ավարտուն միավոր է, քան բա-

35 Г. Глиссон. Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, стр. 43. К. А. Левковская, Теория слова, стр. 30.

ուր, և կարող է արտահայտել միտք, դատողություն, մի հատկանիշ, որից զուրկ է բառը:

Ձևույթային վերլուծության ժամանակ իմաստային կողմի անտեսումը սխալ է: Ուստի լեզվական իմաստակիր միավորների բնույթը պարզելիս անհրաժեշտ է կատարել կառուցվածքային-իմաստային վերլուծություն, որովհետև դրանք ներկայացնում են ձևի և բովանդակության միասնություն:

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ, բառի կառուցվածքային հատկանիշները բնութագրելիս, խոսվում է նաև բառի խորութային ու երկարության մասին: Այնքան, որքան բառի խորությունը որոշվում է նրա ձևույթների քանակով³⁶, ապա բարդ բառերի ձևույթային վերլուծությունը կատարելիս հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել այդ մասին: Բարդ բառերն ինքնին ենթադրում են մեկից ավելի հիմնական ձևույթների առկայությունը: Հայերենում ավելի կենսունակ են երկարմատ բարդ բառերը, ուստի բարդ բառերի նվազագույն խորությունն է 2. Ինչպես՝ ջր-հոս, ծով-ա-փար, ուս-ա-գող, լայն-երիզ և այլն: Երկու հիմնական ձևույթներից կազմված բարդություններից բացի, ժամանակակից հայերենում կան նաև եռարմատ ու քառարմատ բարդ բառեր, իսկ եթե նկատի ունենանք, որ վերջիններս ունենում են նաև քերականական ու ածանցական իմաստներ արտահայտող ձևույթներ, ապա կարող ենք ասել, որ բարդությունները դասվում են իրենց խորությամբ աչքի ընկնող բառերի շարքում: Այսպես, օրինակ՝ գր-ա-դարան-ա-վար-ունի բարդ բառի խորությունն է 4, լեզվ-ա-կառուց-վ-ած-ֆ-ային բարդ ածանցավոր բառի խորությունն է 7, ապ-ա-դաս-ա-կարգ-այն-աց-վ-ել բառինը նույնպես 7 և այլն:

Ինչ վերաբերում է բառի երկարությանը, ապա այն որոշվում է բառի մեջ ընդգրկված վանկերի քանակով³⁷: Այսպես օրինակ՝ գո-վեր-գել բարդ բառի երկարությունն է 3, հու-շա-նը-վեր բառինը՝ 4, է-լեկ-տրա-մե-ֆե-նա-շի-նա-կան բառինը՝ 9 և այլն:

Բառի խորությունն ու երկարությունը փոխադարձաբար կապված են միմյանց հետ, որովհետև բառի ձևույթները կարող են վերածվել վանկերի՝ ցույց տալով բառի երկարությունը: Մեծ մասամբ, եթե բառը բազմաձևային է, ապա նաև բազմավանկ է:

³⁶ В. А. Москвич, Глубина и длина слов в естественных языках, ВЯ, 1967, 6, тp. 18.

³⁷ Նույն տեղում:

Դեպքերի ճնշող մեծամասնության մեջ բառի երկարությունը գերազանցում է խորությանը, քանի որ (բացի նրանից, որ ձևույթները կարող են լինել բազմավանկ) բառը վանկատելիս հանդես են գալիս նաև գաղտնավանկերը, իսկ հոդակապը, որը ձևույթ չի համարվում, կարող է հանդես գալ որևէ վանկի կազմում: Այսպես՝ բառաբանագրություն բառի խորությունն է 4, երկարությունը՝ 7, զարեջրագործ բառի խորությունն է 3, երկարությունը՝ 5, խնամկարչություն բառի խորությունն է 4, երկարությունը՝ 6 և այլն: Այս և նման փաստերը վկայում են այն մասին, որ հայերենի բառակազմական միջոցները՝ բառաբարդումն ու ածանցումը, զգալի դեր են կատարում բառի խորության ու երկարության ավելացման մեջ՝ նոր ձևույթներ ընդգրկելով բառի կազմում:

Արդեն նշվել է, որ ձևույթային վերլուծությունն անհրաժեշտ է բարդության կազմիչները պարզելու համար և այն առաջին քայլն է բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունները բացահայտելու ճանապարհին:

Բարդ բառի կառուցվածքային վերլուծությունը կատարելիս դժվար չէ նկատել, որ բառաբարդումը որոշ առումով հարում է շարահյուսությանը, այնքան, որքան բարդ բառի բաղադրիչները իրար հետ կապվում են զանազան շարահյուսական կապերով, իսկ իրենք՝ բարդ բառերը, մասամբ առաջացել են երբեմնի շարահյուսական կապակցություններից: Ասում ենք մասամբ, որովհետև հայերենում քիչ չեն արդեն եղած կաղապարների նմանակությամբ առաջացած բարդությունները:

Բարդ բառերը, ինչ-որ չափով հարաբերակից լինելով բառակապակցություններին, ունեն նաև ակնհայտ տարբերություններ: Առաջինները ներկայացնում են կառուցվածքային ավելի սերտ միասնություն, քան բառակապակցությունները: Բարդությունները ձևավորվում են որպես մեկ բառ և արտահայտում են մեկ հասկացություն³⁸: Մինչդեռ բառակապակցության յուրաքանչյուր բաղադրիչ ունի առանձին քերականական ձևավորում, և նրանցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է յուրահատուկ հասկացություն:

38 Զի բացառվում, որ առանձին դեպքերում բարդ բառը չի արտահայտում հասկացություն, ինչպես բարդ բառերով արտահայտված շղկապները (աղբես, աղբեսգի, այնուամենայնիվ, սյուսուամենայնիվ, այնուհանդերձ, այդուհանդերձ, նաև, րեև, որովհետև և այլն), եղանակավորող բառերը՝ անգլասիկ, րեհս, միգուցե, միքե, ճայցիսկ, կաբձես րե, ճագիվ րե, իրե րե և այլն:

Ճիշտ է, կապող ձայնավորը՝ հոդակապը, ձևավորում է բարդության առաջին բաղադրիչը, բայց այն լրիվ տարբերվում է բառի քերականական ձևավորումից (սեղանատուն, հաշվեմատյան, դասացուցակ և այլն)։ Բարդության բաղադրիչները կառուցվածքային-իմաստային միասնությունն են կազմում, որից հետևում է, որ վերջին բաղադրիչի ձևավորումը համընկնում է ամբողջ բարդ բառի ձևավորմանը³⁹, որը շատ լավ երևում է բարդ բառերի ձևաբանական փոփոխություններն ուսումնասիրելիս։

Բարդ բառերի ձևաբանական փոփոխությունները

Բարդությունները ձևաբանական փոփոխությունների ենթարկվելիս ցուցաբերում են մի շարք առանձնահատկություններ։ Առաջին բաղադրիչը ձևաբանական փոփոխությունների նկատմամբ մնում է անտարբեր. այս դեպքում փոխվում է հիմնականում բարդության վերջին բաղադրիչը։ Հոլովվելիս (բարդ գոյականների), խոնարհվելիս (բարդ բայերի) հոլովական ու խոնարհման վերջավորությունները հիմնականում դրվում են վերջին բաղադրիչի վրա։ Ուստի ամբողջ բարդության ձևաբանական փոփոխություններն արտահայտվում են բարդության երկրորդ բաղադրիչի ձևավորմամբ։

Այսպես, օրինակ՝ թուփ ու մերի, առևտրի, զգեստապահարանի, այրուծիի, ախ ու վախի և այլն։ Ինչպես երևում է օրինակներից, բարդ բառերի բաղադրիչների քերականական բնութագիրը (դեմք, թիվ, հոլով, ժամանակ, եղանակ արտահայտելը) զգալիորեն չեզոքանում է, ընդհանրանում, որի հետևանքով բարդությունները ձևավորվում են որպես մեկ ամբողջական բառ։ Այս տեսակետից յուրահատուկ են համադաս բաղադրիչներով բարդ բառերը (հատկապես վերլուծական կազմությամբ բարդություններ)։ Այսպես՝ ժամանակակից հայերենում բայական բարդությունները խոնարհվելիս համադրական ձևերում փոխում են երկրորդ բաղադրիչը (վազվզեցի, ձգձգեցի, ծակծկեցի և այլն)։ Իսկ վերլուծական ձևերում՝ երկու բաղադրիչներն էլ հավասարապես (թափափացի, պնկվեցի—ընկա, թռչեցի—փախա և այլն)։

Անմիօրինակ են նաև ածականների ձևաբանական փոփոխությունները։ Համադրական բարդություններով արտահայտված ա-

³⁹ Բացառություն են կազմում հայր ու եղի, մայր ու աղջիկ և նման այլ ձևերը։

ծականները ունենում են ածականին բնորոշ համեմատության աստիճաններ, ինչպես՝ լուսապայծառ—ավելի լուսապայծառ—ամենալուսապայծառ, սուսուփուս—ավելի սուսուփուս, ամենասուսուփուս, ճիսսփանչ—ավելի ճիսսփանչ—ամենաճիսսփանչ և այլն:

Վերլուծական ձևերը կարող են արտահայտել բաղադրիչներով արտահայտած հատկանիշի իմաստի խտացում և նրանցով արտահայտված բառիմաստի սաստկացում՝ առանց ունենալու դրական ու համեմատական աստիճանների: Այսպես, օրինակ՝ բարձր—բարձր, նոր—նոր, ճեմակ—ճեմակ և այլն:

Ձուգադրական բայերը և դերանուններով արտահայտված բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները հավասարապես փոխում են երկու բաղադրիչները. ինչպես՝ գնալ—ճեռանալ, գնացի—ճեռացա, գնացիր—ճեռացար, գնաց—ճեռացավ, ես ու ես, ինձ ու ինձ, քեզ ու քեզ, մեզ ու մեզ, այս ու այն և այլն:

Օրինակները ցույց են տալիս, որ դերանվանական բաղադրիչներ ունեցող բարդ բառերը ենթարկվում են դերանվանական հոլովման: Այսպես, օրինակ՝ ես ու ես, իմ ու իմ, ինձ ու ինձ, մենք ու մենք, մեզ ու մեզ և այլն: Անձնական դերանուններով բաղադրված բարդություններում բոլոր հոլովածները չէ, որ առկա են: Սովորաբար լինում են ուղղականի, սեռականի, տրականի հոլովածները: Առանձին դեպքերում դերանվանական բաղադրության բարդությունները (այլևայլ, ուրիշ—ուրիշ և այլն) հոլովվում են ինչպես գոյականները: Այս բարդություններում սովորաբար փոխվում է վերջին բաղադրիչը: Այսպես, օրինակ՝

Ուղղ. այլևայլ

ուրիշ—ուրիշ

Սեռ. այլևայլի

ուրիշ—ուրիշի

Ինքնին հասկանալի է, որ շթեքվող խոսքի մասերի համակարգերում հանդես եկող բարդ բառերը զուրկ են ձևաբանական փոփոխություններից, ինչպես՝ շտապ—շտապ, արագ—արագ, մոտ—մոտ, վեր—վեր և այլն:

Բարդ գոյականների հոգնակին կազմելիս նույնպես ձևավորվում է վերջին բաղադրիչը: Այս դեպքում բարդ բառերը հանդես են բերում մի շարք առանձնահատկությունների:

1. Եթե բարդության վերջին միավանկ բաղադրիչը պահպանում է իր իմաստը, ապա բարդությունն ստանում է —եր վերջա-

վորութիւնը. օրինակներ՝ զքոսավայր—զքոսավայրեր, դեղատոմս—դեղատոմսեր, երկտող—երկտողեր և այլն:

2. Եթե վերջին միավանկ բառը բայի արմատ է կամ բայի իմաստ ստացած գոյական, բարդութիւնն ստանում է —նեւ վերջավորութիւն՝ առակագիր—առակագիրներ, քարձրախոս—քարձրախոսներ, ճիմնադիր—ճիմնադիրներ և այլն:

3. Երբ երկրորդ բաղադրիչը ն հանգ ունեցող միավանկ բառ է, ապա ամբողջ բարդութիւնն ստանում է —ներ: Ինչպես՝ դաշտամուկ—դաշտամուկներ, շնածուկ—շնածուկներ, ձողաձուկ—ձողաձուկներ և այլն: Ավելի ճիշտ, հոգնակիի կազմութեան ժամանակ վերականգնվում է ն հանգը: Այդպես է լինում նաև բառաբարդման ժամանակ, եթե առաջին բաղադրիչում հանդես եկող բառը գրաբարում ունեցել է ն, ապա բարդութեան մեջ այն վերականգնվում է, օրինակ՝ ուսումնասիրել, լեռնաբնակ, մատնաշափ, սերմնացան, հարսնախոս և այլն:

Բարդ բառերի իմաստային վերլուծութիւնը

Քանի որ բարդ բառերի բաղադրիչները բարդութիւնից դուրս առանձին բառեր են կամ էլ այնպիսի բառերի արմատներ, որոնք մեծ մասամբ արտահայտում են հասկացութիւններ, ապա բարդ բառի իմաստային վերլուծութիւնը կատարելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ նրա տրամաբանական կառուցվածքին, այն բանին, թե ինչպիսի՞ հասկացութիւններ կարող են համագործել բարդութեան կազմում: Հասկացութիւնների համագործելիութեան սահմանափակիչ հանգամանքն առաջին հերթին կրում է իմաստաբանական բնույթ: Եթե նկատի ունենանք, որ հասկացութեան բովանդակութիւնը բարդ է, այն առարկայի կամ երևոյթի մասին արդեն ձեռք բերված ըմբռնումների, ընկալումների գումար է, ապա հասկացութիւնների համագործումը, դրա հետ կապված բարդ բառի առաջացումը, հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կարելի կլինի, թեկուզ նվազագույն չափով, գտնել տրամաբանական կապ երկու հասկացութիւնների բովանդակութեան մեջ մտնող հատկանիշների միջև: Բարդ բառերի կազմութեան օրինաչափութիւններն ուսումնասիրելիս կարելի է գտնել բարդութիւնը կազմող հասկացութիւնների տրամաբանական հարաբերութիւնների տեսակները, նրանց տրամաբանական կառուցվածքի գլխավոր գծերը: Բարդ բառի բաղադրիչների մեջ ավելի շատ, քան բառա-

կապակցության մեջ, հանդես է գալիս տրամաբանական կապը, որովհետև բառակապակցության մեջ համադրվող բառերի տրամաբանական կապին գումարվում են քերականական հարաբերությունները՝ համաձայնությունը, խնդրառությունը, իսկ բարդ բառերի մեջ բաղադրիչների քերականական կապը մթազնած է, և դրանք ավելի շատ կապվում են տրամաբանորեն: Բարդ բառի տրամաբանական կառուցվածքը պարզելիս անհրաժեշտ է իմանալ համադրվող հասկացությունների ծավալը, բովանդակությունը, նրանց միմյանց նկատմամբ ստորադասված կամ համադասված լինելը:

Հստ հասկացությունների ծավալի կարող են համադրվել.

ա) Եզակի հասկացությունը ընդհանուրի հետ, որտեղ ընդհանուր հասկացությունը հանդես է գալիս որպես հենարան բառ՝ Արշակավան, Վահագնալիստ, Տիգրանակերտ, Հայկավան, Բյուսիսափայլ և այլն:

բ) Եզակի հասկացությունը եզակի հասկացության հետ: Ինչպես, օրինակ՝ Բյուսիս-ատլանայան, Բյուսիս-արևմտյան, Բարավաֆրիկյան, Բարավա-արևելք, Բյուսիս-արևմտոք և այլն: Այսպիսի բարդությունները քիչ են և մեծ մասամբ կապվում են աշխարհագրական անունների հետ: Վերջին օրինակներում երկու եզակի հասկացությունները բարդության մեջ իրար համարժեք չեն: Նրանցից առաջին բաղադրիչը, հանդես դալով որպես որոշիչ, սահմանափակում է երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված հասկացության ծավալը, քանի որ վերջինս լրացուցիչ կերպով բնութագրվում է առաջին բաղադրիչի կողմից:

գ) Ընդհանուր հասկացությունը համադրվում է ընդհանուր հասկացության հետ: Նման հասկացություններ արտահայտող բաղադրիչներից կազմված բարդ բառերը բավականին տարածված են հայոց լեզվում: Բարդության մեջ այդպիսի բառերը կամ գտնվում են համադասական հարաբերության մեջ (շատ-շատ, արդ ու զարդ, լուսապայծառ, գիտա-տեխնիկական և այլն), կամ էլ առաջին բաղադրիչը լրացնում է երկրորդին (գրասեղան, դեղնամուրում, սրատես, մադդասեր, լրաբեր և այլն):

Ինչպես արդեն առկա է, որոշակի հարաբերակցություն գոյություն ունի բարդ բառերի և նրանց համապատասխան բառակապակցությունների միջև: Շատ բարդ բառեր հեշտությամբ բաժանվում են բաղադրիչների և կարող են փոխարինվել համապատասխան բառակապակցություններով՝ առանց իմաստային նշա-

նակալի փոփոխութիւնն առաջացնելու Յուրաքանչյուր բարդ բա-
ռի շարահյուսական փոխակերպի ճշտութիւնը կարելի է ստուգել՝
տեքստում օգտագործելու միջոցով: Եթե տվյալ բարդության շա-
րահյուսական փոխակերպի և համապատասխան բարդ բառի կի-
րառումը միևնույն տեքստում իմաստային փոփոխութիւն չի ա-
ռաջացնում, ուրեմն ջարահյուսական փոխակերպը, որն արտա-
հայտվում է բառակապակցութեամբ, հաջող է:

Օրինակներ՝ Թիկունքի գույնը մուգ գորշ է, դեղնառակեզույն
(դեղնին և ոսկեզույնին տվող) փայլով (Վ. Անանյան), Տեսնում էր
աւշուռնանքը (արյունով ներկված) սրբի ահարկու փայլը (Բաֆ-
ֆի), Աստղագետ→աստղագիտութեան մասնագետ, Շատ երկրների
աստղագետներ (աստղագիտութեան մասնագետներ) արդեն դիտել
են արհեստական արբանյակը (մամուլ):

Փոխակերպման միջոցով բացահայտվում են բարդ բառի ան-
միջական կազմիչների միջև եղած փոխհարաբերութիւնները: Այն
օժանդակ դեր է կատարում բառակազմական վերլուծութեան մեջ,
որը ոչ միայն ցույց է տալիս բառի բաղադրյալ լինելը, այլև որո-
շում է նրա համարժեքն այս կամ այն շահով, համարժեք, որ
կարող է փոխարինել բարդ բառին և իմաստային զգալի փոփո-
խութիւն չառաջացնել տվյալ տեքստում:

Բարդ բառի ուղղակի փոխակերպները կարող են ոչ միայն
ժառայել տեքստի վերլուծութեան և վերարտադրման համար, այլև
օգտագործվել բառարանագրութեան մեջ՝ առանձին բառերի բա-
ցատրութիւնների և թարգմանութիւնների ժամանակ: Դրանք կա-
րող են կիրառվել ինչպես երկլեզվյան, այնպես էլ բացատրական
բառարաններում: Մի դեպքում բառի բացատրութիւնն իրենից
ներկայացնում է տվյալ բառի փոխակերպը նրա բաղադրութեան
բացահայտման միջոցով: Ինչպես, օրինակ՝ երկաթագամ բարդ
բառը բացատրական բառարանում բացատրված է այսպես՝ երկա-
թե գամերով ամրացրած (ԺՀԼԲԲ): Արտահայտչամիջոց—դրակա-
նութեան և արվեստի մեջ իրականութիւնը վերարտադրելու, պատ-
կերելու գեղարվեստական միջոց (Ն. տ.): Գիշերաշրջիկ՝ գիշերը
շրջող, գիշերը դուրսն անցկացնող, գիշերը թափառող անձ (Ն. տ.):
Մյուս դեպքում բառի բացատրութիւնը տրվում է թարգմանված
ձևով:

Իմաստների բացատրութեան այս միջոցը ոչ միշտ է կիրառ-
վում, քանի որ բոլոր դեպքերում չէ, որ հնարավոր է լինում բարդ

բառն արտահայտել բառակապակցության միջոցով՝ այս կերպ բացելով բարդության իմաստը: Բացի դրանից, դժվարություններ են լինում բաղադրության ոչ հստակ լինելու պատճառով: Հեշտ է բարդ բառն արտահայտել բառակապակցությամբ հատկապես այն դեպքում, երբ բարդության բաղադրիչները իմաստային փոփոխություն կրած չեն լինում: Այսպիսի դեպքերում բարդության իմաստը մոտ է լինում բառակապակցության իմաստին (ֆաջա-րի→բաջ և արի, դեղնակաճաշվում→դեղնին և կանաչին տվող, ճեզակում→հեզ և ճկուն և այլն):

Մինչդեռ նիստ ու կաց, աշխածակ, աշխաբաց, սրտաբաց և նման այլ բառերի (որոնց բաղադրիչները իմաստափոխված են) բացատրության ժամանակ նրանց ուղղակի փոխակերպումը հնարավոր չէ կիրառել:

Ինքնին հասկանալի է, որ փոխակերպման մեթոդը կարող է միայն առանձին դեպքերում օժանդակել բառարանագրությանը, քանի որ որոշ դեպքերում բառերի բացատրության համար այն հանձնարարելի չէ:

Շատ հաճախ բարդության կազմի մեջ մտնող բաղադրիչները առանձին բառեր չեն, այլ՝ հիմնական ձևույթներ: Հիմնական ձևույթը բառի իմաստային միջուկն է, հենց նրանով է բառը վերաբերում իրականության այս կամ այն առարկային, երևույթին: Բայց բառի և հիմնական ձևույթի իմաստները չեն համընկնում, քանի որ բառիմաստի մեջ մտնում են նաև քերականական և հոլ-դա-արտահայտչական կողմերը: Այստեղից հետևում է, որ առանձին ձևավորված բառերից կազմված բառակապակցությունը չի կարող լինել այս կամ այն բարդ բառի լիարժեք համապատասխանությունը, եթե նույնիսկ տվյալ բարդ բառն առաջացել է համապատասխան բառակապակցությունից: Բարդ բառի և բառակապակցության հարաբերությունը բազմազան է և չի որոշվում միայն նրանց ձևական մերձավորության առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Նրանց համար բնորոշ է իմաստային մերձավորությունը, այն տեսակետից, որ երկուսն էլ կարող են արտահայտել այնպիսի հասկացություններ, որոնք վերաբերում են իրականության համապատասխան երևույթներին: Այդ է պատճառը, որ տվյալ բարդ բառին զուգահեռ կարող է լինել նրան համապատասխան բառակապակցությունը

Շատ հաճախ կողք-կողքի գոյություն ունեն և՛ բառակապակցությունը, և՛ բարդ բառը, սակայն դրանցից նախապատվու-

թյունը տրվում է բարդություններին, հատկապես այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում է բարդություններով արտահայտված տերմիններին: Այսպես, օրինակ՝ կռիվակար-կռիվ կարող, մսավաճառ-միս վաճառող և այլն:

Նշված բառակապակցությունները հանդես են գալիս որպես բարդ բառով արտահայտված տերմինների ոճական տարբերակներ: Վերոհիշյալ տերմինները, արտացոլելով բարդ հասկացություններ, ցուցաբերում են տերմինին բնորոշ մենիմաստությունը՝ անկախ այն բանից, նրա բաղադրիչները մենիմաստ են, թե՞ բազմիմաստ (աշխատավաստ, աշխատավ, ձեռագործ, սրտամկան, փայտաշ և այլն): Նշված տերմինների մեջ ընդգծված բաղադրիչները բազմիմաստ են, իսկ տերմինները՝ մենիմաստ:

Ընդհանրապես, բարդ բառի և բառակապակցության համապատասխանությունը վերաբերում է լեզվաբանության երկու բաժիններին՝ բառակազմությանն ու շարահյուսությանը, և այդ համապատասխանության ուսումնասիրությունը կարող է նպաստել բարդ բառերի և բառակապակցությունների փոխադարձ կապի բացահայտմանը:

ՀԱՄԱԴԱՍ ԲԱՀԱԴՐԻՉՆԵՐՈՎ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բարդ բառերի իմաստային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ բարդության բաղադրիչների փոխհարաբերությունները կարող են լինել համադասական և ստորադասական⁴⁰:

Համադասական փոխհարաբերության դեպքում բարդության մեջ բաղադրիչները համազոր են և միասին կերտում են նոր բառ: Օրինակներ՝ աբդ ու զարդ, եռուղեռ, հիսսֆանչ, լուսապայծառ, ցաֆ ու ցրիվ և այլն:

Բաղադրիչների ստորադասական հարաբերության դեպքում բարդ բառի կազմիչներից մեկը շարահյուսորեն գերադաս է մյուսի նկատմամբ: Հայերենում այսպիսի բարդ բառերի իմաստային միջուկը երկրորդ բաղադրիչն է, իսկ առաջինը՝ նրա լրացումն է: Օրինակներ՝ նետաճար, ընթերցասեր, գաղթօջախ, թեթևափայլ, իրիկնաժամ, այսօր, տանտիկին և այլն: Այս դեպքում, սովորաբար, առաջին բաղադրիչը կոնկրետացնում է երկրորդ բաղադրիչի

40 Հմմտ. Մ. Աբեղյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 201—202:

արտահայտած իմաստը՝ նրան բնութագրելով այս կամ այն տեսակետից և յուրովի նեղացնում է նրանով արտահայտած հասկացության ծավալը: Իսկ ամբողջ բարդ բառի արտահայտած հասկացության ծավալն ավելի նեղ է, քան երկրորդ բաղադրիչով արտահայտած հասկացության ծավալը: Շատ հաճախ նրանք միմյանց նկատմամբ գտնվում են սեռի և տեսակի հարաբերության մեջ:

Այսպես՝ գրասեղան բարդության մեջ սեղան բաղադրիչը, որը գերադաս անդամն է, արտահայտում է բավականին լայն հասկացություն, որի տակ ըմբռնվում են բոլոր տեսակի սեղանները՝ սեղան առարկան, նրան բնորոշ էական հատկանիշներով, իսկ բարդության մյուս բաղադրիչը նեղացնում է նրա իմաստը, ցույց տալով միայն սեղանի մի տեսակը, որը նախատեսված է գրելու համար:

Համադաս բաղադրիչներով բարդություններում վերջիններիս հոդավորիչների փոխհարաբերությունները կրում են բոլորովին այլ բնույթ՝ ստորադաս բաղադրիչներով բարդ բառերի համեմատությամբ: Այս փոխհարաբերությունները շարահյուսական ու իմաստային տեսակետից հիմնականում համանիշ են: Ինչպես, օրինակ՝ եռուգեռ, օր ու գիշեր, ճիսսֆանշ, աղ ու ճաց, կերուխում, ցաֆ ու ցրիվ և այլն:

Տրամաբանական կառուցվածքի տեսակետից համադասությունամբ կապված բաղադրիչներով բարդություններում մեծ մասամբ համադրվում է ընդհանուր հասկացությունը ընդհանուր հասկացության հետ (դեղնաճերմակ, մեծ-մեծ, օր ու գիշեր, քացուխով, թուֆ ու մուր, ճինգ-ճինգ, ժամ առ ժամ և այլն):

Այժմ տեսնենք, թե կառուցվածքային-իմաստային ինչպիսի առանձնահատկություններ են ցուցաբերում ժամանակակից հայերենի շարահյուսորեն համադաս բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները:

ՀԱՄԱԴԱՍ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐՈՎ ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾ- ՔԱՅԻՆ-ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բաղադրիչների համադասական փոխհարաբերություն ունենում են ինչպես վերլուծական, այնպես էլ համադրական բարդությունները: Երկու դեպքում էլ բարդ բառերի բաղադրիչները

միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառեր կամ բառահիմքեր են, որոնք շատ հաճախ իմաստային տեսակետից համարժեք են: Դրանց կապն արտահայտվում է համադասական շաղկապներով, ինչպես, օրինակ՝ ախ ու վախ, անց ու դարձ, աղ ու հաց, ցաֆ ու ցրիվ, հարց ու փորձ և այլն, նախդիրներով (մեկնամեկ, ճեխճե, գունդ առ գունդ, ֆաղաֆ առ ֆաղաֆ, խառնիխառն և այլն), հոդակապով (նորանոր, մեծամեծ, ջերմաջերմ, ծանրածանր, շարաշար և այլն), Առանձին դեպքերում բաղադրիչների կապն ապահովվում է միայն նրանց իմաստային մերձավորությամբ, որը դրավոր խոսքում արտահայտվում է գծիկով, ինչպես, օրինակ՝ զուգվել-զարդարվել, ուսումնա-դաստիարակչական, գիտա-տեխնիկական, արագ-արագ, շատ-շատ, ակումբա-գրադարանային, շտապ-շտապ և այլն:

Շարահյուսորեն համադաս բաղադրիչներով բարդություններ հանդես են բերում մի շարք իմաստային առանձնահատկություններ:

Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

1. Գոյական-գոյական կաղապարով կազմված բարդ բառերը ընդհանուր առմամբ կարող են արտահայտել առարկա, առարկայական հասկացություն: Ինչպես՝ աղ ու հաց, եռուզեռ, լաց ու կոծ, հայր ու որդի, արդուզարդ, այրուծի և այլն: Սրանք կարելի է բաժանել մի քանի իմաստային խմբերի.

ա) Մարդկային զանազան հոգեվիճակներ արտահայտող բարդություններ, որոնց բաղադրիչները իմաստային մերձավորություն ունեցող բառեր են և իրենց նշանակությամբ չեն հեռանում մտքող բարդության արտահայտած իմաստից, միայն բարդության մեջ ավելի խտացված են հանդես գալիս առանձին բաղադրիչների իմաստները, ինչպես՝ ան ու դող, ան ու ռաբսափ, ծափ ու ծիծաղ, լաց ու կոծ և այլն:

բ) Մարդկային կյանքն ու կենցաղային որոշ հարաբերություններ արտահայտող բարդ բառեր՝ ասուլիս, կերուխում, թուֆ ու մուֆ, ծեծ ու ջարդ, անց ու դարձ, ծաղր ու ծանակ, աղաչանփալաղատանֆ և այլն:

Այս բարդությունների բաղադրիչներն իրենց իմաստներով կամ համանիշ են, կամ էլ սերտ կապված են միմյանց հետ, որոնք միանալով մտքողական են դարձնում բարդության բաղադրիչներով արտահայտված հասկացությունը:

գ) Ազգակցական և ամուսնական կապեր արտահայտող բարդություններ: Սրանց բաղադրիչները նույնպես արտահայտում են ամուսնական ու ազգակցական կապեր, ինչպես, օրինակ՝ հայր ու մայր, հայր ու որդի, ազգ ու տոհմ, հարս ու փեսա և այլն:

դ) Զանազան առարկաների և երևույթների հավաքականություն արտահայտող բարդություններ. այս բարդությունների բաղադրիչներն ունեն բազմազան իմաստային ընդգրկում և բարդ բառերի մեջ չեն պահպանում իրենց իմաստները, այլ միասին նշանակում են մի ընդհանուր, հավաքական իմաստ: Ինչպես, օրինակ՝ տուն ու տեղ, վար ու ցանֆ, շենֆ ու շնորհֆ, հավ ու հիվ, աման-չաման, ալաս-փալաս, մարդ-մուրդ, ոսկոր-մոսկոր, հաց-մաց և այլն:

ե) Հոգնակիություն, բազմակիություն արտահայտող բարդություններ՝ պատառ-պատառ, գունդ առ գունդ, խումբ-խումբ, փունջ-փունջ, շարֆ-շարֆ, դաս-դաս, գույնզգույն և այլն: Դժվար չէ նկատել, որ նշված բարդությունների բաղադրիչները միևնույն իմաստն ունեն և միանալով կարող են ցույց տալ հոգնակիություն, գործողության ձևեր: Նման բարդություններում կարող են զուգադրվել ամենաբազմազան իմաստներ ունեցող գոյականներ:

զ) Գործողության ժամանակային ու տարածական հատկանիշ նշանակող բառեր. ինչպես, օրինակ՝ փողոց առ փողոց, տուն առ տուն, ֆաղաֆ առ ֆաղաֆ, ժամ առ ժամ, բույս առ բույս, գիշեր-ցերեկ, օր ու գիշեր: Օրինակները ցույց են տալիս, որ գործողության հատկանիշ արտահայտող բարդությունները կազմվում են ժամանակի և տարածական իմաստ ունեցող գոյականներով: Ընդհանրապես դոյական+դոյական կաղապարով կազմվում են հիմնականում գոյականներ, ինչպես առաջին շորս կետերում նշված բարդությունները՝ ան ու դող, թուֆ ու մուր, հայր ու մայր, շենֆ ու շնորհֆ, հավ ու հիվ, վար ու ցանֆ և այլն: Իսկ մնացած երկու դեպքերում գոյականների զուգադրությամբ կազմվում են մակբայներ՝ շարֆ-շարֆ, դաս-դաս, փունջ-փունջ, գիշեր-ցերեկ, օր ու գիշեր, ֆաղաֆ առ ֆաղաֆ, ժամ առ ժամ և այլն:

2. Ածական+ածական կաղապարով սովորաբար կազմվում են նոր ածականներ և ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշ, ինչպես՝ սուս ու փուս, վեհապանծ, ցաֆուցրիվ, ջերմաջերմ, մեղմանուշ, հիաստֆանչ և այլն:

Նկատելի է, որ նշված բարդությունների բաղադրիչները կամ նույն արմատի կրկնություններն են, կամ էլ իմաստային մերձա-

վորություն տնեցող բառեր են, որոնք, միանալով մեկ բառի մեջ, արտահայտում են.

Ա) Առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բառի իմաստային սաստկացում. ինչպես՝ նոր-նոր, մեծ-մեծ, սուր-սուր, կլուր-կլուր, բարակ-բարակ և այլն: Ածականների բաղադրությամբ բառիմաստի սաստկացում արտահայտող բարդությունները շատ տարածված են հայերենում: Նման բարդությունների բաղադրիչները կարող են արտահայտել.

ա) Առարկաների արտաքին-ձևային հատկանիշներ. ինչպես՝ մեծ-մեծ, ծուռ-ծուռ, սուր-սուր, սև-սև և այլն:

բ) Առարկաների ներքին հատկանիշներ՝ տափ-տափ, թթու-թթու, փաղցր-փաղցր, դառը-դառը, դառնաղի և այլն:

բ) Մարդկանց հոգեկան, մտավոր-բարոյական և խառնվածքի հատկանիշներ՝ ուրախ-ուրախ, ուրախ-զվարթ, ուշիմ-ուշիմ, ճշ-պարտ-ճպարտ, լուռ ու մուռ և այլն: Նշված բարդությունների մեծ մասը կիրառվում է որպես մակբայ և ցույց է տալիս գործողության ձևը (ուրախ-ուրախ խոսել, ծուռ-ծուռ նայել, ճպարտ-ճպարտ ֆայլել և այլն):

գ) Գունային երանգներ. ինչպես, օրինակ՝ կարմրաշագանակադույն, կարմրադաշնագույն, կապտակաճաշվուն, դեղնակաճաշվուն, դեղնաներմակ և այլն: Այս բարդությունների բաղադրիչներն առանձին վերցրած արտահայտում են տարբեր դույներ, որոնց զուգադրությամբ ցույց է տալիս առարկայի մի նոր գունային հատկանիշ:

դ) Համի զուգորդումներ. ինչպես՝ փաղցրաթթվավուն, փաղցրմեղցր, թթվադառնավուն, դառնափաղցրավուն, դառնաղի և այլն: Համի զուգորդումներ արտահայտող բարդությունների բաղադրիչները ցույց են տալիս առարկայի համը:

ե) Լեզուների անունների միացություններ՝ անգլո-ֆրանսերեն, հայ-ռուսերեն, ռուս-հայերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, գերմաներեն-հայերեն և այլն: Ինքնին հասկանալի է, որ նշված բարդությունների բաղադրիչներն անվանում են առանձին լեզուներ:

3. Թվականների բաղադրությամբ կազմված բարդություններն արտահայտում են.

ա) Առարկայի թիվ, քանակ՝ տասնմեկ, տասնհինգ, երեսուն-երկու, հարյուր փանհինգ և այլն:

բ) Առարկաների բաշխում թվային հավասար քանակով. ինչ-

պես՝ մեկ-մեկ, երկու-երկու, հինգ-հինգ, տասը-տասը, քսան-քսան և այլն:

դ) Առարկաների մերձավոր թիվ. ինչպես՝ մեկ-երկու, երկու-երեք, չորս-հինգ քսան-երեսուն, հիսուն-վաթսուն, վաթսուն-յոթանասուն և այլն: Այս և նման բարդությունների բաղադրիչները քանակական թվականներ են, որոնք միանալով կորցնում են իրենց կոնկրետ իմաստները և արտահայտում են մոտավոր թիվ:

4. Մակբայական բաղադրիչներ ունեցող բարդություններն արտահայտում են.

ա) Տարածական հարաբերություններ, որոնցում համադասական հարաբերությամբ միանում են տարածական հարաբերություններ արտահայտող բառեր, ինչպես՝ դեսուղեն, մեջ-մեջ, դեմդիմաց, դեմուղեմ, վեր ու վար, ներս ու դուրս և այլն:

բ) Գործողության կամ այլ հատկանիշի չափը, նույնպիսի իմաստ ունեն նաև այդ բարդությունների հոդավորիչները. ինչպես, շրինակ՝ շատ—շատ, ֆիշ-ֆիշ, սակավ-սակավ, փոքր-ինչ, հազիվհազ և այլն:

դ) Գործողության ձևը ցույց տվող բարդ բառերի բաղադրիչները ևս արտահայտում են գործողության կատարման ձևը. ինչպես, օրինակ՝ արագ-արագ, զույգ-զույգ, ստեպ-ստեպ, կամաց-կամաց, առանձին-առանձին, շտապ-շտապ և այլն: Մակբայական բաղադրիչներով բարդություններով կազմվում են նոր մակբայներ:

5. Դերանուններով կազմված բարդություններն արտահայտում են.

ա) Առանձնության գաղափար. ինչպես՝ ես ու ես, ինձ ու ինձ, մենք ու մենք, քեզ ու քեզ, մեզ ու մեզ, ձեզ ու ձեզ և այլն:

Այս տիպի դերանվանական բաղադրությունների հոդավորիչները անձնական դերանուններն են և բարդության մեջ պահում են իրենց հիմնական իմաստը՝ դիմալին հարաբերությամբ անձ ցույց տալը: Ըստ այդմ, բարդությունը մի դեպքում ցույց է տալիս, որ խոսողն ինքն իր հետ է առանձնանում (ես ու ես, ինձ ու ինձ) կամ առանձնանում է խոսելու պահին իր մոտ գտնվող անձանց հետ միասին (մենք ու մենք):

Մյուս դեպքում, երբ բարդության բաղադրիչները երկրորդ դեմքի դերանուններ են, ամբողջ բարդությունը ցույց է տալիս խոսակցի կամ նրան խոսելու պահին մոտ գտնվողների առանձնության գաղափար՝ քեզ ու քեզ, ձեզ ու ձեզ: Երրորդ դեմքի անձնա-

կան դերանուններով կազմված բարդությունները գործածական չեն արդի հայերենում:

բ) Հոգնակիություն, բազմակիություն (ինչ-ինչ, սա ու նա, այս ու այն, այս ու այդ, այլևայլ, ֆանի-ֆանի, ուրիշ-ուրիշ և այլն):

Ինչպես ցույց են տալիս օրինակները, առարկաների հատկանիշների բազմակիություն արտահայտող բարդությունների բաղադրիչները կարող են լինել ցուցական, հարաբերական և անորոշ դերանուններ: Երր դերանվանական բաղադրությամբ բարդությունների բաղադրիչները անորոշ ու հարաբերական դերանուններ են (այլևայլ, ուրիշ-ուրիշ, ինչ-ինչ, քանի-քանի և այլն), ապա դրանք անորոշ կերպով ցույց են տալիս առարկա, հատկանիշ, իսկ երբեմն էլ կարող են ցույց տալ մոտավոր քանակ. ինչպես՝ այլ, ուրիշ, ֆանի բաղադրիչները՝ այլևայլ, ուրիշ-ուրիշ, ֆանի-ֆանի բարդություններում:

Դրանց կողքին ցուցական դերանուններով արտահայտված բաղադրիչներ ունեցող բարդությունների մեջ բաղադրիչները ցույց են տալիս.

ա) խոսողին տարածությամբ մոտ և ժամանակով խոսելու պահին մոտ կամ որպես այդպիսին մտածված առարկա, հատկանիշ (ինչպես, այս, սա բաղադրիչները այս ու այն, սա ու նա բարդություններում):

բ). Տարածությամբ խոսակցին մոտ և ժամանակով նրա խոսակից լինելու պահին մոտ կամ որպես այդպիսին մտածված առարկա, հատկանիշ. ինչպես՝ այս ու այդ բարդության այդ բաղադրիչը:

գ) Տարածությամբ առաջին և երկրորդ դեմքերից հեռու առարկա, հատկանիշ, ինչպես՝ այն բաղադրիչը այս ու այն, այդ ու այն բարդություններում: Իսկ ամբողջ կառուցվածքը երկու դեպքում էլ (թե՛ անորոշ ու հարաբերական և թե՛ ցուցական դերանուններով արտահայտված բաղադրիչներ ունենալիս) ցույց է տալիս անորոշ, մոտավոր քանակ, բայց այնպիսի հարաբերությամբ, որ բաղադրության իմաստից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է մեկից ավելի առարկաների, հատկանիշների:

Պետք է նշել, որ դերանվանական բաղադրիչներով բարդությունները սահմանափակ թիվ են կազմում, իսկ եղածներն էլ հանդես են գալիս դերանունների համակարգում:

4. Ձայնարկություններով ու բնաձայնություններով կազմրված բարդություններում առկա է ձայնարկությամբ կամ բնաձայնությամբ արտահայտված բառիմաստի սաստկացում:

Դրանցում միմյանց հետ փոխհարաբերության մեջ են մըտնում կամային և զգացական վերաբերմունք արտահայտող և բնաձայնական բառեր. ինչպես, օրինակ՝ ախ ու վախ, փսփսոց, դրխկդրխկոց, խշխշոց, սվսվոց և այլն: Այս կաղապարով կազմրվում են գոյականներ:

5. Շարահյուսական տեսակետից համազոր բաղադրիչներ ունեն նաև բայ+բայ կաղապարով կազմված բարդությունները, որոնք հայերենում հայտնի են զուգադրական բայեր անվանումով:

Վերջիններս երկու (երբեմն էլ ավելի) գործողություն միասնաբար արտահայտող բայական բարդություններ են, որոնց բաղադրիչները իմաստային տեսակետից մերձենալով, այս կամ այն կերպ պահում են իրենց բառային իմաստները և արտահայտում են ամբողջական գործողություն՝ ներկայացնելով իմաստային ամբողջականություն: Զուգադրական բայեր կազմում են այն բայերը, որոնցով արտահայտված գործողությունների միջև անմիջական կապ գոյություն ունի և, դրանք, լրացնելով մեկը մյուսին, գիտակցվում են իբրև մեկ հասկացություն: Այս բայական բարդությունների բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունները պարզելիս անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել համադրվող բայերի իմաստին և այն բանին, թե նրանցով արտահայտված գործողությունների միջև ինչպիսի՞ հարաբերություն գոյություն ունի: Այսպես մոտենալով հարցին, կարելի է տարբերել բայական բաղադրիչներով բարդությունների հետևյալ խմբերը:

Ա) Բարդություններ, որոնք արտահայտում են շարժման գործողություն, սրանց մեջ էլ տարբերվում են հետևյալ ենթատեսակները.

ա) Բարդություններ, որոնց մեջ առաջին բաղադրիչը ցույց է տալիս շարժման, ուղևորման գործողություն, իսկ երկրորդը՝ այդ գործողության հետևանքը. ինչպես՝ անցնել-ընկնել, գալ-ընկնել, գնալ — ընկնել, ելնել-կանգնել, դնալ-կորչել, թռչել-ճասնել և այլն:

բ) Բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչը ցույց է տալիս ուղևորման, շարժման գործողություն, իսկ երկրորդը՝ այդ

գործողության նպատակը⁴¹։ Ինչպես օրինակ՝ գնալ-բերել, գալ-գեկուցել, գնալ-նստել, գալ-տեսնել, վեր կենալ տեսնել և այլն։ Երկու դեպքում էլ առաջին բաղադրիչով արտահայտված գործողությունը նախապայման է երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության կատարման համար։

Բ) Զուգադրական բայեր, որոնց բաղադրիչները համանիշ գործողություններ են արտահայտում, իսկ ամբողջ բարդությունը արտահայտում է բաղադրիչների բայիմաստի սաստկացում⁴²։ Այսպես, օրինակ՝ աղաշել-պաղատել, ապշել-զարմանալ, գերվել-տարվել, գոռալ-գռչել, զուգվել-զարդարվել, հիանալ-սքանչանալ, ճալվել-մաշվել, ջարդել-փշրել և այլն։ Սրանց շարքը պետք է դասել նաև այն զուգադրական բայերը, որոնք չնայած համանիշ բաղադրիչներ չունեն, բայց նրանցով արտահայտված գործողությունները շատ կապված են իրենց բնույթով։ Ինչպես՝ ուտել-խմել, երգել-պարել, ավել-թափել, գրել-կարդալ, ասել-խոսել, եփել-թափել և այլն։

Գ) Որոշ բարդություններ արտահայտում են գործողության բազմակիություն։ Այդպիսի բարդությունների առաջին բաղադրիչը որևէ բայ է, երկրորդ բաղադրիչը նույն բայի կրկնավոր ձևն է⁴³։ Այսպես, օրինակ՝ գոռալ-գոռգոռալ, դողալ-դողդողալ, տաշել-տաշտաշել, չափել-չափչափել, խաբել-խաբխաբել, ծախել-ծախծախել, ճվալ-ճվճվալ և այլն։

Դ) Զուգադրական բայեր, որոնք արտահայտում են երևույթների աստիճանական զարգացում։ այդպիսի բարդությունների կազմի մեջ մտնող բաղադրիչներից երկրորդը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը հանդիսանում է առաջին բաղադրիչով արտահայտված գործողության հաջորդ էտապը։ Ինչպես՝ ծել-ծաղկել, ծնվել-մեծանալ, չափել-ձևել, վարել-ցանել, լցվել-թափվել, փնտրել-գտնել, սովորել-ավարտել և այլն։

Ե) Մի ջարք զուգադրական բայեր արտահայտում են գործողության վախճանականություն։ Սրանց առաջին բաղադրիչն արտահայտում է որևէ գործողություն, երկրորդ բաղադրիչը՝ այդ գործողության վախճանը⁴⁴։ Ոչ մեծ տարածում գտած այսպիսի բայական զուգադրությունների երկրորդ բաղադրիչում հանդես են

41 Հմմտ. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 192։

42 Հմմտ. Նույն տեղում, էջ 196։

43 Հմմտ. Նույն տեղում, էջ 196։

44 Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 193։

գալիս պրծնել, վերջացնել, ավարտել բայերը. ինչպես՝ ծախսել-վերջացնել, բերել-պրծնել, ուտել-պրծնել, խմել-վերջացնել, կար-լիալ-ավարտել, գրել-պրծնել և այլն:

Զ) Զուգադրական բայեր, որոնք արտահայտում են տեղափոխության և դրանց որոշակի ուղղվածության իմաստներ: Բայական այս զուգադրությունների երկրորդ բաղադրիչն արտահայտում է տեղափոխության գործողություն, իսկ առաջին բաղադրիչը՝ այնպիսի գործողություն, որն անցնում է տեղափոխվող առարկայի վրա: Այսպես, օրինակ՝ բռնել-բերել, բռնել-տանել, ծեծել-բերել, փախցնել-տանել և այլն:

Բացի զուգադրական բայերից, բայ-բայ կաղապարով են կազմվում նաև բայական կրկնավորները, որոնք լինում են բնաձայնական (թշթշալ, ֆլֆլթալ, ծվծվալ, սվսվալ, տզտզալ, նըվ-նըվալ, մկմկալ և այլն) և ոչ բնաձայնական. ինչպես՝ ֆաշֆշել, մարմրել, ծակծկել, ձգձգել, տաշտշել, ծալծլել, ծախծխել, խարխրել, թափթփել, ցոլցոլալ, ջոկջկել և այլն: Դրանք արտահայտում են բաղադրիչների նշանակած գործողության բազմակիություն, տևականություն, ուժգնություն:

Փաստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ բայ-բայ կաղապարով կազմված բարդ բառերը համալրում են բայական համակարգը և զգալի տեղ են գրավում ժամանակակից հայերենի բայական բառապաշարի մեջ, Դրանցով արտահայտվում են գործողության կամ եղելության կրկնություն, բազմապատիկություն, ուժգնություն, տևականություն, զարգացում, ուղղվածություն և այլ նշանակություններ:

Ինչպես երևում է ամբողջ վերոհիշյալից, համադասական հարաբերությամբ բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները կազմվում են գոյականների, ածականների, մակբայների, թվականների, բնաձայնությունների, ձայնարկությունների, բայերի ու դերանունների զուգադրությամբ. ընդ որում, հիշյալ բարդությունների կազմության մեջ ավելի հաճախագեղ են գոյականները, ածականները, մակբայները, բայերը:

Համադասական հարաբերությամբ բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները տարբեր կերպ են մասնակցում առանձին խոսքի մասերի հարստացմանը:

Բարդությունների այս տեսակով ամենից շատ կազմվում են մակբայներ: Այս տեսակետից մակբայներին զիջում են ածականները, գոյականները, բայերը, այնուհետև թվականները, իսկ դերանունները խիստ սահմանափակ թիվ են կազմում:

Համադասական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներ ունեցող բարդությունների կառուցվածքային և իմաստային ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանց բաղադրիչները սովորաբար նույն խոսքի մասն են ներկայացնում, որոնք հանդես են գալիս ուղիղ ձևերով. բաղադրիչների թեքված ձևերով կիրառությունները տիպական չեն նշված բարդ բառերի համար:

Օրինակներ՝ առևտուր, անցուղարձ, Խյուժի, ձյուն-ձմեռ, հավ ու ճիվ, գիշեր-ցերեկ և այլն:

Մյուս կողմից, շատ ավելի հեշտ է հիշյալ բարդությունների շարահյուսական փոխակերպներ տալը՝ բաղադրիչների ստորադասական հարաբերությամբ կապված բարդ բառերի համեմատությամբ:

Այսպես՝ լուսապայծառ բարդության շարահյուսական փոխակերպը կլինի լուսավոր և պայծառ, Խաբադալուկ→Խխուր և դալուկ, ճիսսֆանչ→ճիսնալի և սֆանչիլի, վայելչագեղ→վայելուչ և գեղեցիկ և այլն: Իսկ առևտուր, կեր ու խում, գիշեր-ցերեկ, գուգվել-գաբդարվել և նման այլ բառերի շարահյուսական փոխակերպները ինքնըստինքյան հասկանալի են, քանի որ դրանք ներկայացնում են բառակապակցություններ, որոնք մեկ բառի նշանակություն են ստացել:

Դրան հակառակ, ստորադաս բաղադրիչներով բարդ բառերի շարահյուսական փոխակերպներն արտահայտելն ավելի դժվար է (շատ դեպքերում դրանք երկակի են լինում). ինչպես՝ թռիչքուղի→Թռիչքի ուղի, Թռիչքային ուղի, գվարթաձայն→գվարթ ձայնով, գվարթ ձայն ունեցող, ինֆեարուլս→իրենից բխող, ինքն իրեն բխող, դրամարկդ→դրամի արկդ, դրամի համար նախատեսված արկդ և այլն:

ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐՈՎ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ստորադաս բաղադրիչներով բարդությունները զգալի տեղ են գրավում հայերենի բառապաշարում: Դրանցում առաջին բաղադրիչը լրացնում է երկրորդի իմաստը: Ընդ որում, գերադաս բաղադրիչը կարող է լինել անվանական կամ բայական: Առաջին դեպքում բարդության բաղադրիչների կազմությունը հիշեցնում է անվանական բառակապակցություն՝ կախյալ որոշիչ, հատկացուցիչ բաղադրիչներով, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բայական բառակապակցություն, ուր կախյալ բաղադրիչները խնդիրներն ու պարա-

գանհերն են, Ստորագաս բաղադրիչներով բարդութիւնների գերադաս և կախյալ բաղադրիչների միջև կարող են լինել գրեթե այն բոլոր հարաբերութիւնները, որ կան բառակապակցութիւնների բաղադրիչների միջև:

Անվաճական գերադաս բաղադրիչներով բարդ բառեր

Այս բարդութիւնների մեջ գերադաս բաղադրիչներն արտահայտվում են գոյականով, իսկ ստորագասները՝ տարբեր խոսքի մասերով: Այժմ տեսնենք թե ինչպիսի ենթատեսակներ ունեն անվանական գերադաս բաղադրիչներով բարդ բառերը

Որոշիչ-որոշյալի փոխնադասարկութեամբ բաղադրիչներով բարդ բառերը ժամանակակից ճայեքնում

Անվանական գերադաս բաղադրիչներով բարդութիւնների մեջ զգալի տեղ են գրավում որոշիչ որոշյալի⁴⁵ շարահյուսական հարաբերութեամբ բաղադրիչներ ունեցող բարդ բառերը

Այս տիպի բարդութիւնների վերջին հզրը սովորաբար գոյական է, իսկ առաջին բաղադրիչը կարող է արտահայտված լինել գոյականով, ածականով, թվականով, դերանունով, դերբայով, որոնք լրացնելով երկրորդ բաղադրիչին, արտահայտում են վերջինիս ցույց տված առարկայի այս կամ այն հատկանիշը

Բաղադրիչների որոշիչ-որոշյալի հարաբերութիւնն ունեցող բարդութիւնների որոշվող (երկրորդ) բաղադրիչը իմաստային տեսակետից գերադաս է առաջին բաղադրիչի նկատմամբ և ցույց է տալիս հասկացութիւնների այն շրջանակը, որին պատկանում են ամբողջ բարդութեամբ արտահայտված ավելի նեղ ժամալով հասկացութիւնները: Այլ կերպ ասած, բարդութեան հիմնական բաղադրիչը հաճախ ունենում է լայն, ընդհանրացնող իմաստ՝ արտահայտելով ավելի լայն հասկացութիւն, քան ամբողջ բարդ բառի արտահայտած հասկացութիւնն է: Որոշող հասկացութիւնն էլ (բարդութեան առաջին բաղադրիչը) կարող է ունենալ ընդհանուր, վերացական նշանակութիւն, բայց այդ ընդհանրութիւնը

⁴⁵ Շարահյուսական մակարդակի տերմինները հասկանալ պայմանականորեն, քանի որ զործ ունենք ոչ թե լիարժեք բառակապակցութիւնների, այլ՝ բարդութեան բաղադրիչների հետ:

կրում է այլ բնույթ, այնքան, որքան այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե շատերի համար ընդհանուր հատկանիշի հասկացությանը, այլ այն հատկանիշին, որը կարող է որևէ տեսակետից բնորոշել հասկացությունների մի ամբողջ շարք, կոնկրետացնելով վերջիններիս իմաստը և նեղացնելով դրանց ծավալային ընդգրկումը: Այսպես, ճաշասենյակ բարդության երկրորդ բաղադրիչը ցույց է տալիս, որ տվյալ առարկան, որն արտահայտված է բարդությանմբ, պատկանում է սենյակների դասին, իսկ առաջին բաղադրիչը նշում է տվյալ սենյակի՝ ճաշելու համար նախատեսված լինելը:

Հիշյալ բարդությունների ձևաբանական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս որոշիչ+որոշյալ ընդհանուր կաղապարի մեջ առանձնացնել մի քանի մասնակաղապարներ⁴⁶, որոնցից են.

ա) Գոյական+գոյական կաղապար, որով կազմված բարդություններում գոյականով արտահայտված առաջին բաղադրիչը կատարում է որոշիչի պաշտոն և ցույց է տալիս որոշյալի որևէ հատկանիշը: Այսպես, օրինակ՝ ցախավել, արծաթավառս, լուսաստղ, երկաթուղի, կինոնկար, փառափ, փառսիրտ, տուն-քանդառան, գայլխոտ և այլն: Գոյական որոշիչ ունեն նաև մի շարք բարդություններ, որոնք բառապատճենումներ են, իսկ առանձին դեպքերում նաև փոխառություններ, ինչպես՝ ցուցանանդես-վաճառք, ֆիլմ-օպերա, բժիշկ-թերապևտ, կինոթատրոն, վագոն-ռեստորան և այլն:

Գոյականով արտահայտված որոշող բաղադրիչ ունեցող բարդություններն իրենց քանակով խիստ զիջում են ածականով արտահայտված որոշիչներ ունեցող բարդություններին:

բ) Շատ տարածված են ածական+գոյական բաղադրությանմբ բարդությունները, որոնց բաղադրիչները նույնպես նախորդների նման կապված են որոշիչ-որոշյալ հարաբերությամբ: Ընդ որում, նրանցից առաջինն արտահայտում է առարկայի որևէ հատկանիշ, իսկ երկրորդը՝ առարկա կամ առարկայացված հասկացություն, որն ունի առաջին բաղադրիչով արտահայտված հատկանիշը: Այսպես, օրինակ՝ գանգրաճեղ, խստադեմ, բարեխիղճ, լայնաթիկունք, բարեձև, բթամիտ, սրամիտ և այլն:

Ածական որոշիչ ունեցող բարդություններում հնարավոր է, որ նույն բառը որպես որոշիչ հանդես գա մի շարք բարդություննե-

⁴⁶ Գ. Զաքարյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 115:

րում, ինչպես՝ սեահեր, սեամորուք, սեապոչ, սեազգեստ, սեահոզ, սեամորթ, սեասիրտ և այլն:

Այս երևույթը բացատրվում է ածականի լայն իմաստային ընդգրկմամբ, որը հնարավոր է դարձնում միևնույն ածականի զուգորդումը տարբեր գոյականների հետ, իսկ այդ նշանակում է, որ միևնույն ածականի արտահայտած հատկանիշը կարող են ունենալ տարբեր առարկաներ: Այսպես՝ եւուք կարող է լինել դեմքը (ներբաղեմ), կազմվածքը (ներբակազմ), իրանը (ներբիրան) և այլն:

Մյուս կողմից, նույն բաղադրիչի տարբեր բարդութուններում հանդես գալը վկայում է այն մասին, որ տարբեր հասկացութուններ ունեն ընդհանուր հատկանիշներ: Որքան շատ է միևնույն բառը հանդես գալիս որպես որոշիչ, այնքան լայն է այն հասկացութունների շրջանակը, որ բնորոշվում են նույն հատկանիշով:

Հնարավոր է նաև, որ միևնույն որոշյալը լինի բարդության հիմնական բաղադրիչ տարբեր բարդ բառերում և բնորոշվի տարբեր որոշիչներով. ինչպես, օրինակ՝ եւալ բառով կազմվում են մի շարք բարդութուններ (տիեզերաեւալ, սուզաեւալ, մոտորաեւալ, օդաեւալ, շոգեեւալ և այլն), սեւյակ բառով (եւջասեւյակ, եյուրասեւյակ, եւշասեւյակ և այլն):

Այս և նախորդ դեպքը վկայում են որոշիչ+որոշյալ կաղապարի լրացուցիչ բառակազմական հնարավորութունների մասին և ավելի ճկուն են դարձնում բառաբարդման տեխնիկան:

գ) Բարդության գոյականով արտահայտված բաղադրիչի որոշիչը կարող է լինել թվական և արտահայտել երկրորդ բազադրիչով նշանակած առարկաների, երևույթների քանակը. ինչպես՝ միամիտ, միադեմ, երկսեռ, երկանիշ, եռաճաւոռ, հնգաթև, հնգամառտ, վեցնիստ և այլն:

դ) Որոշիչ—որոշյալ շարահյուսական հարաբերությամբ են կազմված նաև դերանուն+գոյական կաղապարով կազմված մի շարք բարդութունների բաղադրիչները, որոնցից դերանունով արտահայտված բաղադրիչը (երբ այն ցուցական դերանուն է) կարող է մատնացույց անել երկրորդ բաղադրիչով նշանակված առարկաները, երևույթները, ինչպես, օրինակ՝ այդօրինակ, այդժամ, այդկերպ, այսօր, այդտեղ և այլն: Իսկ երբ բարդության որոշիչ բաղադրիչները անորոշ ու հարաբերական դերանուններ են, ապա այդ դեպքում առարկաների և որպես այդպիսին մտածված երևույթների հատկանիշները ցույց են տրո-

վում անորոշ կերպով. ինչպես՝ այլադեմ, այլաձև, այլասեռ, ինչ-
կերպ, որտեղ, որչափ և այլն

Ե) Արդի հայերենում կենսունակ են նաև ռայահիմք + գոյա-
կան և դերբայ + գոյական՝ կառուցվածքն ունեցող բարդություննե-
րը (ննջասենյակ, վառելափայտ, գրատախտակ, խաղահրապա-
րակ, խաղադաշտ, մարզասահ, սալաճատակ, ծխախոտ և այլն):
Նման բարդություններում մենք գործ ունենք տարբեր բայահիմքե-
րի և անորոշ դերբայի սեռական հոլովի իմաստների հետ, որոնք
բաղադրության մեջ ամենատարբեր կողմերից բնութագրում են
բազմազան առարկաներ:

Ինչպես երևում է վերևում շարադրվածից, որոշիչ + որոշյալ
ընդհանուր կաղապարով կազմված բարդությունների մեջ զգալի
թիվ են կազմում ածական + դոյական կաղապարով կազմված
բարդ բառերը: Դա բացատրվում է գոյականի հետ ածականի շատ
ակտիվ զուգորդելիությանը:

Որոշիչ + որոշյալ կաղապարով կազմվում են.

ա) Նոր գոյականների՝ վերնագգեստ, վերնաշապիկ, վրան-
թիկնոց, տուն-թանգարան, հնգամյակ, հնգամարտ և այլն:

բ) Ածականների, ինչպես՝ բնիշաքև, գեղաժպիտ, լայնեզր,
դառնաճամ, կարմրատուտիկ, ռսկեվարս, փափուրտ, շափամիտ,
բարեսիրտ և այլն:

գ) Դերանունների՝ այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, այսչափ, այդ-
չափ, այնչափ և այլն:

Որոշիչ + որոշյալ բառակազմական կաղապարն ունի ընդհա-
նուր իմաստային նշանակություն. դա այն է, որ ուսումնասիրվող
կաղապարով կազմված բարդություններում առաջին բաղադրիչը
կոնկրետացնում է երկրորդ բաղադրիչի արտահայտած իմաստը,
որն ավելի լայն է, քան առաջին բաղադրիչինը: Որոշիչը բնութա-
գրում է որոշյալին այս կամ այն (ներքին հատկանիշի, արտաքին
հատկանիշի) տեսակետից: Նման բարդություններում առաջին բա-
ղադրիչը ցույց է տալիս, թե ինչ տեսակետից է դիտվում, առանձ-
նացվում տվյալ առարկան, երևույթը, որի հետևանքով բարդ
բառն ստանում է նոր իմաստային երանգավորում, քան ունեն
ներա բաղադրիչները, և արտահայտում է այլ հասկացություն:
Հիմնականում որոշիչ-որոշյալ շարահյուսական փոխհարաբերու-
թյամբ բաղադրիչներով բարդություններն արտահայտում են
հատկանիշներ և այդ հատկանիշները կրող առարկաներ՝ լայնա-

թիկունք, սևագգեստ, կասյուտաշյա, միակն, երկսեռ, վերնատուն, վերնագգեստ և այլն:

Որոշիչ-որոշյալ կապակցությամբ բաղադրիչներ ունեցող բարդությունների մեջ առաջին բաղադրիչը մի ընդհանուր իմաստային դաշտ է ներկայացնում, որը կարելի է անվանել հատկանիշի դաշտ: Հնարավոր է առաջին բաղադրիչը ներկայացնել ավելի նեղ ընդգրկում ունեցող իմաստային դաշտերով, որոնք կարող են ցույց տալ հատկանիշների տարատեսակներ: Ընդ որում, որոշիչ-որոշյալ շարահյուսական հարաբերությամբ բաղադրիչներ ունեցող բարդության կազմիչները տարբեր կերպ են կապվում իմաստային դաշտերի հետ, և բոլոր բարդությունները չէ, որ կարող են ունենալ իմաստային դաշտերի հեշտությամբ բաժանվող բաղադրիչներ: Իմաստային դաշտերի հեշտությամբ բաժանվող խմբերի մեջ կան մի շարք օրինաչափություններ: Այսպես, ուսումնասիրվող կաղապարի մեջ ընդգրկվող բարդությունների առաջին բաղադրիչները կարող են բնութագրել առարկան արտաքին հատկանիշների տեսակետից: Դրանք կարող են պատկանել՝

ա) գույների դաշտին և բնութագրել իրենց գերադաս անդամը ներկայացնող առարկան գույնի տեսակետից. ինչպես՝ կարմրաթև, դարչնագույն, հեմալակուրծք, դեղնավարս, դեղնամորթ, կասյուտաշյա, կարմրամոդ և այլն:

բ) Ծավալի դաշտին և արտահայտել առարկայի կամ երևույթի ծավալային հատկանիշներ. ինչպես, օրինակ՝ լայնաթիկունք, մեծամարմին, մեծամիտ, լայնեզր, քարծրավանդակ, քարծրահարկ, նաստամարմին, փոքրամարմին, վիթխարածավալ և այլն:

գ) Բնութագրել առարկան կամ երևույթը արտաքին ալլեայլ հատկանիշների տեսակետից. ինչպես, օրինակ՝ սիրունադեմ, սիրունատես, գեղեցկադեմ, գանգրահեռ, գեղաժպիտ, գեղատեսիլ, սրածայր, ծուրաչք և այլն:

Բարդ բառերի կազմի մեջ մտնող մի շարք որոշիչներ կարող են ցույց տալ առարկաների ներքին հատկանիշներ. ինչպես՝ քարեսիրտ, քարեհոգի, քարեհամբույր, ազնվահոգի, ազնվասիրտ, չարամիտ, տախտիտ, սպառնալուծ և այլն:

Մանրություն—Բարի բառը կարող է ունենալ որոշ բարդություններում նաև լավ իմաստը, որտեղ այն պահպանել է իր հին նշանակությունը, ինչպես՝ քարեձև, քարեհնչուն, քարեծալիտ, քարետես:

Առարկաների ներքին հատկանիշներ ցույց տվող բաղադրիչներ ունեցող բարդությունների մի այլ խմբի մեջ առաջին բա-

ղաղրիչը կարող է պատկանել համի իմաստային դաշտին և ցույց տալ որոշվող առարկայի ինչպիսի համ ունենալը: Այսպես, օրինակ՝ անուշահամ, ֆաղցրահամ, թթվահամ, դառնակաթիլ, դառնակորիզ, թթվասեր և այլն:

Բարդության մի շարք որոշիչ բաղադրիչներ կարող են մըտնել քանակ ցույց տվող իմաստային դաշտի մեջ. բարդության հիշյալ բաղադրիչը կարող է արտահայտել առարկայի քանակական հատկանիշ, ինչպես՝ հնգաթե, հնգամյակ, եռանկյուն, վեցնիստ, երկկողմ, յոթնամյակ, հնգամարտ և այլն:

Ուրիշ որոշիչներ բնութագրում են առարկան գտնվելու տեղի տեսակետից՝ վերնաշաղկիկ, վերնահարկ, ներքնաշաղկիկ, ներքնահարկ, մեջտեղ, բարձրավանդակ, բարձրահոն, վերնաշերտ և այլն:

Եթե խոսելու լինենք որոշիչ+որոշյալ կաղապարով կազմված բարդությունների իմաստային առանձնահատկությունների մասին, ապա պետք է նշել, որ դրանք կարող են ունենալ բազմապիսի նշանակություններ, որոնք ընդհանուր կերպով կարելի է ներկայացնել այսպես.

1. Առարկաներ նշանակող բարդություններ:

2. Առարկաների հատկանիշներ նշանակող բարդություններ:

Առարկաներ ցույց տվող բարդություններն իրենց հերթին կարող են ունենալ հետևյալ ենթատեսակները.

ա) Թանձրացական հասկացություններ արտահայտող բարդություններ՝ գայլխոտ, տուն-քանգաբան, վառելափայտ, հյուրասենյակ, վերնագգեստ, թոխչուլի, կինոնկար, գաղթօջախ, թթվասեր և այլն:

բ) Վերացական հասկացություններ արտահայտող բարդություններ. ինչպես, օրինակ՝ հնգամյակ, կիսամյակ, եռամսյակ, հնգամարտ, բոցգամարտ, հեծանվավագ և այլն:

Առարկաների հատկանիշներ ցույց տվող բարդություններն արտահայտում են.

ա) Առարկաների ձևային հատկանիշներ՝ ծուրքաք, սրածայր, լայնաթիկունք, հաստաքազուկ, գնդաձև և այլն:

բ) Դուռնային և համի հատկանիշներ. ինչպես՝ սեամուրք, արյունագույն, կարմրաթե, ֆաղցրամարտ, անուշահամ, մեղրահամ, դառնակորիզ, թթվահամ և այլն:

դ) Մարդկանց մտավոր-բարոյական հատկանիշներ. ինչպես՝ ֆարսիրա, սրամիտ, ֆաղցրալեզու, բթամիտ, բացսիրտ, մեծամեծ, մեծամիտ, փոքրոգի և այլն:

ե) Քանակական հատկանիշ. ինչպես, օրինակ՝ ճնգաթև, երկանդամ, վեցնիստ, եռանկյուն, եռանատուր և այլն:

զ) Հատկանիշ՝ տարածական ու ժամանակային հարաբերություն. ինչպես՝ այստեղ, այնտեղ, այդտեղ, նույնտեղ, այսօր և այլն:

է) Բարդությունն արտահայտում է հատկանիշ անորոշ կերպով. ինչպես, օրինակ՝ այլաձև, այլակերպ, այլադեմ, այլասեռ, այլազգի, այլացեղ և այլն:

Որոշիչ-որոշյալ շարահյուսական փոխհարաբերություն մաղադրիչներով բարդությունները կարող են ունենալ իրենց շարահյուսական փոխակերպները, որոնք շատ հաճախ արտահայտվում են բարդ ածանցավոր ու նկարագրական ձևերով: Այսպես, օրինակ՝ ծխախոտ→ծխելու խոտ, բարեսիրտ→բարի սրտով, բարի սիրտ ունեցող, ճնգաթև←հինգ թևեր ունեցող, եռանկյուն←երեք անկյուն ունեցող, երեք անկյունանի, ձյունազագաթ→ձյունապատ գագաթ ունեցող և այլն:

Պետք է նշել, որ բարդ բառերի ու նրանց համապատասխան բառակապակցությունների (եթե դրանք կան) իմաստային մերձավորությունը բացահայտելիս չկա մի որևէ օբյեկտիվ չափանիշ: Այդ իսկ պատճառով նման դեպքերում միշտ դիմում ենք ինտուիցիային, ըստ որում, բարդ բառերի շարահյուսական փոխակերպները կարող են լինել մեկից մվելի:

Բերենք օրինակներ.

Սակավաջուր→սակավ շուր ունեցող, սակավ ջրով, էժանագին→էժան գնով, էժան գին ունեցող, նրբակազմ→նուրբ կազմով (կազմվածքով), նուրբ կազմվածք ունեցող, դառնաճամ→դառը համ ունեցող և այլն: Իսկ մեծամիտ, դառնաժպիտ, ֆաղցրալեզու, առատաձեռն, առատասիրտ, պաղարյուն, տափարյուն, բարձրափիթ և այլ բարդությունների դեպքում մենք բարդ բառի իմաստը արտահայտած չենք լինի, եթե բավարարվենք նրանց շարահյուսական ուղղակի փոխակերպներով: Ինչպես՝ պաղարյուն→պաղ արյուն ունեցող, պաղ արյունով, տափարյուն→տաք արյուն ունեցող, տաք արյունով, մեծամիտ→մեծ մտքով, բարձրափիթ→բարձր քթով և այլն:

Այս բարդությունների մեջ կատարվել են բաղադրիչների իմաստային փոփոխություններ, այդ իսկ պատճառով հիշյալ բարդ բառերի իմաստները ճիշտ արտահայտելու համար անհրաժեշտ է տալ յուրաքանչյուրի համար լրացուցիչ բացատրություններ:

Այսպես՝ բարձրափիթ բառի իմաստն է քիթը բարձր, գոռոզ,

հպարտ, մեծամիտ: Առատաձեռն—առատորեն բաշխող, տվող, լիաձեռն (ԺՀԼԲԲ): Առատասիրտ—սրտաբաց, առատաձեռն. (ն. տ.): Բարեխիղճ—պարտաճանաչ, ճշտապահ (ն. տ.):

Նման փաստերի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն եզրակացության, թե միշտ չէ, որ բարդ բառին զուգահեռ կարելի է օգտագործել համապատասխան բառակապակցությունը: Ի դեպ պետք է նշել, որ հաճախ զուգահեռ լինում են բարդ բառը և բառակապակցությունը, բայց հաճախ նախընտրվում է բարդությունը՝ ոճական նպատակներով, ինչպես նաև տնտեսման սկզբունքի պահանջով, որը գործում է լեզվում:

Իմաստափոխված բարդությունների մեջ զգալի տեղ են գրավում մարդկանց, կենդանիներ, բույսեր անվանող բարդությունները: Ընդ որում, այդ անվանումները արվում են նրանց այս կամ այն հատկանիշի (հագուստի, բնավորության, մարմնի որևէ մասի, գույնի և այլնի) հիման վրա և ունենում են որոշակի սուբյեկտիվ երանգավորում: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ բացբերան, ծուռոտ, ծուռթաթ, կաբմատառիկ, երկարականջ, սևապուշ, կաբմափոռիկ, ճեմակակուրծք, կաբատառիկ, մկատապուշ, երկարագի և այլն: Սրանք հատկապես օգտագործվում են խոսակցական լեզվում և ունեն ոճական նշանակություն:

Վերաիմաստավորված բարդությունները արտահայտչական միջոց են նաև գեղարվեստական խոսքում:

Մեր գրական լեզվում որոշիչ+որոշյալ կաղապարով կազմըված բարդ բառերի ոճական կիրառությունները հավաստելու նպատակով հիշատակենք բնագրային մի քանի օրինակներ:

Բայց այն ձորում, ամեն տարի, ամեն գարուն բացվելուն,
երկու ծաղիկ են հայտնվում՝ երկու կակաչ տխրանում՝ (ՀՇ):

Այն օրվանից ախարհ եկան կակաչները սրտասե... (ՀՇ):

Ձյունաթափիչ թաց աչքերից աղբյուրներ է հանում նա... (ՀՇ):

Ու վեր ելավ Սիամանթոն իր հոտի հետ դառնաձայն... (ՀՇ):

Բայց այս գարուն Զարեհ բեկն է Մովսեսի մի լանջին
Իր յոթնածուխ յուրտը զարկել ինչպես իր սև յափուռջին (ՀՇ):

Արագածի, Արարատի հայացքի դեմ սգավոր,
Սև տուֆակերտ մի պալատի տրամաճանդես դահլիճում,
Պառկած էր նա... (ՊՍ):

Ա՛խ, վարդապետ, գութ է հայցում

Տխրադալուկ ամբողջ մի ազգ

Քո սեփական սուրբ բերանով.

— Տեր, ողորմեա... (ՊՍ):

Որոշիչ+որոշյալ կաղապարով բարդությունների մեջ կարող է իմաստափոխվել.

ա) Առաջին բաղադրիչը. ինչպես՝ ֆաղցրալեզու, դառնածը-սլիտ, տխրանուն, ձյունաքարթիչ, դառնածայն, պաղբոց, ւրտմա-նանդես, սեփական և այլն:

բ) Երկրորդ բաղադրիչը, որը ավելի քիչ է հանդիպում. ինչ-պես՝ յոթնածուխ, գաղթօջախ և այլն:

գ) Ամբողջ բարդությունը, ինչպես՝ պարզեհես, բացնակատ, երկարականգ, բացքերան, ծակաչի, պաղարյուն, տափարյուն և այլն:

Քուրդ այն դեպքերում, երբ գործ ունենք որոշիչ-որոշյալ կա-պակցությամբ բաղադրիչներով բարդությունների հետ, միշտ ի-մաստային ծանրաբեռնվածությունն ընկնում է որոշվող բաղադ-րիչի վրա, իսկ որոշող բաղադրիչը սահմանափակվում է որոշվող բառի հատկանիշը ցույց տալով:

Ինչպես կարելի է համոզվել բերված փաստերի վերլուծու-թյունից, որոշիչ-որոշյալի շարահյուսական հարաբերությամբ բա-ղադրիչներ ունեցող բարդությունների մեջ որոշիչները կատարում են նույն դերը, ինչ որ սովորական բառակապակցություններում: Դրանք ցույց են տալիս որոշյալի (որը սովորաբար որևէ գոյա-կան է լինում՝ կոնկրետ կամ վերացական իմաստով) այս կամ այն հատկանիշը:

Որոշիչ+որոշյալ կաղապարով կազմված բարդ բառերը կենսունակ են ժամանակակից հայերենում, նրանցով կազմվել և կազմվում են բազմաթիվ բարդություններ, որոնք հանդես են դա-լիս գոյականների, ածականների, դերանունների համակարգում և հարստացնում են հայերենի բառապաշարը:

• Հատկացուցիչ—հատկացյալ կաղապարով բարդ բառեր

Ժամանակակից հայերենում կենսունակ են նաև հատկացու-ցիչ-հատկացյալ շարահյուսական փոխհարաբերությամբ բաղադ-րիչներ ունեցող բարդ բառերը: Ստորադաս բաղադրիչներով այս բարդություններում իմաստային միջուկը դարձյալ երկրորդ ան-

դամն է՝ հատկացյալը, որը սովորաբար արտահայտվում է գոյականով, իսկ բարդության առաջին բաղադրիչը՝ հատկացուցիչը, ցույց է տալիս գոյականով արտահայտված հատկացյալի վերաբերումը, պատկանելությունը մի այլ առարկայի, որը ներկայացնում է հատկացուցիչը: Այսպես, օրինակ՝ առյուծաբաշ, սաբալանջ, սառցաբեկոր, քեատակ և այլն: Այս կաղապարով կաղմըված բարդություններն իրենց արդյունավետությամբ զիջում են որոշիչ+որոշյալ կաղապարով կազմված բարդություններին, ուստի և ավելի պակաս թվով իմաստային խմբեր են պարունակում: Հստ առաջին բաղադրիչի արտահայտած իմաստի, հատկացուցիչ+հատկացյալ կաղապարով կազմված բարդությունները կաբելի է մոտավորապես խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա) Շատ բարդություններում առաջին բաղադրիչներն իրենց արտահայտած իմաստով մտնում են բույսերի անունների դաշտի մեջ: Նման բարդությունների երկրորդ բաղադրիչներն արտահայտում են որևէ առարկա կամ որպես այդպիսին դիտված հասկացություն, որը վերաբերում է բուսական աշխարհի այս կամ այն տեսակին: Ինչպես, օրինակ՝ դոմակորիգ, վառդաթերթ, ծաղկաթերթիկ, ծաղկափռի, ծառաբուն, նաբնջանյութ և այլն: Այս դեպքում գոյականների բաղադրությամբ կազմվում են նոր գոյականներ, որոնք անվանում են բույսերի զանազան բաղադրուցիչ մասեր:

Բ) Հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական հարաբերությամբ բաղադրիչներով կազմվում են նաև մի շարք բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչները կենդանիների անուններ են, իսկ երկրորդ բաղադրիչները, ինչպես և ամբողջ բարդությունը, մատնանշում են այդ կենդանիներին վերաբերող զանազան առարկաներ ու երևույթներ: Ինչպես, օրինակ՝ աղվեսաձագ, առյուծակորյուն, աղվեսագի, աղավնատուն, ագռավաձագ, ագռավաբաժին, ագռավակտուց և այլն:

Փոխաբերական իմաստով գործածվելիս, ամբողջ բարդությունը կարող է արտահայտել տվյալ կենդանուն բնորոշող տարբեր առանձնահատկություններ, որոնք վերագրվում են նաև ուրիշ առարկաների, անձերի: Ինչպես՝ առյուծասիրտ, աղավնասիրտ, աղվեսաբուն, կաբապնավիգ, աղավնակերպ, ագռավակերպ, ագռավաբաժին և այլն:

Գ) Մի շարք բարդությունների առաջին բաղադրիչներն անվանում են մարդու և կենդանիների մարմնի մասեր, իսկ երկրորդ

բաղադրիչները՝ դրանց հետ կապված զանազան հասկացություններ, ինչպես, օրինակ՝ սրտամկան, ատամնացավ, ոսկրածուծ, ոտնաթափ, գլխացավ, ակնախոռոչ, ականջականգ և այլն:

Նման բարդ բառերը նշանակում են մարդկանց և կենդանիների տարբեր օրգանները և նրանց հետ կապված երևույթներ ու հասկացություններ:

Դ) Հատկացուցիչ + հատկացյալ կաղապարով կազմված բարդությունների առանձին բաղադրիչները կարող են արտահայտել բազմազան առարկաներ ու նրանց մասերը, ինչպես նաև բնության երևույթներ: Այս դեպքում ամբողջ բարդությունն արտահայտում է ամբողջի ու մասի հարաբերություն: Այսպես, օրինակ՝ ֆարաբեկուր, հոդակտուր, կավակոշտ, կավաշերտ, ածխակտուր, բրնձգափռի, ձյունաշերտ, կարկտահատիկ, ձյունափաթիլ և այլն:

Ամբողջի և մասի հարաբերությունն արտահայտող այլ բարդությունների առաջին բաղադրիչը կարող է նշանակել զանազան սննդամթերքներ. ինչպես՝ պանրակտուր, մսակտուր, ալրափռի, բրնձափռի, գարեհատիկ, բրնձահատիկ և այլն:

Ե) Բարդ բառերի մի այլ խմբում, ինչպես ամբողջ բարդությունը, այնպես էլ դրանց բաղադրիչներն արտահայտում են զանազան ազգակցական հարաբերություններ. ինչպես՝ հորեղբայր, հորափայր, մորափայր, սանահեռ, եղբորորդի, հարսնափայր, հարսնեղբայր, քեռայր, քեռեկի՛ն և այլն: Վերջին երկու բարդություններում սեռական հոլովածները հնացած են, և դրանց շարահյուսական նշանակությունները համեմատաբար մթազնած են:

Ձ) Մի շարք բարդությունների առաջին բաղադրիչները նշանակում են.

1) Երկնային մարմիններ, իսկ երկրորդ բաղադրիչները և ամբողջ կառուցվածքն արտահայտում են երկնային մարմինների տարբեր վիճակներ, փուլեր և դրանց հետ կապված հասկացություններ: Ինչպես՝ լուսնեղջյուր, արևապսակ, լուսնապսակ, երկնակամա՛ր, արևաշող, աստղաբույլ և այլն:

2) Անկենդան բնության տարրեր հատվածներ. ինչպես՝ ծովեզր, ծովափ, գետաբերան, գետահովիտ, սարալանջ, լեռնալանջ, լեռնագագաթ և այլն: Նույն իմաստն են արտահայտում նաև նշված կառուցվածքն ունեցող բարդ բառերը: Իսկ երկրորդ բաղադրիչները մեծ մասամբ ունեն տարածական նշանակություն:

Է) Բարդ բառերի մի այլ խմբի մեջ առաջին բաղադրիչները ներկայացնում են զրեհական պիտույքներ, իսկ ամբողջ բաղադրությունը նույնպես կարող է ունենալ առաջին բաղադրիչի իմաս-

տը կամ կարող է նշանակել այն առարկան, որին վերաբերում է կամ որն իր մեջ է պարունակում առաջին բաղադրիչով նշված առարկան: Իմաստային առումով երկրորդ բաղադրիչը մոտենում է ամբողջ բաղադրության արտահայտած իմաստին: Օրինակներ՝ քանաքանակ, գրչածայր, թղթապանակ, գրչակոթ, ծայրապանակ և այլն:

Հատկացուցիչ+հատկացյալ կաղապարով բարդություններն իրենց իմաստով երբեմն մոտենում են որոշիչ+որոշյալ կազմության բարդություններին, ինչպես՝ առյուծասիրտ, անձրևաջուր, գետահովիտ, ռսկեգույն, երկնակամար և այլն: Սակայն դրանց շարահյուսական փոխակերպները ցույց են տալիս, որ այդպիսի բարդությունների առաջին բաղադրիչների արտահայտած իմաստում ավելի գերակշռում է պատկանելության, վերաբերության հարաբերությունը, քան թե առարկայի որևէ հատկանիշ արտահայտելը: Այսպես, օրինակ՝ ծովագր→ծովի եզր, ականջախնեցի→ականջի խնցի, մաքաբուր→մոր քույր, ազնավանուտ→ազնավի ճուտ, ծաղկաբերքիկ→ծաղկի թերթիկ, արքայադուռ→արքայի որդի և այլն:

Նման բարդ բառերի շարահյուսական ուղղակի փոխակերպները հնարավորություն են տալիս նկատելու, որ նշված և նման այլ բարդությունների բաղադրիչները տարբեր իմաստային նշանակություն ունեցող գոյականներ են, որոնք գտնվում են հատկացուցիչ-հատկացյալ փոխհարաբերության մեջ՝ մի դեպքում ցույց տալով պատկանելություն (ազնավանճուտ, արքայադուռ, աղվեսագի և այլն), մյուս դեպքում՝ վերաբերում (ականջաքամ, ծաղկաբույր, ակնախոռոչ և այլն): Այս կաղապարով, գոյականների բաղադրության, կազմվում են նոր գոյականներ՝ վերևում նշված իմաստներով: Սակայն, ինչպես նախորդ դեպքերում, այնպես էլ այս դեպքում, կան այնպիսի բարդություններ, որոնց ուղղակի փոխակերպները միայն բավական չեն բարդության իմաստն արտահայտելու համար: Բերենք մի քանի օրինակներ.

Աղվեսախաղող բարդության ուղղակի փոխակերպն է աղվեսի խաղող, սակայն այդ բառը նշանակում է Շուշանագզինների ընտանիքին պատկանող ցածր, թունավոր բույս» (ԺՀԼԲԲ):

Աղվեսաբուն — 1. Աղվեսի քուն: 2. Սուտ քուն (ն. տ.):

Առյուծակաթ—1. Առյուծի կաթ: 2. Առյուծի կաթով սնված, քաջ, անվեհեր: 3. Հերոսի, դյուցազնի կաթ (ն. տ.):

Առյուծակորյուն—1. Առյուծի կորյուն՝ ձագ: 2. Քաջի, դյու-
ցազնի զավակ:

Առյուծամայր—1. Առյուծի մայր, մայր առյուծ: 2. Դյուցազն
ծնող մայր (ն. տ.):

Այս և նման բաղմաթիվ օրինակները ցույց են տալիս, որ
բարդ բառերը կարող են ձեռք բերել փոխաբերական իմաստներ
և այդպիսի դեպքերում բարդության իմաստը բացահայտելու հա-
մար անհրաժեշտ է տալ լրացուցիչ բացատրություններ, քանի որ
ամբողջ բարդության իմաստը չի ստացվում բաղադրիչների ի-
մաստալին ուղղակի փոխհարաբերությունից:

Բացահայտիչ-բացահայտյալ շարահյուսական կապակցու-
թյամբ բաղադրիչներով բարդ բառեր ժամանակակից հայերենում
չկան: Պատճառն այն է, որ բացահայտիչը տրոհվող լրացում է և
մեծ մասամբ արտահայտվում է բառակապակցություններով՝ լրա-
ցուցիչ կերպով մեկնաբանելով բացահայտյալի իմաստը: Նման
հանգամանքը դժվարացնում է բացահայտիչ-բացահայտյալ հա-
րաբերությամբ կապակցությունները մեկ բառի մեջ միավորելը,
ուստի հասկանալի է նշված փոխհարաբերություն ունեցող բա-
ղադրիչներով բարդ բառերի բացակայության պատճառը:

Բայական գերադաս բաղադրիչներով բարդ բառեր

Մինչև հիմա մեր ուսումնասիրության առարկան եղել է նա-
խադասության գոյականով արտահայտված անդամի լրացումնե-
րին բնորոշող շարահյուսական կապերով բաղադրիչներ ունեցող
բարդ բառերի իմաստալին վերլուծությունը: Այժմ տեսնենք, թե
ինչպիսի իմաստալին առանձնահատկություններ ունեն բայա-
կան գերադաս բաղադրիչ ունեցող բարդ բառերը: Նման բարդու-
թյունների մեջ բայով արտահայտված գերադաս անդամը ամենա-
տարբեր փոխհարաբերությունների մեջ է մտնում իրեն լրացնող
բաղադրիչի հետ: Վերջինս մեծ մասամբ արտահայտված է լինում
գոյականով, մակբայով, դերանունով: Ժամանակակից հայերե-
նում շատ տարածված են գոյական+բայ կաղապարով կազմված
բարդ բառերը, որոնցում գոյականը կարող է կատարել կրող
խնդրի, կողմնակի ենթակայի, հանգման, մատուցման խնդրի,
անջատման անուղղակի խնդրի, տեղի պարագայի պաշտոններ:
Բարդության կազմում հանդես եկող բայական անդամը իրեն
ստորադասվող բաղադրիչի նկատմամբ ունենում է այնպիսի
շարահյուսական հարաբերություններ, ինչպիսիք ունենում է սո-
վորական բառակապակցություններում:

ինչպես հայտնի է, նախադասութեան բայով արտահայտված անդամին կարող են լրացնել խնդիրներն ու պարագաները: Բարդ բառերում էլ բայով արտահայտված գերադաս անդամը լրացվում է խնդիրներով ու պարագաներով: Այստեղից հետևում է, որ երբ բարդութեան երկրորդ բաղադրիչն արտահայտվում է բայով, ապա առաջին բաղադրիչը կարող է լինել որևէ խնդիր կամ պարագա:

Իսկ թե ինչպիսի լրացում կընդունի երկրորդ բաղադրիչում հանդես եկող բայը, այդ արդեն կարող է պայմանավորվել վերջինիս բայիմաստով և սեռով: Այսպես, եթե բարդութեան բայական բաղադրիչը ներգործական սեռի բայ է, ապա առաջին բաղադրիչը կլինի կրող խնդիր: Ինչպես, օրինակ՝ կենսատու, պատառափաղ, պատվաբեք, սերմնացան և այլն: Մնացած դեպքերում, երբ երկրորդ բաղադրիչն արտահայտված է շեղոք և կրավորական բայերով, առաջին բաղադրիչները կլինեն տարբեր խնդիրներ ու պարագաներ: Ընդհանուր առմամբ բայական գերադաս բաղադրիչներով կարելի է արտահայտել գործողության հետ կապված առաքյալներ + գործողություն և գործողության հետ կապված հանգամանքներ + գործողություն ընդհանուր իմաստային հարաբերությունները, որոնք իրենց մեջ կարող են ընդգրկել մի շարք ենթատեսակներ:

Այժմ քննենք սրանցից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին.

Ենթակա + ստորոգյալ կաղապարով բարդ բառեր

Հայերենում կան նաև ենթակա + ստորոգյալ կաղապարով կազմված բարդ բառեր, որոնք շնայած քննում ենք ստորադաս բաղադրիչներով բարդութիւնների հետ, բայց իրականում ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերությունը ոչ համադասական է և ոչ էլ ստորադասական, այլ ինչպես նշում է պրոֆ. Ս. Արրահամյանը, հավասարական-վերագրման է⁴⁷, Շարահյուսական մակարդակում հանդես եկող նախադասութեան գլխավոր անդամների կապակցման այս առանձնահատկությունն ի հայտ է գալիս նաև նման բաղադրիչներ ունեցող բարդ բառերում:

Ինչպես հայտնի է, ստորոգման առկայությունն ինքնին ենթադրում է նախադասութեան գոյությունը, որը վկայում է այն մասին, որ մենք գործ ունենք լեզվական ավելի բարդ միավորի հետ, քան բառն է: Ստորոգման առկայությամբ նախադասություն

47 Տե՛ս Ս. Արրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 288:

ունենալու փաստը հասկանալի է դարձնում, թե ինչու ենթակասորոգյալ շարահյուսական հարաբերություններ կայացնող բաղադրիչներով բարդ բառերը սակավաթիվ են հայերենում: Հիշյալ կաղապարը կենսունակ չէ ժամանակակից հայերենի համար. ինչպես՝ էջմիածին, ինչևէ, որևէ, ովևէ, որևիցե և այլն:

Համեմատաբար ավելի կենսունակ են գործողության սուբյեկտ + գործողություն կաղապարով բարդությունները. ինչպես՝ գայլաճալած, հողմաճալած, արևախանձ, կալկտաճար և այլն: Այսպիսի բարդությունները մեծ մասամբ արտահայտում են բնության երեվույթներ, ինչպես, օրինակ՝ արևածագ, լուսաբաց, արևամուտ և այլն:

Այս և նման այլ բարդությունների առաջին բաղադրիչները գոյականներ են և անվանում են երկնային մարմիններ, իսկ երկրորդ բաղադրիչները բայարմատներ են և արտահայտում են այդ երկնային մարմինների փոփոխությունները, շարժումը: Բարդությունների այս խմբում առաջին բաղադրիչը, բացի կողմնակի ենթակայից, կարող է ունենալ նաև ներգործող խնդրի նշանակություն (նայած թե բարդությունը բացելիս, երկրորդ բաղադրիչն ինչպիսի դերբայով է արտահայտվում): Երբ այն արտահայտվում է կրավորական սեռի դերբայով, ապա գործ ունենք ներգործող խնդրի հետ, իսկ երբ արտահայտված է ներգործական սեռի դերբայով, ապա առաջին բաղադրիչում ունենք կողմնակի ենթակա:

Այսպես, օրինակ՝ արևակեզ→արևի կիզած, արևից կիզված, արևախանձ→արևի խանձած, արևից խանձված, կալկտաճար→կարկտի հարած (ծեծած, ջարդած), կարկտից հարված, գայլապատառ→գայլի պատառոտած, գայլեց պատառոտված, գայլաճալած→գայլի հալածած, գայլից հալածված, գայլախեղդ→գայլի խեղդած, գայլից (գայլի կողմից) խեղդված:

Այսպիսի դեպքերում անխուսափելի են բարդ բառերի զուգահեռ փոխակերպները, քանի որ բարդության իմաստը թելադրում է համապատասխան բայերի ինչպես կրավորական, այնպես էլ ներգործական կիրառությունները. բացի այդ, բարդության կազմում հանդես են գալիս հիմնականում բայարմատները, իսկ վերջիններս չեն մատնանշում, թե կոնկրետ ո՞ր սեռին է պատկանում տվյալ բայը:

Գործողության օբյեկտ + գործողություն:

Այս կաղապարով կազմված բարդություններում երկրորդ բաղադրիչն արտահայտված է բայով, որը նշանակում է որևէ գործո-

ղություն, իսկ առաջին բաղադրիչները կարող են լինել տարրեր իմաստներ ունեցող գոյականներ, սակավ դեպքերում նաև դերանուններ, որոնք ծառայում են որպես երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության օբյեկտ, ցույց տալով այնպիսի առարկաներ, անձեր կամ որպես այդպիսիք մտածված երևույթներ, որոնք անհրաժեշտ են տվյալ գործողության կատարման համար և որոնք անմիջապես իրենց վրա են կրում երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողությունը:

Գործողության օբյեկտ + գործողություն կաղապարով կազմված բարդությունների բաղադրիչները միմյանց նկատմամբ գտնվում են խնդիր-խնդրառու փոխհարաբերության մեջ: Այս կաղապարով հիմնականում կազմվում են գոյականներ (կրակ-մարիչ, մսավաճառ, պանրագործ, խոզաբույծ, ձկնորս, կոշկակար և այլն), ածականներ (մաքահատ, ագառահատ, պտղատու, բեր-հատու, մսատու, ծիծաղաշարժ և այլն), բայեր (վիրահատել, ծլարձակել, դասավանդել, ուսումնասիրել, հերթապահել, վարձա-սւրել և այլն):

Առաջին բաղադրիչով արտահայտված օբյեկտը տարրեր կերպ կարող է ենթարկվել կատարվող գործողության ազդեցու-թյանը: Այսպես՝

ա) Առաջին բաղադրիչով արտահայտված առարկան կամ անձը անմիջապես ենթարկվում են տվյալ գործողության ազդե-ցությանը և դրա հետևանքով կրում են այս կամ այն փոփոխու-թյունը. ինչպես՝ ֆառտալ, կոշկակար, հրձիգ, մաքդասպան, հո-ղագործ, ձկնորս, հումակեր և այլն:

բ) Առաջին բաղադրիչով նշվում է այն առարկան, որը հան-դիսանում է երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության արդյունքը. ինչպես հացթուխ, պատշար, բանաստեղծ, առակա-գիր, մատենագիր և այլն:

գ) Գործողության օբյեկտ հանդիսացող առարկան ֆիզիկա-պես ենթարկվում է տվյալ գործողությանը առանց էական փոփո-խություն կրելու. ինչպես՝ նամակաբեր, նամակատար, լրաբեր, ժամացույց, մաքահատ, հուսահատ, երախտագետ, փոքրագետ և այլն:

Հստ առաջին բաղադրիչի արտահայտած իմաստի գործողու-թյան օբյեկտ + գործողություն կաղապարով բարդությունները կա-րելի է խմբավորել մի շարք իմաստային դաշտերի մեջ: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

ա) Բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչները սննդամթերքների անուններ են, որոնք անմիջականորեն անհրաժեշտ են երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության համար: Ամբողջ բաղադրությունն ընդհանուր առմամբ նշանակում է անձի անուններ ու կենդանիներ, որոնք այդ սննդամթերքների սպառողներն են կամ իրացնողները: Ինչպես, օրինակ՝ հացակեր, խմորակեր, մսակեր, մսավաճառ, Շարեջրավաճառ և այլն:

բ) Մի շարք բարդությունների առաջին բաղադրիչները զանազան կենդանիների անուններ են, երկրորդ բաղադրիչն արտահայտում է այդ կենդանիների հետ առնչվող գործողություններ: Ամբողջ բարդությունն այս դեպքում ևս նշանակում է անձի անուններ, որոնք իրագործում են երկրորդ բաղադրիչներով արտահայտված գործողությունը: Ինչպես՝ արջասպան, առյուծածև, ձկնորս, այծաբաժ, կովկիթ, ոչխարաբույծ, խոզաբույծ և այլն:

գ) Բարդությունների մի այլ խումբ արտահայտում է մարդու հոգեկան, մտավոր ու բարոյական գործունեության հետ կապված անձեր ու հատկանիշներ. երկրորդ բաղադրիչները ցույց են տալիս մտավոր ու բարոյական և նման այլ կարգի գործողություններ, իսկ առաջին բաղադրիչները՝ դրանց հետ կապված առարկաներ ու որպես առարկա դիտված հասկացություններ: Այսպես, օրինակ՝ աշխատասեր, ընթերցասեր, նշտապան, խաղաղասեր, հանցագործ, հոգատար, ղասավաճեղ, մատենագիր, արձակագիր և այլն:

դ) Կան մի շարք բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչներն ընդգրկվում են երկնային մարմինների և բնության երևույթների իմաստային դաշտի մեջ, իսկ երկրորդ բաղադրիչները ցույց են տալիս դրանց համապատասխան գործողություններ: Ամբողջ կառուցվածքն այս դեպքում արտահայտում է երկնային մարմիններն ու բնության երևույթները ուսումնասիրող անձեր, դրանք շափող, կարգավորող գործիքներ ու սարքավորումներ և ընդհանրապես դրանց հետ կապված հասկացություններ: Այսպես՝ աստղագետ. տիեզերագետ, ձմեռնագույծ, անձրևաբեր անձրևաչափ, անձրևախափան, ամսյաճալած և այլն:

ե) Արվեստի տարբեր բնագավառների հետ կապված զանազան առարկաներ և որպես այդպիսին մտածված հասկացություններ են արտահայտում մի շարք բարդությունների առաջին բաղադրիչներ: Նման բարդությունների երկրորդ բաղադրիչներն արտահայտում են դրանց հետ կապված մտավոր ու բարոյական

գործողութիւններ, իսկ ամբողջ բարդութիւնը ցույց է տալիս տվյալ գործողութիւնը կատարողին: Ինչպես, օրինակ՝ քառեւանք, դիւանաւան, դիւանաւան, երաժշտանք, ջութակահար, դաւանակահար, փռդահար և այլն:

Գործողութեան հանգման առարկա + գործողութիւն

Բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստային վերլուծութիւնը բացահայտում է նաև գործողութեան և նրա հետ առնչվող առարկաների ու հանգմանների այլ կարգի հարաբերութիւններ, որոնցից մեկն է գործողութեան և վերջինիս հանգման առարկայի հարաբերութիւնը:

Այս կաղապարով կազմված բարդութիւններն առանձնապես մեծ թիվ չեն կազմում: Դրանք հիմնականում արտահայտում են մարդկանց ու զանազան առարկաների հատկանիշներ և հանդես են գալիս ածականի հարացուցում: Առաջին բաղադրիչները կարող են արտահայտել.

ա) Երկնային մարմիններ և բնութեան երևույթներ՝ երկնաճառ, ճալիկ, երկնամեծ, երկնաճառ, խավաբառվար, ցրտադիմացկուն և այլն:

բ) Մարդու մտավոր ու ֆիզիկական զարգացման հետ կապված երևույթներ. ինչպես, օրինակ՝ շափահաւ, ուսումնավարժ, գրավարժ և այլն:

Երկրորդ բաղադրիչները մի դեպքում ցույց են տալիս ուղեվորման դործողութիւն, որը հանգում է առաջին բաղադրիչով արտահայտված առարկային (երկնաճառ, ճալիկ, երկնամեծ, շափահաւ և այլն), այլ դեպքերում բարդութեան երկրորդ եզրը կարող է արտահայտել մտավոր, ֆիզիկական ու հոգեկան գործունեութեան հետ կապված գործողութիւն. ինչպես, օրինակ՝ գրավարժ, ուսումնավարժ, ցրտադիմացկուն, խավաբառվար և այլն:

Գործողութեան հանգման առարկա + գործողութիւն կաղապարով կազմված բարդութիւններում առաջին եզրը ունի տրական հոլովի նշանակութիւն:

Գործողութեան անշատման առարկա + գործողութիւն

Հայերենում կան բարդութիւններ, որոնց բաղադրիչներն արտահայտում են գործողութեան և այն առարկայի հարաբերութիւն:

ներ, որից անջատվում է գործողությունը: Ինչպես, օրինակ՝ հողածին, հրածին, ստաբուխ, աղբյուրաբուխ և այլն:

Նման կառուցվածք ունեցող բարդ բառերում առաջին բաղադրիչը կարող է արտահայտել.

ա) Այն առարկան, որից բաժանվում, հեռանում է նրա հետ որևէ ձևով կապված առարկա՝ ստաբուխ, մադախույս, ինֆնաբուխ, աղբյուրաբուխ, կենտրոնախույս և այլն:

բ) Այն առարկան, որից ծագում, սերում է մի բան. ինչպես, օրինակ՝ ջրածին, հողածին, կենդանածին, թթվածին և այլն:

Նշված բարդությունների առաջին բաղադրիչները կարող են անվանել երկնային ու երկրային զանազան մարմիններ (հողածին, աբսոլյուտ, ջրածին, լեռնախույս), մարդու և կենդանիների օրգանիզմների հետ կապված հասկացություններ. ինչպես՝ ստաբուխ, ինֆնաբուխ, կենդանածին և այլն:

Բարդությունը բացելիս՝ շարահյուսական փոխակերպում առաջին բաղադրիչը դրվում է բացառական հոլովով. ինչպես, օրինակ՝ լեռնախույս→լեռներից խուսափող, ստաբուխ→սրտից բըխող, կենդանածին→կենդանուց ծնված և այլն:

Ինչպես երևում է օրինակներից, ուսումնասիրվող կաղապարով կազմված բարդությունների գերադաս բաղադրիչն արտադասյտում է այնպիսի մի գործողության գաղափար, որն ունի ծագելու, սերելու, ինչպես նաև մի բանից զրկվելու, մի բանից հեռանալու իմաստները:

Գործողության անջատման առարկա+գործողություն կաղապարով կազմված բարդություններն արտահայտում են տարբեր անձերի անուններ, առարկաներ (հողածին, ջրածին, թթվածին, գործազուրկ, հողազուրկ և այլն) և առարկաների հատկանիշներ (ստաբուխ, վառակազերծ, ինֆնաբուխ, կենտրոնախույս, գունազուրկ և այլն):

Հասկանալի է, որ դրանք կարող են հանդես գալ ինչպես գոյականների, այնպես էլ ածականների համակարգում:

Գործողության կատարման միջոց+գործողություն

Բավական թվով բարդություններ են կազմվում գործողության կատարման միջոց+գործողություն կաղապարով, որոնցում բարդության առաջին եզրը ցույց է տալիս.

ա) Այն առարկան, որի, որպես նյութի, գործադրմամբ կա-

տարվում է գործողութիւնը. ինչպես, օրինակ՝ թիթեղապատ, նը-
կաբազաբդ, կավածեփ, ապակեպատ, ջրաբույծ և այլն:

բ) Այն առարկան, որով, որպես գործիքով, կատարվում է
գործողութիւնը: Այսպես, օրինակ՝ վրձնաներկ, նետաճար, ասեղ-
նագործ, մեքենագիր, մատիտանկար, դաշունճար և այլն:

Բարդութիւնների այս խմբում ստորադասվող բաղադրիչները
կարող են անվանել.

ա) Զանաղան շինանյութեր, մետաղներ. ինչպես՝ կավածեփ,
ավազապատ, աղյուսաշար, քարաշեն, ապակեպատ, նիկելապատ,
ոսկեզօծ և այլն:

բ) Մարդկային տարրեր զգացումներ, ապրումներ (սիրաշա-
հել, սիրասուն, հուսախար, հուզումնալից և այլն):

գ) Երկնային լուսատուներ, օգերևութաբանական երևույթ-
ներ, հող, շուր, օդ. ինչպես՝ ամպասփող, աստղազարդ, աստղա-
ռատ, ձյունածածկ, մշուշապատ, ջրաբույծ, օդասուն, ջրաբրի և
այլն:

դ) Բույսեր. ինչպես, օրինակ՝ ծաղկազարդ, բաղեղապատ,
վարդաշատ, կանաչապատ, ծառազարդ և այլն:

Այսպիսի բարդութիւններում երկրորդ բաղադրիչն արտա-
հայտում է այնպիսի գործողութիւն, որն իրագործվում է առաջին
բաղադրիչում արտահայտված առարկայի միջոցով:

Գործողութիւն կատարման միջոց+գործողութիւն կաղապա-
րով հիմնականում կազմվում են ածականներ, որոնք ցույց են
տալիս առարկաների հատկանիշներ:

Այս բարդութիւնների մեջ առաջին բաղադրիչն ունի գոր-
ծիական հոլովի իմաստ: Առանձին դեպքերում առաջին բաղադ-
րիչը կարող է ունենալ նաև բացառական հոլովով դրված բաղկա-
ցութիւն անողղակի խնդրի նշանակութիւն և ցույց տալ, թե ինչ-
պիսի նյութերից է պատրաստված, բաղկացած տվյալ առարկան:
Նման դեպքերում բարդ բառի շարահյուսական փոխակերպը եր-
կիմաստ է:

Այսպես, օրինակ՝ մետաղակերտ→մետաղից (մետաղով) կեր-
տրված, քարաշեն→քարից (քարով) շինված, բրնձաձուլ→բրոն-
զից (բրոնզով) ձուլված, տուֆաշեն→տուֆից (տուֆով) շինված,
կավաշեն→կավից (կավով) շինված և այլն:

Խնդրառու ածականը բարդութեան գերադաս բաղադրիչ

Փաստերի քննութիւնը ցույց է տալիս, որ խնդիր-խնդրառու
շարահյուսական հարաբերութեամբ բաղադրիչներով բարդութիւն-

ների գերադաս անդամը՝ երկրորդ եզրը, հիմնականում բայ է կամ բայարմատ, իսկ առաջին եզրում հանդես են գալիս գոյականներ։ Նման շարահյուսական հարաբերությամբ բաղադրիչներ կարող են ունենալ նաև գոյական+ածական կաղապարով կազմված բարդ բառերը, որոնցում առաջին եզրը (արտահայտված գոյականով) դառնում է երկրորդ եզրի (արտահայտված ածականով) լրացումը։ Նման դեպքերում գործ ունենք ածականի խնդրառության յուրահատուկ դրսևորման հետ, որը հանդես է գալիս բարդ բառի սահմաններում։ Ածականով արտահայտված բաղադրիչը իր իմաստին համապատասխան ստանում է այս կամ այն խնդիրը։ Ինչպես, օրինակ՝ ոտաբռնիկ, խելագուրկ, ջրառատ, ակնահաճո, մտամոլոր, անձրևախառն և այլն։ Ինչպես հայտնի է, հայերենի բառաբարդման առանձնահատկություններից մեկն է գերադաս բաղադրիչի երկրորդ եզրում հանդես գալը։ Չնայած դրան, որոշ դեպքերում գերադաս բաղադրիչն ընկնում է առաջին եզրում։ Ինչպես, օրինակ՝ լիաճույս, առատաջուր, արձակահեր⁴⁸, լիաբուժուճ, լիաթոճ և այլն։ Նման կազմությունները Մ. Արեղյանը համարում է հունարենի ազդեցության հետևանք⁴⁹։

Բարդության գոյական բաղադրիչը կարող է լինել նաև հանգման անուղղակի խնդիր՝ ակնահաճո, սիրաբժան, պատվաբժան, ճիշաբժան և այլն։ Սրանց զուգահեռ հունարան կազմությամբ ունենք՝ արժանապատիվ, արժանաճիշատակ, արժանահավատ և այլն։

Շատ քիչ դեպքերում առաջին բաղադրիչը լինում է անջատման անուղղակի խնդիր՝ աղագուրկ, արմաաագուրկ, ձայնագուրկ, վնասագերծ և այլն։

Խնդրառու ածականի պահանջով բարդության կազմում հանդես եկող ստորադաս բաղադրիչը ունենում է տարբեր հոլովական նշանակություններ։ Այն կարող է ունենալ.

ա) Տրական հոլովի նշանակություն՝ պատվաբժան, սիրաբժան, ակնահաճո, հարգաբժան և այլն։

բ) Բացառական հոլովի նշանակություն. ինչպես՝ վարակագերծ, ակնագերծ, խելագուրկ և այլն։

գ) Գործիական հոլովի նշանակություն՝ սաղարթախիտ, արցունքախառն, բուրովնալի և այլն։

⁴⁸ Սրանք կարելի է մեկնաբանել նաև որպես առաա ջուր, արձակ ճեռ ունեցող։

⁴⁹ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 202։

Մի շարք բարդութիւններում առաջին բաղադրիչի իմաստը երկակի է հասկացվում՝ այն կարող է ունենալ ուղղական, բացառական, գործիական հոլովների նշանակութիւն: Ինչպես՝ աչա-գեղ→աչքերը (աչքերով)՝ գեղեցիկ, ջրառատ→ջուրը (ջրով)՝ առատ, խելապակաս→խելքը (խելքից)՝ պակաս, ռաբարիկ→ռտքը (ռտքով)՝ բոբիկ և այլն:

Խնդրառու ածականի հետ համադրվող բաղադրիչն արտահայտում է բազմազան իմաստներ. նշենք դրանցից ամենագործածականները.

ա) Մարդու օրգանիզմի զանազան մասեր և մարդկային մտածողութիւնն ու բարոյականութիւնն հետ կապված հասկացութիւններ, զգացումներ նշանակող բառեր կամ բառարմատներ: Ինչպես, օրինակ՝ ռաբարիկ, աչագեղ, հաբգաժան, սիբաժան, մտամուռ, պատվաժան և այլն:

բ) Բույսեր և նրանց բաղկացուցիչ մասերը նշանակող բառեր ու բառարմատներ՝ սաղաքախիտ, աւմատագուրկ, ծառախիտ և այլն:

Նման բարդութիւնները, ինչպես նաև բարդութիւն երկրորդ բաղադրիչները, արտահայտում են առարկայի հատկանիշի գաղափար:

Բարդ բառերի մեջ կան նաև կապական գերադաս բաղադրիչներ ունեցող բարդութիւններ, որոնցում ի հայտ է դալիս կապի խնդրառութիւնը: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ այսուհետև, այնուհետև, գյուղամեջ և այլն:

Վերահիշալից հետևում է, որ բարդ բառերի կազմում, բացի բայից, որպես խնդրառու բաղադրիչներ, կարող են հանդես գալ նաև ածականներն ու կապերը, իսկ խնդիրներն արտահայտվում են առարկա կամ որպես առարկա մտածված երևութներ նշանակող խոսքի մասերով. ավելի ճիշտ, վերջիններս մեծ մասամբ գոյականներ են՝ տարբեր հոլովական կիրառութիւններով կամ էլ գոյականաբար կիրառված այլ խոսքի մասեր: Ինչպես, օրինակ՝ լավատես, վատատես, վատաբանել և այլն: Օրինակներում փոխանուն ածականները (լավը, վատը) լրացնում են բայական բաղադրիչներին (լավատես→լավը տեսնող, վատատես→վատը տեսնող, վատաբանել→վատը խոսել և այլն):

Բարդութիւնների բայական բաղադրիչները, բացի խնդիրներից ունենում են նաև պարագա լրացումներ, որոնք ցույց են տա-

լիս գործողութեան հետ կապված հանգամանքներ: Պարագանքները բնութագրում են գործողութիւնը ձևի, չափի, քանակի տեսակետից, ինչպես նաև ցույց են տալիս գործողութեան կատարման տեղը, ժամանակը, պայմանը, հիմունքը և այլն:

Բարդութեան մեջ գործողութեան հատկանիշներ, հանգամանքներ մատնանշող բաղադրիչները կարող են արտահայտվել այնպիսի խոսքի մասերով, որոնք իրենց իմաստներով հնարավորութիւն ունեն բնութագրելու գործողութիւնը վերոհիշյալ հատկանիշների տեսակետից: Այս առումով շատ գործածական են մակբայներն ու ածականները: Պարագայական հարաբերութիւն ցույց տվող բաղադրիչը կարող է արտահայտվել նաև գոյականով, բայց այնպիսի գոյականով, որն իր իմաստով համադրելի է բայական բազմաբնիկ հետ, որպես պարագայական լրացում: Այսպես՝ տարածական իմաստ արտահայտող գոյականները բարդութեան մեջ ունեն տեղի պարագայի նշանակութիւն. ինչպես, օրինակ՝ անդնդակորոյս, գետնատարած, լեռնաբնակ, տիեզերասլաց, փաղաքեղ և այլն: Մի շարք գոյականներ էլ, որոնք ունեն ժամանակի իմաստ, հանդես գալով բարդութեան կազմում, զուգադրվում են բայական բաղադրիչի հետ՝ արտահայտելով վերջինիս նշանակած գործողութեան ժամանակը: Ինչպես՝ գարնանացան, աշնանացան, գիշերագնաց, գիշերաշրջիկ և այլն:

Այժմ քննենք բարդութեան մեջ հանդիպող պարագանքների տեսակները և տեսենք, թե ինչպիսի կաղապարներով են դրանք հանդես գալիս:

Գործողութեան տեղ+գործողութիւն

Այս կաղապարով կազմված բարդութիւնների առաջին բաղադրիչները ցույց են տալիս գործողութեան, եղելութեան տեղը: Դրանք, ընդհանրապես արտահայտելով տեղ, տարածական հարաբերութիւններ, կարող են ունենալ ներքին, իմաստային տարբերութիւններ.

ա) Կարող են ցույց տալ այն տեղը, ուր կատարվում է գործողութիւնը՝ ջրասույգ, ծովասույգ, երկնաբնակ, ետամնաց, մոխրաթափալ, անդնդակորոյս և այլն:

բ) Այն տեղը՝ դեպի ուր ուղղված է գործողութիւնը: Ինչպես՝ վերելք, վայրէջք, առաջարժում, ետադարձ, առաջընթաց, վայրենթաց և այլն:

գ) Այն տեղը, որտեղից սկսվում է գործողությունը, շարժումը. այսպես, օրինակ՝ տեղափոխվել, լեռնաբուխ, երկնաճուռ, երկրաբուխ և այլն:

դ) Այն տեղը, տարածությունը, որի վրայով, միջով, մոտով, վերևով կատարվում է առարկայի շարժումը, գործողությունը: Օրինակներ՝ գետնասող, գետնաֆարշ, ջրագնաց, օդագնաց, ջրաֆափանց և այլն:

Գործողության տեղ-գործողություն կաղապարով կաղմված բարդ բառերի երկրորդ բաղադրիչները նշանակում են շարժման, ուղևորման և այլ կարգի գործողություններ, իսկ ամբողջ բարդությունը ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշ: Այս կաղապարով հիմնականում կազմված են ածականներ:

Գործողության ժամանակ-գործողություն

Մեծ մասամբ ածականներ ու գոյականներ են կազմվում գործողության ժամանակ-գործողություն կաղապարով բաղադրված բարդություններով. ինչպես՝ գիշերագնաց, գիշերախոս, վաղաճառ, զարեւեացան, կալիսավճար և այլն:

Հեջտ է նկատել, որ այս կաղապարով կաղմված բարդությունների առաջին եզրում հանդես եկող բառերն ու բառարմատներն արտահայտում են ժամանակի գաղափար (դրանք մեծ մասամբ ժամանակի մակբայներ են կամ այնպիսի գոյականներ, որոնց բառիմաստում առկա է ժամանակի գաղափարը):

Որոշ բարդություններում ժամանակի իմաստ է արտահայտում նաև նոր ածականը, գրանցում վերջինս ունի ոչ վաղուց, այլ միայն վերջին ժամանակներս մի բան անելու կամ լինելու նշանակություն: Այդ իմաստային առանձնահատկությունը հնարավոր է դարձնում նոր ածականի համադրելիությունը որոշ բայերի ու բայահիմքերի հետ: ինչպես, օրինակ՝ նորակառույց, նորափթիթ, նորածիլ, նորեկ, նորաբնակ և այլն:

Ժամանակի իմաստ կա նաև առաջին բառի արտահայտած բառիմաստի մեջ, որը և հաղորդվում է դրանով կազմված բարդություններին. ինչպես՝ առաջնախոս, առաջնեկ, առաջնակառույց և այլն:

Ընդհանրապես ժամանակի պարագան ունի իմաստային տարբերակներ՝ կարող է արտահայտել գործողության կատարման ժամանակը, գործողության ժամանակային սկզբնակետն ու

վախճանակետը: Բայց բարդության մեջ նշված իմաստային ներ-
րերանգները անորոշալի են, քանի որ բառակապակցության հնա-
րավորություններն այս տեսակետից ավելի ճկուն են՝ բարդ բա-
ռերի բաղադրիչների ներքին կապի համեմատությամբ:

Դործողության ձև-+գործողություն

Բարդության կազմում լրացում բաղադրիչը լինում է նաև
ձևի պարագա, որը ցույց է տալիս գործողության կատարման ձևը՝
վերջինիս ներքին ու արտաքին հատկանիշները: Ինչպես, օրինակ,
ֆաղցրախոս, ներաճլուս, արդարադատ, արագաշարժ, դանդաղա-
խոս և այլն:

Ձևի պարագան բարդության մեջ արտահայտվում է.

ա) Հատկանիշ արտահայտող բառերով, ինչպես՝ արագա-
վագ, ծանրաշարժ, բարձրախոս, դժվարամարս, դյուրահալ և այլն:

բ) Առարկա և որպես առարկա մտածված երևույթներ արտա-
հայտող բառերի գործիական հոլովով՝ բոնցֆահար, թևալող, շար-
ֆացան, ականատես, ոտնահար և այլն: Ինչպես երևում է օրինակ-
ներից, միբողջ բարդությունն արտահայտում է առարկայի իմաստ
և հատկանիշի իմաստ:

Հիշյալ բարդությունների առաջին բաղադրիչները լինում են
ածականներ (մեծախոս, դյուրաշարժ, ներաճլուս), մակբայներ
(արագաշարժ, դանդաղաշարժ, ծանրաֆայլ և այլն) ու գոյական-
ներ (մատնանիշ, ականատես, թևալող և այլն): Իսկ երկրորդ բա-
ղադրիչը միշտ արտահայտվում է տարբեր իմաստներ ունեցող բա-
յերով ու բայարմատներով: Դրանք կարող են ցույց տալ շարժման
տարբեր տեսակներ:

ա) Մեխանիկական շարժում՝ ծանրաշարժ, բոնցֆահար, ոտ-
նահար, թևալող և այլն:

բ) Մտավոր ու հոգեկան գործողություններ՝ արդարադատ,
դժվարահան, բարձրախոս, ֆաղցրախոս, դժվարահաղորդ և այլն:

գ) Ֆիզիոլոգիական շարժում՝ ականատես, դժվարամարս,
դյուրամարս և այլն:

Վերոհիշյալ բաղադրիչների համադրությամբ կազմվում են
նոր գոյականներ՝ շարֆացան, թևալող, բարձրախոս, ականա-
տես և այլն, ածականներ՝ դյուրամարս, դժվարահալ, արագաշարժ,
ծանրաշարժ, արդարախոս և այլն, բայեր՝ ազատագրվել, թերա-
գնահատել, հավասարակշռել, թերակշռել և այլն:

Գործողության շափ+գործողություն

Մյուս պարագան, որը բարդ բառի մեջ կարող է լրացնել գերադաս անդամին, շափի պարագան է։ Վերջինս ցույց է տալիս իմաստային միջուկ հանդիսացող բաղադրիչով արտահայտված գործողության շափը։ Ինչպես, օրինակ՝ կիսակառույց, շատախոս, կարճատև, բազմաշաբաթ, սակավախոս և այլն։

Այդ բարդությունների առաջին բաղադրիչները հիմնականում արտահայտվում են՝ շափի մակբայներով՝ ճանախաղեպ, շատախոս, սակավախոս և այլն. ածականներով՝ բաճախախոս, կարճատև, երկարակյաց, երկարախոս և այլն։ Բոլոր դեպքերում, անկախ նրանից, թե ինչ խոսքի մասով է արտահայտվում, այսպիսի բարդ բառերի առաջին եզրը ցույց է տալիս բարդության երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության շափը։ Վերջին բաղադրիչը կարող է արտահայտել.

ա) Գործողություն տարբեր առարկաների նկատմամբ, ինչպես՝ կիսակառույց, կիսախուփ, կիսակառուս և այլն;

բ) Մտավոր ու հոգեկան, ֆիզիոլոգիական գործողություններ՝ բազմաշաբաթ, բազմատանջ, շատախոս, բախոս, երկարակյաց և այլն։ Այս դեպքում ամբողջ կառուցվածքն արտահայտում է առարկաների զանազան հատկանիշներ. ինքնին հասկանալի է, որ դրանք հանդես են գալիս ածականների համակարգում։

Գործողության պատճառ+գործողություն

Ածականներ են կազմվում նաև գործողության պատճառ+գործողություն կաղապարով. այսպես, օրինակ՝ սիրատուհոս, վշտաբեկ, վշտամոռմոհ, սիրաբոբոհ, ճոգնատանջ և այլն։

Նկատելի է, որ նման բարդություններում գործողության կամ եղելության պատճառը ցույց տվող բաղադրիչներն արտահայտում են մարդկային զգացումներ, ապրումներ, իսկ երկրորդ բաղադրիչն արտահայտում է հոգեկան տարբեր գործողություններ։

Մյուս պարագաները՝ հիմունքի, պայմանի, նպատակի, զիջման, միասնության, բարդ բառի կազմում հանդես չեն գալիս, քանի որ ամեն շարահյուսական կապակցություն չէ, որ հնարավոր է արտահայտել բարդությամբ։

Ստորադասական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներ ունեն նաև հարադրական բայերը, որոնցում գերադաս անդամն է բայական բաղադրիչը: Այս բայական բարդությունները ևս հանդես են բերում բաղադրիչների այնպիսի փոխհարաբերություններ, որպիսիք ունեն մինչև այժմ քննված ստորադաս բաղադրիչներով բարդ բառերը:

Արդեն ասվել է, որ բոլոր բարդ բառերը չէ, որ ունեն իրենց համարժեք բառակապակցությունները, եղածներն էլ առանձին դեպքերում առաջացնում են երկդիմություն: Վերջինիս պատճառն այն է, որ բարդությունների իմաստային վերլուծությունը կատարելիս հիմնականում դիմում ենք ինտուիցիային, որը բացարձակ չէ և աչքի չի ընկնում օբյեկտիվությամբ: Դրա հետևանքով միևնույն բարդ բառը հաճախ արտահայտվում է տարբեր բառակապակցություններով, և դրանց տակ հասկացվում են տարբեր իմաստներ:

Ինչպես, օրինակ՝ լավատես 1. լավը, լավ բան տեսնող: 2. լավ տեսնող: Ջրասուն 1. Ջրով սնվող: 2. Ջրի մեջ սնվող: Ջրածին 1. Ջուր ծնող (ստեղծող): 2. Ջրի մեջ ծնված, 3. Ջրից ծնված: Կովկիթ 1. Կով կթելը: 2. Կով կթող: Տխրադալուկ 1. Տխուր և դալուկ: 2. Տխրությունից դալկացած: Հոգնատանջ 1. Հոգնած և տանջված: 2. Հոգնածությունից տանջված և այլն:

ԲԱԶՄԱՁԵՎՈՒՅԹ ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բայական հարադրությունների մեջ հաճախ են հանդիպում բաղմաձևությ բարդություններ: Սրանցում սովորական են երեք, երբեմն էլ ավելի արմատներից կաղմված բարդ բառերը. ինչպես՝ ել ու մուտ անել, ալան քալան անել, ծանր ու քեթև անել, ան ու սուրսափ գցել, վայրիվերո խոսել և այլն: Բացի հարադրական բայերից բաղմաձևությ կարող են լինել նաև այլ խոսքի մասեր: Երկուսից ավելի արմատներից կաղմված բարդություններով արտահայտվում են հատկապես թվականները, ինչպես՝ հարյուր տասներեփնգ, հազար երկու հարյուր քսանմեկ, վեց հարյուր երեսուներկու և այլն:

Երկարմատ բարդ բառերի նման բաղմարմատ բարդություններում ևս բաղադրիչները կապված են լինում համադասությամբ և ստորադասությամբ: Ինչպես, օրինակ՝ հազար ինն հարյուր քը-

սան, ճարյուր տասնվեց, գրադարանավար, ջրադացֆար, ավտո-
պանեստամաս, ճեռախոսակայան և այլն:

Երկուսից ավելի արմատներից բաղադրված բարդ բառերի
վերլուծությունը կատարելիս բարդ կառուցվածքը նախ բաժա-
նում ենք անմիջական կազմիչների, որից հետո վերջիններս ենք
ենթարկում ձևույթային վերլուծության: Նման բարդութունների
բաղադրիչները հաջորդաբար լրացնում են միմյանց, եթե բարդու-
թյան բաղադրիչների կապը ստորադասական է: Այսպես՝ գա-
րեջրավաճառ բարդության առաջին բաղադրիչը ուղիղ խնդիր է
երկրորդ (վաճառել) բաղադրիչի համար, այնուհետև բարդու-
թյան առաջին եզրը ներկայացնող գարեջուր բարդ բառն իր հեր-
թին բաժանվում է գարի-ա-ջուր կազմիչների, որոնք կապված են
որոշիչ-որոշյալ շարահյուսական կապով: Նույն ձևով ալտապա-
նեստամաս կառուցվածքում անմիջական կազմիչները կապված
են հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական կապով, իսկ պա-
նեստամաս բաղադրիչի հոդավորիչները՝ որոշիչ-որոշյալ կապակ-
ցությամբ:

Համադաս բաղադրիչներով բարդ բառերի շարահյուսական
կապն ավելի պարզ է. ինչպես՝ ճարյուր տասնհինգ, ճազար երկու
ճարյուր քսան և այլն:

Հնարավոր է, որ միևնույն բարդության ներսում առկա լինի
թե՛ ստորադասություն և թե՛ համադասություն: Այս դեպքում
բարդության հիմնական կազմիչների կապը ստորադասական է,
իսկ առաջին եզրում հանդես եկող բարդ բաղադրիչի կազմիչների
շարահյուսական կապը համադասական է: Այսպես, օրինակ՝ շուտ
ու մուտ գալ, ճարց ու փորձ անել, լավ ու վատ անել, ներս ու
դուրս անել, վեր ու վար անել և այլն:

Կասկածից վեր է, որ երկարմատ բարդ բառերը կազմում
են հայերենի բարդությունների գերակշռող մասը, իսկ երկուսից
ավելի արմատներից կազմվածները՝ փոքր մասը միայն:

Բազմաձևույթ են նաև բարդ ածանցավոր բառերը, որոնցում
բացի մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից, առկա են նաև ա-
ծանցները: Վերջիններս հիմքերի համեմատությամբ ունեն ակըն-
հայտ իմաստային տարբերություններ: Նրանք բարդությունը բա-
ղադրող արմատների նման չեն արտացոլում իրականության
այս կամ այն երևույթը, անմիջականորեն կապված չեն նրա հետ:
Ածանցները միայն իրենց հատուկ վերացականությամբ անուղ-
ղակի կերպով ընդհանրացնում են իրականության փաստերը:

Բարդ ածանցավոր բառերից հայերենում ավելի տարածված են վերջածանցավորները, որոնցում վերջածանցները կատարում են իրենց դասակարգող դերը: Քանի որ վերջածանցները մեծ մասամբ կապվում են որոշակի խոսքի մասերի հետ, ապա որևէ վերջածանցի միացումը այս կամ այն հիմքին նշանակում է նաև բարդ բառի վերագրումը այս կամ այն խոսքի մասին:

Հայերենում կան համաբանությամբ առաջացած շատ բարդություններ, բայց ակնհայտ է նաև բառաբարդման պատմական կապը բառակապակցությունների տարբեր տիպերի հետ: Մինչդեռ ածանցումը կատարվում է համաբանության միջոցով և զուրկ է որևէ շարահյուսական հարաբերությունից:

Ինչպես էլ առաջացած լինի բարդ բառը, այնուամենայնիվ նրա բաղադրիչները գիտակցվում են որպես արմատական ձևույթներ, որոնց մեջ առկա են առավել կամ պակաս չափով մթագնած շարահյուսական փոխհարաբերություններ: Հենց որ դադարում է բարդության բաղադրիչների այդպիսի գիտակցումը՝ այսինքն բարդ բառի առանձին հիմնական ձևույթներից բաղադրված լինելը, բարդ բառը դառնում է ածանցավոր կամ պարզ: Այսպես, երբեմնի բաղադրյալ համարվող ռչինչ (ոչ+ինչ), այժմ (այս+ժամ), մյուս (մի+ևս), զեռդ (զի+արդ) և այլ բառերը իրենց հոլովորիչների առանձնության գաղափարի մթագնմամբ, ժամանակակից հայերենում գիտակցվում չեն իբրև պարզ (արմատական) բառեր: Բառակազմական համակարգի զարգացումը նման դեպքերում բերում է կառուցվածքային ձևերի փոփոխություն, նրանց կառուցվածքային-իմաստային հարաբերությունների փոփոխություն: Սակայն միշտ չէ, որ այդ զարգացման հետևանքը լինում է բաղադրյալ կառուցվածքի լրիվ պարզեցումը՝ ընդհուպ մինչև արմատական բառի առաջացում: Այլ դեպքերում բարդ բառի բաղադրվածությունը պահպանվում է, և բաղադրիչներից մեկն ու մեկը ենթարկվում է իմաստային փոփոխության (կորցրնում է նյութական իմաստը և ձեռք է բերում վերացական նշանակություն): Նման դեպքերում լեզվի զարգացումը հանգեցնում է բարդ բառերից պարզ ածանցավոր բառերի առաջացմանը, այլ կերպ ասած, բարդության մի բաղադրիչը վերածվում է ածանցի: Բառարմատներից ծագած ածանցները կրել են իմաստի, որոշ դեպքերում նաև ձևի փոփոխություններ: Բառարմատների ածանցների վերածվելու աստիճանը կախված է այն բանից, թե որքան է իմաստափոխվել արմատը, որքանով է հեռացել

սկզբնաղբյուր հանդիսացող բառից և հանդես եկել սպասարկողներով: Բերենք այս ճանապարհով առաջացած ածանցների մի քանի օրինակներ:

—Արկ ծագել է գրաբարյան արկանել (զցել, նետել, դնել) բայի արմատից, նույն իմաստը պահպանված է նաև ածանցի մեջ: Այս ածանցով գոյականներից կազմված են բայեր (անվանարկել, առաջարկել, դատարկել, ձեռնարկել, խնկարկել, սակարկել, փորձարկել և այլն):

—Արկ արմատով ժամանակակից հայերենում ունենք արկ, արկած բառերը:

—Արաբ գրաբարյան առնել (անել) բայի անցյալ կատարյալի արմատից է ծագել: Եթե նախորդ դեպքում արմատը (արկ), որպես այդպիսին, դեռևս գոյություն ունի ժամանակակից հայերենում, ապա առն արմատը նախկին անել իմաստով ժամանակակից հայերենում պահպանված չէ, մի հանգամանք, որն ավելի է նպաստում նշված արմատի իմաստային մթազնմանը:

Այս և նման բազմաթիվ փաստերը վկայում են բառաբարդման և ածանցման ակնհայտ կապի մասին, այն մասին, որ լեզվի մեջ ածանցների առաջացման կարևոր միջոցներից մեկն է բարդության որոշ կազմիչների (բառերի և բառարմատների) դերի փոփոխումը, նրանց ձևական փոփոխությունները, իմաստի փոփոխությունը կամ մթազնումը: Երբ այդպիսի փոփոխության է ենթարկվում բարդության երկրորդ եզրը (որը հայերենի բառաբարդման օրինաչափությունների համաձայն, բարդության իմաստային կենտրոնն է), ապա բնական է, որ նա չի կարող պահպանել իր իմաստային գերակշռությունը: Նման դեպքերում իմաստային կենտրոնը փոխադրվում է առաջին բաղադրիչին, որն իր հերթին դառնում է նոր բաղադրության (պարզ ածանցավոր բառի) հիմնական մասը՝ արմատը:

Ի դեպ, պետք է նկատել նաև այն, որ ավելի շատ ածանցական իմաստ ձեռք են բերում բարդությունների վերջին բաղադրիչները. ընդամենը մեկ ածանց (-անդր) ունենք, որն առաջացել է առաջին բաղադրիչի՝ անդր բառի իմաստի մթազնման հետևանքով, մնացած դեպքերում ընդհանուր, վերացական իմաստ ձեռք են բերել բարդ բառերի վերջին բաղադրիչները: Այս երևույթը կարելի է բացատրել այսպես. հայերենում մեծ տեղ են զբաղում այն բարդությունները, որոնց մեջ երկրորդ բաղադրիչը ավելի լայն հասկացություն է արտահայտում, քան առաջին բաղադրիչը: Եթե

այդպես է, ուրեմն լայն հասկացություն արտահայտող բառն ունի նաև լայն իմաստային ընդգրկում, այստեղից էլ հետևում է, որ այդ բառերը ավելի հեշտությամբ կարող են ձեռք բերել ընդհանուր իմաստներ (որը բնորոշ է ածանցին), քան ավելի նեղ իմաստային ընդգրկում ունեցող բառերը:

Բարդ ածանցավոր բառերի քննությունը պարզում է, որ հաճախ բարդությունների կազմիչները առանց ածանցների տվյալ կառուցվածքում գոյություն ունենալ չեն կարող: Այս հատկապես վերաբերում է երկրորդ բաղադրիչին. ինչպես՝ սրտանմլիկ, դեբասան, սուտասան, ածխանանույթ, մագմզոտ, նավաշինարան, հեղանկուն և այլն: Այլ դեպքերում բարդ հիմքից կազմվում են նոր բառեր ածանցների միջոցով. ինչպես՝ հրաբխային, գլխացավանք, ծովանկարչություն, ռազմադաշտային, դասակարգային, հրաձգային և այլն:

Ածանցված բարդությունների համապատասխանությունը բառակապակցություններին շատ հաճախ բացակայում է կամ դառնում է ոչ հստակ, որը դժվարացնում է բաղադրիչների իմաստային-տրամաբանական կապի բացահայտումը:

Մյուս կողմից, նկատելի է, որ ավելի շատ ածանցվում են երկարմատ կազմությամբ բարդ բառերը՝ անբարեհնչունությունից ու երկարաբանությունից խուսափելու համար:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԲ — Ա. Բակունց

ԱԽ — Ա. Խնկոյան

ԺՀԼԲԲ — Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (հ. 1, 1969)։

ՀՀ — Հ. Հովհաննիսյան

ՀԲ — Հ. Բոսմանյան

ՀՇ — Հ. Շիրազ

ՊՍ — Պ. Սևակ

ՍԽ — Ս. Խանզադյան

ՆԴ — Նար-Դոս

ՆԴՄ — ՆԱՐ-ԴՈՍ («ՄԱՀԸ»)

Մ — Մուրացան

ВЯ—Вопросы языкознания

КС—Кибернетический сборник

МСС—Морфологическая структура, слова в языках различных типов
(сборник)

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՈՃԻ ՀԱՐՑԵՐ

2. Գ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՊԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

1

Լեզվաոճաբանական վերլուծության կարևոր բնագավառներից մեկը գեղարվեստական գրավոր տեքստի (այսուհետև՝ ԳՏ) կառուցվածքի տարրերի կոմպոզիցիոն կազմակերպման քննությունն է: Այս տեսանկյունից՝ առավել սրվում է հետաքրքրությունը պարբերության (աբզացի) նկատմամբ, որի իմաստաբանական և կառուցվածքային առանձնահատկությունները գրողի անհատական հակումների ու նախասիրությունների, ոճի ու գրելաձևի բնորոշ կոդմերից են:

Բնականաբար, մենք այստեղ, թեկուզև թուղցիկ, չենք շոշափելու հայրենական լեզվաբանության մեջ տեքստի այդ հատվածի ուսումնասիրության ո՛չ ավանդույթները¹, ո՛չ էլ մանավանդ դրա տերմինային բնորոշման խայտաբղետությունը²: Սակայն հետագա շարադրանքի, ինչպես ասում են, հիմնավորման մղումով մեղ թույլ ենք տալիս ամենաընդհանուր գծերով բնութագրել պարբերությունը, խոսել դրա հատկանիշների մասին, ինչպես նաև արժարծել տեսական որոշ հարցեր՝ ելնելով Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքներից³:

Պարբերությունը գրավոր խոսքի կառուցվածքային-կոմպոզիցիոն և ոճական միավոր է, որը միաժամանակ կատարում է

1 Հարցի պատմության համառոտ ուրվագիծը տե՛ս Դ. Դ. Салганик, Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое), М., 1973, էջ 12:

2 Հմմտ. բարդ ամբողջությունների կապակցություն, բարդ շարահյուսական ամբողջություն կամ միասնություն, վերֆրազային միասնություն և այլն:

3 Քննությունը կատարված է երկերի ժողովածուի առաջին (1955 թ.) և երկրորդ (1956 թ.) հատորների պատմվածքների նյութի վրա:

գեղագիտական և հաղորդակցական գործառնություն: Այն մեկ նախադասությամբ կամ մի քանի նախադասության թեմատիկ միավորումով մեկ հիմնական հաղորդում պարունակող այնպիսի ամբողջական կառույց է, որ մեծ մասամբ ունի բովանդակորեն որոշակի և հստակ առանձնացնող նշանակություն: Պարբերությունը ամենից առաջ կապված է, այսպես ասած, շարահյուսական բնութագրումների հետ և ընկած է այն տպավորության հիմքում, որ մեզ վրա թողնում է գեղարվեստական քիչ թե շատ ծավալուն տեքստը: Պարբերության միջոցով ընթերցողին սովորաբար հաղորդվում է ինչ-որ նոր բան, որը կամ կարող է կարևոր լինել տվյալ հատվածի սահմաններում, կամ՝ ամբողջ ստեղծագործության, կամ կարող է ինքնին այնքան էլ կարևոր չլինել, այլ ունենալ միայն օժանդակ՝ լրացական, մեկնաբանական և կամ միավորող նշանակություն⁴:

Պարբերությունը տեքստի հատուկ ավորման միջոց լինելով և հանդես գալով ոճական որոշակի ուղղվածությամբ, միաժամանակ ինչ-որ շփով արտացոլում է գեղարվեստորեն յուրացվող նյութի ինչպես ընտրության, այնպես էլ բաշխման, պարբերացման հեղինակային սկզբունքները: ԳՏ-ն, ինչպես հայտնի է, պարբերացվում է կոմպոզիցիոն և արտահայտչական-ոճական խնդիրների համաձայն⁵, նայած թե հեղինակը գեղագիտական ինչ առաջադրանքներ և նպատակադրում ունի: Պարբերությունը նաև ցույց է տալիս երկի ընդհանուր հյուսվածքում կոմպոզիցիոն ինքնուրույն բաղադրիչների միջև եղած հարաբերությունների բնութթը և այլն:

Սովորաբար արձակ ստեղծագործության հիմքը պատահարների և իրադարձությունների որոշ կարգով ու հաջորդականությամբ հերթագայությունն ու բաշխումն է ժամանակի և տարածության մեջ: Երկի պատումում այդ բաշխումը կատարվում է կյանքային անընդհատ ընթացքի հատուկ ավորումով, որը դրսևավորվում է նախադասությունների, պարբերությունների, պարբե-

⁴ Կա նաև այն կարծիքը, թե ցանկացած պարբերություն անպայման պարունակում է բոլորովին նոր հաղորդում (հմտ. *Т. И. Сильман, Структура абзаца в прозе Лессинга, Гете, Гейне, ФН, 1961, № 4*).

⁵ Հմտ. *Т. С. Ряднова, Анализ абзаца как композиционно-стилистического элемента языка художественной литературы, «Исследования по синтаксису английского языка», ч. I, М., 1961*.

րույթների, երկի առանձին մասերի ու գլուխների, ինչպես նաև միջադեպերի (էպիզոդների)⁶ տեսքով:

Սրանցից պարբերությունը, լինելով պատումի լայն առումով ոճաբանորեն նշանակիր միավոր, ի՞նչ ներքին և արտաքին հատկանիշներ ունի: Ներքին հատկանիշների տակ հասկանում ենք իմաստաբանական-կառուցվածքային այն հատկանիշները, որոնք կապված են մեկ պարբերության հետ: Իսկ արտաքին հատկանիշները հիմնականում թեմատիկ-իմաստաբանական են և ընդգրկում են մեկ պարբերությունից ավելի ծավալուն տեքստ, այսինքն՝ վերաբերում են որևէ պարբերության և սրան անմիջապես նախորդող ու հաջորդող պարբերությունների բովանդակային կապերին:

Կանոնավոր կառուցված պարբերությունը սովորաբար ունի, կամ ավելի ճիշտ՝ պետք է ունենա, այսպես ասած, իմաստային միջուկ՝ հիմնական թեմա (կամ թեմաներ): Պարբերության համար կարևոր հատկանիշ է ներքին՝ իր թեմայի ամբողջությունը, որ իհարկե լրիվ անկախ ու ինքնավար չէ և լրացվում է կից (կամ ոչ կից) պարբերություններով, կամ ինքն է հանդես գալիս որպես լրացնող: Եվ մեծ մասամբ հենց այս ներքին, հիմնական թեմայի փոփոխություն⁷ հետ է կապված պարբերությունների առանձնացումը մեկը մյուսից կամ մեկը մյուսին հաջորդումը, այսինքն՝ տեքստի պարբերացումը:

Մասնագիտական գրականության մեջ պարբերացման համար նշվում են նաև այլ պատճառներ՝ նույնպես կապված բովանդակային կողմի հետ: Օրինակ՝ սյուժետային իրադրության փոփոխությունը, ընթերցողի ուշադրության լարումը համեմատաբար նոր հաղորդման նկատմամբ, պատմելիք նյութի բնույթը (գործողություններ, դեպքեր, իրադարձություններ, թե՞ գործողության վայր, տեղ, ժամանակ, կամ կենցաղային զանազան մանրամասներ, բնապատկերներ⁸ և այլն) և նման այլ հանգամանքներ

⁶ Հմմտ. Т. И. Сильман, Заметки о лирике (мысль—образ—эмоция—звук), ФН, 1974, № 5, էջ 13:

⁷ Հիմնական թեմայի փոփոխությունը արտահայտությունը պետք է հասկանալ հարաբերականորեն, որովհետև նախ՝ մեկ պարբերության սահմաններում թեման կարող է և չավարտվել, ապա՝ մեկ պարբերության մեջ կարող են նաև զարգացվել մեկից ավելի հիմնական թեմաներ:

⁸ Նկատի ունենալով այս տարբերությունները, ոմանք առաջարկում են ընդունել պարբերությունների դինամիկ և ստատիկ տիպեր (տե՛ս В. Н. Николаева, Абзац, его строение, содержание и композиционно-стилистическая роль в рассказах А. П. Чехова, авт. канд. дисс., М., 1963).

ազդում են պարբերացման եղանակների և պարբերությունների ծավալի վրա⁹։

Պարբերության հատկանիշներից նշելի է նաև նրա բովանդակային-իմաստային շարժունությունը (դինամիկան)։ Ըստ էության, պարբերության մեջ է արտացոլվում և դրա միջոցով է առաջ տարվում ԳՏ-ի իմաստային «շարժումը»։ Հենց այստեղից էլ բխում է այն, որ յուրաքանչյուր քիչ թե շատ ընդարձակ և կոմպոզիցիոն առումով ավարտուն կազմակերպված¹⁰ պարբերություն, հաղորդելով կարևոր և երկրորդական տեղեկություններ, սովորաբար ունենում է իր թեմայի ծավալման և զարգացման հեռանկարը։ Եվ մեր կարծիքով, նման ամեն մի պարբերության մեջ ինչ-որ չափով հնարավոր է առանձնացնել դրա հիմնական թեման, մոտիվը և գլխավոր տրամադրությունը արտահայտող հանգուցային բառ կամ բառեր, բառակապակցություն կամ բառակապակցություններ, նախադասություն կամ նախադասություններ, որոնք կարելի է անվանել պարբերության առաջնային միավորներ¹¹։ Այդ միավորները գործառնապես ավելի տարողունակ են և մեծ մասամբ կրում են տվյալ հատվածի ինչպես գաղափարական, այնպես էլ հուզական բեռը։ Դրանց, այսպես կոչված, դեղազիտական օգտակարությունը, տեքստի մնացած մասերի համեմատությամբ, երբեմն ավելի է։ Մենք կարծում ենք, որ որոշ վերապահությամբ, իսկ երբեմն էլ անվերապահորեն, կարելի է ասել, որ առանցքային միավորների նկատմամբ ընթերցողի կողմնո-

⁹ «Структура предложения и абзаца», сб. статей, Ростов-на-Дону, 1974, стр. 1118.

¹⁰ Պարբերության այս հատկանիշի տակ սովորաբար հասկացվում է հետևյալը։ Ինչպես որոշ ծավալի որևէ ավարտուն ԳՏ, օրինակ, պատմվածք, ունի իր որոշակիորեն կազմակերպված սկիզբն ու ավարտը, այնպես էլ ամեն մի պարբերություն կարող է ունենալ իր սկիզբն ու ավարտը։ Գրողի ոճի համար էական են թե՛ ընդհանրապես պարբերության կառուցման և թե՛ մասնավորապես երկն սկսող և ավարտող պարբերությունների, այսպես կոչված, բացարձակ սկզբի և բացարձակ վերջի, հատույթավորման սկզբունքները։ Անմիջապես նշենք, որ այս բացարձակությունը պայմանավորված է սկզբից և վերջից առաջ ու հետո որևէ տեքստի բացակայությամբ (բացառությամբ վերնագրի և տեղեկատու ալլ նշումների)։ Պարբերությունների բացառվել սկիզբ և բացառվել վերջ անվանումները վերցրել ենք՝ В. Матезиус, Язык и стиль, ПЛК, М., 1967, էջ 523։

¹¹ Մենք ամենևին այն թվուր պատկերացումը չունենք, թե բոլոր դեպքերում կարելի է կոնկրետ մատնանշել այդ միավորները։

որոշման աստիճանով է նաև որոշվում, թե որքանով է հեղինակին հաջողվել մեկ պարբերության սահմաններում հասնել ավարտուն տպավորության ստեղծման:

Առանցքային միավորներով թեման խտացվում-թանձրացվում է իմաստային միջուկի մեջ, որի շուրջը շարահյուսորեն կազմակերպվում է պարբերությունը իր արտահայտության և ավելի ծավալվող բովանդակության պլաններով: Այդ միավորները խաղում են նաև պարբերության հիմնական թեման կամ մոտիվը տեքստի հաջորդ հատվածներում զարգացնող, մի տեսակ, խթանիչ դեր, որի միջոցով հետագայում արծարծվող նյութը կամ թեման ինչ-որ ձևով կապված է լինում արդեն հիշատակված բանի, բառակապակցության կամ ամբողջական նախադասության հետ:

Վերցնենք պատահական ընտրված կից պարբերություններ՝ «Հետապնդողները պինդ բռնեցին փախչողներին ու կանգ առան: Մթան մեջ լավ չէր որոշվում նրանց դեմքերը, բայց որոշ լսվում էր նրանց ջնջասպառ ճևճը, որը խառնվեց փախչողների հեղին:

Գրգռվին ու Ղոնդուն քարշ տվին դեպի ձորափ: Երկ-երկու հոգի այնպես պինդ էին սեղմում բռնվածներին, կարծես զազաններ էին որսացել և վախենում էին նրանց կծելուց» (հ. 1, էջ 132, «Հնկերներ»):

Ընդգծված առանցքային միավորներից առաջինի իմաստը երկրորդ պարբերության մեջ բացվելով ավելի ծավալվել է, որն արտահայտվում է ինքնուրույն նախադասությամբ, թեև ընդհանուր ընկալման առումով, երկու պարբերությունները կարող են հավասարապես դիտվել իբրև անկախ կառույցներ՝ յուրաքանչյուրն իր ավարտվածությամբ:

Մեկ այլ օրինակ՝

«Ես արագ ու սրտատրոփ վազեցի նրանց հետևից և աչքերս լայն բացած մտիկ տվի եկողին: Դա մի հասարակ մարդ էր՝ դեղնած մորուքով, սևազանգուր մազերով, գլխին... կարտուղ և հագին մի կարկատած պիջակ: Ուտներին չուտեի: Ուտին էլ մի լիքը խուրջին:

Իմ զարմանքն անեց, ես արդեն կորցրի ամեն չափ ու համեմատություն: Բայց մոտ գնացի Արամ թագավորին և շարունակ աչքերս վրան պահած ռդեկցեցի մինչև բակը: Արամ թագավորը հասավ իրենց տան շեմքին, խուրջինը վայր բերեց և ցածրիկ

դռնով՝ մեջքը կռացրած՝ մտավ ներս» (հ. 2, էջ 206, «Արամ Բագավորը»):

Ներողամիտ հումորով գրված այս հուշ-պատմությունը կառուցված է գավառական քաղաքի իրենց բակից այն կողմ ուրիշ բան չտեսած ու չլսած հինգ տարեկան տղայի տպավորությունների վրա: Հերոսը պատմողի ամենօրյա խաղընկերուհիների հայրն է՝ խեղճ ու կրակ, բայց անսանձ երեկակություն մի մարդ, որին շրջապատը պատմում է՝ Արամ Բագավոր հորջորջումով, իսկ տղան այդ շփոթե և կարծում է, թե աղջիկների հայրը իրոք Թագավոր է:

Առանցքային միավորներն այստեղ կապված են գործողությունների հետ և ցույց են տալիս հատկանիշի աստիճանական աճ: Առաջին պարբերության միայն սկզբի հաղորդումն է պայմանավորված նախորդ գրեթե լրիվ տեքստով, իսկ ամբողջ պարբերությունը, եկողի արտաքինի նկարագրությամբ, դառնում է հարաբերականորեն անկախ: Մինչդեռ երկրորդ պարբերության ինքնուրույնությունը շատ ավելի քիչ է, դա անմիջապես հենվում է նախորդի վրա: Բերված հատվածում հիմնականը «զարմանքի» թեման է, որ պատմվածքում հետզհետե խորացվում է: Հերոսի արտաքինի նկարագրությունից Դեմիքճյանը հետագա շարադրանքում օգտագործում է «Թագավորի համար անհամապատասխան» կարտուզը և կարկատած պիչակը (էջ 207):

Պարբերության մեջ որոշ իմաստով կարելի է նաև տարբերակել իմաստային-թեմատիկ երկու շերտ՝ ճիմնական և ոչ ճիմնական (կամ՝ ածանցյալ, լրացուցիչ, կողմնակի): Հիմնականը առանցքային միավորով արտահայտված բովանդակությունն է, թեման, ոչ հիմնականը՝ այն, ինչ զանազան կողմերից լրացնում, հարստացնում է հիմնական շերտը:

Պարբերությունը շունի քերականական հատուկ ձևավորվածություն և կառուցվածքային պարտադիր ինչ-որ սխեմաներ: Սովորաբար պարբերության արտաքին նշանը գրաֆիկական սահմանն է, այսինքն՝ տեքստի, այսպես կոչված, մի կարմիր գծից մյուսն ընկած լինելը, նաև՝ ընթերցման ժամանակ պարբերությունների միջև եղած, ինչպես Ա. Մ. Պեշկովսկին է ասում, «չափից ավելի երկար դադարները»¹²: Երբ ասում ենք, թե պարբերությունները շունեն քերականական հատուկ ձևավորվածություն,

¹² А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, 6-ое изд., М., 1938, стр. 410.

ընդգծում ենք՝ հատուկ, ապա սա չի նշանակում, թե դրանք ընդհանրապես զուրկ են որևէ ձևավորվածությունից և հանդես չեն գալիս որևէ կոնկրետ ձևի մեջ, Բավական է միայն նշել, որ դրանք քերականորեն ձևավորված են կամ որպես մի նախադասություն (պարբերությունը և նախադասությունը նույնանալով իրար ծածկում են), կամ նախադասությունների ինչ-որ խումբ են, որի անդամների միջև գոյություն ունեն կապակցական հարաբերություններ¹³,

Իսկ ինչ վերաբերում է պարբերության կառուցվածքին, ապա ճիշտ չէ դա սահմանափակել մեկ պարտադիր սխեմայի մեջ, ինչպես վարվում է, օրինակ, Լ. Մ. Լոսևան, Նա ԳՏ-ում պարբերության գործառությունները որոշելիս ելնում է այն ըմբռնումից, ըստ որի դա անպայման պետք է բաղկացած լինի երեք մասից՝ սկիզբ, հիմնական ֆրազ և մեկնաբանող մաս¹⁴, Այսպիսի պարտադիր «եռամաս» պարբերություններ իհարկե կարող են լինել, որոնց մեջ դրանք հստակորեն տարբերակվեն, բայց այդ դեպքում այս բացատրությունը ընդունելի կլինի միայն պարբերության որոշ կոնկրետ տիպերի համար, Բացի այս, առանձնացվող մասերը համասեռ չեն և չեն կարող դիտվել միևնույն հարթության վրա, Եթե առաջին երկու մասերը ավարտուն պարբերության հա-

¹³ Նախադասությունների կապակցությունը որպես հայերենի շարահյուսության առանձին բաժին առաջարկել և հանգամանորեն քննել է Ս. Գ. Արահամյանը իր «Ժամանակակից հայերենի քերականություն» ձեռնարկում (Երևան, 1969, էջ 404)։ Տվյալ հարցով զբաղվողներին պարզապես հետաքրքրելու նպատակով այստեղ հիշեցնենք Գ. Վ. Կոլշանսկու՝ տեքստի իմաստային կառուցվածքին վերաբերող հոդվածը, որտեղ շոշափվում են նաև նախադասությունների կապակցության որոշ խնդիրներ։ Հեղինակի կարծիքով, նախադասությունը՝ պարզ և բարդ, հաղորդակցական այն միավորն է, որի սահմաններում սպառվում է որևէ լեզվի քերականությունը։ Ուստի պատրանք է խոսել նախադասությունից ծավալուն տեքստի քերականական նշանակույթների (маркер) մասին, քանի որ նախադասությունների շղթան քերականորեն չի կարող նշանակվել, Լեզուն, շարունակում է Կոլշանսկին, շարահյուսական որևէ այնպիսի այլ հատկանիշներ չունի, բացի նրանցից, որոնք դրսևորվում են մեկ նախադասության «ներսում» (տե՛ս Лингвистика текста, ч. I, М., 1974, էջ 140)։

¹⁴ Л. М. Лосева, К изучению межфразовой связи (Абзац и сложное синтаксическое целое), РЯШ, 1967, № 1. Նշենք, որ պարբերության մեջ Լոսևայի ընդունած «հիմնական ֆրազը» և մեր «առանցքային միավորները» իրար հետ որևէ կապ չունեն։ Լ. Լոսևայի հոդվածին մենք ծանոթացել ենք Գ. Դեմիրճյանի պատմվածքների լեզվին նվիրված մեր աշխատանքի այս բաժնի հիմնական շարադրանքը ավարտելուց շատ հետո։

մար գրեթե մշտական բաղադրիչներ են, ապա երրորդը՝ մեկնաբանող մասը, ունի բացահայտորեն կամընտրական (ֆակուլտատիվ) բնույթ:

2

Որոշ ծավալի ամբողջ տեքստի և դրա տարբեր մասերի միջև քովանդակային և կառուցվածքային-կոմպոզիցիոն հարաբերակցությունների դիտարկումը, ինչպես հայտնի է, խոսքարվեստի պոետիկայի կենտրոնական հարցերից է: Հատկապես կարևոր է պարզել, թե լեզվական այս կամ այն միավորը¹⁵ իմաստաբանորեն ու նաև ոճաբանորեն ի՞նչ ծավալի տեքստում է դառնում նշանակիր:

Սրա համար, լայն առումով, մենք պայմանականորեն առանձնացնում ենք երկու հնարավորություն կամ գնահատման երկու շափանիշ: Մեկը կոնկրետ պարբերության ծավալն է, որից միավորն իր կապերով դուրս չի գալիս, մյուսը՝ ամբողջ պատումի՝ ստեղծագործության, ծավալը, երբ որևէ միավոր, մանավանդ առանցքային, արժեքավորվում և լրացուցիչ իմաստավորվում է ամբողջի հարաբերությամբ՝ կոնկրետ պարբերությունից դուրս նյութականորեն կրկնվելով կամ չկրկնվելով, սակայն վերջին դեպքում անպայման ռեկուրսով՝ ենթատեքստային ոլորտում:

Համեմատելով՝ Սալլը մոտեցավ՝ դոփելով և ցնցելով իր վրայի մեռելները, որ սալի բոլոր շարժումներին հնազանդ՝ թույլ էին տալիս իրենց օրորելու այն հազար ու մի ձևերով, որ սալի քմայքը կթելադրեր, էլ կամքի ոչ մի նշույլ: Նրանք առարկաներ էին և Ռազմության միջից գուլխներ ցցվեցին՝ բորենու հարցական հայացքներ և նայեցին այն կողմը: Մեռելաթաղ սալերն էին: Սալապանը մոտենում էր հոգնած անասունի անտարբեր ձայնով մեքենաբար ծոր տալիս՝ ռեկուրս, մեռել (հ. 1, էջ 48, «Ժպիտը»): Երկրորդ պարբերությունը ներքնապես բացատրելի է միայն ավելի մեծ տեքստի յուրացումով:

Կամ՝ «Գնացքը շարժվեց: Շուտով ձախից Դեբեդը դեմ եկավ: Հետո, երբ նոր էին մտել լոռու ձորը, քարափի հզրին պայթեց

15 Լեզվական միավոր արտահայտությունը այստեղ նշանակում է բառ, բառակապակցություն և այլն (հմտ. Օ. Ս. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М. 1966, էջ 146):

լուսնի պատրույգը, կլորացավ ու բարձրացավ: Աջ ու ձախ սկսեցին խավարից դուրս պրծնել աշտարակներ, ամրոցներ, հսկաներ: Շոգեմեքենան ձգում էր իր սուլոցը, որի արձագանքները գնում հալչում էին ձորերի վիհերում: Իսկ երբ գնացքը կանգ էր առնում՝ լսվում էր Դեբեդի մի անգամ սկսած և երբեք կանգ չառնող վըշշոցը: Հետո հանկարծ ճրագալույս: Մուխ, գործարան, շենքեր, և Ալավերգու պղնձահանքը սանձելով տարերքը, լցրել էր նախկին ահռելի ձորը կյանքով ու աշխատանքի ուրախությամբ» (հ. 2, էջ 307, «Տուն») և «Ու քանի խոսում էր Միտյան՝ այնքան ավելի նրա ածելաճման սլաղ աչքերը լցվում էին ջերմ փայլով: Նրա դաժան դեմքը մնալով դաժան՝ թվում էր մեղմ» (հ. 2, էջ 89, «Երեքը»): Նույնը նաև այստեղ՝ երկրորդ պարբերության մեջ բնութագրումները հասկանալի են միայն նախորդ տեքստի միջոցով:

Մեր այս մոտեցումը ոչնչով չի հակասում ընդունված այն տեսակետին, ըստ որի ԳՏ-ի, որպես համակարգի, տարբեր մակարդակների միջև գոյություն ունի ստորակարգային հարաբերություն: Մի կողմից՝ ամեն մի մակարդակի միավոր անմիջականորեն կախված է ոչ միայն համապատասխան նվազագույն կամ տարրական կոնտեքստից (օրինակ, բառը՝ երկանդամ բառակապակցությունից և այլն), այլև ավելի բարձր մակարդակի կոնտեքստային ամբողջությունից (օրինակ, բառը՝ պարբերությունից, գլխից, գրողի աշխարհայացքից և այլն): Մյուս կողմից՝ իմաստային աստիճանական ընդարձակումով բառը (կամ քերականական որևէ կառույց) կախված է բառակապակցության կոնտեքստից, բառակապակցությունը՝ նախադասության, նախադասությունը՝ պարբերության, պարբերությունը՝ ավելի ծավալուն կոնտեքստից (օրինակ, գլուխ և այլն), գլուխը՝ գրքի կոնտեքստից, գիրքը՝ գրողի ոճից, աշխարհայացքից, գրական ուղղությունից և այլն¹⁶:

Լեզվական մեծ կամ փոքր ոչ մի միավոր բուն իմաստով անկախ ու ինքնաբավ չէ: Միասնական տեքստ կազմող շղթայի հաջորդական կամ ոչ հաջորդական օղակները փոխադարձաբար կապված են և հաճախ լրացվում ու հասկացվում են մեկը մյուսով:

Այսպիսով, կարելի է ասել, թե լեզվական միավորի նշանակերությունը պայմանավորված է նաև տեքստի տարբեր ծավալների

¹⁶ Հմմտ. Н. К. Гей, Искусство слова, М., 1967, էջ 19: «Вопросы филологии», сб. трудов, М., 1974, էջ 70:

բովանդակությամբ և ընդհանուր տրամադրությամբ: Օրինակ, բնութագրողական կամ գնահատողական միավորների (ածական—որոշիչ=մակդիրներ, մակբայ—պարագա=մակդիրներ և այլն) ընտրությունը կարող է կապված լինել նեղ կամ լայն ծավալի տեքստերի հետ՝ սյուժետային մի ինչ-որ կոնկրետ հատվածի կամ ամբողջ ստեղծագործության և այլն:

Ուշագրավ է նաև այն հարցը, թե լեզվական որևէ միավոր ի՞նչ կողմնորոշում ունի պարբերության նկատմամբ: Ինչպես արդեն երևաց, մենք ընդունում ենք, որ առանցքային միավորները կազմելով պարբերության իմաստաբանական միջուկը՝ միաժամանակ զանազան միջոցներով բովանդակության ծավալման և լրացման իրենց հատկությամբ կողմնորոշվում են կոնկրետ պարբերությունից դեպի դուրս: Դրանք երբեմն ձեռք են բերում նաև կոնտեքստային և ենթատեքստային այլ հարաբերակցությունների մեջ մտնելու նոր հատկանիշներ:

Պարբերությունների միջև փոխադարձ կապերի ու կապակցությունների բնույթից ելնելով, մենք տարբերակում ենք պարբերության երեք տիպ՝ աճկախ, կախյալ¹⁷ և միավորող:

Նախ նշենք, որ որևէ պարբերություն անկախ համարելը զուտ պայմանական է, քանի որ դա անկախ է, ըստ էության, սոսկ հարաբերականորեն: Այս տիպի ընդունումը ամենից առաջ բխում է այն հնարավոր ըմբռնումից, թե որոշ պարբերություններ կարելի է քննել և արժեքավորել ընդհանուր կոնտեքստից դուրս:

Պարբերությունների անկախությունը որոշում ենք նախորդ տեքստի հետ ունեցած հարաբերությամբ: Անկախ պարբերությունը ուղղակիորեն չի հենվում նախորդ տեքստի վրա (թեև սրա հետ կարող է ունենալ և մեծ մասամբ ունի թեմատիկ ընդհանրություն) և համեմատաբար ինքնուրույն է: Այն չունի նախորդ պարբերությունների հետ անմիջական ինչ-որ կապի որևէ նշան:

Անկախ պարբերություններ են պատումն սկսող առաջին պարբերությունները: Երբեմն այդպիսին կարող են համարվել նաև գլուխների և առանձնացված ծավալուն հատվածների սկսվածքները, կամ շարադրանքի միջին մասում ընկած, այսպես կոչվող,

17 Աճկախ և կախյալ անվանումները վերցրել ենք Ս. Աբրահամյանից, որոնցով նա բնորոշել է ժամանակակից հայերենի դերբայների տարբեր խմբերը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 154): Հմտ. նաև՝ Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 364, 369:

ստատիկ պարբերությունները (տե՛ս էջատակի 8-րդ հղումը) և այլն:

Բերենք մի քանի օրինակ:

«Հիվանդը աչքերը լայն բացեց և նայեց շուրջը, Նրա դեղնամոմի դեմքը կաշվի տակ արդեն պարզ գծագրվում էր՝ իբրև պարկը գցած գանգ և հահլ երևույթ էր տալիս նրա հայացքին: Երկու ակնախոռոչում հարցական սև աչքերը կարծես բներից նայող անհանգիստ մկներ լինեին» (հ. 1, էջ 43, «Տերտերը»):

«Հյուանը նստած էր պատշգամբի ճաղերի մոտ և դունչը պատշգամբի եզրին դրած դիտում էր դիմացի տան բակի անցուդարձը: Հարևան խանութպանը սայլի փայտ էր առել և հսկում էր, որ սայլը պարպվի: Մի ալևոր, կարմրաթուշ սղոցապան եռանդով սղոցում էր և ռիթմով նվում: Մի զույգ առողջ եզներ՝ մեկը պառկած, մյուսը կանգնած որոճում էին նահապետական դանդաղությամբ: Ինչ-որ խոտի և փայտի հոտ էր ընկել փողոցը» (ն. տ., էջ 57, «Ստամոքս»):

«Գնում է զորամասը, վերստին հետևում է մյուս վերստը, պուրակին՝ պուրակը, դաշտերը լուռ ու անտարբեր նայում են երեսիդ, հեռուն-հեռուն ճոճվում են կազակների նիզակներն ու կորչում հորիզոնի կաթնագույն մշուշի մեջ, բլուրը ծամածոում է իր դեմքը, ծանր մտքեր է լցնում գլուխդ, ու վերջ չկա երթին» (ն. տ. էջ 185, «Նրանց ուղին»):

«Իրիկնադեմին Զվարթնք և բոլոր ուխտավորները քաշվեցին: Ամենքը գնացին, մնաց մթնած տուղտը, խավարած վանքը, սառնածոր աստղերը երկնքում: Անձուկ դառավ վանքի բակը, լռեց գերեզմանաքարի պես և նրա մեջ թաղված աշխույժ թիթեռը— փոքրիկ Զվարթը» (հ. 2, էջ 157, «Գիրք ծաղկանց»):

Կախյալ է այն պարբերությունը, որը թեմատիկ կապվածությամբ անմիջապես հենվում է նախորդ տեքստի վրա, կամ լրացվում է նախորդ և/կամ հաջորդ պարբերություններով, այսինքն՝ կապակցությունը սրանց միջև հարակցային է կամ սերտ-հարակցային: Իր հերթին կախյալ պարբերությունների միջև կարելի է տարբերակել կապի հիմնականում երկու դրսևորում՝ ա) բառային կապակցություն, երբ կից (կամ ոչ կից) պարբերություններում ամբողջությամբ, մասնակիորեն կամ որոշ փոխակերպումով կրկնվում են, այսպես ասած, թեմատիկ հատվածները՝ բառերը, բառակապակցությունները և այլն, և բ) բովանդակային ճամապատասխանություն, երբ կապերն իրացվում են ոչ թե թեմատիկ

հատվածների կրկնությամբ, այլ զուտ իմաստային առումով. տարբեր տեղերում խոսվում է իրականության մոտավորապես միևնույն կամ նման երևույթների մասին և այլն:

Օրինակներ՝ առաջին դեպքի համար՝

«Ահա դիմացի բլրից, ուր գնացել էր իր հարևան վաշտը փոխվելու, իջնում է մի ուրիշ վաշտ»:

Նրանք գալիս են հեղեղատի միջով, հատ-հատ, դանդաղ:

Վաշտը լարվեց: Նրանց է նայում:

Ահա ծանրաբայլ մոտեցան նրանք: Ոմանք կաղում են, ներանք դալիս ու բռնորովին լուռ անց են կենում սրանց կողքով» (հ. 1, էջ 77, «Միայն մեկը»):

«Եվ իսկույն ջինջ պատկերացրեց իր հայրենի դյուղը. ահա՛ կարծես մտավ իրենց փողոցը, ահա՛ բաց է անում տան դուռը:

Միրտը մղկտաց: Արդուլը չքնեց այդ գիշեր:

Այնուհետև քանի գարունը լցվեց Երևանի այգիներում, ֆանի փթթեցին ծառերն ու ծաղիկները՝ Արդուլն սկսեց հաճախ հիշել իր հայրենի տունը, գյուղը:

Հիմի այնտեղ ծաղկում են այգիները, երկնակապույտի մեջ կրակների պես պլպլում են ոսկեշող ծիրանները, թավուտներում ծիծաղում աղբյուրները և տերևների ու վարդերի արանքներում սահում նազելի դեմքեր» (ն. տ., էջ 301, «Արդուլ»):

«Սյոման սկսեց դիտել նրան: Մարուսյան զարմանալիորեն աճում, գեղեցկանում էր նրա առջև: Նա նոր սկսեց նկատել նրա բարձր հասակը, սլացիկ գեղեցկությունը, որ մարդու սիրտը լցնում էր աշխուժով:

Սյոման ուզեց թափ տալ իրեն և ուշը դարձնել ուրիշ կողմ, բայց զգաց, որ այլևս անկարող է չմտածել Մարուսյայի այդ գեղեցկության մասին» (հ. 2, էջ 93, «Երեքը»):

Երկրորդ դեպքի համար՝

«Եկավ տերտերը՝ տեր Հմայակը, և մտախոն նստեց դռան աջ կողմը, ֆառին: Ու արձանացավ: Զոր ու ցամաք երիտասարդ էր ցորնագույն, չեչոտ-երես, ցանցառ-մորուք, մորուքի թելերը օղակ-օղակ:

Նայեց դիմացը մտազբաղ, սեեռուն աչքերով: Ներքևի լայն շուրթը կախ, պոկոշ, բերանաբաց՝ մտածում էր լուռ» (հ. 1, էջ 40, «Տերտերը»):

«Վերջն էլ տեսավ—որ իսկի չի մեռնում: Երեսը դեմ արեց ու սկսեց ապրել:

Կյանքի կրունկը որքան կոխ տվեց նրան, այնքան պնդվեց նա, կռիվեց փողոցի սև, բայց երեսը պինդ ցեխի նման: Քանի զնաց պնդացավ, կարծրացավ ու մնաց» (ն. տ., էջ 102, «Խուժանի շունը»):

Կախյալ պարբերությունների մեջ սովորաբար լինում են նաև որոշ տարրեր, որոնք կարող են մատնանշել նախորդ(ներ)ի և հաջորդ(ներ)ի հետ կապը: Այսպես օրինակ, նախորդ ինչ-որ տեքստ են ենթադրում այն բառերը, բառակապակցություններն ու բառաձևերը, որոնք ցույց են տալիս ժամանակային հաջորդականություն, գործողության տեղ, հերոսների արարքներում, գործողություններում կամ հոգեվիճակում փոփոխություն¹⁸ և այլն,

Այսպես՝

«Այնտեղ էր և ծեր բանաստեղծ Խալդունը, որ եկել նստել պատանիների մեջ՝ զվարճացնում էր նրանց իր առակներով և ինքն էլ զվարճանում՝ լսելով նրանց անհոգ քրքիշը»:

Այնտեղ էր և Նալը, որ հեռուն, խոտերի վրա նստած նայում էր պատանիներին անժպիտ ու տխուր» (հ. 1, էջ 8, «Ջութակ և սրինգ»):

«Տխրեց Նալը և գլուխը կախեց: Հանկարծ բարձրացրեց իր գործիքը և ուզում էր քարին խփի կոտրի, բայց միայն դառնորեն օդում թափ տալով ցած դրեց և գլուխը ափերի մեջ առած՝ լռեց» (ն. տ., էջ 12):

«Հաճին զգաց, որ բերնի թուփը ցամաքում է» (ն. տ., էջ 16, «Ավելորդը»):

«Գնդիկ իրիցկինը սապնոտ մատով սղալեց ականջին թափած դեղնավուն մազերը, շտկվեց և նայեց հարցնողին» (ն. տ., էջ 39, «Տերտերը»):

«Հետո նորից նա մտածեց իրիցկնոջ մասին: Եվ նրան թվաց, թե իրիցկինը զրկված է, քիչ է գուրգուրված, և ժամանակն է նրան փաղաքշելու, գոհացնելու» (ն. տ., էջ 44):

«Փրփրեւ էր, կատաղել և աչքերը արցունքով լցվել: Նա աչդ բռնեին մի իսկական գազան էր, մի զրգուկած ստամոքս և ուրիշ ոչինչ» (ն. տ., էջ 58, «Ստամոքս»):

¹⁸ Որպես պարբերությունների միջև կապի բացահայտ նշաններ, օրինակ, Գ. Ի. Նեդրաևան առանձնացնում է ուսուցիչների շարժման և վիճակի կատարյալ կերպի անցյալ ժամանակաձևի բայերը՝ побегал, оживился և այլն (տե՛ս «Структура предложения и абзаца», էջ 122): Մեր կարծիքով, սակայն, նման բացարձակացումը այնքան էլ համոզիչ չէ:

«Այդպես մի տասն օր, և կալը վերջացավ: Գնացի այնտեղ՝ վերջին ժամն էր: Պառավը գետնի վրա կռացած՝ մաղում էր կալում մնացած հողախառն ցորենը» (ն. տ., էջ 294, «Հողը»):

«Սարեթը վեր կացավ, բարձրահասակ, վայրի, կոպիտ գեղեցկությամբ հպարտ նայեց իր շուրջը և արձանացավ» (հ. Ձ, էջ 29, «Սարեթ»):

Պարբերությունների միջև կան կապակցության նաև այլ միջոցներ¹⁹: Օրինակ, նախորդ պարբերության որևէ մաս կամ միտք կարող է վերածվել առանձին կախյալ պարբերության՝ դրանով կարծես ընդգծելով անշատված մասի կամ մտքի կարևորությունը պատումի տվյալ հատվածի կամ ամբողջի համար: Կապերը երբեմն իրացվում են առանձին կապակցող բառերի, գեղչված կամ հարցական նախադասությունների և այլ միջոցներով:

Ահա համապատասխան օրինակներ:

«Հիվանդի հոգևորքը սկսվեց: Դաժան ժպտի նման մի բան շարժվեց նրա ծովուկող դեմքի անկյուններում: Հիվանդապահը շոքեց անկողնի մոտ և հիվանդի աչքը ձեռն առնելով, ետ արեց նրա մազերը քթի վրայից: Մեռնողը նայեց առաստաղին, ուր մի բան կարծես աչքովն ընկավ: Բայց դա թվում էր, նա ցնցվեց, խորը շնչեց և մնաց:

Երկու ռոպեաչափ մահը կատարում էր իր կոպիտ, անասնական գործը: Մեռնողը քացեց քեռանը, որսաց օդը և երկար պաճեց թոփերում, ապա արտաշնչեց:

Հետո կարծես մի շարժում էր ուզում անել: Ամենքը վեր կացան և սպասելով նրա շարժման՝ քարացած մնացին նոր դիրքերում:

Հիվանդը հանգել էր արդեն» (հ. 1, էջ 45, «Տերտերը»):

«Մի երեկո Սաթոն շատ ուշացավ: Գնացել էր ժողով: Տիկին Աննան պառվիրել էր, որ չուշանա: Բայց ուշացավ և ուշացավ այն ժամանակ, երբ լվացքը կիտված էր կիսալվա, ջրմուղի ջուրը կտրվել, հացի մեծ հերթ կար: Միաժամանակ երեխան էր նոր առողջանում, պետք էր դեղի գնալ:

19 Հնդուկված տեսակետ է, որ ինչքան նախադասությունների կապակցության միջոցները բազմազան են ու հարուստ, այնքան բարձր է տեքստի գեղարվեստականության աստիճանը (հմտ. Բ. Чепмен, Лингвистика и литература—РЖ, Общественные науки за рубежом, серия 7, Литературоведение, 1975, № 3, էջ 33): Կարծում ենք, նույնը կարող է վերաբերել նաև պարբերություններին:

Սա արդեն հանդգնություն էր: Տիկին Աննայի տան հիմքերը խախտվում էին» (ն. տ., էջ 255, «Սաթոն»):

«Ժպտաց գեղեցիկ Հայանթին, ու այդ ժպիտի հետ ցուաց նրա ձյունն ատամնաշարը:

Ժպտաց նաև գեղեցիկ Լակըմեն, և նրա վայրահակ սև թարթիչներից կախ ընկավ սիրուն, մանրիկ ժպիտը» (ն. տ., էջ 9, «Ջութակ և սրինգ»):

«Ասեմ, աշտպես դեկտեմբերի ցրտին Հաճի աղան դուրս եկողը չէր, այն էլ այս ցեխին, որ գոյացել էր սայլերի ու զորքի տակ կոկորտա՝ ձյունից՝ հակառակ, որ միշտ այս ամսին գետինը սառած էր լինում» (ն. տ., էջ 14, «Ավելորդը»):

«Զէր խոսում, քրթմնջում էր. չէր նայում, որոնում էր, դանդաղ, աչքերը գետնին. ի՞նչ, ո՞ւմ, ո՞վ գիտե, և այդ բոլորը շարացած, ժանգոտ, տխուր» (ն. տ., էջ 62, «Խանութպան»):

«Եվ արդյոք բժշկի զրո՞ւյցն էր պատճառը, նրա տրամադրությունը, թե ինչ—մեր մտքերը թափառում էին կյանքի և մահի ոլորտներում» (հ. 2, էջ 231, «Բժիշկը»):

Կախյալ են նաև երկախոսության պարբերություն-ռեպլիկաները: Դրանք կապված են խոսքի նախորդ հատվածների բովանդակության հետ և առանձին վերցրած երբեմն քիչ են հասկանալի, թեև կոմպոզիցիոն իմաստով կարող են համարվել ինքնուրույն միավորներ: Պարբերություն-ռեպլիկաները միայն միասնության մեջ և իրար լրացնելով են բացահայտում ինչ-որ որոշակի թեմա: Այսպես՝

« — Մի բան անենք, — ասաց Ղոնդին:

— Ի՞նչ:

— Ծղենք:

— Որտեղի՞ց:

— Վերևից:

— Զե՞ս տեսնում՝ կտրանք նստած են» (հ. 1, էջ 147, «Ընկերներ»):

« — Ուրեմն այդքան ուշադիր բժիշկ է:

— Այո, իհարկե: Բայց տարօրինակ բաներ էլ ունի: Հիշում եմ փողոցում նրա հետ խոսում էի կանգնած՝ մին էլ մոտեցավ մի երիտասարդ և զանգատվեց, որ սիրտը թրթռում է: Բժիշկը ձեռով արեց, որ հեռանա և իրեն չխանգարի:

— Տարօրինակ մարդ է:

— Համենայն դեպս ոչ հասարակ, Ո՞ր ժամանակ էլ ամեն

բան մոռացած՝ գրքեր էր հավաքում: Եվ պիտի ասել, որ հրաշալի գրադարան ունի, հետն էլ մի այլ հրաշալիք:— Կարդացել է և կարդում է բոլորը:

— Թեև ասենք ավելի շուտ հարմար էր, որ նա փիլիսոփա, գիտնական լիներ, քան բժիշկ:

— Թեև... բայց ինչով պակաս կլինի մի բժիշկ՝ եթե փիլիսոփա և գիտնական լինի:

— Ես այդ չեմ ասում» (հ. 2, էջ 225, «Բժիշկը»):

Միավորող է այն պարբերությունը, որի միջոցով կապակցվում են երկու այլ պարբերություններ, կամ ինչ-որ շափով նախապատրաստվում է հաջորդ տեքստը և այլն: Միավորող, լրացական դեր են կատարում նաև պարբերություն-ռեպրիկների միջև հանդես եկող որոշ հեղինակային խոսք-պարբերություններ, որոնք գործառությամբ մի տեսակ մոտենում են դրամատուրգիական երկի նշագրումներին (ռեմարկներին):

Բերենք օրինակներ:

«Մի քանի քայլ նրանից հետո, քարի շվաքի տակ մի այլ ընտանիք էր բույն դրել—մի վանա կատու, որ նոր ծնել էր հինգ ձագուկներ կույր-կույր ու բմբիկ, որ ծվծվում էին:

Կարծես մեջքի վրայից փրփրալի ջուր էր քափվում՝ բաժանվելով երկու մասի. այդպես վար էին հոսում նրա մեծաքսի երկար մազերը, որ նա խնամքով լիզել էր և մաքուր սառնել:

Մի երջանիկ տխրունակ հոգնություն կար նրա մայրական դեմքին ու աչքերին: Հանգիստ լիզում ու հսկում էր իր նախշուն ձագերին, որ իրար բոթելով—խուժել էին նրա ստինքների վրա և ծվծվում էին աղվամազ թռչնաձագերի ձայնով: Եռում էին, գլորվում հեռու, հետո կուրորեն որոնում մայրական ջերմությունն ու ծիծը» (հ. 1, էջ 50, «Ժպիտը»):

« — Ինձ նայե, պարոն կապիտան, ճշմարիտ պիտի ազատեք զարկողին:

Կապիտանը սառը նայեց խմբապետին:

— Ո՞ւմ, կարմիր սատանայի՞ն: Իմ ձեռից որ ճանճն է պրծել, որ սրանք պրծնեն» (ն. տ., էջ 146, «Ընկերներ»):

Պարբերությունները, ըստ կազմիչ նախադասությունների քանակի, կարելի է բաժանել երկու խմբի, տալով դրանց պայմանական անվանումներ՝ պարզ պարբերություններ (մեկ նախադասությունից բաղկացած) և բարդ պարբերություններ (մեկից ավելի նախադասությունից բաղկացած):

Սրանցից պարզերն իրենց հերթին կարող են կազմված լինել ռարբեր ծավալի մեկ նախադասությունից՝ պարզ համառոտից մինչև բազմաբարդ, իսկ բարդերը կարող են լինել երկանդամ (երկու նախադասությունից բաղկացած), եռանդամ, քառանդամ և այլն:

Մեր այս տարբերակումը կապված է պարբերության միայն արտաքին հատկանիշների հետ և հաշվի է առնում այն հանգամանքը, որ գործնականում պարբերությունը, չունենալով ծավալային որևէ սահմանափակում, կարող է պարունակել 1, 2, 5, 10, 15, 20 և ավելի նախադասություն: Պարզ և բարդ պարբերությունների առանձնացումը, այսպիսով, ոչ մի կերպ չի առնչվում թեմատիկ-բովանդակային երևույթների հետ, այնպես որ չի կարելի պարբերության այդ երկու տիպերի միջև գործառական կարգի խիստ տարբերակումներ անցկացնել:

Կասկած չկա, որ պարբերության ծավալը արդյունք է մի շարք գործոնների՝ գրողի ոճի, մեթոդի, թեմայի, հաղորդվող տրվյալ բովանդակության բնույթի, հաղորդման խոսքային կազմակերպման նպատակադրումի և այլն, այսինքն՝ կրում է հիմնականում անհատական բնույթ: Որոշ վերապահությամբ, սակայն, կարելի է ասել, որ ընդհանուր առմամբ, բայց ոչ պարտադրաբար միշտ, իրենց, այսպես կոչված, ինֆորմացիայի ծավալով համեմատաբար ավելի անձուկ են, օրինակ, մեկ պարզ համառոտ նախադասությունից բաղկացած պարզ պարբերության գործառությունները: Ինֆորմատիվության հնարավորություններով անհամեմատ ավելի ակտիվ են բարդ պարբերությունները (մանավանդ՝ ծավալուն), ինչպես նաև պարզերի մյուս տեսակները (ծավալուն բարդ համադասական և ստորադասական նախադասություններից կազմվածները): Որպեսզի լիարժեք կերպով դառնա երկի սյուժեի զարգացման որոշակի մի փուլի կրողը և հիմնական բովանդակության հաղորդման կոմպոզիցիոն-ոճական միավորներից մեկը, պարբերությունը պետք է ունենա «ծավալվելու տեղ», «ընդարձակվելու ինչ-որ տարածություն»:

Իսկ ինչ վերաբերում է այս կամ այն պարբերության զուտ գեղագիտական գործառություններին, ապա այստեղ արդեն տեքստի ծավալը բացարձակապես կարևոր չէ, քանի որ, որպես կանոն, ԳՏ-ում որևէ միավորի ոճական նշանակրությունը բոլորովին կապ չունի այդ միավորի ծավալային հատկանիշների հետ:

Մի անգամ Ի. Բոնինի հետ զրուցելիս Ա. Չեխովն ասել է. «Պատմվածք գրելուց հետո պետք է ջնջել սկիզբը և վերջը, Այդ մասերում մենք՝ բելետրիստներս, ավելի շատ ենք ստում, Եվ որքան հնարավոր է պետք է կարճ խոսել»²⁰, Ոչ ջնջելը, ոչ էլ ստելը այստեղ տառացի չպետք է հասկանալ, ինչպես չի հասկացել ինքը՝ Չեխովը, Նրա միտքն այն է, որ պատմվածք գրելիս գրեթե բոլոր հեղինակները, անկախ տաղանդից, ամեն գնով ձգտում են պատումի սկիզբը և վերջը դարձնել հնարավորին չափ եռանդուն ու տպավորիչ և բովանդակությամբ որոշակի նպատակաուղղված, Ձգտում են և ձգտելով այնքան են լարվում, որ այդ սկիզբն ու վերջը երբեմն դառնում են անբնական ու անհամոզիչ, Չեխովը ակնարկում է սրանք ջնջելու մասին:

Գրողի ասածը նաև նշանակում է, թե պատմվածքի համար ինչքան կարևոր են հեղինակի մտահղացումը ճշգրիտ արտահայտող և գեղագիտորեն ճշմարտացի սկիզբը և վերջը, նեղ իմաստով՝ առաջին և վերջին պարբերությունները:

Սրանք պատումի մասեր են, որոնք ԳՏ-ում ունեն միայն իրենց հատկացված գործառություն: Այստեղից էլ՝ դրանց կարևորությունը:

Առաջին և վերջին պարբերությունները (համապատասխանաբար և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ձևերի համար այսուհետև՝ ԱՊ և ՎՊ) թեև բացարձակ իմաստով միշտ չեն նույնանում պատումի սկզբի և ավարտի՝ վերջի հետ, բայց և միաժամանակ չեն էլ կարող տեքստում միշտ հանդես գալ սրանցից միանգամայն առանձին:

Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ պատումի մնացած տեքստից ԱՊ-ի և ՎՊ-ի առանձնացումը և դրանց իմաստային ու կառուցվածքային հատկանիշների դիտարկումը թելադրված են նախ և առաջ նրանով, որ, ինչպես ասվեց, ԱՊ-ն և ՎՊ-ն միշտ չէ, որ նույնանալով, համընկնում են պատմվածքի սկիզբ և ավարտ համարվող կոմպոզիցիոն մաս-հատվածներին՝ սովորաբար՝ նախադրությանը (էքսպոզիցիային) և հանգույցի լուծմանը²¹, Վերջիններիս սահմանները երբեմն այնքան էլ

²⁰ А. П. Чехов о литературе, М., 1955, стр. 286.

²¹ Հմմտ. Лингвистика текста, ч. I, էջ 206:

պարզ չեն, տեքստի նկատմամբ այդ մասերը մշտապես և անպայման նախադաս և վերջադաս դիրք չեն դրավում, ինչպես քննըվող պարբերությունները և այլն: Սրան ավելացնենք մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր հանգամանք, Հաջորդող և նախորդող մասհատվածներից սկզբի և ավարտի կոմպոզիցիոն սահմանազատում երբեմն կատարվում է անհատական տպավորությամբ և տվյալ տեքստի հետ զործ ունեցողի փորձի ու կարողությունների և ընկալունակության համաձայն, այնպես որ ԱՊ-ն պատումի սկիզբ, իսկ ՎՊ-ն ավարտ՝ վերջ, համարելը որոշ իմաստով կրում է պայմանական բնույթ, որը միանգամայն թույլատրելի է:

Մեր շարադրանքի հենց սկզբում ասվեց, որ նաև՝ պարբերության միջոցով են երևում զրոդի անհատական գրելաձևի որոշ առանձնահատկությունները: Սրանք մասնավորապես ավելի շեշտված հանգես ևն դալիս ԱՊ-ում և ՎՊ-ում: Գեղարվեստական փորձը ցույց է տալիս, որ պատումի առաջին՝ սկզբի, և վերջին՝ ավարտի, պարբերությունները իրարից նկատելիորեն տարբերվում են և՛ իրենց դերով-նպատակով, և՛ կառուցվածքային հատկանիշներով: ԱՊ-ն սովորաբար պարունակում են ամբողջ պատում-շարադրվածքի համար նախագրական (էքսպոզիցիոն), նախապատրաստական բնույթի տեղեկություններ ու հաղորդումներ, մինչդեռ ՎՊ-ն դործառապես ավելի բազմաբնույթ են, հուզակա-նորեն համեմատաբար ավելի բարձր լիցքավորված և այլն:

Վերևում խոսվեց պարբերությունների բացարձակ սկզբի և բացարձակ վերջի՝ պատումը սկսող առաջին և եզրափակող վերջին նախադասությունների մասին (տե՛ս էջատակի 10-րդ հղումը): Ավելացնենք հետևյալը: ԱՊ-ն նույնպես կարելի է ամբողջ պատումի նկատմամբ բացարձակ սկիզբ համարել՝ այն հիմնավորումով, որ դա համեմատաբար անկախ է, մինչդեռ հաջորդ ամբողջ շարադրանքը ինչ-որ ձևով, ուղղակի թե անուղղակի կապված է սրա հետ: Սակայն ԱՊ-ն անկախ է հարաբերականորեն, միայն ինչ-որ չափով, քանի որ դա ևս պետք է պարունակի բովանդակային տրված (երևացող-արտահայտված) կամ խորքային (չարտահայտված) մի այնպիսի շերտ, որը հաջորդ պարբերությունների մեջ հնարավոր լինի բացել, ծավալել ու զարգացնել, այդ մեկնակետից ելնելով՝ նոր թեմա առաջադրել և այլն, այլապես այդ անկախությունը ամբողջի հարաբերությամբ կվերածվի իմաստային անկապակցության:

Ի տարբերություն ԱՊ-ի, ՎՊ-ն այսքան անկախություն ու ա-

զատություն չունեն, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, ՎՊ-ն, որպես պատումն ավարտող հատույթներ, կախյալ պարբերություններ են և անպայման տրամաբանորեն բխում են կամ անմիջապես նախորդ պարբերությունից, կամ՝ ողջ շարադրանքից:

Ըստ թեմատիկ-րոմանդակային կողմի, ԱՊ-ն բաժանում ենք երեք հիմնական տիպի՝ բնութագրական, նկարագրական և պատմադրական: Առաջինում ինչ-որ բան բնութագրվում է, երկրորդում՝ նկարագրվում, երրորդում ինչ-որ բանի մասին պատմվում է: Այս տարբերակումը, բնականաբար, որոշ պայմանականություն ունի, քանի որ այս կամ այն խմբին պատկանող պարբերությունը, մանավանդ եթե բարդ է, կարող է ներառել նաև դրանցից մեկը կամ մյուսը, կամ՝ երկուսը միասին և այլն: Քննությունը ցույց է տալիս, որ ավելի հաճախ միասնաբար հանդես են գալիս առաջին երկու տիպերը՝ բնութագրականը և նկարագրականը: Այս դեպքում պարբերության մեջ նկարագրվող առարկան միաժամանակ նաև բնութագրվում-գնահատվում է: Շատ որոշակիորեն ի հայտ է գալիս հեղինակային տեսանկյունը այդ առարկայի ներկատմամբ, նկարագրությունը տարվում է հեղինակային վերաբերմունքի համաձայն և այլն: Կամ՝ կարող է լինել չեզոք տիպի պատմողական ԱՊ: Հեղինակը պատմում է ինչ-որ բանի մասին, պատմում է առանց ակտիվ վերաբերմունքի (կամ ակտիվությունը այնքան խորն է «թաքնված», որ միանգամից աչքի չի ընկնում), պարզապես հաղորդում է, թե այսինչ ժամանակ, այսինչ տեղում եղավ այսինչ կամ այնինչ բանը և այլն: Բայց պատմողական պարբերությունը կարող է նաև մի բանի մասին պատմել՝ միաժամանակ լինելով խիստ վերաբերմունքային: Այս դեպքում պատմողը՝ հեղինակը կամ գործող անձերից որևէ մեկը, պատմածի ներկատմամբ ունի իր «շահագրգռվածությունը», պատմում է իր տեսունակությամբ (взвешивая) և այլն:

ԱՊ-ն ունեն նաև ընդհանուր կարգի մի շարք առանձնահատկություններ: Օրինակ, դրանց մեջ համեմատաբար ավելի շատ են հանդիպում գործողության կամ իրադարձության տեղ և ժամանակ ցույց տվող բառեր: Կամ՝ և՛ սուբյեկտիվ (առաջին դեմքով), և՛ օբյեկտիվ (երրորդ դեմքով) պատումների դեպքում ԱՊ-ն սովորաբար ունենում են հաղորդման պատմողական բնույթ²² և այլն:

²² Հիշեցնենք, որ Դ. Դեմիրճյանի ոճին առհասարակ ավելի հատուկ է օբյեկտիվ պատումը:

Այժմ քննենք Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքների ԱՊ-ի նախ բովանդակային և ապա կառուցվածքային հատկանիշները:

Ըստ բովանդակային հատկանիշների ընհանրության, ԱՊ-ն խմբավորել ենք հետևյալ կերպ:

1. Պատմվածքների գործող անձանց ներկայացում: Ընթերցողին հաղորդվում է պատմվածքի գլխավոր կամ որևէ այլ հերոսի արտաքինի, բնավորության որոշ գծերի, սովորությունների, զբաղմունքի, պատկերացումների, սոցիալական վիճակի, տվյալ պահին ունեցող տրամադրության, հոգեվիճակի և նման այլ բաների մասին: Տրվում են նախնական որոշ տեղեկություններ, որոնք հետագա շարադրանքում ավելի մանրամասնվելու են, երբեմն էլ նախապատրաստվում է հերոսի կամ հերոսների հոգեբանական, այսպես կոչված, երկրորդ պլանը, որը լրիվ բացվելու է հետո, մեջտեղ են բերվում բնավորության ու մտածելակերպի որոշ հատկություններ, նրբագծեր, որոնք ավելի խորացվելու են, կամ ընդհակառակը, ծավալվելու են բոլորովին նոր ու անսպասելի ուղղությամբ և այլն:

Դ. Դեմիրճյանը հաճախ միանգամից, հենց առաջին ծանոթացմամբ, կարողանում է ստեղծել իր հերոսի համեմատաբար ավարտուն պատկերը, մի կողմից՝ հոգեբանորեն շատ ավելի համոզիչ ու հիմնավոր դարձնելով նրա հետագա ողջ վարքագիծը, մյուս կողմից՝ ընթերցողի համար ստեղծելով հեռանկարային նըպաստավոր Վիճակ, որից մենք նախապես իմանում ու ինչ-որ շափով արդեն ճանաչում ենք այն մարդուն, որի հետ մեղ վիճակված է շարունակել ծանոթությունը:

Դ. Դեմիրճյանը առանձնապես բծախնդիր է և նպատակաուղղված հերոսների արտաքին՝ ձևական-ֆիզիկական հատկանիշները պատկերելիս²³, նրա համար նույնպես հերոսների արտաքինը կերպարի բնավորության բացահայտման մեջ ունի առաջնակարգ նշանակություն: Կարելի է ասել, որ գրողը զրեթե միշտ հետևողականորեն ձևից է դնում դեպի բովանդակությունը՝ փորձելով թափանցել արտաքին երևույթների ներքին էության մեջ: Դեմիրճյանի բնութագրումները մեծ մասամբ ունեն արտահայտչական-հուզական շեշտեր և, ինչպես վերևում ասացինք, կրում են հեղինակային գնահատողական ընդգծված վերաբերմունքի կնիքը:

²³ Այս հարցը մենք քննել ենք նաև առանձին: Այստեղ դրան անդադառնում ենք միայն մասնակիորեն:

Այս կապակցությամբ նպատակահարմար ենք համարում մի-
այն մի քանի խոսք ասել երկի հյուսվածքում գեղարվեստական
մանրամասների (դետալների) ընտրության, մշակման ու իմաս-
տավորման՝ Դեմիրճյանի կիրառած որոշ սկզբունքների մասին,
որոնք դրսևորվում են նաև մեր քննած պարբերություններում:
Փորձենք այդ սկզբունքները ընդհանուր ձևով բնութագրել:

ա) Դ. Դեմիրճյանը ձգտում է առավել հավաստիության և ար-
տահայտչականության հասնել հնարավորին շափ սահմանափակ
մանրամասների ընտրությամբ: Մեկ-երկու էական մանրամասնով
նա հաճախ ստեղծում է ամբողջական պատկեր, կերպար, ինչպես
նաև՝ համապատասխան վիճակ, իրադրություն, շրջապատ, բնա-
նկար և այլն:

բ) Գրողի համար սկզբունքորեն կարևոր են, այսպես ասած,
կյանքային-կենցաղային մանրամասները, թե իր հերոսը ընդհան-
րապես կամ տվյալ իրադրության մեջ ի՞նչ տեսք ունի, ինչպե՞ս է
քայլում, շարժվում, խոսում կամ նայում, ինչ՞ է անում, ինչպե՞ս
է անում և այլն: Դեմիրճյանը այս մանրամասները ոչ թե սոսկ
վարպետորեն պատճենում է, այլ դրանց նկատմամբ ունի խիստ
որոշակի աշխարհայացքային վերաբերմունք: Նա նույնքան կարե-
վորություն է տալիս նաև մարմնի որոշ մասերի (դեմք, աչք և
այլն), հայացքի, ձայնի բնութագրումներին, որոնք կամ հարաբե-
րականորեն կայուն ֆիզիկական հատկանիշներ են, կամ այնպի-
սի հատկանիշներ, որոնք ունեն իրադրային-վիճակային պայմա-
նավորվածություն:

դ) Դ. Դեմիրճյանը հիմնական ուշադրությունը դարձնում է
մանրամասների իմաստային կողմին՝ խուսափելով արտաքին
ցցում, ճշացող ձևերից:

դ) Նա աշխատում է ընտրել այնպիսի մանրամասներ, ո-
րոնք, լինելով առարկայի կամ երևույթի ամենաէական բնութա-
գրումները, ենթադրում են նաև հեռանկարային հավելումներ, այ-
սինքն՝ պարունակում են ենթատեքստային կռահելիության, մա-
կաբերելիության հնարավորություն:

Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքներից գործող անձանց ներկա-
յացումով ԱՊ ունեն «Ավելորդը», «Ստամոքս»-ը, «Մեքենան»,
«Ընկերներ»-ը, «Մերկե»-ն, «Սաթոն», «Աբդուլ»-ը, «Իրեր»-ը,
«Նարգիզը», «Նոր պոեմ»-ը, «Ուրիշի երեխան», «Քեփթըն»-ը և
այլն:

Այժմ սրանցից մի քանիսի մասին առանձին:

«Ավելորդը»—«Երբեք Հաճի աղան այդպես անխնամ չէր փոխել քայլերը իրենց տնից խանութ գնալիս: Այն Հաճի աղան, որի փողոցով անցնելն իսկ մի հանդես էր. աղայակա՛ն: Միշտ հաստ շալը վաթսուն-յոթանասուն տարեկան կուզի վրայով վզին փաթաթած, երկար իրանը բերընքսիվար ընկնելու պես՝ առաջ թեքած, ուղտի վիզը առջև երկարած, սև ակնոցների արանքից սապատավոր քիթը օդի մեջ խրած, հայացքը դեպի հեռուն, մի կետի՝ ընթանում էր նա: Եվ այդ ֆեսավոր Հաճին ծիսակատարությունների նման անխուսափելի գործելակերպեր ունեւր փողոցով անցնելիս. գիտեիր ամեն դար ու փոսի, քար ու ոտնատեղի սովորական պատովածքը, և եթե սալի, ոտքի կամ բնության հետեանքով քարերն ու ոտնատեղերը նոր կարգով դասավորվեին, Հաճի աղան կանգ կառներ, լրջորեն կկշռեր նոր ոտնատեղի վտանգի չափը, իր դեղնած գավազանի ծայրով բախելով, կստուգեր ոտքը դնելիք քարի հավատարմությունը և, գավազանը ցելի կամ ջրի մեջ դիմհար տալով, զգույշ աքլորի պես ոտքերը գետնից պոկելով ու վար դնելով, գերագույն խնամքով կանցներ վտանգավոր տեղը» (հ. 1, էջ 14):

Սա Դեմիրճյանի պատկերավորման արվեստի լավագույն նմուշներից է: Թանձր ու գրեթե եզակի գտնված բնութագրումներով գրողը հասել է հերոսի գեղարվեստական պլաստիկ կերպարայնության կամ, եթե կարելի է այսպես ասել, պատկերման գծային-գրաֆիկական հստակության: Լինելով գեղարվեստորեն ամբողջական տպավորություն թողնող պատկեր, Հաճի աղայի բնութագրում-նկարագրությունը ունի «համարյա ֆիզիկական տեսանելիութուն և ձեռք տալու չափ շոշափելիութուն», ինչպես նման դեպքերում ասում էր Մ. Գորկին²⁴: Հաճի աղան այս ներկայացմամբ, Դեմիրճյանի բառերով ասած, «կենդանի պատկերավորվելով»²⁵, միանգամից միս ու արյուն է առնում: Մենք տեսնում ենք այդ մարդու ոչ միայն արտաքինը կամ փողոցով նրա երթը, այլև թափանցում նրա հոգու խորքերը:

Պարբերությունը խտացնում է Հաճի աղայի բնավորության հիմնական գծերից շատերը: Դրանք կենսականորեն վճռական ու վտանգավոր նոր իրադրության մեջ, երբ բարեկեցիկ վանքի պես

24 Մ. Գորկի, Գրական-հրապարակախոսական հոդվածներ, Երևան, 1949, էջ 49, 148:

25 Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1958, էջ 551:

հաճիադայական հին տունը վտանգված է քանդվելու, հետագայում առավել սրվում են և մերկացնում իրենց ողջ վայրագությունը։ Նա փորձություն ժամին կատարելապես կորցնում է սիրո ու բարության, պատվի ու պարտքի, խղճի ու ճշմարտության մարդկային արժեքները։ Կարելի է, օրինակ, համեմատել «...Հաճի աղան կանգ կառնե՞ր... կստուգե՞ր ոտքը դնելիք քարի հավատարմությունը...» և «...Հաճի աղան, իբրև փորձված մարդ իսկույն հարմարվեց կենսական իմաստության. որոջեց խիստ ու հրամայական մի կարգ՝ աղատել ամենակարևորը, իսկ եթե այդ չեղավ՝ կարևորագույնը։ Վճռեց ու դաժանացավ.— ամեն ինչ անել, ամեն խստություն գործ դնել, անգթանալ, թեկուզև ստորանալ, բայց փրկել այդ կարևորագույնը՝ իր տունը, իսկ եթե այդ չեղավ՝ իր անձը» (էջ 19), կամ՝ «Եվ հրդեհի մեջ պաշարվածի պես՝ նա զգաց, որ տարեհային մի ուժ նրան միայն մի բան է թելադրում. փախչել, շուտով դուրս գալ մահի ճիրաններից։ Մնացածը՝ կին, երեխա, ընկեր, բարեկամ՝ նսեմացավ նրա աչքում» (էջ 31) թեմաները, որոնք տրամադրությամբ իրար ներքնապես արձագանքում են, և տրամաբանորեն էլ, իբրև հետևանք, վերջին երկուսը բխում են առաջինից։ Հաճի աղան բռնվում է անասնական ինքնապաշտպանության կործանարար բնազդով։ Քրդանոցներում և թյուրքանոցներում առ ու ծախի մեջ տասը տարեկանից զելված այդ խանութպան-առևտրականի փրկվելու մոլուցքը իր ամբարած հարստության ոռալ կորուստի սարսափով ստանում է նաև սոցիալական պատճառաբանվածություն՝ դրանով իսկ նրան դարձնելով ավելի ահավոր մարդատյաց։ Դեմիրճյանը ստեղծել է մի կերպար, որն աշխարհը տեսնում է իմ ետը և մյուսեները անհաշտ հակադրության մեջ և մյուսեներ-ի նկատմամբ իր շարությունը դարձնում է սոցիալապես օրինավոր և օրինական վարվելակերպ։

ԱՊ-ն երկու մասից է բաղկացած՝ հերոսի արտաքին նկարագրություն և սովորությունների նկարագրություն։ Ամբողջ պարբերությունը, որ ամփոփում է այս երկու հիմնական թեման, կառուցված է հակադրության վրա։ Մի եզրում տվյալ կոնտեքստի և ամբողջ պատմվածքի սահմաններում խիստ բազմանշանակ և առանցքային միավորի արժեք ունեցող աղայալան բառն է՝ սրահետ կապված իմաստաբանական տրված և ենթատեքստային ալլեայլ հավելումներով, իսկ մյուս եզրում՝ պարբերության բացարձակ սկզբի այն հաղորդումը, թե Հաճի աղան երեք ճայդպես

անխնամ չէր փոխել քայլերը»։ Ընդ որում, սրա պատճառը պարզվում է միայն երկրորդ պարբերության վերջում, որն իր «հեռավորութլամբ» կարծես ավելի է ընդգծում հակադրությունը։

Պատմվածքում բացահայտված է Հաճի աղայի բնավորության բարդ կոմպլեքսը՝ «զգուշավորություն—վախ—դաժանություն» անցումներով և վերջում՝ ապաշխարողի մարդկայնորեն խորը հասփրկական զղջում։ ԱՊ-ն տեղեկությունների իր բնույթով, հատկապես երկրորդ մասում, հետագա պատումի համար դառնում է հոգեբանական խորության հասնելու մի տեսակ հիմք ու հենարան։ Դեմիքճյանը իր հերոսի փոթորկոտ ու «մեղավոր» ներաշխարհի պատկերման, զգացմունքների մերկացման մեջ որոշ տեսարաններում հասնում է ծայրաստիճան սուր ու ցնցող խտացումների և պատումի մյուս մասերում նորանոր լրացումներով ավելի է ջիկացնում քննվող պարբերության առանցքային բառ-հասկացություն բարտահայտված հակադրությունը։

«Ընկերներ»—«Նրանք մտերիմ ընկերներ էին՝ Ղոնգին ու Գրդըլը, երկու հարևան ընտանիքների «կաթնախպեր» զավակներ։ Դա նշանակում է օրորոցից ընկերներ» (ն. տ., էջ 118)։

Պատմվածքի բուն նպատակադրումը կարծես ավելի ընդգծելու և ընթերցողի մոտ հոգեբանական անհրաժեշտ կողմնորոշում ստեղծելու համար ծավալով ոչ մեծ պարբերության մեջ (ի հավելումն սրա ունենալով նաև վերնադիրը) երկու անգամ կրկնվում է ընկերներ բառը, որը լրացուցիչ հուզական լիցք է ստանում և ավելի ամրագրվում Ղոնգու և Գրդըլի «կաթնախպերության» մատնանշումով։ Իր հերոսների՝ ինքնազոհաբերության չափ հավատարիմ ու նվիրված ընկեր լինելը, որ իմաստավորվում է իրենց գործի նկատմամբ հավատարմությամբ, պատմվածքի սյուժեի հիմնական շարժիչներից և երկի գաղափարական բովանդակության հենարաններից մեկն է, և Դեմիքճյանը ԱՊ-ին անմիջապես հաջորդող երկու պարբերություններում (նաև՝ հետագա ամբողջ շարադրանքի մեջ) կրկին դառնում է այդ խնդրին, ընթերցողի ուշադրությունը երբեք չթուլացնելով պատումի հենց սկզբում արծարծված թեմայի նկատմամբ՝ աստիճանաբար հագեցնելով երկու մտերիմ գաղափարակից ընկերների փոխհարաբերությունը իմաստերանգային նոր շեշտերով։

«Մերկե»—«Երբ կենտրոնից առաջին ներկայացուցիչներն եկան գյուղ այնտեղ սակավաթիվ բալչեիկների հետ կազմելու դյու-

ղի հեղկոմը՝ նրանց դիմավորող երիտասարդների մեջ՝ ամենից առաջ կանգնած էր նա՝ ժերուկ Մերկեն» (ն. տ., էջ 209)։

Ուշադրություն է գրավում երիտասարդներ—ծերուկ հակադրությունը, որը թերևս կարելի է ենթատեքստային շերտի վկայակոչումով հանգեցնել «հետաքրքրասիրություն» մոտիվ-դրդապատճառի։ Այս ոչ այնքան եռանդուն սկիզբը երկրորդ պարբերությամբ նկարագրորեն լրացվում է հերոսի բավական գունեղ ու բնութագրական ներկայացումով. «Մերկեն չքավոր, անզավակ գյուղացի էր, ապրում էր իր պառավի հետ։ Նիհար, ճիւղ մարդ էր, փորը մեջքին կպած, բայց նիզակի պես պինդ, ճկուն։ Մի բանում միայն աչքի էր ընկնում շատ—արտակարգ ուրախ էր ու ժիր»։ Նոր կյանքի երևույթների նկատմամբ ժերուկի «անզուսպ» հետաքրքրասիրությունը վերջին մանրամասնով արդարանալու շափ հիմնավորվում է։

«Նո՞ւր պոքմ» — «Նրան, Հայրոյին, միշտ կարելի էր տեսնել դիսպուտներին։ Ավելի շատ գրական դիսպուտներին։ Անխուսափելի հյուր էր նա, և ամենքի աչքին սովորական մի կերպարանք։ Եվ իր տեղն էլ ունեւր դիսպուտների սրահում—ամենավերջինը։ Կնստեր, մեջքը ուղիղ պատին կպցրած և անշարժ կնայելով դեպի ամբիոնը։ Կդիտել խանդավառված։ Նրա երկարավուն, արծվաքիթ և բերանաբաց դեմքին մի մշտական ժպիտ կար։ Զարմանալի ժպիտ ահա հենց նոր բացվող մի ինչ-որ շատ հետաքրքրական տեսարանի առջև» (հ. 2, էջ 52)։

Պարբերության իմաստաբանական և հերոսի նկարագիրը կազմակերպող առանցքը «Կդիտել խանդավառված»-ն է, որը նաև ամբողջ պատմվածքի հիմնական տրամադրությունն է։ Հայրոյի խանդավառությունը մի տեսակ վավերացված, օրինականացված է մշտական ու զարմանալի ժպիտով, որը դառնում է խորհրդանիշ։ Զուսպ գույներով Դեմիրճյանը այստեղ հասել է հերոսի դիմանկարի կենսական լիարժեքության և ավարտունության։

«Քեփքըն» — «Ծերեանի արվարձաններից մեկի՝ Արաբկիրի ցածրիկ երկսենյականոց տնակից դուրս եկավ մոտ վաթսուհինգամյա մի ծեր մարդ և կանգ առավ դռանը» (ն. տ., էջ 275)։

Այս դեպքում էլ պատումի սկիզբը բուն բնութագրողական առումով աշխուժանում է հաջորդ երկու պարբերություններում, որոնք հերոսի արտաքինի և մարդկային նկարագրի մասին բավական լավ պատկերացում են տալիս։ Ահա դրանք՝ կերպավորման դեմիրճյանական ոճին հատուկ զուսպ, բայց և միաժամանակ խո-

սուն բնութագրումներով. «Չնայած տարիքին, պնդակազմ էր նա, կեցվածքը ձիգ, ինչպես լինում են հին զինվորականները, բանվորներից շատերը, ֆիզիկական աշխատանքով ապրածները» և «Հայացքը հրամայական շեշտ ուներ և առաջին իսկ վայրկյանից լարում էր մարդու, թերևս վանում: Անբարյացակամ էր թվում այդ հայացքը»:

2. Պատմվածքների գործողության վայրի, տեղի, ժամանակի և այլ հանգամանքների մասին տեղեկություններ: Ստեղծվում են այն միջավայրը, պայմանները, ուր ընթանալու է գործողությունը, կատարվելու են ինչ-ինչ պատահարներ ու իրադարձություններ: Այլ կերպ ասած, հեղինակը հենց սկզբից գործող անձանց (ինչպես նաև մեզ) դնում է որոշակի իրադրության կամ իրադրային կախվածությունների մեջ՝ սրանցով պայմանավորելով հերոսների հոգեբանության շարժումն ու տեղաշարժերը և արարքների տրամաբանությունը: Միշտ, իհարկե, կախվածությունը ուղղակի չէ, կամ այնքան էլ վճռական չէ, բայց երբեմն դա այդպես է: Հերոսի հետագա վարքագիծը համոզիչ է դառնում համապատասխան ակտիվ միջավայրի առկայությամբ, իսկ եթե գրողին այդ միջավայրի մատնանշումը և/կամ քիչ թե շատ մանրամասն պատկերումը նպատակաուղղվածորեն հարկավոր է, ապա պատումի հենց առաջին պարբերությունը (կամ գոնե ինչ-որ տեղ շարադրանքի սկզբում) սովորաբար նվիրված է լինում դրան:

Բերենք մի քանի բնորոշ օրինակ:

«Ժպիտը» — «Մեռելահատն ընկել էր վանքի բակը, շուրջը, հեռուն, արևախանձ, փոշեթաթավ դաշտերը» (հ. 1, էջ 46):

Ցավն ու սարսափը ամենուրեք թափվել են տնանկ ու կենդանի-կենդանի դիակնացող փախստական մի բազմության զլխին: Փոքրածավալ առաջին վեց պարբերություններում ներկայացվում է այն միջավայրը, ուր կատարվում է զարհուրելի մի ոճիր: Պատմվածքի մեջ հայ ժողովրդի ողբերգության նկատմամբ հեղինակուհին հայեցակետը իրացվել է մահի և կյանքի հակադիր պատկեր-խորհրդանիշերով, որտեղ հիմնական բեռնվածությունը կրում են մի կողմից՝ մահ, մեռել բառերով արտահայտված երեվոթ-թանձրացումները, մյուս կողմից՝ մարդկային ցավ ու կորստին անտեղյակ ու անտարբեր վանա կատվի ռոտ ծնունդներով կենդանի և հուսալիք երջանիկ ընտանիքը: Խորհրդանիշությունը (սիմվոլիկան), լայն առումով, համանիշ լինելով փոխաբերությանը, այստեղ, ինչպես նաև Դեմիոճյանի մյուս պատ-

մըվածքներում՝ մեծ մասամբ, օրգանապես մտնում է սյուժեի մեջ և ունի, այսպես ասած, աշխարհայացքային բնույթ²⁶։

Բավական ազդու հակադրություն են տպավորում նաև պատմըվածքի ոճաբանորեն նշանակիր վերնագիրն ու առաջին իսկ բառը՝ «Ժպիտը»—մեռելաճառ, ուստի շարադասորեն դրանց հեռացումը չի կարող շփուլացնել պատումի բացարձակ սկզբի հոգեբանական տպավորությունը, չիջեցնել խոսքային պատկերի ներքին լարվածությունը։

«Խաճուխքայն»—«Մի խավար ներքնատուն. դա էր նրա խանութը։ Նրա աշխարհը՝ ավելի շուտ։ Բայց ի՞նչ ներքնատուն. ծակո՛ւռ, մկան բույն, որի բերնի շուրջը մկան դուրս ածած քարի, հողի տեղ կտեսնեիր մանր, կոտրած տաշտեր, ժանգոտ թիթեղե ամաններ, փտած պանտա, մզլած մրգեր, կեղտոտ չիր... Մի քարե կոտրած սանդուղք իջնում էր դեպի այդ փոքրիկ դժոխքը» (ն. տ., էջ 61)։

Սենք դեռ չգիտենք, թե ո՞վ և ի՞նչ մարդ է այս ծակուղժոխք-խանութի տերը, բայց արդեն իմացանք, որ նրա աշխարհը այդ ներքնատունն է, իմացանք և նախապես արդեն գիտենք, որ այդտեղից՝ ժանգի ու կեղտի այդ աշխարհից, չի կարող Մարդ դուրս գալ։ Դ. Դեմիրճյանը այստեղ էլ արտաքնապես ոչ այնքան ցցուն պատկեր-բնութագրումներով ստեղծել է իր խանութպանին միակ հարմար միջավայրը՝ տպավորությունը հատկանիշի աստիճանական կուտակմամբ հասցնելով բարձրակետի՝ խավար ներճառում—ծակուռ, մկան բույն—դժոխք, Հերոսի և նրա միջավայրի մասին այս նախնական հաղորդումը հետագա շարադրանքում ավելի խորացվում է նոր սաստկացումներով, որոնց հիմքը և ելակետը «դժոխային» խանութի էության հետ «տխուր աղվեսի պես» այդ մարդու օրգանական կապն ու միաձուլվածությունն է։

«Դադար»—«Առաջին առավոտ՝ շնայած երեկվա ճամփի հոգնածության՝ դեռ ծիար ջուր չխմած՝ Զուրաբը զարթնեց» (ն. տ., էջ 222)։

Ընդգծված բառակապակցություն-հասկացությունը բացի այն, որ աշխուժացնում է խոսքը, միաժամանակ դառնում է նաև գործողության վայրի և Զուրաբի մասին որոշ մակաբերելի տեղեկության կրող։ Դա կարծես հուշում է, որ մենք գործ ունենք ոչ քա-

²⁶ Հմմտ. В. Шкловский, Художественная проза. Размышления и разборы, М., 1961, էջ 137.

ղաքային միջավայրի հետ (գործողությունները կատարվում են գյուղամերձ հանգստյան տանը), որ այդ Զուրաբը պարզ ու հասարակ մարդ է և այլև, այլապես նրա վաղ արձնանալու ժամանակը անբնական կլիներ որոշել «դեռ ծիտը ջուր չխմած» արտահայտությամբ:

«Կայաբաճի Ակորը» — «Դեռ զնացքին մի կտոր ժամանակ կա: Լուռ է երկաթուղու կայարանը: Հանգիստ քնած է ուղտի ականջում» (ն. տ., էջ 236):

Առանցքային է առաջին նախադասությունը և պարունակում է հաղորդման հիմնական ասելիքը՝ դեռ ժամանակ կա: Հաջորդ երկու նախադասությունները սա ավելի ուժեղացնում են, հարցատացնում նոր երանգներով՝ լուռ — ուղտի ականջում ճանգիստ ֆնած: Բնութագրության այս անցումները անհրաժեշտ են հերոսի բնավորության մի կարևոր կողմի՝ պարտաճանաչության, իր գործի նկատմամբ պատասխանատվության բացահայտման համար: ԱՊ-ն սկսվում է դեռ բառով, իսկ երկրորդ պարբերության սկսվածքն է «Բայց Ակորն արդեն պոստի վրա է...», որտեղ հակադրությունը բովանդակորեն շատ լավ ընկալվում է և հասնում է իր նպատակին:

«Հողը» — «Նորի՛ն, իսկական Հայաստան» (ն. տ., էջ 258):

Հիանալի է գտնված իսկական-ը, որ այստեղ, ինչպես նաև ամբողջ ծավալուն պատմվածքի տեսանկյունից և բազմանշանակ է, և անշափ տարողունակ ու բնութագրական: Հետագա պատումը միանգամայն արդարացնում է Դեմիրճյանի նրբորեն ու խորիմաստ գտած բնորոշումը:

«Ցաված սեռ» — «Տոնական մթնոլորտում պատահեց այդ» (հ. 2, էջ 120):

Տոնական զվարթ տրամադրությունը, առօրեականից ու կենցաղային սովորականությունից դրա դուրս լինելը երկրորդ պարբերությամբ ավելի ընդգծվում է. «Դա մի թոփք էր երազում, զարնանային թրթիռ»: Այստեղ էլ իմաստային լիցքավորումը հիմնականում կատարվում է հակադրության միջոցով: Հակադրվում են վերնադիրը և պատումի սկզբի երկու պարզ պարբերությամբ արտահայտվող տրամադրությունը և իրենց անհամատեղելիությամբ առաջացնում ինչ-որ անհանգիստ կանխազգացում: Նշված հակադրությունը ոճաբանորեն նշանակիր է, հակադրության եզրերից վերնադիրը, ինչպես «Ժպիտը» պատմվածքում, ունի գործառական որոշակի բեռնվածություն և այլն:

Նույն բնույթի ԱՊ-ով են սկսվում նաև Դ. Դեմիրճյանի «Կոն-դուկտոր», «Խավարի անդունդը», «Չարգյահ», «Արամ Թագավոր», «Թանգարանի նյութեր», «Տուն», «Անահիտ», «Շունը», «Մնող-ներ», «Անխուսափելին» և այլ պատմվածքներ:

3. Բնության նկարագրություն: Խոսքարվեստի պոետիկայից հայտնի է, թե գեղարվեստական արձակում բնանկարը գեղագի-տական-իմաստաբանական ինչ հիմնական և օժանդակ գործա-ռություններ է կատարում: Փոքր ծավալների դեպքում՝ պատմը-վածք, նովել և այլն, բնանկարի դերը ավելի է մեծանում և դառ-նում է բազմապլան: Այդ ծավալը նախ և առաջ թելադրում է բնապատկերի համեմատաբար թանձր խտացումներ:

Բնապատկերը հատկապես իմաստավորվում է պատումի սկզբում՝ հենց առաջին կ/կամ սրան կից պարբերություններում:

Դ. Դեմիրճյանը սովորաբար քիչ է սկսում բնանկարով, իսկ եղած մի քանի դեպքում էլ հասնում է անհրաժեշտ ավարտունու-թյան, տպավորիչ պատկերավորության: Բնության նրա նկարա-գրությունները մեծ մասամբ աչքի են ընկնում իրենց կոնկրետու-թյամբ, ճշգրիտ մակդիրային բնութագրումներով, երևույթների ամենաէական կողմերի ընդգծումով և այլն: Դեմիրճյանը ստեղ-ծում է, այսպես ասած, «շարունակելի» համապատասխան միջա-վայր և «բնանկարային» տրամադրություն, բառի զորությամբ ընթերցողին կարծես հարմարեցնելով բնության այս կամ այն հատվածի կամ երևույթի ընկալման իր զուսպ մաներային: Նրա բնանկարը ունի նաև այն առանձնահատկությունը, որ այդտեղ միշտ կամ գրեթե միշտ առկա են մարդը կամ մարդկային տեսու-նակության «հսկողությունը»: Դեմիրճյան գեղագետը բնությունը չի դիտում իր հերոսներից, ասել է թե՛ ընդհանրապես մարդուց ու դրանով իսկ՝ նաև իրենից դուրս մի բան: Բնությունը նա իմաս-տավորում է մարդու դիտակետից՝ բնանկարի միջոցով: Այս բա-նը բավական հստակ արտահայտվում է նրա որոշ պատմվածք-ների ինչպես ԱՊ-ում, այնպես էլ տեքստի մյուս մասերում:

Բնություն—մարդ հարաբերության մեջ Դեմիրճյանը իր հե-րոսների հոգեվիճակը բնության երևույթներից կախման մեջ է դնում ոչ թե ուղղակի, այլ նուրբ ակնարկով միայն, տրամադրու-թյան թաքուն, արտաքինից քողարկված ենթատեքստային ան-ցումներով և այլն:

Ահա մեր ասածը փաստող օրինակներ:

«Զուրակ և սրինգ»—«Թարմ գարուն էր, օրը պայծառ, կա-

պուտակ, Գանգեսի մթին անտառի պուրակում ճխում էին թռչունները, հովը գալիս, թեւ-թեւ տանում էր ծառերի թեւերն ու քղանցքները, առուն քշփշում, և գեղեցիկ լակըմեն սիրում էր երջանիկ Հայանթուն» (հ. 1, էջ 7)²⁷։

Գարնանային պայծառ թարմությունն ու գեղեցիկ լակըմեի երջանիկ սերը որքա՜ն ներդաշնակ են զուգակցված։ Եվ պատահական չէ, որ Դեմիթրիանը հերոսուհու սիրո մասին պատմող նախադասությունը չի անջատել բարդ համադասական կառույցի մնացած մասից, թեև դրանց միջև բացակայում է ստրամաբանական» ուղղակի կապը, այլ ընդհակառակը, այդ երկու մասերը բովանդակորեն միաձուլել, դարձրել է միևնույն Մեծ երևույթի հավասարակշռված, փոխադարձաբար պայմանավորված կողմերը։ Ամբողջ պարբերությունը կարծես ծառայում է մեկ կետնապատակի՝ ասել, որ բնությունն այնքա՜ն էր ներշնչված գարնանային կենսաթրթիւ հեքով, որ դա վայելող լուսածիծաղ լակըմեն չէր կարող չսիրել սրնգահար Հայանթուն, չէր կարող իր սիրուց երջանիկ չլինել։

«Սեփականություն» — Գեղեցիկ է կապուտաշյա լեմանը... Ասես փիրուզ երկնքի կտոր լինի՝ ընկած Զվիցերիայի և Ֆրանսիայի մեջտեղ և իր երկնայինի կապուտակ անհունն ու անհասկանալի անդորրը հետը երկիր բերած՝ էլ չի ուզում խառնվել այս աշխարհի և ոչ մի գործին։ Կապույտ, օտաւ հայացքը շրջելով իր շորս բոլորը հավաքված ափերին՝ շարունակ խաղերի հետևն ընկած մի ժպիտ ունի, որ անհասկանալի է այս երկրացուն» (ն. տ., էջ 90)։

Վերևում խոսք եղավ դեմիթրիանական բնանկարի մարդկային ակտիվ հիմքի մասին։ Բնության պատկերների և մարդկային հոգու ու արարքների մեջ փոխադարձաբար կատարվում է դրանց անդրադարձ բեկում, մեկը մյուսի հայելին է, մեկի մեջ արտապատկերվում է մյուսը։

Ուշադրություն դարձրեք մեր ընդգծած բառերին ու բառակապակցություններին, և հեղինակային «թաքնված» միտումը անմիջապես կերևա։ Հանեք դրանք, և պարբերությունը կզրկվի իր ներքին լարման կարևոր մի լիցքից՝ մարդկային դիտակետ-տեսչականությունից, կթուլանա այստեղ և հետագա ասելիքի լրջու-

27 Պատմվածքի «Ո՞վ հնարեց ջութակը... ո՞վ հնարեց սրինգը...» հեռորդական հարց-սկսվածքը ըստ էության պարբերություն չէ, ուրեմն և բուն պատմի միայն պայմանական սկիզբն է։

թյունը, վերջապես՝ բնության նկարագրությունը կդառնա սոսկ բնության նկարագրություն, հենց այնպես, հանուն բնության միանպատակ, միապլան նկարագրության, մինչդեռ այստեղ ունենք ասելիքի երկպալանայնություն և փոխաբերություն՝ նաև բազմանշանակություն:

«Հանգստի տալը» — «Ամառը՝ լիալեցուն մի գետ՝ ստինքներն ուռցրած հոսում է, ծավալվում է տիրականորեն: Հողը պտղաբերում է ու կատաղել է, խանդում է, խելագարվում: Օդի մեջ հասունանում է արևի կենարար հյութը, — մի բուրախից ջերմություն, որ շնչառության հետ ըմպվում է, երակներն ուռցնում, տանջում կյանքի ուրախությամբ» (ն. տ., էջ 204): Պարբերության մեջ կուտակված այնքան կիրք ու էներգիա կա, որ եզրափակվում, պոռթկում է անսպասելի մի պատկեր-գյուտով՝ ամառային արևաբորբ ու արնագրգիռ հյութերի ըմպանքը մարդու «տանջում է կյանքի ուրախությամբ»: Պատմվածքի հերոս գրաշար Սարգիսի ողջ կյանքն ու անհանգիստ մտորումները այս են հաստատում:

Բնանկար ԱՊ ունի նաև «Երեքը» պատմվածքը:

4. Այլ բնույթի պարբերություններ: Այստեղ խմբավորել ենք այն ԱՊ-ն, որոնք բովանդակային որոշակի ուղղվածություն չունեն (խոսքը վերաբերում է միայն թեմատիկ խմբերի մեջ դնելուն): Դրանք պարունակում են այնպիսի տեղեկություններ, դեպքերի ու իրադարձությունների նկարագրություններ և այլն, որոնք ինչ-որ ձևով կամ մտնում են սյուժեի հետագա ընթացքի մեջ, կամ դառնում են որոշ գործողությունների ու արարքների սկիզբ, հրահրում գործողությունների նոր շարժառիթներ ու հանգամանքներ, կամ տալիս ինչ-ինչ ընդհանուր կարգի բացատրություններ և այլն: Այսպիսի պարբերություններով են սկսվում՝ «Խուժանի շունը», «Նրանց ուղին», «Էշելունը», «Քարհատներ»-ը, «Սաբեթ»-ը, «Գիրք ծաղկանց»-ը, «Բժիշկը», «Անհայրություն»-ը, «Լիզոչկա»-ն, «Հայրենի կտուրի տակ»-ը և այլն:

5. Եվ վերջապես երեք պատմվածք՝ «Տերտերը», «Միայն մեկը» և «Կրասնարմեյցը», սկսվում են ուրիշի ուղղակի խառնով. մի գրելածև, որ Դեմիբոյանի գրական պրակտիկայում հազվադեպ է:

Այժմ տեսնենք, թե Դ. Դեմիբոյանի պատմվածքների ԱՊ-ն շարահյուսական ի՞նչ տիպի կառույցներով են հանդես գալիս, ո՞ր տիպն է բնութագրվում ավելի կայուն գործածությամբ, այսինքն՝ ավելի հաճախադեպ է²⁸,

²⁸ Տեղ չգրադեցնելու համար հղումներ ընք տալիս:

Ամենից շատ՝ 12 անգամ ԱՊ-ն արտահայտված է մեկ պարզ ընդարձակ նախադասությամբ (ՊԸ)։

Տասը անգամ ԱՊ-ն բաղկացած է երեք նախադասությունից։ Իրար նկատմամբ սրանք ունեն շարահասական հետևյալ բաշխումը՝ երեք դեպքում՝ 2 ՊԸ+բարդ համադասական նախադասություն (ԲՀ)²⁹, երկու դեպքում՝ 2 ՊԸ+բարդ ստորադասական նախադասություն (ԲՍ), երկու դեպքում՝ ՊԸ+ԲՀ+ԲՍ, մեկական դեպքում՝ 3 ՊԸ, 2 ԲՀ+ԲՍ, 2 ԲՍ+ԲՀ։

Ութ անգամ՝ բարդ համադասական մեկ նախադասությունից։ Նախադասության մոտավոր ծավալի տեսակետից հետաքրքրական է նշել, որ ութից հինգը երկբաղադրիչ կառույցներ են, մեկական՝ եռաբաղադրիչ, վեց բաղադրիչով և ինը բաղադրիչով։

Չորս անգամ ԱՊ-ն կազմված է բարդ ստորադասական մեկ նախադասությունից։

Չորս անգամ էլ՝ արտահայտվում է երկու նախադասությամբ՝ ՊԸ+ԲՀ, ՊԸ+ԲՍ, ԲՀ+ՊԸ և 2 ԲՀ։

Նույնքան անգամ պարբերության կազմի մեջ մտնում է չորս նախադասություն՝ հետևյալ բաշխումով՝ 2 ՊԸ+2 ԲՍ, 2 ՊԸ+ԲՍ+ԲՀ, 2 ՊԸ+ԲՍ+խառը կամ բազմաբարդ նախադասություն (հ), ՊԸ+3 ԲՀ։

Երեք անգամ հանդիպում են հինգ նախադասությունից բաղկացած սկսվածքներ. պարզ համառոտ նախադասություն (ՊՀ)+3 ՊԸ+ԲՍ, ԲՀ+2 ՊԸ+2 ԲՍ, 2 ԲՍ+2 ՊԸ+ԲՀ։

Երկուական դեպքում ԱՊ-ն ունի հետևյալ տեսքը՝ կազմված է մեկ ՊՀ-ից, վեց նախադասությունից՝ 5 ՊԸ+ԲՀ, ութից՝ 6 ՊԸ+2 ԲՀ, 2 ԲՍ+5 ՊԸ+ԲՀ, իննից՝ 7 ՊԸ+2ԲՀ, 3 ՊԸ+3 ԲՀ+3 ԲՍ։

Եթե այս տվյալներն ամփոփենք ընդհանուր կաղապարների տեսքով, ապա ԱՊ-ի գործածության համար կստացվի հետևյալ պատկերը. 14 անգամ ԱՊ-ն արտահայտված է չմեկ պարզ նախադասություն» (ՊՆ) կաղապարով, 12 անգամ՝ չմեկ բարդ նախադասություն» (ԲՆ) կաղապարով, այնուհետև համապատասխանաբար՝ 7—ՊՆ ... ՊՆ³⁰+ԲՆ, 7—ՊՆ ... ՊՆ+ԲՆ ... ԲՆ, 3—ՊՆ+ԲՆ ... ԲՆ, 2—ՊՆ+ԲՆ, 2—ԲՆ ... ԲՆ+ՊՆ ... ՊՆ+ԲՆ, 2—

²⁹ Միավորյալ նախադասությունները առանձին դիտված չեն։

³⁰ Նշանակում է մեկից ավելի պարզ նախադասություններ, նույնը նաև բարդ նախադասությունների դեպքում՝ ԲՆ...ԲՆ։

ԲՆ+ԲՆ ... ԲՆ, 1—ՊՆ+ՊՆ ... ՊՆ, 1—ԲՆ+ԲՆ, 1—ԲՆ+ՊՆ և 1—
ԲՆ+ՊՆ ... ՊՆ+ԲՆ ... ԲՆ:

Ուշագրավ է մի հանգամանք: Պարբերության բացարձակ սկիզբը նշված 53 դեպքից 34-ում պարզ նախադասություն է: Սա արդեն և՛ ոճ-գրելաձևի, և՛ հեղինակային աշխարհընկալման, և՛ լեզվանյութի՝ նորովի կազմակերպված մակարդակում (բառ→նախադասություն=շարահյուսություն=խոսք) նոր բովանդակավորման ու բովանդակության համապատասխան նյութականացման (բովանդակության և ձևի ներդաշնակության) միասնական խընդիր է: Ուստի կարող է դրվել գրողի անհատական ոճի գնահատման չափանիշների շարքում³¹, Մեր կարծիքով, նույնքան բնութագրական են նաև պարզ և բարդ պարբերությունների հանդես գալու հաճախականությունը պատումի սկզբում (Դեմիրճյանի մոտ համապատասխանաբար՝ 26 և 27), կամ՝ շարահյուսական որոշ կառույցների նախընտրությունը³² և այլն:

Հայտնի է, որ երկար, մանավանդ չպարբերացված տեքստը հոգեբանորեն թուլացնում է ընթերցողի ուշադրությունը, զգալիորեն դժվարացնում հաղորդման մեջ կարևոր և երկրորդական տեղեկությունների առանձնացումն ու ընկալումը: Մինչդեռ կարճ և պարբերացված տեքստը, ընդհակառակը, ակտիվացնում, սրում է ուշադրությունը:

ԳՏ-ի լեզվաոճաբանությանը հետաքրքրող ոչ երկրորդական հարցերից է նաև այն, թե ի՞նչ կառույցներ են ամենից ավելի արդյունավետ ապահովում, այսպես կոչվող, էքսպրեսիվ շարահյուսությունը³³ կամ խոսքի «համառոտության էներգիան»³⁴ և

31 Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ նման սկիզբը հատուկ է նաև մեր մի շարք այլ գրողների, հատկապես դասական: Այսպես՝ Հովհ. Թումանյանի երկերի ժողովածուի 3-րդ հատորի (1969 թ.) ինքնուրույն 22 պատմվածքից 14-ի, Ստ. Զորյանի երկերի ժողովածուի 1-ին հատորի (1960 թ.) 42 պատմվածքից 28-ի բացարձակ սկիզբը պարզ նախադասություններ են:

32 Ոմանք այս հանգամանքը կապում են գրողի գիտակցական (ի հակադրություն ենթագիտակցականի) լեզվատեղծագործության հետ և քերականական որոշակի ձևերի ու կառույցների, ինչպես նաև բառագործածությունների նախապատվություն տալը համարում են սուբյեկտիվ արտալեզվական գործոն. տե՛ս, օրինակ, Բ. Ի. Վաքսմանի գրախոսականը Լ. Գ. Վեդենինայի և Ն. Ն. Շոռի «Некоторые приемы стилистического исследования текста» (М., 1973) գրքի մասին—ФН, 1974, № 3, էջ 100:

33 «Мысли о современном русском языке», сб. статей, М., 1969, стр. 126.

34 К. Чуковский, О Чехове. Человек и мастер, М., 1971, стр. 72, 109.

միաժամանակ կարճ ձևերի մեջ պահպանում պատումի անհրա-
ժեշտ ներքին դինամիկան:

Սովորաբար նշվող հայտնի միջոցներից մեկը շարահյուսա-
կան պարզ կառույցների առատությունն է: Դրանք ունենալով,
այսպես ասած, ոճակերտ նշանակություն, պատումի մեջ ուժե-
ղացնում են նաև ժողովրդական-խոսակցական տարրը: Մաս-
նավորապես տպավորիչ է համարվում կարճ և երկար պարզ նա-
խադասությունների և բարդ նախադասությունների հերթագայու-
թյունը, որից փոխվում է խոսքի ուժովը և այլն:

Պատմվածքների ԱՊ-ի կառուցվածքային տիպերի ցուցադ-
րումն անգամ բավական է խորացնելու այն համոզմունքը, որ
Դեմիթրիայի ոճին ընդհանրապես բնորոշ հստակ և սեղմ շարա-
հյուսության ձգտումը արտահայտվել է նաև այստեղ: Դ. Դեմիթ-
րիայի պարբերությունը կառուցվածքով հավաք է, չձգձգված, և
հենց սրա շնորհիվ է, որ, ինչպես տեսանք, պատումի սկզբում
այն մեծ մասամբ հանգես է գալիս իր բովանդակային որակների
ավարտունությամբ:

Ինչպես ԱՊ-ում, այնպես էլ տեքստի մյուս մասերում Դե-
միթրիայի շարահյուսությունը կարող է բնութագրվել պատկերա-
յին կոնկրետությամբ, համառոտությամբ ու պարզությամբ: Գրո-
ղը սովորաբար խուսափում է երկարաշունչ նախադասություն-
ներից՝ մանավանդ կրկնաբարդված և նման այլ կազմություն-
ներից: Նրա պատմվածքների մեջ, ընդհանուր առմամբ և՛ հեղի-
նակային, և՛ գործող անձանց խոսքում, առավելապես գործա-
ծական են պարզ ընդարձակ և բարդ համադասական կառույց-
ները: Օրինակ, Դեմիթրիայի՝ վիճակագրական քննության
ենթարկված չորս ընտրանքներից առաջինում (Երկերի ժողովածու,
հ. 1, Երևան, 1955, էջ 14—66, «Անցյալի ուրուներ»-ից) հան-
դիպող 986 նախադասությունից 377-ը պարզ է (համապատաս-
խանաբար՝ ՊԶ—69, ՊԸ—308), մնացած 609 բարդերից համա-
դասական են 381-ը՝ 228 բարդ ստորադասականի դիմաց:
Նշենք նաև, որ նախադասություն կազմող բառերի միջին բաշխ-
վածությունը մեկ նախադասության մեջ 8—12 լիմաստ բառ է:
Պարզ նախադասությունների մեջ էլ բացահայտ գերակշռում են
չեզոք տիպի կառույցները՝ 214, ներգործական են 96-ը, կրավո-
րական՝ 67-ը: Մոտավորապես նույն համամասնությունը կա

նակ մյուս երեք ընտրանքներում (յուրաքանչյուրը ավելի քան 11,000 բառ ծավալով)³⁵,

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքներն ավարտող պարբերությունները, բովանդակային և կառուցվածքային ի՞նչ յուրահատկություններ ունեն և այլն:

Ինչպես արդեն ասել ենք, ՎՊ-ն ավելի բազմաբնույթ են և ունեն իմաստաբանական առանձնահատուկ որոշ գործառություններ: Նշենք դրանցից մի քանիսը: Այդ պարբերությունները կամ ավարտում են ինչ-որ իրադարձություն՝ շնորհաբերով հանգույցի լուծումը, կամ ընդհակառակը, արտահայտում են հենց այդ լուծումը՝ դառնալով պատումի եզրափակիչ ուժեղ ակորդը, կամ էլ, իբրև վերջարան, հաղորդում-պատում են հերոսի կամ հերոսների հետագա ճակատագրի մասին և այլն:

ՎՊ-ն ոչ թե նրա համար են, որ պատմվածքի գործողություն(ներ)ը ձևակառուցեն ավարտի հասցնեն, թեև սա էլ երկրորդական չէ, այլ առաջին հերթին նրա, որ եղրափակեն ամբողջ պատումի զարգացման նեոֆին տրամաբանությունը և, ըստ անհրաժեշտության, խտացնեն, ամփոփեն երկի գաղափարական բովանդակությունը: Այստեղից էլ՝ եթե ԱՊ-ի մեջ առաջնային են ինչ-որ բաների մասին գերազանցապես ակնհայտ տեղեկություն-հաղորդումները, որոշ իրադրության ու միջավայրի նպատակային նախապատրաստումը և այլն, ապա ՎՊ-ի համար անչափ կարևոր ու էական են ենթատեքստային ջերտի հարստությունն ու խորությունը: Բարձրարվեստ պատմվածքում բուն ասելիքը հաճախ կուտակվում-թանձրանում է այդտեղ՝ վերջին այդ պարբերության մեջ, իսկ սա երբեմն ուրիշ բան չի լինում, քան, ասենք, չափազանց համառոտ, ճհասարակ ու սովորական», սակայն խորքում բազմաբովանդակ ու ծանրակշիռ մի արտահայտություն, մի բառ:

35 Հմմտ. Դ. Դեմիրճյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 1, էջ 385—436 («Ռաշիդ»-ից և «Նիգյար»-ից), հ. 2, Երևան, 1956, էջ 200—252 (պատմվածքներից) և հ. 7, Երևան, 1960, էջ 65—116 («Նոր մոտմենտալ»-ից): Այս ընտրանքները վերցրել ենք հեղինակի լեզվի տարբեր կողմերը ճանելու համար: Ինչ վերաբերում է ընտրանքների տարբերությանը (պատմվածքներից, վիպակներից և վեպից), ապա դա շարահյուսական ընդհանրությունների վրա դրեթե չի ազդում:

Եթե պատմվածքի տարողունակ սկիզբ «գտնելը» դժվար է, ապա կրկնակի բարդ է ընդհանրացնող ավարտի «արարումը»։ Կոմպոզիցիայի այս մասում զրողը պետք է հաղթահարի զանազան կարգի գործոնների դիմադրությունը՝ հրեման նույնիսկ իր անձնական ճաշակը, համակրանքն ու ցանկությունները, հրեման հերոսի «կամքը» և այլն։ Վերջվածքը դժվարությամբ է «ստացվում» նաև իր բազմաթիվ կախվածությունների հետևանքով։

ՎՊ-ն, մասնավորապես գեղարվեստական փոքրածավալ երկում, ուղղակիորեն պայմանավորված է նախընթաց շարադրանքի հուզական տրամադրությամբ և իմաստաբանական լիցքով։ Այդ պարբերությունները հրեման ինքնակա ձևով մնում են թերի և՛ ընկալման, և՛ տպավորության առումով, ուստի ՎՊ-ի իմաստաբանական գնահատման չափանիշներից մեկն էլ պետք է լինի դրա և նախորդ պարբերության և/կամ պարբերությունների (հրեման նույնիսկ ամբողջ շարադրանքի՝ վերնագրով հանդերձ) ներքին-բովանդակային կապվածության աստիճանի հաջվառումը։

Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքների եզրափակիչ պարբերությունները թեմատիկ ընդհանրությամբ փորձել ենք բաշխել մի շարք խմբերի, որոնք հաճախ հնարավոր էլ չէ հստակորեն առանձնացնել։ Իրականում դրանք բովանդակորեն հանդես են գալիս մեծ մասամբ միասնաբար։ Տրվող խմբավորումները, այսպիսով, թեև պայմանական են, սակայն ընդգրկում են կարևոր թեմաները և կարող են նկարագրության համար օգտագործվել։

1. Ամփոփվում է պատմվածքի գաղափարական բովանդակությունը։ Առանձնապես կարևորվում են ենթատեքստային շերտի խորությունը, մինչև վերջ չասված-չբացված խոսքը։ Այստեղ կարելի է միացնել նաև այն վերջվածքները, որոնք ընդգծում են պատմվածքի ընդհանուր տրամադրությունը՝ հրեման հուզական-դրամատիկ լիցքի շեշտումով, հրեման էլ իմաստային կողմի ընդգծումով։ Այսպիսի ՎՊ ունեն «Տերտերը», «Ստամոքս»-ը, «Սեփականություն»-ը, «Միայն մեկը», «Դադալ»-ը, «Էշելունը», «Իրեր»-ը, «Սաբեթ»-ը, «Նոր պոեմ»-ը, «Գիրք ծաղկանց»-ը, «Բժիշկը», «Թանգարանի նյութեր»-ը և այլն։

Ահա այդպիսի պարբերության մի նմուշ։

«Տերտերը»—«Մեռելի սառած աչքերը նայում էին մի անլուծելի, ծանր խորհրդով» (հ. 1, էջ 45)։

Առանցքային միավորն է անլուծելի, ծանր խորհուրդ-ը, Հեղինակային միտումը բացահայտ է՝ մի՞թե մարդկայնորեն ան-

լուծելի ու անհասկանալի չէ հանուն շահի այն ամոթալի սակարկությունը, որ ինքն իր խղճի ու նաև ուրիշների հետ անում է մկկող ձայնով ինքնասիրահարված տերտերը՝ «մրցակից» գործընկերոջ մահվան անխուսափելիությունից մի անասելի հաճույք ստանալով: Ահավոր է բարեպաշտի դիմակի տակ թաքնված տեր Հմայակի խոսքի ու գործի սուտը: Եզրափակող պարբերությունը ավելի է սրում այս թեման. մեկին միաժամանակ կարելի է և՛ «կարեկցել», և՛ նրա մահը տենչալ: Կեղծիքի ու թալանի աշխարհի այդ գծուծ արարածին միանգամայն սազական է Համլետի նշանավոր խոսքը. «Մարդ կարող է ժպտալ, և՛ ժպտալ, և՛ սրիկա լինել»:

Ազահությունն ու շահամոլությունը ինչ կերպարանք էլ առնեն, միևնույն է, անլուծելի են, իրենց չափերի մեջ անզսպելի—հաճախ պատմվածքի գաղափարական ընդհանրացումը:

2. Հերոսները խորհում, մտորում են իրենց առաքմանի մասին, փորձում են նախաշնորհ, հասկանալ իրենք իրենց, հանրագումարի բերել իրենց կյանքի ուղին, գնահատել շրջապատի մարդկանց և այլն: Այդ մտորումները երբեմն կրում են խորը խոհական—փիլիսոփայական ընդհանրացման բնույթ, երբեմն էլ սահմանափակվում են կյանքային շատ սովորական հարցերի վերաբերյալ մտածում—դատողություններով: Այդպես են «Ավելորդը», «Հանգստի տանը», «Կրասնարմեյցը», «Ծաված սեր», «Լիզուկա» պատմվածքները վերջավորող պարբերությունները:

Առանձնապես բազմանշանակ է «Ավելորդը» պատմվածքի եզրափակիչ արտահայտությունը. «—Ավելորդին հոգուն համար...» (էջ 38):

Սա «...Կա՞ր արդյոք մի արարած, որ շտանջվի մարմնական ցավից, չվախենա մահից և իրավունք չունենա ապրելու» (էջ 36) և «...Ավելորդ մարդ չկա. աստծու առջև հոգին հոգի է» (էջ 37) ուշացումով հասկացված ճշմարտությունները հանուն իր ես—ի ժամանակին տմարդորեն ոտնահարած մեկի արթնացող խղճի մորմոք—մղկտոցն է, դառնագին ինքնատանջանքով մեռնող Հաճի աղայի միակ ու վերջին հույս—ապավենը, մի քանի ոսկեղրամով դժոխքի կրակներից փրկվելու նրա սնոտի պատրանքը: Բայց նա մեղք է գործել և ներում չունի, մեղանչել է խղճի դեմ և պետք է կործանվի:

Մեր տպավորությամբ, Դեմիտրյանի բարոյափիլիսոփայական «Ավելորդ մարդ չկա» ընդհանրացումը պատմվածքի սահ-

մաններին դուրս է դալիս, և հենց սա է, որ շատ ավելի արժեքավորում է տաղանդավոր գրողի այս ստեղծագործությունը: Դա պատերազմների ու կյանքի մղձավանջում անիրավված ու լքված մարդու պաշտպանության կոչ է, ընդվզում՝ մարդու մեջ մարդուն մեղցնելու, մարդուց մարդկայինը խլել-կողոպտելու սարսափների դեմ:

3. Հեղինակը, իբրև պատմող (գլխավոր գործող անձերից մեկը), հերոսների մասին իր կարծիքներով, գնահատականներով ակտիվորեն միջամտում է պատմմի ավարտին՝ եղբայրակաման մեջ կամ կրկին ընդգծելով՝ պատմվածքի հիմնական ասելիքը, կամ տալով կենսական երևույթի վերաբերյալ իր միտումնավոր բնութագրումը: Իրենց գնահատողական ՎՊ-ով աչքի են ընկնում «Զուլթակ և սրինգ»-ը, «Մերկե»-ն, «Հողը», «Արամ թագավորը», «Քեփթըն»-ը, «Տուն»-ը և այլն:

Այս իմաստով ակտիվ պարբերության լավ օրինակ է «Մերկե»-ի ավարտը. «Այո, Մերկեն չէր նկատել, որ աշխարհը լցվում է նոր կյանքերով, որոնց համար իսկի՛ էլ ուշ չէր, ու դեռ շատ ծիլեր կան, որոնց համար դեռ շատ վաղ է...» (հ. 1, էջ 214):

4. ՎՊ-ի մեջ վերջանում է պատմվածքի գործողությունը, իրադարձությունները հանգում են ինչ-որ «ավարտուն» վիճակի: Մեծ մասամբ այդ ավարտը հարաբերական է, խորքում գեռ շարունակելի, այսինքն՝ պատումը միայն ձևականորեն է ավարտվում, վերջանում, իսկ իրականում պահպանում է ներքին շարժունակությունը, հետագա «շարժման» հեռանկարը: Երբեմն այդ ավարտը մեղմ է, առանց դատողական կամ զգացական ուժեղ ընդգծումների, երբեմն, ընդհակառակը, բավական եռանդուն է՝ պատմմի ներքին տրամաբանությունից բխած, երբեմն էլ արտահայտում է զուտ ֆիզիկական պատկեր-գործողություն և այլն: Այսպես են ավարտվում, օրինակ, «Ժպիտը», «Խուժանի շունը», «Հնկերները», «Սաթուն», «Նրանց ուղին», «Կայարանի Ակոբը», «Նարգիզը», «Չարգյահ»-ը և այլն:

Բերենք համապատասխան օրինակներ

«Սկսվեց խաղաղ հոգեվարքը» (հ. 1, էջ 52, «Ժպիտը»):

«Ժպիտում է Նարգիզը, իսկ նրա շուրջը կարմիր վարագույրների հրդեհի մեջ դրոշների բոցերը ժպտում են մի ուրիշ դաժանատեսիլ ժպիտով: Կայծակն է ցուլում նրանց մեջ, գալարվում մեծ փոթորիկը, որ պայթելու է ամբողջ աշխարհի գլխին» (հ. 2, էջ 23, «Նարգիզը»):

«Փողերը փչեցին: Գունդը գնում է...» (հ. 1, էջ 181, «Ընկերները»):

5. Շատ քիչ են հանդիպում այնպիսի պատմվածքներ, որոնք ավարտվեն հերոսի կամ հերոսների կյանքի հետագա ընթացքի, հակատագրի մասին զանազան տեղեկություններով: Այդպես են «հասնութական»-ը և «Մեքենան»:

Ավելի հազվադեպ է բնակվար-ավարտը («Երեքը»):

Շարահյուսական ինչպիսի՝ կառույցներով են դրսևորվում ՎՊ-ն, ինչպե՞ս են բաշխված քանակապես:

ՎՊ-ն 14 անգամ արտահայտված է պարզ ընդարձակ մեկ նախադասությամբ:

Նույնքան անգամ պատմվածքի ավարտը մեկ թշ է:

Տասը դեպքում ՎՊ-ն բաղկացած է երկու նախադասությունից՝ պարբերության կազմիչ անդամների հետևյալ տիպերով ու շարահասություններ՝ 2 ՊՀ (երկու անգամ), ՊՀ+ՊՀ (երկու անգամ), 2 ՊՀ, ՊՀ+ԲՀ, ՊՀ+ԲՄ, ԲՄ+ՊՀ (երկու անգամ) և ԲՀ+ԲՄ:

Երեք նախադասություն պարունակող վեց դեպք է հանդիպում՝ 2 ՊՀ+ՊՀ, 2 ՊՀ+ՊՀ, ՊՀ+2 ԲՄ, ԲՀ+ՊՀ+ԲՀ, ԲՄ+2 ՊՀ և ԲՀ+Խ+ԲՀ:

Երեքական անգամ հանդիպում են մեկ ՊՀ-ից և մեկ Խ-ից կազմված պարբերություններ:

Երկու անգամ պարբերությունը մեկ ԲՄ է:

Մեկական անգամ ՎՊ-ն կազմված է չորս (ՊՀ+ԲՄ+ՊՀ+ԲՀ) և տասնվեց նախադասությունից (ԲՀ+ԲՄ+2 ՊՀ+ԲՀ+ԲՄ+ՊՀ+ԲՀ+3 ՊՀ+2 ՊՀ+2 ՊՀ+ՊՀ)³⁶:

Ըստ կաղապարների բաշխման ունենք հետևյալ պատկերը. 19 անգամ ՎՊ-ն արտահայտված է ԲՆ կաղապարով, 17 անգամ՝ ՊՆ կաղապարով, այնուհետև համապատասխանաբար՝ 5—ՊՆ+ՊՆ, 2—ՊՆ+ՊՆ ... ՊՆ, 2—ՊՆ+ԲՆ, 2—ԲՆ+ՊՆ, 1—ՊՆ+ԲՆ ... ԲՆ, 1—ՊՆ+ԲՆ+ՊՆ+ԲՆ, 1—ԲՆ+ԲՆ, 1—ԲՆ+ՊՆ ... ՊՆ, 1—ԲՆ+ԲՆ ... ԲՆ, 1—ԲՆ+ՊՆ+ԲՆ և 1—ԲՆ ... ԲՆ+ՊՆ ... ՊՆ+ԲՆ ... ԲՆ+ՊՆ+ԲՆ+ՊՆ ... ՊՆ:

Պարզ և բարդ պարբերությունների հարաբերակցությունը այսպիսին է՝ 36 պարզ 18 բարդի դիմաց:

³⁶ Գ. Դեմիրճյանի պատմվածքների ավարտին անսովոր նախադասությունների նման կուտակումը գոյացել է հերոսուհու խոսքի հուզախառն վերամշակման (տե՛ս հ. 2, էջ 274, «Իզոլյակ»):

Այստեղ էլ պատումի բացարձակ վերջը նշված 54 դեպքից 29-ում պարզ նախադասություն է: Եվ ընդհանրապես, ինչպես առաջին, այնպես էլ վերջին պարբերությունների դիտարկումը երեւան է հանում մի հետաքրքիր մանրամասն: Դա շարահյուսական այլ կառույցների նկատմամբ պատմվածքների սկզբում և վերջում պարզ նախադասությունների գերակշռությունն է՝ դերանց ընդհանուր քանակի տեսակետից: Այսպես՝ ԱՊ-ի մեջ ՊՆ հանդիպում են 75 անգամ՝ ԲՆ-ի գործածության 58 դեպքի դիմաց, իսկ ՎՊ-ի մեջ՝ 51 անգամ՝ 39-ի դիմաց:

Մեր ասելիքն այստեղ ավարտենք, նշելով, որ պարբերությունների քննությունը լրացուցիչ հիմքեր է տալիս վստահության մը խոսելու ժողովրդական-խոսակցական լեզվի ոգուն Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքների շարահյուսության մերձավորության մասին: Անմիջապես ավելացնենք, որ սա չի հակասում Դեմիրճյանի լեզուն «հիմքում դրական մաքուր լեզու» համարելու ընդունված գնահատականին³⁷ և չի վերաբերում Նալբանդյան—Հովհաննիսյան—Շիրվանդադե—Տերյան լեզվական ուղղությանը նրա պատկանելու ինչ-որ վերանայմանը³⁸: Մեր խոսքը ոչ թե գրողի լեզվական ընդհանուր ուղղության, այլ մեծ մասամբ պարզ ու հստակ շարահյուսության հիման վրա պարբերությունների (իմա՝ պատումի) կառուցման մասին է. Դ. Դեմիրճյանի պատմվածքների լեզվի և ոճի մի հատկանիշ, որ բացահայտ նրկատելի է:

37 ՏՃՍ Ե. Ջառենց, Գրականության մասին, Երևան, 1957, էջ 197:

38 Հայ գեղարվեստական նոր գրականության լեզվի երկու գլխավոր ուղղությունների՝ զուտ գրականի և ժողովրդայինի, մեկը մյուսին միաժամանակ լրացնելու, հարստացնելու մասին տե՛ս, օրինակ, Ռ. Իշխանյան, Բաֆֆու լեզվի գնահատման հարցի շուրջը, ԲԵՀ, 1974, № 2, էջ 174:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ՝ ՏԵՐԺԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Լ. Հ. ՂԱԶԱՆՉՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ—ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկայումս գիտության, տեխնիկայի, արտադրական գործունեության տարրեր բնագավառների հսկայական առաջընթացի շնորհիվ երևան են գալիս գիտական բազմաթիվ հասկացություններ և համապատասխանաբար վերջիններս բնորոշող նոր տերմինաբանություն:

Քանի որ «տերմինաբանությունը ներկայացնում է հասարակության գիտական ու տեխնիկական առաջադիմության ողջ բովանդակությունը և ապահովում բարձր զարգացման հասած տեխնիկայի, արտադրության ու գիտության զանազան ճյուղերի կազմակերպումն ու հետագա առաջընթացը» (25,85)¹, այդ իսկ պատճառով աշխարհի զարգացած բոլոր երկրներում բառապաշարի տերմինաբանական շերտերի հետազոտության հետ կապված հարցերը հետզհետե ավելի ու ավելի են զբաղում գիտական հասարակայնության ուշադրությունը:

Հասկապես վերջին երկու տասնամյակում երևան են եկել տարբեր լեզուների գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանության ուսումնասիրությանը նվիրված բավական մեծ քանակությամբ լեզվաբանական աշխատանքներ (այս կամ այն

¹ Օգտագործված գրականության հղումները տրվում են բուն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ, թվային նշանակումներով: Առաջին թիվը համապատասխանում է գրականության ցանկում տեղ գտած աշխատության համարին, իսկ երկրորդ թիվը ցույց է տալիս գրքերի կամ պարբերականների համապատասխան էջը:

բնագավառի տերմինաբանության կազմավորումը և զարգացումը կամ մի որևէ ժամանակահատվածի պատմությունը, ինչպես նաև կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ, իմաստաբանական և բառակազմական, ստուգաբանական, կոնտեքստային և մի շարք այլ հայեցակետերով վերլուծություն)։ Դրանց թվում գերակշռողը հոգվածներն ու թևկնածուական դիսերտացիաներն են։ Իհարկե, կան նաև առանձին ժողովածուներ, մենագրություններ և աշխատություններ, որոնք շատ քիչ են քանակով²։

Տերմինաբանության կարգավորման և միասնականացման խնդիրները, բնական է, որ առանձնապես պետք է հուզեն ազգային լեզուների տերմինաբանության մշակման հարցերով զբաղվող մասնագետներին։ Հանրահայտ է այն ճշմարտությունը, որ «ամեն մի լեզու, որ ուզում է մնալ արդի զարգացած լեզուների շարքում, հանդես դալ որպես գիտության լիարժեք լեզու, պետք է անընդհատ համալրվի, մշակվի, ճշգրտվի» (26,93)։

Գիտության զարգացման բուռն ընթացքից հտ շմնալու համար հայոց լեզվի տերմինաբանությունը, որի ակունքները գտնվում են դարերի խորքում, հասկանալի է, որ ներկայումս էլ ավելի պետք է «փոփոխվի և հարստանա՝ գիտական հասկացությունների փոփոխության և նոր հասկացությունների առաջացման պրոցեսին զուգընթաց» (26,93)։

Քանի որ հայ լեզվաբանական դրականության մեջ առ այսօր ընդհանուր առմամբ բացակայում է գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանությունը նվիրված համակողմանի ուսումնասիրություն, ուստի և նման կարգի աշխատանքների երեւվան գալը, թվում է, որ խիստ անհրաժեշտ և հրատապ է։

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ գիտության առանձին բնագավառների և ճյուղերի տերմինաբանության ուսումնասիրությունն է առավելապես հնարավորություն տալիս պարզելու «տվյալ բնագավառի տերմինների ներքին և արտաքին հարաբերությունը միասնականացնելու սկզբունքները և հեշտացնելու եղած տարբերակներից կատարվող ընտրությունը» (26,97—98), մենք որպես հետազոտության առարկա վերցրել ենք մեկ գիտակարգի՝ լեզվաբանության տերմինաբանությունը։

Գիտության հիշյալ բնագավառի տերմինաբանության, որպես

2 Տե՛ս ներկա աշխատանքի տերմինաբանական գրականության ցանկի համապատասխան բաժինները։

հատուկ ուսումնասիրության առարկայի, ընտրությունը բխում է ժամանակի պահանջներից:

Լեզվաբանական տերմինաբանության բնագավառում ավելի շատ կատարվել են գործնական (բառարանագրական) բնույթի աշխատանքներ, որոնց կարևոր նշանակությունը գնահատում ենք ըստ արժանվույն: Բառարանագրական աշխատանքը, փաստորեն, պայմանավորված է լեզվաբանական տերմինաբանության կարգավորման հրատապ պահանջով³: Բայց և այնպես, միանգամայն հասկանալի է, որ հիշյալ բնագավառում չպետք է սահմանափակվել միայն զուտ կիրառական բնույթի աշխատանքներով: Այդ իսկ պատճառով հայրենագիտության մեջ հետզհետե ավելի ու ավելի են ծավալվում լեզվաբանական տերմինաբանության՝ տարբեր լեզուներով կատարվող բազմակողմանի հետազոտությունները⁴:

Լեզվաբանական տերմինաբանության ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է նաև անդրլեզվաբանության կամ էլ լեզվաբանության անդրտեսության համար: Վերջին ժամանակներս անդրտեսական և անդրմեթոդաբանական հետազոտությունները մեծ ընդունելություն են գտնում գիտության կողմից: Դրանք լեզվաբանության համար ունեն թե՛ տեսական և թե՛ գործնական նշանակություն:

3 Լեզվաբանական տերմինաբանության բնագավառում եղած հանրածանոթ բառարաններից են՝ Օ. Ս. Ախմանովայի (102), Յ. Վախեկի (103), Ժ. Մարուզոյի (104), Ա. Լ. Տրախտերովի (105) և է. Խեմպի (106) աշխատությունները: Բացի Օ. Ս. Ախմանովայի բառարանից, մյուսները չունեն տերմինաբանության համակարգման և կարգավորման նպատակ: Միայն Օ. Ս. Ախմանովայի բառարանում է, որ ընդգրկված և բացահայտված են լեզվաբանական բոլոր գիտափարզերի (հնչյունաբանություն, հնչույթաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն և այլն) ընդհանուր գործածական և ճանաչում գտած տերմինները:

Բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ Հ. Զ. Պետրոսյանի, Ս. Ա. Գալստյանի, Թ. Ա. Ղարաբոյլյանի՝ տարիներ առաջ տպագրության պատրաստ եղած և վերջին ժամանակներս լույս աշխարհ եկած լեզվաբանական բառարանը հայ իրականության մեջ առաջին փորձն է ներկայացնելու ինչպե՞ս հայ, այնպե՞ս էլ ընդհանուր լեզվաբանական տերմինաբանությունը: Մ. Հարությունյանի՝ ձեռագրի իրավունքով հրատարակված բառարանը ըստ էության լեզվաբանական գրականության թարգմանությանը ծառայող ձեռնարկ է (101,7):

4 Լեզվաբանական տերմինաբանությանը նվիրված ուսումնասիրություններից կարելի է հիշատակել հետևյալները՝ (83) (84) (87) (90) (91) (95) (97) (100) և այլն:

Հայ իրականության մեջ լեզվաբանական առանձին տերմինների՝ հատկապես նրա աղբյուրների և զարգացման սկզբնական շրջանների, իմաստային տարբեր ըմբռնումների և կիրառությունների ու նման կարգի մի շարք այլ հարցերի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան լեզվի և լեզվաբանության պատմությանը նվիրված աշխատություններում, ինչպես նաև այլ բնույթի ուսումնասիրությունների զգալի մասի լեզվական այս կամ այն իրողության հարցի պատմությանը հատկացրած բաժիններում: Փաստորեն, մեղանում լեզվաբանական տերմինաբանությունն էլ ամբողջությամբ չի եղել տերմինաբանական բնույթի հետազոտության հատուկ առարկա⁵:

Նման կարգի հետազոտությունները կապված են մի շարք դժվարությունների հետ, որոնք հիմնականում պայմանավորված են տերմինաբանության՝ որպես մի ամբողջական համակարգի համակողմանի ուսումնասիրության մեթոդի մշակված չլինելու հանգամանքով:

Հուսալի արդյունքների հասնելու համար ուսումնասիրությունը սկսել ենք ամենապարզ եղանակից. սովետական շրջանում լույս տեսած հայ լեզվաբանական գրականությունից (աշխատություններ, դասագրքեր, գիտական մենագրություններ ու հոդվածներ և այլն) քարտադրել ենք լեզվաբանների գործածած գրեթե բոլոր տերմինները⁶, Այդպես ենք վարվել նաև այն նկատառումով, որ մեր ձեռքի տակ չենք ունեցել հայերեն լեզվաբանական տերմինների ամբողջական համակարգն ընդգրկող տպագիր բառարան. հանգամանք, որն, անշուշտ, ամեն մի հետազոտողի պետք է կանգնեցներ մի շարք լուրջ դժվարությունների առջև: Բնական է, որ նախքան բուն ուսումնասիրությանն անցնելը, մենք պետք է ձեռնամուխ լինեինք անհատ ուսումնասիրողի համար բավականին աշխատատար մի գործի, յստի՛նք՝ կազմել ենք հայերեն լեզվաբանական տերմինների հնարավորին չափ լրիվ բառացանկ:

5 Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ա. Մուրադյանի «Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում» (76) արժեքավոր ուսումնասիրությունը իր բնույթով պատմա-լեզվաբանական աշխատանք է:

6 Տերմիններ ենք քաղել նաև նախախորհրդային շրջանում լույս տեսած այն աշխատություններից, որոնց հեղինակները (Մ. Արեղյան, Հր. Աճառյան, Ստ. Մալխասյան) շարունակել են ստեղծագործել խորհրդային շրջանում:

Աշխատանքի ընթացքում հանդիպած մի շարք այլ դժվարությունները կապված են եղել՝ ա) տերմինաբանական դրականություն մեջ տեղ գտած տերմինների (խոսքը բուն տերմինագիտությունը վերաբերող տերմինների մասին է) դեռևս կարգավորված չլինելու, բ) հայերեն լեզվով զուտ տերմինաբանական բնույթի հետազոտություններ չունենալու, հետևապես և հիշյալ կարգի տերմինների՝ հայերեն համարժեքների բացակայության հանգամանքների հետ: Ուստի, բնական է, որ մեր կողմից թարգմանված ու կերտված և սույն շարադրանքում գործածված այդ տերմիններից ոչ բոլորը կարող են հաշող և ընդունելի լինել:

Ներկա ուսումնասիրությունը, որը նվիրված է հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային (ինչպես նաև իմաստաբանական, հասկացական, գործառական) վերլուծությանը, ըստ էության, ունի թե՛ տեսական և թե՛ գործնական բնույթ:

Տերմինաբանության հետազոտության նման հայեցակետի ընտրությունը հիմնավորվում է նրանով, որ ներկայումս, ռուսերենում և անգլերենում կառուցվածքային (ընդգծումները մերն են—Լ. Ղ.) առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը դարձել է տեսական գիտակարգերի մեծ մասի կենտրոնական խնդիրներից մեկը...» (18,8):

Հետազոտությունը հիմնականում կատարված է համաժամանակյա տեսանկյունով:

Տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծությունը (անգամ գիտության մի որոշակի բնագավառի տերմինների հիման վրա), հասկանալի է, որ իր մեջ ընդգրկում է շատ խնդիրներ: Պարզ է, որ նման աշխատանքում հնարավոր չէր լինի շոշափել բոլոր այդ հարցերը: Այդ իսկ պատճառով այստեղ քննել ենք առավել կարևոր և, ըստ մեզ, հրատապ նշանակություն ունեցող խնդիրներ, որոնք, թվում է, որ կարող են պատկերացում տալ հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգի և կառուցվածքի մասին: Բացի այդ, առաջադրված որոշ հարցերին պատասխան ենք տվել ընդհանուր գծերով միայն և աշխատանքում ընդգրկել ենք հավաքված նյութի (հազարավոր տերմիններ) մի մասը:

Ներկա աշխատանքում նորմավորման բնույթի խնդիրներ չառաջադրելը և բոլոր տերմիններին հանգամանալից բնութագրումներ չտալը ամենևին էլ չի խոսում սուր և վիճելի հարցերից

խուսափելու միտումի ու վերլուծության վերացական բնույթի մասին, Պարզապես այստեղ անհնար էր լուծել նման կարգի խնդիրներ, քանի որ քննությունը կատարվել է բազմաքանակ տերմինների հիման վրա, ուստի և դրանցից յուրաքանչյուրի վերաբերյալ կատարած մերժման կամ ընդունման առաջարկի հիմնավորումը հասկանալի է, որ շատ հեռուն կտաննր, Բացի այդ, առայժմ պատարել ենք միայն նախնական աշխատանքը՝ տվյալ դեպքում, լեզվաբանական տերմինաբանության օբյեկտիվ ուսումնասիրությունը, որի կարիքը, թվում է, որ ունի գիտության ցանկացած ճյուղի տերմինաբանության կարգավորումը:

Հիմնվելով լեզվաբանական տերմինների համակարգի և կառուցվածքի առանձնահատկությունների ու ընդհանուր օրինաչափությունների, ինչպես նաև միտումների վրա, թվում է, որ հնարավոր կլինի մշակել այնպիսի հանձնարարականներ, որոնք կարելի է օգտագործել հայ լեզվաբանական տերմինների հետագա կատարելագործման և միասնականացման ուղղությամբ:

ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ԲՆԱԳԱՎԱՌ

Նախքան տերմինաբանության բուն տեսական հարցերի քննությունն անդրադառնալը, պարզենք, թե ո՞րն է տերմինաբանություն՝ որպես գիտական ուսումնասիրության հատուկ բնագավառի էությունը, որո՞նք են տերմինաբանության ուղղությամբ տարվող աշխատանքները, ի՞նչ տեղ է գրավում տերմինաբանությունը լեզվաբանության և մնացած գիտությունների շրջանակում:

Մասնագետները գիտության լեզվի, գիտական, տեխնիկական և հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև լեզվաբանական տերմինաբանության միասնականացմանը վերաբերող ընդհանուր հարցերի մշակումը դասում են կիրառական լեզվաբանության ոլորտը: Վերջինիս միջոցով, ինչպես հայտնի է, իրականացվում է լեզվաբանության և այլ գիտությունների ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառների կապը:

Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին նշում է, որ տերմինաբանության բնագավառում լեզվաբանության և լեզվաբանների առջև դրված

են երկու կարգի խնդիրներու Դրանցից մեկը, որն ընդհանուր է, միաժամանակ ունի և՛ տեսական, և՛ գործնական (կիրառական) բնույթ։ Նա տեսական ոլորտին է հատկացնում տերմինի և տերմինաբանության բառագիտական խնդիրը, տերմինաբանական տիպաբանության բացահայտումը, գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանության կազմի և աղբյուրների ուսումնասիրությունը։ Իսկ գիտության և մարդկային գործունեության ցանկացած բնագավառի տերմինաբանության օրինաչափությունների մշակումը, ինչպես նաև տարբեր գիտությունների և տեխնիկայի այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանության կարգավորումը, գիտական և ճյուղային տերմինաբանական բառարանների կազմման աշխատանքները, փաստորեն, ունեն գործնական բնույթ։ Երկրորդը Ռեֆորմատսկին դիտում է իբրև մասնավոր և առանձնահատուկ կարգի խնդիր (93,126)։ Պարզ է, որ այս մասնավոր համարվող խնդիրը ևս, կարող է ունենալ թե՛ տեսական, թե՛ գործնական բնույթ։

Տերմինաբանությունը, որպես գիտական աշխատանքի մի առանձնահատուկ բնագավառ, ունի իր ուսումնասիրության ուրույն ոլորտները։

Տերմինաբանական աշխատանքի տարածված տեսակներից են գիտության այս կամ այն ճյուղի տերմինաբանության կարգավորումը, ստեղծումը, տերմինաբանության համաձայնությունը (այսինքն, միջազգային տերմինաբանական աշխատանքը), հասկացությունների, ինչպես նաև դրանք բնորոշող տերմինների համակարգը կազմելու գործընթացը և տերմինների հիմքում ընկած գիտական հասկացությունների սահմանումը։

Տերմինաբանության կարգավորումը, բնականաբար, կատարվում է այն դեպքում, երբ գիտության և տեխնիկայի որոշակի բնագավառում արդեն այս կամ այն լեզվով կա այդ ճյուղի հասկացությունների զարգացման ժամանակակից մակարդակին համապատասխանող տերմինաբանություն։ Տվյալ դեպքում տերմինաբանական աշխատանքի խնդիրն է քննադատորեն վերանայել առանձին տերմինները կամ ամբողջ տերմինաբանությունը։

Տերմինաբանության ստեղծման դեպքում հնարավորության սահմաններում տերմինները պետք է կերտել մայրենի լեզվի հիմքի վրա։ Ինչպես հայտնի է, քիչ տարածում չունի այն տեսակետը, համաձայն որի ազգային տերմինը կարելի է ստեղծել այլ լեզվի տերմինի թարգմանության ուղիով։ Այս կապակցությամբ

իրավացի են այն մասնագետները, որոնք գտնում են, թե ազգային նոր տերմինների կերտումը նախ և առաջ ստեղծագործություն է և ոչ թե ուրիշ լեզուների հայտնի տերմինների թարգմանություն:

Տերմինաբանության համաձայնությունը ունի համազգային նշանակություն, ժամանակակից միջազգային տերմինաբանական աշխատանքի գլխավոր խնդիրը միակ, համաձայնեցված հասկացությունների հաստատումն է: Բնականաբար լավ կլինի, որ այդ հասկացությունները բնորոշող տերմինները արտահայտվեն ազգային ձևով:

Հասկացությունների, ինչպես նաև դրանք բնորոշող տերմինների համակարգը կազմելու ժամանակ որոշվում է տվյալ հասկացության և տերմինի տեղը նախ հավասարաթեք այլ հասկացությունների և տերմինների համեմատությամբ, ապա այդ իսկ հասկացության տեղը առավել լայն ու առավել նեղ հասկացությունների շրջանակում: Այստեղից, բնականաբար հետևում է այն, որ բոլոր դեպքերում տերմինների համակարգի կարգավորմանը պետք է նախորդի հասկացությունների համակարգի կարգավորումը:

Գիտական հասկացության սահմանման դեպքում հաստատվում է տերմինի իմաստը, ճշգրիտ կերպով ընդգծվում են տերմինի միջոցով բնորոշվող հասկացության սահմանները, բովանդակվում են տվյալ հասկացության առանձնահատկությունները ստեղծող անհրաժեշտ և բավարար հատկանիշները:

Քանի որ տերմինաբանական աշխատանքը հիմնականում ունի հանձնարարողական բնույթ, ուստի մասնագետներն առաջարկում են սկզբնական արդյունքները ներկայացնել տերմիններ պարունակող երկլեզվյան, ինչպես նաև բազմալեզվյան ժողովածուների (տերմինարաններ) մեջ:

Տերմինաբանության ուղղությամբ տարվող աշխատանքի եղանակները այնքան բազմազան և առանձնահատուկ են, որ տերմինաբանությունը, ինչպես մասնագետներն են նշում, հնարավոր է, որ ներկա պայմաններում վերածվի մի առանձին գիտակարգի (69, 79):

Տեսական առումով, տերմինաբանությունը որպես գիտական ուսումնասիրության առանձին բնագավառ, կարելի է ասել, որ առաջին հերթին անմիջականորեն առնչվում է տրամաբանության հետ: Այսպես օրինակ, հասկացությունների կազմավորման գործընթացը, հասկացության մեջ արտացոլված առարկայի կամ

երևույթի էական հատկանիշները, լեզվական նշանի և հասկացության միջև եղած հարաբերությունը, հասկացությունների, ինչպես նաև դրանք բնորոշող տերմինների միջև եղած կապերն ու փոխհարաբերությունը և նման կարգի այլ կարևոր խնդիրներ, որոնք մշտապես գտնվում են տերմինաբանության հարցերով զբաղվողների ուշադրության կենտրոնում, անհնար է բավարար չափով լուսաբանել, առանց իսկ հաշվի առնելու տրամաբանությանը վերաբերող հիշյալ հարցերի ինքնատիպ առանձնահատկությունները:

Գիտության որոշակի բնագավառներում առաջացած տերմինները լայն տարածում գտնելու և լեզվի բառային կազմը հարցստացնելու շնորհիվ դառնում են լեզվաբանության, առաջին հերթին բառագիտության ուսումնասիրության առարկա: Իսկ ինչպես հայտնի է, իմաստաբանության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է հետևել լեզվում գործածություն ունեցող տարբեր գիտակարգերի տերմինների ճշգրտությանը, իմաստային որոշակիությանը:

Ասվածից բոլորովին էլ չպետք է հանգել այն եզրակացության, թե տերմինաբանությունը խառնվում է գիտության այլ բնագավառներին: Այսինքն, ուսումնասիրության խնդիրների առանձնահատկությամբ պայմանավորված, տերմինաբանությունն անհրաժեշտ կապ ստեղծելով լեզվաբանության և գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառների միջև, այնուամենայնիվ իր բնույթով մնում է լեզվաբանական գիտակարգ և չի խառնվում այլ գիտությունների շրջապատում: Ուրեմն, խնդրի լեզվաբանական տեսանկյունից ելնելով, կարելի է, ասել, որ տերմինաբանությունը լեզվաբանության (հատկապես բառագիտության) մի առանձին բաժին է:

Հայտնի է, որ գիտության ցանկացած բնագավառի տերմինները սկսում են երևան գալ այդ իսկ գիտությունների ձևավորման շրջանից սկսած: Նման երևույթ է նկատվում նաև տերմինաբանության՝ դեռևս ձևավորման գործընթացի մեջ գտնվող բնագավառում: Եվ ներկայումս լեզվաբանության այս բաժնում արդեն ստեղծվել են բավական քանակությամբ տերմիններ, որոնք բնականաբար դեռևս հեռու են բավարար չափով կարգավորված լինելուց⁷:

7 Այսպես օրինակ, հիմնական տերմիններից մեկը՝ տերմինաբանությունը ինչպես ռուսերենում, այնպես էլ հայերենում բազմիմաստ է: Терминология

Քանի որ տերմինաբանությունը, ինչպես ասվեց, կապված է լեզվաբանության մի շարք բաժինների, ինչպես նաև գիտության այլ ճյուղերի (հիմնականում տրամաբանության) հետ, ուստի այս բնագավառի տերմինների մեծ մասը վերցված են բառագիտությունից, բառակազմությունից, իմաստաբանությունից, տրամաբանությունից⁸։ Այսպես օրինակ՝ տերմինի իմաստ, տերմինի համակարգայնություն, տերմինաբանական համակարգ, տերմինի սահմանողական գործառնություն, տերմինաբանական դաշտ, տերմինների հոմանիշություն (նույնանիշություն), ապատերմինացում, տերմինի բնորոշում, անվանակարգ (անվանակարգություն), տերմին-բառակապակցություն (բաղադրյալ տերմին), տերմինի բաղադրիչ, ատրիբուտ-տերմին, տերմինի որոշիչ բաղադրիչ, տերմինի որոշյալ բաղադրիչ և այլն⁹։ Նման կարգի տերմինների գործածությունը տեղ է գտել ինչպե՛ս տեսական, այնպե՛ս էլ գործնական բնույթի աշխատանքներում։

ՏԵՐՄԻՆԻ ՄԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Տերմինի՝ որպես գիտական լեզվի բառապաշարի հիմնական միավորի վերաբերյալ եղած բնորոշումների քննությունը ցույց է տալիս, որ սովետական լեզվաբանները և տերմինաբան-մասնագետները գեոևս չեն հանգել մեկ տեսակետի¹⁰։

տերմինի տակ հիմնականում հասկացվում է՝ 1) լեզվի մասնագիտական բառապաշարի զարգացման օրինաչափություններն ուսումնասիրող գիտակարգ, 2) գիտության, տեխնիկայի, արվեստի առանձին բնագավառների տերմինների ամբողջությունը և 3) գիտության մի որևէ ճյուղի հանձնարարվող տերմիններ պարունակող ժողովածուները։ Պրոֆ. Գ. Սևակը այս երեք տարրեր իմաստների համար առաջարկում է առանձին տերմիններ. առաջինի համար՝ տերմինագիտություն, երկրորդի՝ տերմինաբանություն և երրորդի՝ տերմինաբան։ Թվում է, որ այս տերմինները ճիշտ են բնորոշում իրենց հիմքում ընկած հասկացությունների էությունը, ի դեպ, ռուսական մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկվել է терминоведение տերմինը՝ համապատասխան գիտակարգը բնորոշելու համար։

8 Հետաքրքիր և գործնական տեսակետից օգտակար կլինի հենց տերմինագիտության տերմինների ուսումնասիրությունը։

9 Քանի որ հայ իրականության մեջ համարյա չկա տերմինաբանությանը վերաբերող տեսական բնույթի ուսումնասիրություններ, ուստի եղած տերմինների գերակշռող մասը դեռևս շունի հայերեն համարմունքներ։

10 Հայտնի է, որ տերմինի էության հարցը քննարկվել է միայն սովետական լեզվաբանության մեջ։ Արտասահմանյան լեզվաբանությունը, որը զբաղվում է միայն տերմինաբանության խիստ գործնական խնդիրներով, տերմինի տեսական հարցերի մշակմանը դեռևս հատուկ ուշադրություն չի դարձրել։

Որոշ լեզվաբաններ և տերմինաբան-մասնագետներ էլ ընդհանուր առմամբ խուսափում են տերմինը բնորոշելուց: Նրանք գտնում են, քանի որ թե՛ տերմինները և թե՛ ընդհանուր գործածական բառերը օժտված են ընդհանուր շատ հասկանիշներով, հետևապես դժվար է դրանց միշև խիստ սահմանազատում անցկացնելը և վերջապես տերմինը բնորոշելը:

Տերմինի տարբեր սահմանումների համար ընդհանուրն այն է, որ բոլոր դեպքերում էլ նկատի է առնվում, որ տերմինը այս կամ այն կերպ կապված է տրամաբանական հասկացության հետ (36,8) (10,13): Եվ նայած այն հանգամանքին, թե այդ կապն ինչպես է բացատրվում, այսինքն կախված այն բանից, թե տերմինի համար, որ գործառությունն է հիմնականը համարվում, ըստ այդմ էլ որոշվում է տերմինի սահմանումների միշև եղած տարբերությունը:

Այսպես, Գ. Օ. Վինոկուրը գտնում էր, որ «տերմինները հատուկ գործառությամբ բառեր են» (36,5): Եվ այդ հատուկ գործառությունը, որով բառն հանդես է գալիս իբրև տերմին, անվանման գործառությունն է: Ապա շարունակում է. «Կենցաղային (սովորական—Լ. Ղ.) տերմինը իրերի անվանում է: Բայց և այնպես գիտա-տեսական տերմինը հասկացության անվանում է» (36,5—6):

Գ. Օ. Վինոկուրի այս դրույթը ընդունելություն գտավ որոշ լեզվաբանների շրջանում, իհարկե փոքր-ինչ այլ մեկնաբանություններով: Այսպես, Ե. Մ. Գալկինա-Ֆեդորովը (ինչպես նաև մի շարք այլ ուսումնասիրողներ) գտնում է, որ տերմինը անվանում է արտադրության կամ գիտության տվյալ բնագավառի առանձնահատուկ օբյեկտները (11, 117): Ն. Պ. Կուզկինը, որը տերմինաբանական և ոչ տերմինաբանական բառապաշարի միջև էական տարբերություն չի տեսնում ո՛չ ձևական, և ո՛չ էլ բովանդակության տեսանկյունից, փաստորեն, հանգում է վերոհիշյալ տեսակետին: Գտնելով, որ միակ իրական տարբերությունը պայմանավորված է արտալեզվական գործոններով, Կուզկինը վարկոր է համարում տերմինի՝ իրականության առանձնահատուկ օբյեկտների համապատասխանությունը (48, 143):

Տերմինի՝ որպես անվանողական գործառությամբ հանդես եկող բառի տեսությունը քննադատության տեղիք տվեց: Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին անվանողականությունը համարելով բոլոր բառերի համընդհանուր գործառություն, գտնում է, որ նման դիրքո-

որոշմամբ հնարավոր չէ բացահայտել տերմինի առանձնահատկությունը (61,47—48)։

Ինչպես հայտնի է, լեզվի ընդհանուր գործածական բառերն էլ օժտված են նման հատկանիշով։ Տվյալ դեպքում խախտվում է ընդհանուր գործածական բառի և դիտական տերմինի սահմանազատման չափանիշը։ Այնինչ կարևորը հենց այդ չափանիշը պահպանելն է։ Բացի այդ, գիտության, տեխնիկայի և հատկապես արտադրական գործունեության ցանկացած բնագավառում գործածվում են անվանողական հատկանիշով օժտված բազմաթիվ լեզվական նշաններ (օրինակ՝ այբուբենի տառերի, մակնիշների, ցանկացած պայմանական ու վերացական նշանների ցանկը, ինչպես նաև մեքենաների հազարավոր մասերի անունները, առարկաների պիտակավորումները և այլն)։ Ելնելով դրանից մի՞թե կարելի է ասել, որ այդ բազմաթիվ լեզվական նշանների քանակին էլ համապատասխան կան տերմիններ։ Պարզ է, որ՝ ո՛չ։ Դրանց մի մասը անվանակարգային նշաններն են (номенклатурные знаки), որոնք ամեն մի բնագավառում իրենց ամբողջությամբ մի առանձին համակարգ են կազմում։

Փաստորեն, անվանողական գործառությամբ հնարավոր չէ սահմանազատել տերմինաբանական և ոչ տերմինաբանական բառապաշարը։ Հետևապես դրանք պետք է տարբերակել այլ մոտեցումով։

Ակադ. Վ. Վինոգրադովն անվանողական գործառությունը վերագրում էր լեզվի ընդհանուր բառապաշարին։ Նա գտնում էր, որ տերմինաբանությանը հատուկ է բնորոշիչ (դեֆինիտիվ-սահմանողական) գործառություն։ Բնորոշման տակ Վինոգրադովը նրկատի ունեն տերմինի տեղի նշումը հասկացությունների և համապատասխան նշանակումների որոշակի համակարգում (10,12—13)։

Մի շարք լեզվաբաններ (Լեկովսկայա, Կապանաձե և ուրիշներ) ու տերմինաբան-մասնագետներ ընդունելով Վ. Վինոգրադովի հիշյալ դրույթը, գտնում են, որ տերմինը մի այնպիսի հատուկ կարգի բառ է, որը սահմանում (բնորոշում) է դիտական հասկացությունը (52,358,359) (42,80)։

Կ. Ա. Լեկովսկայան տերմինի՝ սահմանողական գործառության բնորոշ լինելու դրույթը չի հասկանում այնպես, թե իբր դիտական բոլոր տերմիններն էլ օժտված են բնորոշիչ հատկանիշով։ Նա իրավացիորեն գտնում է, որ տերմին-բնորոշումների

Վորդքին գիտության ցանկացած բնագավառում կան տերմին-ան-վանումներ, այսինքն, այնպիսի տերմիններ, որոնք հանդես են գալիս միայն որոշակի երևույթների անվանումների դերով (52,358), ի դեպ, այդ կարգի տերմինները, նայած թե որ բնագավառին են պատկանում, կարող են նույնիսկ գերակշռել, Շարունակելով իր միտքը և կոմպակայան նշում է, որ թեպետ անհրաժեշտ է տարբերել երկու կարգի տերմիններ, բայց և այնպես բնորոշիչ դերով շօտված գիտական տերմիններն այնուամենայնիվ կապված են հասկացությունների սահմանումներին (ի դեպ, կապը իրականանում է տերմինների միջոցով)։ Մի բան, որ գիտական տերմինաբանությունը տարբերում է մաքուր անվանողական, զբաղմունքի տերմիններից (52,359)։

Տերմինի և հասկացության կապը մեկնաբանվել է նաև հետևյալ երկու տեսանկյուններով՝ ա) տերմինը հասկացություն արտահայտող (63, 4) (34,3—4) (31,6) և բ) տերմինը հասկացություն նշանակող հատուկ կարգի բառ է (29,5) (51,5) (40,4) (73,5)։

Այսպիսով, հիշատակված տեսակները նախ հիմնվում են տերմինի գործառական բնորոշման վրա (այսինքն, բոլոր սահմանումները գործառական են) և երկրորդ, նայած այն հանգամանքին, թե տերմինի՝ գիտական հասկացության հարաբերության մեջ ո՞ր գործառությունն է հիմնականը համարվում, ըստ այդմ էլ առանձնացվում են անվանողական, սահմանողական (բնորոշիչ), արտահայտչական (էքսպրեսիվ), նշանակական (սիգնիֆիկատիվ) գործառությունները։

Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին, ինչպես նաև մի շարք հետազոտողներ, հրաժարվում են տերմինի մեջ միակ, «գերակշռող» գործառության փնտրումներից։ Նա գտնում է, որ տերմինների հիմնական և անհրաժեշտ հատկանիշն այն է, որ դրանք գործածվում են հատուկ ոլորտներում։ Փաստորեն, տվյալ դեպքում առաջնայինը համարվում է ոչ թե տրամաբանական, այլ զուտ գործառական չափանիշը։ Այսինքն, կարևորը պատկանելությունն է գիտության և տեխնիկայի որոշակի լեզվին։ Իսկ տերմինների և ոչ տերմինների մնացած տարբերությունները նա երկրորդական է համարում։

Գործառական չափանիշը ընդունելով որպես գիտական տերմինների կարևոր հատկանիշ, բայց և այնպես, թվում է, որ բո-

լոր դեպքերում էլ անհրաժեշտություն է զգացվում առանձնացնել տերմինի համար առավել բնորոշ գործառությունը:

Կտրականապես շանտեսելով տերմինի անվանողական դերը, որն ավելի հատուկ է տեխնիկական գիտությունների և արտադրական գործունեության տարբեր բնագավառների տերմինաբանությանը, միևնույն ժամանակ կարևոր ենք համարում ակադ. Վ. Վ. Վինոգրադովի և նրա հետևորդների կողմից առաջ քաշված այն դրույթը, ըստ որի «գիտական, հատկապես ճաստաբանական գիտությունների տերմինաբանության համար բնորոշ է տերմինի հարաբերակցությունը հասկացության հետ: Հետևաբար, այստեղ ավելի ցայտուն կերպով հանդես է գալիս տերմինի սահմանող դերը (ընդգծումները հեղինակինն են—Լ. Ղ.)» (76,115—116):

Սահմանողական գործառությունը ըստ էության, ծառայում է տերմինաբանական բառապաշարի շրջանակների համար, ներգրավելով այստեղ միայն հասկացությունների տերմին-սահմանումները, այսինքն, գիտական, տեխնիկական տերմինաբանությունը այդ բառի նեղ իմաստով: Տերմինի հիշյալ գործառությանն առաջնություն տալու դեպքում, թվում է, որ մի կողմից ավելի հստակ է առանձնացվում տերմինի սահմանը ընդհանուր գործածական բառից, իսկ մյուս կողմից՝ գիտական լեզվի բառապաշարի մի այլ շերտից՝ անվանակարգային նշաններից:

Ուրեմն, լեզվաբանական տերմինը հանդես է գալիս որպես համապատասխան հասկացության տրամաբանական բնորոշման միջոց¹¹:

ՏԵՐՄԻՆԻ ԽՈՐՈՇ ՀԱՏՎԱՆԵԾՆԵՐԸ

Տերմինի բնորոշ հատկանիշները առանձնացնելիս, թվում է, որ պետք է հաշվի առնել ինչպես լեզվական, այնպես էլ արտալեզվական գործոնները: Վերջիններս միևնույն դերը չեն խաղում տերմինաբանության և ընդհանուր գործածական բառապաշարի ստեղծման գործում: Այսպես, հասարակական կյանքի զարգացումը տարրեր կարգի ազդեցություն է գործում բառերի և դիտա-

¹¹ Տերմինի սահմանողական դերը, պարզ է, որ չի բացարձակացվում: Քանի որ ներկա ուսումնասիրության համար հիմք են հանդիսացել լեզվաբանական տերմինները, որոնց հատուկ է համապատասխան հասկացության բնորոշիչ գործառությունը, այդ իսկ պատճառով այստեղ ընդգծվում է տերմինի՝ որպես տրամաբանական սահմանման գերակշռող դերը:

կան տերմինների վրա: Նոր բառերը ընդհանուր առմամբ ի հայտ են գալիս տարերայնորեն, դրանք կերտող հեղինակներին գտնելը սովորաբար դժվար է: Իսկ նոր տերմինների երևան գալը միշտ էլ պայմանավորված է նոր հասկացութային յուրացմամբ:

Ընդունելով սահմանողական (բնորոշիչ) գործառությունը որպես գիտական տերմինի գլխավոր առանձնահատկություն, մի շարք լեզվաբանների հետևությունները մենք ևս ելնում ենք այն բանից, որ լեզվում գոյություն ունի տերմին և ոչ տերմին հակադրությունը, այլ խոսքով՝ տերմինի և ընդհանուր գործածական բառի հիմնական գործառությունների՝ բնորոշում և անվանում հակադրությունը:

Տերմինի բնորոշ հատկանիշները փորձենք բացահայտել տերմինները ընդհանուր գործածական բառերին հակադրելու միջոցով:

Որ բոլոր տերմինները բառեր են, կասկած չկա, այսինքն, դրանք կազմում են տվյալ լեզվի ընդհանուր բառապաշարի մի մասը: Բայց ոչ բոլոր բառերը կարելի է համարել տերմիններ: Եվ տերմինները լեզվի ընդհանուր գործածական բառերից տարբերվում են մի շարք հիմնական և երկրորդական հատկանիշներով:

Քննությունը սկսենք տերմինի հիմնական հատկանիշների բացահայտումից: Նշենք, որ տերմինի այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են մենիմաստությունը, ինչպես նաև բազմիմաստությունից, նույնանիշությունից, համանունությունից զերծ լինելը և այլն, թվում է, որ չպետք է զուգահեռ դիտարկել այնպիսի գործոնների ու հատկանիշների հետ, ինչպիսիք են՝ տերմինի՝ հասկացության հետ ունեցած կապը և համակարգայնությունը, ինչպես նաև որոշակի տերմինաբանության անդամ լինելու հանգամանքը: Վերջիններս առաջինների համեմատությամբ տերմինների համար ունեն շատ կարևոր նշանակություն: Դրանք փաստորեն տերմինի հիմնական, գլխավոր հատկանիշներն են:

Սակայն տերմինաբանության հարցերով զբաղվողների մի մասը մենիմաստությունը դիտում է իբրև տերմինների առանձնահատկություն կամ ամենաէական հատկանիշ (11,117): Որոշ լեզվաբաններ էլ կա՛մ գտնում են, որ տերմինը մենիմաստ է (8,33 և 36), կա՛մ էլ մենիմաստ լինելու միտում ունի (17,99) (49,267):

Իհարկե, տերմիններն ունեն մենիմաստություն ձեռք բերելու միտում։ Բայց, ըստ երևույթին, այնքան էլ ճիշտ չէ տերմինի ամենազլխավոր, առանձնազատիչ և բնորոշ հատկանիշը մենիմաստությունը համարելը։ Եվ այս կապակցությամբ ճիշտ են վարվում այն մասնագետները (Ն. Պ. Կուզկին, Բ. Ն. Գոլովին), որոնք գտնում են, որ մենիմաստությունը, ինչպես նաև ճշգրտությունը ու մի շարք այլ հատկանիշներ չեն բացահայտում տերմինի էությունը (48,141) (38,19), Զէ՞ որ գիտության ամեն մի բնագավառում էլ կան տերմիններ, որոնք օժտված չեն մենիմաստությամբ, չունեն իմաստային ճշգրիտ սահմաններ։ Բացի այդ, ընդհանուր գործածական բառապաշարի մեջ էլ կան այնպիսի միավորներ, որոնք զուրկ չեն մենիմաստության, ճշգրտության հատկանիշներից։

Տերմինի և հասկացության հարաբերությունը

Ընդհանրապես ուսումնասիրությունների մեծ մասում այն վարծիքն է իշխում, համաձայն որի տերմինն անմիջապես արտահայտում է հասկացության էությունը, իսկ բառիմաստը միջնորդավորված ձևով է կապված հասկացությանը։ Մասնագետների մի մասը այս հանգամանքը հիմք է ընդունում տերմինը լեզվի ընդհանուր գործածական բառերից տարբերակելու համար։ Իսկ Ռ. Ա. Բուդաղովը գտնում է, որ երկու դեպքերում էլ կապը անմիջական է, միայն թե տերմինի կապը հասկացության հետ ավելի թափանցիկ, հստակ է (8,34)։

Ուրեմն, եթե ընդհանուր գործածական բառն էլ, տերմինն էլ անմիջականորեն կապված են հասկացությանը, այսինքն երկուսին էլ բնորոշ է հասկացական բովանդակությունը, ապա թվում է, որ դրանց տարբերությունը պետք է փնտրել արտահայտված հասկացությունների մեջ։

Ընդհանուր գործածական բառերի հիմքում ընկած են կենցաղային, առօրեական հասկացություններ։ Դրանք որպես կանոն ստեղծվում են մարդու ամենօրյա պրակտիկայի ընթացքում։ Չնայած որ առօրեական (շարքային) հասկացությունների մեջ արտացոլվում են նաև առարկաների առանձնահատուկ, էական հատկանիշները, բայց, այնուամենայնիվ, դրանք չեն պահանջում լրացուցիչ, բանական ճիգեր։ Իսկ դիտական տերմինները բնորոշում են այնպիսի հասկացություններ, որոնք ընդհանրացման,

տրամաբանական բարձր աստիճանի վերացարկման արդյունք են:

Ուրեմն, ընդհանուր գործածական բառն անվանում է շարքային հասկացություն, իսկ տերմինը՝ գիտական: Գիտական հասկացությունները, ինչպես հայտնի է, մշտապես գտնվում են զարգացման ընթացքի մեջ, անընդհատ փոփոխվում են: Եվ նման կարգի հասկացությունների բնորոշման համար անհրաժեշտ են իրենց գործառությամբ լեզվի ընդհանուր գործածական բառերից տարբերվող անվանումներ: Փաստորեն, այդպիսի բառերի դերում հանդես են դալիս գիտական տերմինները, որոնք այս կամ այն հասկացության համար դառնում են տրամաբանական բնորոշման միջոց:

Քանի որ գիտական հասկացություններն անընդհատ փոփոխվում են, ապա բնական է, որ տերմինը գլխավորապես պետք է հարաբերակցի ճանաչողության որոշակի աստիճանում գտնվող հասկացության հետ: Այսպես օրինակ, լեզվաբանական տերմինը միշտ էլ բնորոշում է լեզվաբանական որոշակի հասկացություն: Այդ իսկ պատճառով տերմինի իմաստի փոփոխությունը միշտ էլ կապված է գիտական հասկացության փոփոխության հետ: Այստեղից մասնագետները հետևյալ կարևոր նախապայմանն են առաջ քաշում՝ տերմինի բովանդակությունը պետք է հավասարաթեք լինի հասկացությանը և տերմինը չպետք է հակասի հասկացությանը: Փաստորեն, սա տերմինաբանության կատարյալ վիճակը պահպանելու ամենակարևոր գործոններից մեկն է: Սակայն նշված համապատասխանությունը միշտ չէ, որ պահպանվում է: Ժամանակի ընթացքում անհամապատասխանություն է առաջանում հասկացության և այն բնորոշող տերմինի միջև: Տվյալ դեպքում այդ իսկ հասկացությունը բնորոշող տերմինի իրական իմաստը և բովանդակությունը պետք է ճշգրտվեն: Հակառակ դեպքում տերմինի նման իմացտը կարող է նրա նոր բովանդակության ճիշտ ըմբռնմանը արգելք հանդիսանալ:

Տերմինի նոր իմաստի դրսևորումը մասնագետները երբեմն կապում են հասկացության յուրաքանչյուր նոր սահմանման հետ: Իսկ ուրիշները գտնում են, որ տերմինի նոր իմաստի մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ այն սկսել է նոր իրակություններ նշանակել կամ էլ դադարել է նախկին մի շարք իրակություններ բնորոշելուց: Սրանից հետևում է այն, որ եթե անվանման առարկան նախկինն է և միայն փոխվել է նրա

մասին հասկացության մեկնաբանությունը, ապա տերմինի իմաստը չի փոխվել, այլ փոխվել է միայն հասկացության բովանդակությունը: Այսինքն, տերմինի իմաստը հասկացության ծավալն է, բայց ոչ բովանդակությունը: Հասկացության բովանդակությունը կարող է փոխվել, խորանալ, այն դեպքում, երբ նրա ծավալը մնում է նախկինը:

Այս դեպքում էլ կարևորը տերմինի իմաստի և հասկացության հավասարաբեռության պահպանումն է: Ուստի թվում է, որ ճիշտ են վարվում այն մասնագետները, որոնք տերմինի բնորոշման հիմքում այս դրույթն են դնում՝ իրրե նրա վարևոր հատկանիշներից մեկի բացահայտման միջոց:

Քննվող հարաբերակցության մեջ բացի հասկացությունից կարևոր դեր ունի նաև տերմինը: Այդ հարաբերության մեջ տերմինը ոչ թե կրավորական կերպով է արձանագրում հասկացությունը, այլ իր հերթին ազդում է այդ հասկացության վրա, ճշգրտում է այն, առանձնացնելով խառը պատկերացումներից (8, 31):

Համակարգայնությունը որպես տերմինի և տերմինաբանության բնորոշող առանձնահատկություն. տերմինը որպես տերմինաբանական դաշտի անդամ

Ասվեց, որ տերմինը նախ և առաջ կապված է հասկացության հետ: Բացի դրանից, հասկացությունների միջև առկա կապի շնորհիվ այն կապված է նաև մյուս տերմինների հետ: Դրանով է պայմանավորված տարբեր գիտաճյուղերի տերմինաբանության գիտականությունը: Փաստորեն, գիտության այս կամ այն ճյուղի տերմինաբանությունը հանդես է գալիս ոչ թե իրրե տերմինների կամայական հավաքածու, այլ բառերի կամ բառակապակցությունների մի այնպիսի առանձնահատուկ համակարգ, որը համապատասխանում է այդ իսկ բնագավառի հասկացությունների փոխկապակցված և փոխպայմանավորված համակարգին: Դ. Ս. Լոտտեն հենց սա համարում է սովորական տերմինաբանության և գիտական տերմինաբանության միջև եղած տարբերությունը (54, 728):

Յուրաքանչյուր տերմին այլ տերմինների ստորադասությամբ արոշակի տեղ ունի տերմինաբանական տվյալ համակարգում,

որը կախված է այդ համակարգում հասկացութեան գրաված տեղից¹²,

Ուրեմն, գիտական տերմինաբանութեան բնորոշ առանձնահատկութիւնը համակարգայնութիւնն է¹³,

Տերմինների համակարգը տվյալ լեզվի ընդհանուր բառապաշարի համակարգի ներսում հանդես է գալիս որպէս մի ընդգծված ենթահամակարգ (62, 121): Այս երկու կարգի համակարգերը ընդհանուր գծերի հետ միասին, ունեն նաև առանձնահատուկ կողմեր:

Մասնագետները նշում են, որ տերմինաբանութիւնը միևնույն ժամանակ և՛ փակ համակարգ է, և՛ բաց: Փակ է այնքանով, որքանով որ տերմինաբանական համակարգերին հնարավոր չէ ավելացնել կամ դրանցից դուրս հանել ինչ-որ տարրեր, առանց մյուս մասերը փոփոխելու և տերմինները վերախմբավորելու: Բացի այդ, տերմինաբանական համակարգերում եղած տերմինները շատ ավելի հազվադեպ են փոխարինվում նորերով: Ուստի այս առումով կարելի է խոսել տերմինաբանութեան՝ որպէս ամենաճշգրիտ և ամենախիստ գիտական կառուցվածք ունեցող համակարգի մասին:

Պարզ է, որ նույն բանը չի կարելի ասել ընդհանուր գրական լեզվի բառապաշարի մասին: Այստեղ ավելի հեշտութեամբ կարելի է ինչ-որ միավորներ ավելացնել կամ եղածը փոխարինել նորերով:

Ուրեմն, ի տարբերութիւն ընդհանուր գրական բառապաշարի, պարփակվածութիւնը տերմինաբանութեան բնորոշ հատկա-

12 Հենց Դ. Ս. Լոտտեի աշխատանքների կարևոր արժանիքներից մեկը տերմինի՝ որպէս տերմինաբանական համակարգի անդամի գաղափարն է: Նա գտնում էր, որ որևէ տերմին անհնար է մեկուսացված կերպով դիտարկել և գնահատել: Տերմինը պետք է գնահատվի որպէս որոշակի համակարգի անդամ (54, 728): Այս դրույթը լեզվաբաններից հետագայում ավելի հետևողականորեն զարգացրեց Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին:

13 Ի դեպ, մասնագիտական գրականութեան մեջ տերմինի համակարգայնութիւնը տարբեր կերպ է մեկնաբանված: Այսպէս, լեզվաբանների մի մասը համակարգայնութիւնը ըմբռնում է որպէս դասակարգողական էութիւն (տե՛ս օրինակ՝ 39, 58), մյուսները գտնում են, որ տերմինի համար բնորոշը բառակազմական համակարգայնութիւնն է (տե՛ս օրինակ՝ 61, 54), երրորդները զարգացնելով հիշյալ միտքը, գտնում են, որ տերմինը համակարգային է թե՛ որպէս տերմինաբանական և թե՛ որպէս լեզվական համակարգի տարր (տե՛ս օրինակ՝ 8, 33 և 36):

նիշն է, քանի որ այն օժտված է ներքին համակարգային խիստ համապատասխանություններով:

Տերմինաբանությունը նաև բաց համակարգ է (պարզ է, որ սա ընդհանուր գրական բառապաշարից ավելի պակաս բաց համակարգ է), քանի որ այն մեկընդմիշտ տրված մի բան չէ, այլ փոփոխվում, զարգանում է: Սակայն տերմինաբանության համալրումը չունի կամայական բնույթ. գիտական հասկացությունների հիմքի վրա առաջացած նոր անվանումները այս կամ այն համակարգի մեջ ներմուծվում են խիստ անհրաժեշտության դեպքում:

Ընդհանուր գրական լեզվի բառապաշարը շատ դժվարությամբ և արհեստականորեն է բաժանվում ենթահամակարգերի (իմաստային և բառային դաշտերի, առարկայական-թեմատիկ խմբերի): Տերմինաբանական բառապաշարն, ընդհակառակը, շատ ավելի հեշտությամբ և բնականորեն է բաժանվում ճյուղային ենթահամակարգերի, քանի որ այն օժտված է ստորակարգության բնույթի կառուցվածքով: Ամեն մի տերմինաբանություն քանակապես ավելի քիչ է, այսինքն ունի որոշակիորեն սահմանափակ թվով տերմիններ, որի շնորհիվ այն ավելի կազմակերպված համակարգ է, քան ընդհանուր բառապաշարը:

Դ. Ս. Լոտտեն գտնում է, որ գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինները կարող են համակարգված լինել, եթե նախապես հաշվի առնվեն հետևյալ հանգամանքները: Ամենակարեւորը, տերմինների կառուցման հիմքում պետք է դրված լինեն հասկացություններն իրենց զարգացման ընթացքի մեջ դիտարկող դասակարգումներ: Երկրորդ՝ ելնելով դասակարգումներից, պետք է առանձնացնել տերմինաբանական անմիջական արտացոլմանը ենթակա անհրաժեշտ և բավարար հատկանիշներ: Այսքանից հետո միայն պետք է ընտրել տերմինների կազմության համար անհրաժեշտ բառեր և դրանց բաղադրիչներ (55,73):

Տերմինաբանական համակարգերի գիտականությունը պայմանավորված է նաև մի շարք այլ գործոններով: Տերմինների և հասկացությունների համակարգը իրենց տարրերի քանակով պետք է հավասար լինեն, տերմինների համակարգի զարգացումը պետք է համաժամանակյա լինի հասկացությունների համակարգի զարգացմանը:

Տերմինը, որպես լեզվական գոյացություն, երկու կողմ ունի՝ արտահայտության և բովանդակության պլաններ: Այս բանը

նկատի ունենալով, մասնագետները գտնում են, որ տերմինա-
բանությունը պետք է համակարգային լինի թե՛ արտահայտու-
թյան և թե՛ բովանդակության պլաններում: Բովանդակության
պլանի համակարգայնությունն ասելով նկատի է առնվում տերմի-
նաբանության իմաստաբանական կամ հասկացական հարա-
բերությունների առկայությունը: Արտահայտության պլանի
համակարգայնությունը որոշվում է տերմինաբանության մեջ առ-
կա բառակազմական հարաբերություններով: Տերմինաբանության
համակարգայնության համար շատ կարևոր է արտահայտության
և բովանդակության պլանի համապատասխանության հանգաման-
քը (68,33):

* * *

Հայտնի է, որ լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի ի-
մաստը շատ դժգոհությամբ հասկացվում է խոսքի իրադրությունից,
բառային շրջապատից (այսինքն, համատեքստից): Իսկ քանի որ
գիտական տերմինները, որպես կանոն, բնորոշում են սահմա-
նափակ և հաստատուն կերպով արձանագրված հասկացություն,
ուստի բնական է, որ դրանք ընդհանուր առմամբ պետք է ան-
կախ լինեն համատեքստից:

Տերմինի իմաստային բովանդակությունը, ինչպես ասվել է,
պայմանավորված է այդ իսկ տերմինի հիմքում ընկած հասկա-
ցության իմաստով. այն չի կարող կախված լինել տվյալ տեր-
մինի՝ նախադասության մեջ գործածված տեղից, այլ այդ իմաստը
պետք է որոշվի միայն հասկացությունների ամբողջ համակարգով
և գիտության տվյալ ճյուղի տերմինաբանության համապատաս-
խանությամբ:

Փաստորեն, տերմինը պետք է կապված լինի մի այլ բնույթի
շրջապատի հետ, որը և տերմինաբանական դաշտն է: Տերմինի
համար դաշտը տվյալ տերմինաբանությունն է, հասկացություն-
ների ամբողջ համակարգով, որից դուրս բառը կարող է կորցնել
տերմինի իր բնույթը (61,51): Այս կապակցությամբ Ա. Ա. Ռե-
ֆորմատսկին նշում է, որ դաշտ տերմինը չպետք է հասկանալ
հուղաարտահայտչական, ոճական համատեքստի իմաստով
(61,46):

Հակադրելով տերմինաբանական դաշտը համատեքստին,
Ռեֆորմատսկին գտնում է, որ դրանք պատկանում են տարբեր

կարգերի: Ըստ նրա, առաջինի համար բնորոշ է գոյություն, իսկ երկրորդի համար՝ դործածության ոլորտը (62,121):

Հայտնի է, որ բացի տերմինաբանական դաշտից, այս կամ այն լեզվում գոյություն ունեն նաև բառային-քերականական և իմաստաբանական դաշտեր¹⁴:

Տերմինաբանական դաշտի և բառա-քերականական ու իմաստաբանական դաշտերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանք որոշակիորեն տարբերվում են միմյանցից: Այս կապակցությամբ մասնագետները նշում են, որ բառային-քերականական դաշտը ընդհանուր իմաստի կրողն է, այն դեպքում, երբ տերմինաբանականը ունի անկախ, սահմանափակ և հաստատուն կերպով արձանագրված իմաստ (այսինքն՝ որոշակի իմաստ): Իմաստաբանական դաշտի մեջ բառերը իմաստային համընկնություններով միավորվում են այս կամ այն խմբերի մեջ, իսկ տերմինաբանականի մեջ դիտական անվանումները համախմբվում են տերմինաբանական միասնությամբ և ամբողջականությամբ:

Համեմատվող դաշտերը միմյանցից տարբերվում են նաև կապերի հարաբերության բնույթի տեսանկյունից: Առաջինի մեջ կապերը հաճախ որոշվում են բառային գործածություններով, այն դեպքում, երբ երկրորդին հատուկ են հասկացությունների միջև եղած հարաբերությունները բնորոշող կապերի տեսակները: Այլ կերպ ասած, տերմինաբանական դաշտն ունի հասկացական բնույթ:

Կառուցվածքի տեսանկյունից այդ երկու կարգի դաշտերը նույնպես տարբերվում են միմյանցից: Իմաստաբանականը տարաշերտ է, իսկ տերմինաբանականը՝ բազմաշերտ, որի մեջ ամեն մի շերտն ունի տվյալ դաշտին բնորոշ հատկանիշ: Հենց այդ հատկանիշով է որոշում տերմինի տեղը գիտության այս կամ այն բնագավառում: Ամեն մի դաշտում միավորված տերմինները դրսևորում են դաշտի համար ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ միմյանցից տարբերվող հատկանիշներ:

¹⁴ Դաշտերի տեսությամբ, ինչպես հայտնի է, լեզվաբանները սկսել են զբաղվել վաղուց: Նորհումրուդտականներ Ի. Տրիրը և Լ. Վայսգերրերը փորձում էին բառի իմաստը բխեցնել «հարեան» բառի իմաստից, այսինքն, այն պայմանավորել իմաստաբանական դաշտով: Տրիրը գտնում էր, որ իմաստաբանական դաշտից դուրս բառերի իմաստը որոշելն անհնարին է:

Այսպիսով, Ռեֆորմատսկու «տերմինաբանական դաշտի» տեսությունը ըստ էության համապատասխանում է Դ. Ս. Լոտտեի՝ տերմինաբանությունը որպես տերմինների ու հասկացությունների համակարգի ըմբռնմանը և դրա հետևողական զարգացումն է:

Գիտակցված պատճառաբանվածությունը իրեն տերմինի բնուրոշ առանձնահատկություն

Հայտնի է, որ «պատճառաբանվածություն» հասկացությունը մինչև այժմ բնորոշվել է շատ ընդհանուր ձևով և միևնույն ժամանակ տարրեր հիմունքներով: Այս կապակցությամբ Ի. Ե. Տորոպցևը գտնում է, որ պատճառաբանվածության էությունը չի կարելի բացահայտել առանց իսկ հստակ պատկերացում կազմելու այն մասին, թե ի՞նչն է դիտվում որպես պատճառաբանվածություն (խոսքը վերաբերում է պատճառաբանվածության առարկայի յուրահատկությանը) և այն, թե որո՞նք են պատճառաբանվածության միջոցները կամ էլ ո՞րն է պատճառաբանվածության հիմքը (23,147):

Սկզբից ևեթ նշենք, որ միանգամայն տարբեր հարցեր են ա) պատճառաբանված տերմինին նախապատվություն տալը, թե՞ չպատճառաբանվածին և բ) ընդհանուր առմամբ ինչպիսի՞ն է գիտական տերմինի բնույթը¹⁵:

Մասնագետների մի մասը (Դ. Ս. Լոտտե, Մ. Գ. Բերդեր, Կ. Ա. Լեկովսկայա, Վ. Ն. Սեմիչև և ուրիշներ) գտնում է, որ պատճառաբանված տերմիններն ավելի նախընտրելի են, քանի որ դրանք ճիշտ են կողմնորոշում գիտական համապատասխան հասկացության բովանդակությունը (55,55) (17,108): Որոշ հետազոտողներ էլ (Պ. Իվիչ, Ա. Վ. Իսաչենկո և ուրիշներ) չընդունելով տերմինի պատճառաբանվածությունը որպես դրական երեվույթ, իրենց տեսակետը հիմնավորում են այն փաստարկով, ըստ որի «տերմինի իմաստաբանական հստակությունը կարող է ավելի շուտ թերութուն լինել, քան՝ առավելություն...» (83,21):

¹⁵ Տերմինի պատճառաբանվածության-չպատճառաբանվածության խնդիրը տերմինակազմության օրինաչափությունների բացահայտման, ինչպես նաև տերմինների կերտման գործում ունի կարևորագույն նշանակություն: Այն առնչվում է նաև տերմինների ազգային և միջազգային ձևերի ընտրության, տերմինաբանության մեջ փոխառությունների հարցի հետ:

Պատճառաբանվածության դրսևորման մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ գիտության այս կամ այն բնագավառում տերմինը ըմբռնվում և յուրացվում է իր ներքին ձևի բացահայտմամբ (80,99)։

Երբ տերմինի պատճառաբանվածությունը որոշում ենք ներլեզվական գործոններով, անշուշտ, պետք է հաշվի առնենք գիտական լեզվի բառապաշարի հիշյալ միավորի արտահայտության և բովանդակության պլանների առանձնահատկությունները¹⁶։

Բովանդակության պլանում պատճառաբանվածությունը կորոշվի տերմինի ներքին ձևի (բառային իմաստի, որը վեր է հանվում տերմինի բաղադրիչների ձևաբանական և շարահյուսական կապերի հաշվառմամբ) և իր ժամանակակից իմաստի համապատասխանության աստիճանով։ Բնականաբար, պատճառաբանված տերմինը պետք է ճիշտ բնորոշի իր հիմքում ընկած հասկացության բովանդակությունը։ Բացի այդ պայմաններից, պատճառաբանված տերմինը պետք է որոշակի կերպով ցույց տա գիտական հասկացությունների համակարգում իր հիմքում ընկած հասկացության տեղը։

Արտահայտության պլանում տերմինը կարելի է համարել պատճառաբանված, եթե տվյալ տերմինի ու մյուսների միջև առկա է բառակազմական որոշակի կապ, և տերմինն իր ուրույն տեղն ունի ամբողջ համակարգում։

Լեզվաբանական բազմաթիվ բնագրերի քննությունը մեզ հանգեցրել է այն եզրակացության, որ տերմինները, ի տարբերություն ընդհանուր գործածական բառերի, որպես գիտության որոշակի բնագավառի լեզվական նշաններ, իրենց բնույթով ունեն նաև այլ կարգի պատճառաբանվածություն։

Ի՞նչ գործոններ ու վիսստարկներ կան, որոնք վկայում են գիտական տերմինների՝ ի տարբերություն համագործածական բառերի պատճառաբանվածության առանձնահատկության մասին։

1) Տերմինի՝ որոշակի տեսությանը պատկանելու հանգամանքը։

Հայտնի է, որ գիտնականներն ամեն կերպ աշխատում են տերմինները այնպես կերտել, որպեսզի դրանք ըստ հնարավորին համապատասխանեն իրենց տեսություններին, ինչպես նաև

16 Այս խնդրի մեկնաբանման ժամանակ երբեմն հիմնական ուղադրությունը դարձվում է այդ կողմերից միայն մեկի վրա։

որոշակի հասկացութիւնների այս կամ այն ըմբռնումներին: Այսինքն, տերմինները տրամաբանորեն հիմնավորված և պատճառաբանված գործածութիւն են ունենում գիտական լեզվում:

2) Գիտութեան որոշակի բնագավառում ընդհանուր գործածական բառերի իմաստի մասնագիտացումը:

Գիտական լեզվում համագործածական բառերը, որպես կանոն, հանդես են գալիս ոչ թե իրենց սովորական իմաստով, այլ գործածվելուց առաջ իմաստի մասնագիտացման են ենթարկվում: Այսինքն, լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի տերմինացումը (բառի՝ տերմինի դերում հանդես գալու երևույթը) ունի ոչ թե ինքնանպատակ, այլ՝ այս կամ այն աստիճանի պատճառաբանվածութեան բնույթ:

Պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը ևս, որ իմաստի մասնագիտացման են ենթարկվում նաև արմատական բառերը (օրինակ, հիմք, արմատ և այլն), որոնք ընդհանուր գործածական բառապաշարում չունեն ոչ մի կարգի պատճառաբանվածութիւն: Գիտական լեզվում դրանք նույնպես ստանում են պատճառաբանված գործածութիւն:

3) Տերմինի իմաստի մեջ հասկացութեան բնորոշ հատկանիշների արտացոլումը:

Որքան ավելի են տերմինի իմաստի մեջ արտացոլված հասկացութեան էական հատկանիշները, այնքան ավելի է այս կամ այն տերմինը պատճառաբանված լինում: Բնական է, որ ամենալավ պատճառաբանվածութեամբ օժտված կլինեն այն տերմինները, որոնց բնորոշ հատկանիշները կհամապատասխանեն անհրաժեշտ և բավարար հատկանիշներին: Նման դեպքերում տերմինների Քբառային կառուցվածքը ակնհայտորեն ցույց է տալիս համապատասխան հասկացութեան բովանդակութիւնը» (68, 47—48):

Ելնելով վերոհիշյալ փաստարկներից կարելի է ասել, որ պատճառաբանվածութեան դրսևորումը գիտական լեզվում և տերմինաբանութեան մեջ միշտ էլ ունի գիտակցված և տրամաբանորեն հիմնավորված բնույթ: Հանգամանք, որ հիմնականում առկա չէ լեզվի ընդհանուր գործածական բառապաշարի մեջ:

Հիշյալ առանձնահատկութիւնը մեզ հիմք է տալիս վերհանելու գիտական տերմինների՝ ի տարբերութիւն ընդհանուր գործածական բառերի առանձնահատկութիւններից մեկը:

Չնայած տերմինի սահմանումների միջև եղած տարածայնություններին, այնուամենայնիվ, դրա՝ որպես հատուկ կարգի բառի մի շարք այլ հատկանիշների կամ, ավելի ճիշտ ասած, առաջադրվող պահանջների (տերմինաբանությունը բազմիմաստությունից, հոմանիշությունից, համանունությունից զերծ պահելը և այլն) առանձնացման գործում տարբեր լեզվաբանների և տերմինաբան-մասնագետների տեսակետներն ընդհանուր առմամբ համընկնում են:

Այսպես, ելնելով համատեքստի և տերմինաբանական դաշտի հետևողական հակադրումից, մասնագետները գտնում են, որ տերմինը, իբրև որոշակի համակարգի տարր, ի տարբերություն լեզվի ընդհանուր գործածական բառի, պետք է ոճականորեն չեզոք լինի (61,53): Իսկ եթե այն տերմինաբանական դաշտից դուրս է (հատկապես այն դեպքում, երբ տերմինը գործածվում է գեղարվեստական գրականության մեջ), ապա պարզ է, որ տվյալ դեպքում նման պահանջ չի կարելի առաջադրել: Համակարգից դուրս բառը ապատերմինացվելով, կարող է ոճական չեզոքությունից զրկվել կամ էլ զրկվում է:

Ինչպես հայտնի է, ընդհանուր գործածական բառերին բնորոշ է արտահայտչականությունը (բառի հոգեբանական, հուզական կողմը) և այն անկասկած բնական լեզվի առավելություններից, հարստություններից մեկն է: Իսկ գիտական լեզվի համար, որը մտքի հատուկ բնագավառ է, նման երևույթի առկայությունը, թվում է, որ ոչ միայն ցանկալի չէ, այլև թերություն է: Քանի որ տերմինաբանությունն իրականության բանական ճանաչողության արդյունք է, ուստի այս բնագավառում միանգամայն ավելորդ է որևէ կարգի արտահայտչականություն (հուզականություն). Այսինքն, տվյալ դեպքում կարևորը խոսքի ճշգրտությունն է:

Ճշգրտության հատկանիշի տեսանկյունից պարզ է, որ լեզվի ընդհանուր գործածական բառի և գիտական տերմինի միջև կա զգալի տարբերություն: Տերմինը ճշգրիտ է, քանի որ այն արձանագրում է գիտության կողմից մշակված հատուկ, որոշակի հասկացություն: Պատահական չէ, որ տերմին (terminus) բառը նշանակում է «սահման», «եզր»: Այսինքն, անվանման մեջ իսկ ընդգծված է ճշգրտության (ինչ-որ բանի սահմանայնության)՝ որպես լեզվական այս կարգի նշանի հատկանիշներից մեկը:

Տերմինի մյուս հատկանիշներից ճշգրտության հետ անմիջականորեն կապված է մենիմաստությունը: Նշված հատկանիշները ըստ էության տարբերվում են միմյանցից:

Քանի որ ճշգրիտ տերմինները բնորոշում են հստակորեն սահմանազատված հասկացություններ, ուստի տվյալ դեպքում հարաբերակցության համար կարևորը ռեակալան կողմն է: Իսկ մենիմաստությանը բնորոշ է տերմինով ընդգրկված երևույթների ֆանալակալան կազմի հետ ունեցած կապը:

Այս կապակցությամբ Դ. Ս. Լոտտեն, Ռ. Ա. Բուդաղովը, Ա. Մ. Տերպիգորևը, ինչպես նաև մի շարք այլ մասնագետներ և լեզվաբաններ գտնում են, որ գիտական տերմինը, ի տարբերություն սովորական բառի, պետք է ունենա սահմանափակ, հաստատապես արձանագրված իմաստ (55, 18) (8, 18):

Հայտնի է, որ լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի բազմիմաստությունը միանգամայն բնական և անհրաժեշտ երևույթ է: Ընդհանուր գրական լեզվում բառի մի իմաստը սովորաբար չի խանգարում մի ուրիշին, նրա հետ համագոյակցում է: Ընդհանուր գործածական բառի իմաստը կարելի է հասկանալ համատեքստից (8, 30): Գիտական տերմինաբանությունն ըստ հնարավորին պետք է զերծ լինի բազմիմաստությունից: Այսինքն, լավ կլինի, որ տերմինը ունենա մեկ իմաստ:

Հասկանալի է, որ տերմինի մենիմաստության պահանջը չպետք է հասցնել ծայրահեղության: Բոլորովին էլ չի պահանջվում, որպեսզի տերմինը մենիմաստ լինի տվյալ լեզվի ամբողջ բառապաշարի սահմաններում: Այսինքն, պարտադիր չէ, որ տերմինը ունենա բացարձակ մենիմաստություն: Մյուս կողմից էլ նպատակահարմար չէ պահանջել, որ տերմինը մենիմաստ լինի գիտության կամ տեխնիկայի մի որևէ նեղ սահմանափակ բնագավառում:

Տերմինաբանության ճշգրտության համար, ինչպես Դ. Ս. Լոտտեն է նշում, բավարար է: որպեսզի տերմինը ունենա հարաբերական մենիմաստության հատկանիշ: Այսինքն, լավ կլինի, որ տերմինի մենիմաստությունը պահպանվի գիտության ու տեխնիկայի տվյալ և հարակից բնագավառների հասկացությունների համակարգի շրջանակում (55, 75): Այլ կերպ ասած, տերմինը պետք է մենիմաստ լինի որպես տվյալ տերմինաբանական դաշտի անդամ (61, 52):

Գիտական լեզուն բազմիմաստ տերմիններից բացի հնարավորության սահմաններում պետք է զերծ լինի նաև համանուններից և հոմանիշներից:

Համանունության էությունն այն է, երբ առկա տերմիններից յուրաքանչյուրը բնորոշում է երկու և ավելի հասկացություններ: Այսպես օրինակ, ուսու լեզվաբանական գրականության մեջ, «խոսվածք» և «մակբայ» հասկացությունները բնորոշվում են համանուն տերմիններով (наречение): Ի դեպ, վերջինս հոմանիշային հարաբերության մեջ է գտնվում диалект տերմինի հետ, երբ այն գործածվում է «բարբառ» հասկացության բնորոշման համար:

Համանունները, փաստորեն, բազմիմաստ տերմիններից տարբերվում են այն բանով, որ դրանք ոչ թե մեկ, այլ երկու և ավելի անկախ կառուցված բառեր (կամ բառակապակցություններ) են:

Հոմանիշությունը (նույնանիշությունը)¹⁷ տերմինաբանության հիմնական թերություններից մեկն է: Սա այն երևույթն է, երբ մի որևէ հասկացության բնորոշման համար գործածվում են մի քանի տերմիններ¹⁸:

Հոմանիշ տերմինները աննպատակահարմար են այն առումով, որ դրանք առաջին հերթին ավելորդ անգամ ծանրաբեռնում են հիշողությունը: Մի որևէ գիտակարգի ուսումնասիրության ժա-

17 Մասնագիտական գրականության մեջ լայն տարածում են գտել տերմինների համաձայնեցումը, համաձայնեցված տերմիններ արտահայտություններ: Թվում է, որ համաձայնեցումը, համաձայն անվանումներն այնքան էլ ճիշտ չեն բնորոշում տերմինաբանության մեջ առկա համապատասխան երևույթը: Գիտական լեզվում ավելի շատ առկա է նույնանիշության (կրկնակության, զուգաձևության) երևույթը, քան թե՝ հոմանիշության:

Ի տարբերություն ընդհանուր գործածական բառապաշարի, տերմինաբանության մեջ միևնույն հասկացության բնորոշման համար եղած մի քանի անվանումներն ընդհանուր առմամբ չունեն կամ չեն կարող ունենալ իմաստային նրբերանգներ: Այդ կարգի տերմինները, որպես կանոն, բնորոշում են միևնույն հասկացությունը: Ուստի թվում է, որ համեմատաբար ճիշտ կլինի լեզվական հիշյալ երևույթի բնորոշման համար գործածել տերմինների նույնանիշությունը (կրկնակություն կամ զուգաձևություն), իսկ միավորների համար՝ նույնանիշ (կրկնակ կամ զուգաձև) տերմիններ անվանումները: Բայց քանի որ վերոհիշյալ ձևերը ավելի ճանաչում են գտել, ուստի մենք էլ սովորության համաձայն շարդրանքի մեջ կգործածենք դրանք:

18 Հայերեն տերմինների հոմանիշության քննության մասին տե՛ս 27, :96—110:

պատկանում է տերմինաբանությանը, իսկ երկրորդը՝ անվանակարգին:

Գիտական լեզվի բառապաշարի մեջ նման համակարգերի հստակ սահմանազատման, դրանց միջև եղած տարբերությունների վերհանման համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչպիսի՞ն է հիշյալ շերտերի բառային կազմի բնույթը:

Եվ այսպես, բառային ի՞նչ կարգի միավորները պետք է համարվեն անվանակարգային նշաններ²⁰, Մասնագիտական գրականության մեջ այս հարցը մեկնաբանվել է տարբեր հիմունքներով (42,83) (102,6) (46,74—91):

Անվանակարգի (nomenclature) էության բացահայտման, բնորոշ գծերի առանձնացման գործում հատկապես կարևոր ծառայություններ ունեն Գ. Օ. Վինոկուրը և Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին, որոնց տեսակետները լրացնում են միմյանց:

Դեռևս Գ. Օ. Վինոկուրը ժամանակին կարևոր էր համարում ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ չպետք է խառնել տերմինաբանությունը՝ հասկացությունների համակարգը անվանակարգի՝ անվանումների համակարգի հետ (36,4): Անվանակարգը բնորոշելով որպես բացարձակ վերացական ու պայմանական նշանների համակարգ, Գ. Օ. Վինոկուրը գտնում էր, որ նրա «միակ դերն է առարկաները, իրերը նշելու համար տալ գործնական տեսակետից առավելագույն հարմար միջոցներ, առանց տեսական մտքի հետ ուղղակի գործ ունենալու» (36,8): Բայց նա հատուկ անունները չէր ընդգրկում անվանակարգի մեջ: Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին հետագայում անդրադառնալով անվանակարգի խնդրին, այն տեսակետն առաջ քաշեց, ըստ որի հատուկ անուններն էլ պետք է համարվեն անվանակարգային նշաններ (61,48):

Հատուկ անունների և անվանակարգային նշանների համար բնորոշ է գործառությունների ընդհանրությունը: Վերջիններս հնարավոր չէ հատկացնել գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինների շարքը, քանի որ դրանք հանդես չեն գալիս հասկացության բնորոշման դերով:

Հետևելով վերոհիշյալ լեզվաբաններին, ինչպես նաև մի շարք այլ հետազոտողներին, մենք ևս գտնում ենք, որ անվանա-

²⁰ Նկատի ունենալով վերոհիշյալ խնդրի կարևորությունը, այստեղ տեսական մի շարք հարցերի քննությանը անդրադառնում ենք մանրամասն կերպով:

կարգը, ի տարբերություն տերմինաբանության, ուղղակի կերպով չի կապված գիտության տվյալ բնագավառի հասկացությունների հետ (61, 47)²¹։

Տերմինաբանությունը օգտագործում է մարդկային գործունեության բարձրագույն աստիճանի՝ տրամաբանական իմաստավորման արդյունքները, իսկ անվանակարգը բավարարվում է անվերջ ցածր կարգի վերացարկման աստիճանով։ Անվանակարգային նշանակումների համար այս կամ այն շահով նշանակություն չունի այն հանգամանքը, թե ինչու՞ տվյալ առարկան անվանված է այսպես և ոչ թե՛ այնպես, այն դեպքում, երբ անվանակոչության հիմունքը տերմինի համար, որին բնորոշ է իմաստավորված ներքին ձև ունենալու միտումը, շատ կարևոր դեր ունի (36,8)։

Տերմինաբանությունն օժտված է տրամաբանական ներքին համակարգով, իսկ անվանակարգի մեջ բացակայում է նման բնույթի համակարգայնությունը։ Վերջինս դրա փոխարեն ունի արտաքին համակարգ։ Այս առանձնահատկությունը կապված է այն հանգամանքի հետ, որ տերմինաբանությունը բնորոշում է փոխկապակցված հասկացությունների (75,77), իսկ անվանակարգի մեջ տրվում է հատուկ օբյեկտների պարզ թվարկումը, առանց փոխադարձ էական կապերի վերահանման։

Լեզվաբանական տերմինների և անվանակարգային նշանների տարբերությունը, թվում է, որ հստակ երևում է գրական լեզու, խոսակցական լեզու, արհեստական լեզու, բնական լեզու, բեմական լեզու, կցական լեզու, ժողովրդական բարբառ ու ճայոց լեզու, ռուսաց լեզու, էսպերանտո, գերմաներեն, Կաբլո բարբառ և նման կարգի մի շարք այլ անվանումների հակադրությունից։

Բերված երկու կարգի անվանումները միմյանցից տարբերվում են այն բանով, որ դրանցից առաջինները հանդես են գալիս համապատասխան հասկացությունների (տվյալ դեպքում՝ լեզուների տարբերակների և տիպերի) բնորոշման դերով, իսկ երկ-

21 Ա. Ա. Ռեֆորմատսկու հիշյալ դրույթը չպետք է հասկանալ այն առումով, թե ընդհանրապես ժխտվում է հասկացությունների կապը անվանակարգային նշանների հետ (այս կապակցությամբ տե՛ս Ա. Ի. Մոխոնի մեկնաբանությունը՝ 59, 132)։ Վ. Մ. Օվչարենկոն և Վ. Վ. Կոնդրաշեն իրավացիորեն գտնում են, որ անվանակարգային նշանները տվյալ լեզվական համակարգի տերմինների իմաստի միջոցով են հարաբերակցվում հասկացություններին։

որոշումները պարզապես անվանում (պիտակավորում) են որոշակի օբյեկտները:

Բայց և այնպես, ինչպես Վ. Վ. Կոնդրաշեն է իրավացիորեն գտնում, անվանակարգի շրջանակների լայնացումից և նեղացումից ըստ հնարավորին խուսափելու համար անհրաժեշտ է, որպեսզի հստակ կերպով սահմանազատվի տվյալ տերմինաբանությունը այլ տերմինաբանությունից և նրա ներսում հղած տվյալ տերմինահամակարգը մյուս տերմինահամակարգերից (46,87—88):

Լեզվաբանության և գիտության մի շարք այլ բնագավառների տերմինաբանության առանձնահատկությունները հիմնականում պայմանավորված են այն հանգամանքով, թե դրանք ի՞նչ կարգի հարաբերության մեջ են գտնվում բնական լեզվի հետ: Այսպես, լեզվաբանության անդրլեզվում մեծ քանակությամբ տեղ են գտել բնական լեզվի տարրերը²²: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հասարակական գիտությունների մեջ բնական լեզուն ունի գործածության լայն ոլորտ: Եվ գիտության քննվող բնագավառում, ինչպես նաև հասարակական մնացած գիտություններում տերմինների իմաստը շատ ավելի մոտ է բնական լեզուների ընդհանուր հասկացական հիմքին, քան թե նեղ մասնագիտական, մաթեմատիկական կամ քիմիական տերմիններին: Փոստորեն, հասարակական գիտությունների տերմինաբանության առանձնահատկությունն այն է, որ այդ բնագավառներում բառագործածության տերմինաբանական և ոչ տերմինաբանական խիստ սահմանը ջնջվում է, այն դեպքում, երբ մաթեմատիկական բնագրերում յուրաքանչյուր բառ գործածվում է իր նեղ տերմինաբանական իմաստով:

Ավելացնենք, որ տերմինաբանության և անվանակարգի հստակ սահմանազատման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև գիտության որոշակի բնագավառների անվանակարգային նշանների առանձնահատուկ բնույթը (էությունը): Ինչպես որ գիտության տարբեր բնագավառների տերմինաբանության միջև գոյություն ունի տարբերություն, այնպես էլ տարբերություն կա

²² Բայց և այնպես լեզվաբանության, մանավանդ նրա ժամանակակից անդրլեզուն զերծ չէ նաև արհեստական տարրերից, նորաբանություններից: Իհարկե, դրանց մեծ մասը փոխառված է գիտության այլ բնագավառների տերմինաբանությունից:

գիտութեան տվյալ բնագավառի անվանակարգի և մյուսների անվանակարգային նշանների միջև Այսպես օրինակ, տեխնիկական գիտությունների, ինչպես նաև աշխարհագրության, բուսաբանության, քիմիայի, բժշկության, լեզվաբանության անվանակարգային նշանները իրենց ընդհանուր գծերի հետ միասին միմյանցից տարբերվում են՝ յուրաքանչյուրն իր բնորոշ առանձնահատուկ գծերով։ Տարբերությունն առաջին հերթին, թվում է, որ պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե նշանակման հիմքում ի՞նչ կարգի անուններ են ընկած։ Տեխնիկական գիտությունների անվանակարգի կազմի մեջ հիմնականում մտնում են առարկաների, իրերի, մեքենաների տարբեր մասերի անունները։ Քիմիայի անվանակարգի նշանների արտահայտման ամենաբնորոշ ձևը խորհրդանշաններն են։ Այստեղից հարց է ծագում. իսկ այն գիտությունները (օրինակ, լեզվաբանությունը), որոնք չունեն նյութական առարկաների անվանումներ, մի՞թե չեն օգտվում անվանակարգային նշաններից։ Այս կապակցությամբ Կոնդրաչևը նշում է, որ նման կարգի գիտությունները «օգտվում են եզակի կամ տեսակալի ոչ նյութական օբյեկտների անվանումներից» (46,89—90)։ Այսպես, լեզվաբանության մեջ լայն տարածում գտած լեզվաընտանիքների, լեզվախմբերի, լեզվաճյուղերի, լեզուների, բարբառների, խոսվածքների, ինչպես նաև լեզվաբանական դպրոցների ու նման բնույթի մի շարք այլ անունները, ըստ էության անվանակարգային նշաններ են։ Օրինակ, սեմական լեզվաընտանիք, բանգալա լեզվախումբ, հայկական լեզվաճյուղ, արամեական լեզուներ, Վանի բարբառ, Լոռու խոսվածք, Պրագայի լեզվաբանական խմբակ, Կազանի դպրոց և այլն։

Այլ հարց է, թե որոշակի բնագավառներում անվանակարգային նշանները գիտական տվյալ լեզվի բառապաշարի ո՞ր մասն են կազմում։ Օրինակ, լեզվաբանության մեջ, ինչպես ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, տեսական տերմինները քանակով գերազանցում են անվանակարգային նշաններին։ Ընդհակառակն, բուսաբանության, կենդանաբանության, աշխարհագրության, բժշկության գիտական լեզուն համարյա ամբողջությամբ օգտվում է անվանակարգային նշաններից։ Այս երևույթը, ինչպես հայտնի է, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ գիտական լեզուն մի դեպքում հենվում է վերացական հասկացությունների, ընդհանրացված կարգերի, իսկ մյուս դեպքում՝ առարկայական տարբեր օբյեկտների վրա։

Ի դեպ, լեզվաբանական բոլոր կարգի անվանումներին բնորոշ է վերացական բնույթը, Հատկանշական գիծ, որ գիտության հիշյալ բնագավառի տերմինահամակարգը ամբողջությամբ տարբերվում է գիտության, ինչպես նաև տեխնիկայի ու արտադրական գործունեության մի շարք այլ բնագավառների տերմինահամակարգերից, որոնց ավելի բնորոշ է առարկայական բնույթը:

Լեզվաբանական տերմինաբանության վերացականությունը, անշուշտ, պայմանավորված է գիտության հիշյալ բնագավառի առանձնահատկությամբ, ինչպես նաև տերմինացվող հասկացությունների բնույթով: Չնայած որ գիտության այս բնագավառի ուսումնասիրության առարկան լեզվական որոշակի նյութն է, բայց նման հանգամանքը չի խանգարում, որ ուսումնասիրողները կոնկրետից մեծ ընդհանրացումներ կատարեն: Բարձր աստիճանի վերացարկությունները, փաստորեն, հանգեցնում են համապատասխան բնույթի հասկացությունների, հետևապես, վերջիններս բնորոշող տերմինների առաջացմանը:

Անվանակարգը տերմինաբանությունից սահմանազատելու առաջարկից, պարզ է, որ բոլորովին չպետք է հանգել այն եզրակացության, թե իբր գիտական լեզվի բառապաշարի այդ երկու շերտերը կտրականապես անջատում ենք միմյանցից: Տվյալ դեպքում ամենևին էլ չի ժխտվում տերմինների և անվանակարգային նշանների միջև գոյություն ունեցող իրական կապերի փաստը:

Գիտության ցանկացած բնագավառի անվանակարգի և տերմինաբանության քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց կազմի մեջ կարող են հանդես գալ միևնույն բառերը: Գիտական լեզվի բառապաշարի հիշյալ շերտերի կապը միակողմանի է: Անվանակարգային նշանները չեն կարող մտնել տվյալ գիտության տերմինաբանության մեջ, այն դեպքում, երբ տերմինները կարող են մտնել անվանակարգի կազմի մեջ (46): Այսպես օրինակ, լեզու, լեզվաընտանիք, լեզվախումբ, լեզվանյութ, բաբբառ, խոսվածք և շատ ուրիշ լեզվաբանական տերմիններ հանդես են գալիս ամերիկյան (հնդկացիական) լեզուներ, ճառավ-կովկասյան լեզվաընտանիք, քրիտանական լեզվախումբ, կելտական լեզվանյութ, Մեղրու բաբբառ, Գանձակի խոսվածք և մի շարք այլ անվանակարգային նշանների մեջ: Թվում է, որ տերմինները անվանակարգային բառակապակցությունների մեջ հանդես են գալիս անվանակարգային նշանի դերով:

Լեզվաբանական տերմինաբանությունն ունի բազմաշերտ կառուցվածք: Տերմինաբանության նման բնույթը հնարավորություն է տալիս այն բաժանել մի շարք ենթահամակարգերի:

Այսպես, առարկայա-թեմատիկ սկզբունքով լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ կարելի է առանձնացնել հնչյունաբանական (ինչպես նաև հնչույթաբանական), բառագիտական, ձևաբանական, շարահյուսական, ռեաբանական տերմինների ենթահամակարգեր: Ենթահամակարգերից յուրաքանչյուրը միավորում է տերմինների այնպիսի խումբ, որոնք գլխավորապես հանդիպում են որոշակի դաշտերում:

Այսինքն, տերմինաբանական դաշտը կազմված է լեզվաբանության տարբեր բնագավառների (բաժինների) տերմինաբանությունից:

Լեզվաբանական տերմինաբանությունն ամբողջությամբ մակրոդաշտ է, որը բովանդակում է բազմաթիվ միկրոդաշտեր: Ըստ որում այս կամ այն միկրոդաշտը մի այլ միկրոդաշտի նկատմամբ հանդես է գալիս որպես մակրոդաշտ: Այսպես օրինակ, հոլովական տերմինաբանությունը ձևաբանականի մի միկրոդաշտն է (տվյալ դեպքում վերջինս առաջինի նկատմամբ հանդես է գալիս որպես մակրոդաշտ): Զևաբանականն իր հերթին քերականական տերմինաբանության միկրոդաշտն է: Վերջինս, որ մի առանձին մակրոդաշտ է, իր հերթին լեզվաբանական ամբողջ տերմինաբանության մի շարք միկրոդաշտերից մեկն է:

Պարզ է, որ լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ էլ ամեն մի ենթահամակարգ իր հերթին կարող է բաժանվել մի շարք այլ ենթահամակարգերի: Եվ այսպես, ստորակարգության սկզբունքով տերմինների յուրաքանչյուր ենթահամակարգի մեջ առանձնանում են մի շարք խմբեր, որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ միավորվում են որոշակի քանակությամբ տերմիններ: Այսպես օրինակ, հնչյունաբանական տերմինաբանության կազմի մեջ մտնում են հնչյունախոսության, հնչույթաբանության և պատմական հնչյունաբանության բնագավառներին պատկանող տերմինների համակարգերը²³, Հնչյունախոսության տերմինների հա-

23 Հայերեն հնչյունաբանական տերմինների համակարգային վերլուծության մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Հնչյունաբանական տերմինաբանությունը սովետահայ լեզվաբանության մեջ» հոդվածը, ԼՀԳ, 1972, N 11, էջ 31—40:

մակարդի ենթահամակարգերն են՝ հնչույթների տարատեսակները բնորոշող տերմիններ (սա էլ իր հերթին ունի բազմաշերտ կառուցվածք), արտահայտության պլանի միավորները բնորոշող տերմիններ, վերհատույթային միավորները բնորոշող տերմիններ և այլն: Նմանատիպ կառուցվածք ունեն նաև հնչույթաբանության բնագավառին պատկանող տերմինների համակարգերը:

Փաստորեն, գիտության քննվող բնագավառի տերմիններն էլ ոչ թե մեկուսացված են, այլ մնացած տերմինների հետ միասին հանդես են գալիս փոխկապակցված ձևով: Տերմինների այդ փոխկապակցվածությունը հասկացական, ինչպես նաև կառուցվածքային հարաբերություններն արտացոլող մի կայուն և կոռ համակարգ է:

Սակայն ինչպես որ համակարգայնության տարբեր աստիճանով են օժտված ընդհանուր դրական լեզվի և տերմինաբանական բառապաշարը, այնպես էլ համակարգայնության նույն աստիճանը չունեն գիտության տարբեր բնագավառների տերմինները: Ծղգրիտ գիտությունների և հասարակական գիտությունների տերմինաբանության ամենապարզ համեմատությունն իսկ ցույց է տալիս, որ առաջինների տերմիններն ավելի բարձր աստիճանի համակարգվածություն ունեն, քան երկրորդներինը:

Լեզվաբանական տերմինաբանության առարկայական-թեմատիկ բաժանումը, փաստորեն, արտացոլում է նաև լեզվաբանության՝ որպես գիտության որոշակի բնագավառի արտաքին կառուցվածքը: Ինչպես ամեն մի դասակարգում, այնպես էլ առարկայականը զերծ չէ թերություններից:

Նախ որ, թեմատիկ բաժանման դեպքում շատ դժվար է (երբեմն էլ անհնարին է) ընդհանուր համակարգում որոշել ժամանակակից լեզվաբանության տերմինների մի զգալի մասի տեղը: Բացի այդ, նման հիմունքով առանձնացված ենթահամակարգերի մեջ հնարավոր չէ ընդգրկել այն տերմինները, որոնք լեզվաբանության համար ունեն ընդհանուր բնույթ:

Հայտնի է, որ գիտության այս կամ այն բնագավառի հասկացությունների համակարգը բնորոշող տերմինները իրենց կազմով միասեռ չեն: Տվյալ գիտակարգի առանձին բնագավառներին և տեսություններին սլատկանող տերմինների հետ միասին գոյություն ունեն նաև այնպիսի տերմիններ, որոնք ընդհանուր են այդ գիտակարգի բոլոր ճյուղերի և տեսությունների համար, քանի որ դրանց հիմքում ընկած հասկացություններն արտացոլում

են նրա առարկայի ոչ թե մասնավոր կողմերը, այլ՝ ընդհանուր օրինաչափությունները: Այս կարգի տերմինների մեջ էլ մի առանձին խումբ են կազմում այսպես կոչված հիմնական կամ «միջուկային» հասկացությունները բնորոշող տերմինները: Նման կարգի հասկացությունները (ինչպես օրինակ, լեզու, խոսք և այլն) արտացոլում են հետազոտվող առարկայի ամենաընդհանուր օրինաչափությունները և, բնականաբար, հարաբերակցվում են տվյալ գիտակարգի բոլոր բնագավառների, ինչպես նաև տեսությունների հետ (СПНТ, 10):

Հաշվի առնելով հիշյալ հանգամանքները, գտնում ենք, որ այս կարգի տերմինները հնարավոր չէ հատկացնել վերը առանձնացված ենթահամակարգերից որևէ մեկին: Ուստի դրանց ամբողջությունը լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ կարելի է դիտել որպես մի առանձին և ուրույն համակարգ:

Լեզվաբանական տերմինաբանության շերտերը և ենթաճամակարգերը

Ջարգացման բավական երկար ուղի ունեցող գիտության ցանկացած բնագավառի տերմինաբանությունն իր կազմով չի կարող միատարր լինել: Ժամանակի ընթացքում նրա մեջ առանցքում են տարբեր շերտավորումներ: Այդ իսկ պատճառով հետզհետե ավելի է դժվարանում ամբողջ գիտության մասշտաբով համակարգային տերմինաբանություն ստեղծելու գործը (ПЯНТ, 82):

Այս առումով հետաքրքիր է պարզել, թե ներկայումս գիտության քննվող բնագավառի տերմինաբանությունը հիմնականում ի՞նչ կարգի շերտեր ունի և համապատասխանաբար ի՞նչ առանձնահատկություններով են օժտված դրանք: Այսինքն, տրվյալ դեպքում կարևոր է այն հարցը, թե ի՞նչ պատկեր ունի լեզվաբանական տերմինաբանության համակարգն իր ամբողջության մեջ:

Նման հարցերին քիչ թե շատ բավարար լուծում տալու համար, թվում է, որ պետք է հաշվի առնել ինչպե՞ս արտալեզվական, այնպե՞ս էլ լեզվական մի շարք գործոններ: Այսպես, կարևոր է այն հանգամանքը, թե լեզվաբանությունը, որպես գիտության առանձին բնագավառ, իր ձևավորման շրջանից սկսած զարգացման ի՞նչ հիմնական փուլեր է անցել և այս կամ այն փուլում ի՞նչ ա-

աւանձնահատկությամբ է օժտւած եղել, ինչպես նաև ի՞նչ հարա-
բերության մեջ է եղել գիտության մյուս բնագավառների հետ:
Բացի այդ, տվյալ դեպքում հարկավոր է պարզել նաև եղած տեր-
մինների բնույթը՝ ըստ ծագման, մասնագիտացման աստիճանի,
տարածվածության, կողմնորոշության և նման կարգի մի շարք
այլ հատկանիշներին:

Եվ այսպես, լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ վերո-
հիշյալ հիմունքներով փորձենք առանձնացնել մի շարք ընդհա-
նուր և մասնավոր շերտեր:

* * *

Ըստ ժամանակի գործոնի լեզվաբանական տերմինաբանու-
թյան մեջ առանձնանում են տերմինների ավանդական և ժամա-
նակակից շերտեր:

Ի դեպ, սրանք լեզվաբանական տերմինաբանության ընդ-
հանուր շերտերն են, որոնցից յուրաքանչյուրը իր մեջ բովանդա-
կում է մի շարք մասնավոր այլ շերտեր:

Ավանդական տերմինները գիտության տվյալ բնագավառի
տերմինաբանության ամենահին շերտն են: Դրանք մեծ դեր են
խաղում նրա հետագա զարգացման գործում:

Հայտնի է, որ հազարամյակների ընթացքում յուրաքանչյուր
դարաշրջան իր ներդրումն է կատարել լեզվաբանական տերմի-
նաբանության ստեղծման գործում: Այդ տերմինների մի մասը
ներկայումս էլ գործածվում է լեզվաբանության ժամանակակից
անդրլեզվում: Այսպես օրինակ, անուն, ածական, դերանուն, սեռ,
նոլով, ուղղական, հայցական, բայ, խոնարհում, սահմանական,
հրամայական, ըդձական, դեմք, ասլառնի, անցյալ, ներկա, լծո-
ղութուն, մակբայ, շաղկապ, ենթակա, ստորոգյալ և այլն:

Ավանդական տերմինների գերակշռող մասը, փաստորեն,
պատկանում է քերականագիտության բնագավառին: Վերջինիս՝
ի տարբերություն այլ գիտությունների տերմինաբանության ա-
ռանձնահատկությունն այն է, որ նա վերաբերում է լեզվի բառա-
յին կազմի առավել կայուն, քիչ փոփոխվող բնագավառին, որով-
հետև այդ տերմինաբանությունը կապված է լեզվի քերականական
կառուցվածքի հետ, որը փոխվում է չափազանց դանդաղ և ծա-
ռայում է հասարակությանը մի քանի դարաշրջանների ընթաց-
քում» (76,114):

Պրոֆ. Գ. Սևակը գտնում է, որ տերմինաբանության հարցում եղած նման ավանդականությունը պայմանավորված է նաև այդ իսկ գիտակարգի՝ քերականության առանձնահատուկ բնույթով²⁴։ Զէ՞ որ «...քերականությունը, իբրև խոսքի կառուցվածքի իրականություններն ուսումնասիրող գիտություն, միջլեզվային գիտություն է, և եթե մի լեզվի քերականությունը զգալի փոփոխությունների ենթարկվի, նույնիսկ միայն տերմինների սահմաններում, դրանով մեծ ճեղքվածք կստեղծվի տվյալ լեզվից այլ լեզուների ուսումնասիրությանը անցնելու գործում» (77,190)։

Այսպես, ուրեմն լեզվաբանական տերմինաբանության համար ընդհանուր առմամբ բնորոշն այն է, որ համապատասխան հասկացությունների զարգացումը չի հանգեցնում այն բանին, որ ավանդական տերմինը փոխարինվի նորով։ Լեզվաբանական տերմինների նման առանձնահատկությունը ըստ երևույթին կապված է այն հանգամանքի հետ, որ հին անվանումը մեծ մասամբ չի հակասում հասկացության նոր կողմերին (իհարկե, տվյալ դեպքում բոլորովին էլ չի ժխտվում այն փաստը, որ հիշյալ բնագավառի տերմինաբանության մեջ կան նաև նոր ըմբռնմանը հակասող անվանումներ), այլ նրա հետ համագոյակցում է։

Ավանդական տերմինները, համապատասխան հասկացությունների բովանդակության զարգացման պատճառով, կորցրել են իրենց երբեմնի պատճառաբանվածության հատկանիշը և ներկայումս վերածվել են սոսկ պայմանական անվանումների։ Որպես օրինակ կարող ենք բերել լեզվաբանության մեջ արմատացած հոլովների ավանդական անվանումները։ Քանի որ սրանց բնորոշման հիմքում ընդգրկված են ոչ թե հոլովների արտահայտած բազմաթիվ հարաբերությունները, այլ՝ դրանից միայն մեկը, այդ իսկ պատճառով այդ տերմինների և հոլովների արդի ըմբռնումների միջև չկա համապատասխանություն։

Սակայն ավանդական տերմինների (օրինակ՝ ֆեռալանտություն, նախադասություն, դեռալանտ և այլն) պատճառաբանվածության կամ չպատճառաբանվածության մասին խոսելիս, թվում է, որ չպետք է միայն ելնել դրանց հիմքում ընկած հասկացու-

²⁴ Ավանդականությանը տուրք տալու պատճառով, լեզվաբանները տերմինագործածության հարցում երբեմն ցուցաբերել են ծայրահեղ պահպանողականություն։ Այսպես, հայտնի է, որ գրաբարի քերականական տերմինաբանությունը երկար ժամանակ պահպանվել և գործածվում էր աշխարհաբարի համապատասխան իրողությունների և երևույթների բնորոշման համար։

թյունների ներկայիս ըմբռնումից և ժամանակակից լեզվի տեսանկյունից: Առավել ևս սխալ կլինի հիմնվել միայն բառի ոչ տերմինաբանական նշանակության վրա, քանի որ այս դեպքում ամենաշատը հնարավոր է պարզել քերականական հասկացության մի ինչ-որ կողմը, այն էլ ոչ էականը: Ուստի այս կարգի տերմինների գնահատման ժամանակ նպատակահարմար է հաշվի առնել այն հանգամանքը, թե այս կամ այն տերմինը ե՞րբ է ստեղծվել և համապատասխանաբար ի՞նչ կերպ է ըմբռնվել դրա հիմքում ընկած հասկացությունն այդ ժամանակաշրջանում:

Ելնելով այս սկզբունքից, կարելի է ասել, որ ներկայումս մեզ համար չպատճառաբանված ավանդական տերմինները նախապես (առաջին անգամ երևան գալու ժամանակ) գոնե ունեցել են այս կամ այն աստիճանի պատճառաբանվածություն, քանի որ դրանք, անկասկած, արտացոլել են լեզվական իրողությունների և երևույթների՝ տվյալ ժամանակի ըմբռնումները:

Նախապես պատճառաբանված տերմիններից է, օրինակ դեռանունը, որը կազմված է «դե» և «անուն» բաղադրիչներից: Այսինքն, այն նշանակել է «անվան դեր կատարող», «անվան փոխարեն գործածվող»: Ասել, թե նախապես այս տերմինը լրիվ պայմանական է եղել, պատճառաբանվածություն չի ունեցել, սխալ կլինի: Փաստորեն, այն իր մեջ արտացոլում է գերանվան՝ որպես խոսքի մասի նախնական ըմբռնումը, ըստ որի դերանունը դրվում է անվան փոխարեն: Այլ բան է, որ այդ տերմինի այժմյան ըմբռնումը լիակատար չափով չի համապատասխանում այն նշանակությանը, որ նա իրապես ունի քերականության մեջ:

Ելնելով ավանդական տերմինների այժմյան բնույթից (չպատճառաբանվածությունից և պայմանականությունից), մի՞թե կարելի է ասել, որ դրանք բոլորն էլ պետք է փոխարինվեն նոր անվանումներով: Պարզ է, որ տերմինաբանության մեջ միանգամայն անպատակահարմար է նման տիպի հեղաշրջում կատարելը: Փորձը բազմիցս ցույց է տվել, թե որքան դժվար է ընդհանուր ճանաչում և լայն տարածում գտած տերմինները գործածությունից հանելը: Այսպես օրինակ, հանրահայտ ճշմարտություն է այն, որ գործածության այնքան լայն տարածում ունեցող մի տերմին, որպիսին եմքալա-ն է, ներկայումս չի համապատասխանում նախադասության մեջ գործողություն կատարող առարկայի մասին մեր ունեցած պատկերացմանը: Բայց և այնպես այս հանգաման-

քը բոլորովին էլ չի խոսում այն մասին, որ այդ անվանումը պետք է փոխարինել մի այլ՝ նոր տերմինով: Այս կապակցությամբ Դ. Ս. Լոտտեն գտնում է, որ մշտապես պետք է հաշվի առնել այս կամ այն տերմինի «ներդրման» (արմատացման) աստիճանը (55, 35):

Տվյալ դեպքում կարևորը ոչ թե ավանդական տերմինների մերժումն է, այլ այն բովանդակությունը, որը պետք է դրված լինի այդ տերմինների մեջ: Այսինքն, կարևորը միշտ էլ տվյալ տերմինի միջոցով դրսևորվող հասկացության ճշգրտության պահպանումն է:

Այստեղ, բնականաբար, բոլորովին էլ չի ժխտվում տերմինաբանության մեջ որևէ կարգի նորարարության փորձ անելու առաջարկը: Հակառակ դեպքում հնարավոր չի լինի խոսել գիտական լեզվի զարգացման և առաջընթացի մասին: Նորարարության դեպքում, ինչպես Դ. Ս. Լոտտեն է նշում, անհրաժեշտ է հաշվի առնել գոյություն ունեցող այս կամ այն տերմինի վնասակարության աստիճանը և այն փոխարինել այնպիսի անվանումով, որն ակնառու գերազանցություն ունենա հնի նկատմամբ (55, 35):

* * *

Ասվեց, որ ներկայումս լեզվաբանության մեջ մի առանձին շերտ է կազմում ժամանակակից տերմինաբանությունը:

Ժամանակակից (հատկապես վերջին տասնամյակների) լեզվաբանական տերմինաբանության առանձնահատկություններն, անշուշտ, պայմանավորված են լեզվաբանության առարկայի՝ լեզվի ուսումնասիրության հայեցակետով, հնչույթաբանության բնագավառում ձեռք բերված հաջողություններով, լեզվաբանության մեջ մասթեմատիկական մեթոդների դործադրմամբ, լեզվաբանական տարրեր դպրոցների և ուղղությունների նոր հասկացությունների ձևավորմամբ՝ և մի շարք այլ գործոններով:

Սակայն լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ արմատական փոփոխությունը սկսվել է ավելի շուտ՝ դարիս 20-ական թվականներից, Ֆ. դե Սոսյուրի հայտնի աշխատության («Course de la linguistique générale») լույս տեսնելուց հետո: Այդ ժամանակվանից տարրեր լեզուների քերականությունների մեջ լեզվաբանական նախկին տեսությունները վերանայելու միտում է ներկատվում:

Ներկա ժամանակաշրջանում էլ մեզանում մեծ աշխատանքներ են տարվում արտասահմանյան դիտնականների՝ լեզվաբանական նոր միտումներ ներկայացնող աշխատությունների թարգմանության ու քննադատական յուրացման ուղղությամբ (79,167)։

Լեզվաբանության զարգացման նման բնույթը հանգեցրել է նոր տերմինաբանության մեջ մի շարք բնորոշ առանձնահատկությունների գրսեորման։ Դասական լեզվաբանության տերմինների հետ համեմատած այն ամբողջությամբ հանդես է գալիս որպես որոշակի տեսության հասկացությունների համակարգ։ Այսպես օրինակ՝ բաշխում, տարբերակ, նշան, անփոփոխակ, հատույթավորում, անմիջական բաղադրիչներ, աստիճանական հակադրություն, երկանդամություն, միաձուլություն և այլն։

Ժամանակակից տերմինների գերակշռող մասը իրենց բնույթով չափազանց վերացական և ընդհանուր տեսական է։ Դրանց մեջ կան այնպիսի տերմիններ (օրինակ՝ համակարգ, կառուցվածք և այլն), որոնք հնարավոր չէ հատկացնել միայն լեզվաբանությանը, քանի որ վերջիններս բնորոշում են ընդհանուր դիտական հասկացություններ։ Բացի այդ, լեզվաբանության ժամանակակից անդրլեզվում զգալի քանակ են կազմում գիտության այլ բնագավառներից փոխառված տերմինները։

Սերտորեն կապված լինելով նոր տեսությունների և կոնցեպցիաների հետ, ժամանակակից լեզվաբանական տերմինաբանությունը դեռևս գտնվում է ձևավորման գործընթացի մեջ։

Քանի որ ներկա ժամանակաշրջանում լեզվաբանության մեջ տեղ են գտել այնպիսի բազմաթիվ նոր հասկացություններ, որոնք չեն կարող համապատասխանել հին տերմինաբանությանը, ուստի և անհրաժեշտություն է առաջանում դրանք բնորոշել համապատասխան անվանումներով։ Եվ տերմինաբանական նոր համակարգերը գալիս են փոխարինելու հներին կամ էլ վերջիններիս հետ համագոյակցելու։

Բայց տերմինաբանության փոփոխման և համալրման նման գործընթացը հարթ ճանապարհով չի ընթանում, քանի որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցող տեսությունների և դպրոցների միջև լեզվաբանական հիմնական խնդիրների որոշման հարցում անդամ առկա են խոր տարածանություններ։ Այսինքն, ներկա ժամանակաշրջանում լեզվաբանական տերմինաբանության վիճակն այնպիսին է, որ մի կողմից լեզվաբանության զարգացումը պահանջում է հատուկ տերմինաբանություն,

բայց մյուս կողմից միշտ չէ, որ այդ տերմինաբանությունը հասանելի ու հասկանալի է, քանի որ տվյալ դեպքում բացակայում է ըմբռնման միասնությունը: Փաստորեն, ժամանակակից լեզվաբանական տերմինաբանությանը բնորոշ է բուռն և հակասող զարգացումը:

Հայտնի է, որ գիտության քննվող բնագավառի ժամանակակից անդրլեզվի նշանակալի ծավալը և օրգանական մասը կազմում է կառուցվածքային լեզվաբանության տերմինաբանությունը:

Կառուցվածքային լեզվաբանության հիմնական ուղղությունները (տվյալ դեպքում անտեսվում են անգամ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ առկա բազմաթիվ տեսությունները) յուրովի են վերանայում և իմաստավորում լեզվաբանական հիմնականում հասկացությունները և դրանք բնորոշող տերմինները:

Ընդհանուր ճանաչում գտած լեզվաբանական համակարգերը փոխարինվում են մի շարք մասնավոր ենթահամակարգերով, անհատական կազմություններով: Այդ էպատճառը, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ տերմինաբանական նոր անվանումները զգալի քանակ են կազմում: Այսինքն, ժամանակակից լեզվաբանական տերմինաբանությանը բնորոշ է նաև այլատարրության հրեղյոթը, բազմաքանակ տերմինների առկայությունը:

Լեզվաբանական նոր տերմինաբանությունը որոշ մասնագետների կողմից հրեքմն ստեղծվում է կամայականորեն, որի պատճառով էլ նոր տերմինների զգալի մասը պատահական բնույթ է կրում: Փաստորեն, վերջին ժամանակներս ստեղծված բազմաթիվ անվանումներ դեռևս տերմիններ չեն: Դրանք ավելի շուտ տերմինաբանական անվանումներ են, քանի որ վերջիններս չունեն գործածության մեջ կայուն լինելու հատկանիշը, որը կարևոր է տերմինների՝ որպես հատուկ կարգի անվանումների համար: Նման կարգի տերմինները նախքան լեզվաբանական տերմինաբանական ընդհանուր համակարգում տեղ գտնելը և ամրապնդվելը, պարզ է, որ գործնականում պետք է ենթարկվեն երկարատև ստուգման:

Բնականաբար, գիտության լեզվի նման վիճակը անգամ մասնագետների շրջանում փոխըմբռնման դժվարություն առաջացնելուց բացի, բացասաբար կարող է անդրադառնալ լեզվաբանության հետագա առաջընթացի վրա:

Անդրլեզվի նման վիճակը գիտնականների առջև մի շարք հրատապ խնդիրներ է դնում՝ այդ կարգի նոր տերմինները որքանո՞վ կարող են հարստացնել լեզվաբանությունը, դրանց իրական բովանդակությունը որքանո՞վ է արդյունավետ և օգտակար։ Սակայն, ինչպես Օ. Ս. Ախմանովան է մի առիթով նշել, տերմինաբանական կարգավորված աշխատանքի բացակայության պատճառով այս բոլոր հարցերը դեռևս մնում են լրացահայտված (79, 167),

Պարզ է, որ ժամանակակից տերմինաբանությունը որոշ թերությունների հետ միասին ունի նաև շատ առավելություններ։ Այսպես, ներկայումս լեզվաբանության շրջանակների լայնացման հետ մեկտեղ, հետզհետե ավելի են ճշգրտվում և իմաստավորվում եղած հասկացությունները։

Քանի որ ժամանակակից տերմինաբանության ստեղծման պրոցեսում առավել ակնառու է արհեստականության գործոնը, ուստի այժմ ավելի շատ հնարավորություն կա տերմինները գիտակցված և տրամաբանական ձևով, ինչպես նաև պատճառաբանված տեսքով (ներքին ձևի միասնության պահպանմամբ) ներկայացնելու համար։ Բացի այդ, ժամանակակից տերմինաբանության մեջ ավելի հեշտ է պահպանել համակարգայնությունը թե՛ արտահայտության և թե՛ բովանդակության պլաններում։

* * *

Ավանդական և ժամանակակից տերմինաբանության քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանցից երկուսում էլ կարելի է առանձնացնել տերմինաբանական մի շարք մասնավոր շերտեր։

Լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ եղած բառային միավորները նախ քննենք ըստ տարածվածության և տերմինացման աստիճանի։

Գիտության այս կամ այն բնագավառի անդրլեզվում, ինչպես հայտնի է, գործածվում են տերմինացման տարբեր աստիճան ունեցող լեզվական նշաններ²⁵։ Այսպես, լեզվաբանության մեջ ընդ-

25 Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում այս կամ այն լեզվի, գիտության որոշակի ճյուղի հասկացությունների և համապատասխանարար դրանք բնորոշող լեզվական նշանների տերմինացման գործընթացի ուսումնասիրությունը (այսինքն, հասկացություն-բառ-տերմին անցումը)։

հանուր ճանաչում գտած տերմինների կողքին գործածվում են առանձին դպրոցների, ուղղութիւնների, դրանց ներկայացուցիչների ու հետեւորդների այսպես կոչված «աշխատանքային», անհատական տերմիններ: Դրանց մի մասը տարածում չի գտել անգամ համապատասխան ուղղութիւնների և դպրոցների ներկայացուցիչների ու դրանց հետեւորդների շրջանում (79, 168):

Տերմինագործածութեան նման պատկերը նկատվում է նաև վերջին տասնամյակի հայ լեզվաբանական գրականութեան մեջ: Այս երևույթի՝ մեզանում տարածում գտնելու պատճառը պրոֆ. էդ. Աղայանը հետևյալ կերպ է բացատրում. «Թեև մենք աշխատել ենք խուսափել դրանից (տերմինացման տարբեր աստիճանի միավորների գործածութիւնից—Լ. Ղ.), բայց և այնպես հարկադրված ենք եղել դարձյալ բազմաթիվ նոր տերմիններ կերտել՝ գոնե ընդհանուր ճանաչում գտած միջազգային տերմիններին համապատասխան: Սա մեր մեղքը չէ, այլ հետևանքը այն բանի, որ մեզ մոտ այս կարգի ուսումնասիրութիւններ չեն կատարվել հայերեն լեզվով, ուստի մինչև այժմ այդ միջազգային տերմինների համար համապատասխան հայերեն բառեր չեն ստեղծվել» (էԱ ԺՀՀԽ, 9):

Անհատական, գիտութեան տվյալ բնագավառում դեռևս տարածում չստացած տերմինները, պարզ է, որ բոլոր դեպքերում նպատակահարմար է հստակորեն սահմանազատել այն տերմիններից, որոնք հիմնականն են, կենսունակ են և հետևաբար ունեն ընդհանուր ճանաչում:

Սակայն որոշ լեզվաբաններ անհատական տերմինագործածութեան գոյութիւնն արդարացնելով, անգամ համաձայնում են այն բանում, որ սկսում են ժխտել միակ և ընդհանուր ճանաչում գտած տերմինաբանութեան առկայութեան անհրաժեշտութիւնը: Այսպես, Լ. Եմսլեր այն կարծիքն է հայտնել, ըստ որի տերմինաբանութիւնը ճաշակի հարց է, այն կապ չունի իրականութիւնների հետ (104, 16):

Պարզ է, որ նման ազատութիւնը գիտական լեզվի համար անթույլատրելի է: Եվ եթե գիտութեան այս կամ այն բնագավառում կան խիստ անհատական կամ ըստ ճաշակի կերտված տերմիններ, ապա թվում է, որ նման դեպքերում բառի տերմինաբանութեան աստիճանը հիմնականում պետք է որոշել այն կարևոր հանգամանքով, թե որքանով այս կամ այն տերմինը իր հաստատուն և որոշակի տեղն ունի գիտութեան տվյալ ճյուղի մյուս

տերմինների շրջանում (արդյոք տվյալ տեղը չի՞ զբաղեցրած մի այլ տերմինի կողմից), այսինքն տերմինաբանական համակարգում:

* * *

Գիտական լեզվում տեղ գտած բառային տարբեր միավորների տերմինաբանության աստիճանը, ինչպես նաև դրանց լայն տարածում և ընդհանուր ճանաչում գտնելը, թվում է, որ շատ բանով պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե որքանո՞վ են դրանք տվյալ բնագավառում ստացել նեղ (որոշակի) մասնագիտացում:

Ինչպես գիտության ամեն մի բնագավառում, այնպես էլ լեզվաբանության մեջ գործածվող ոչ բոլոր տերմինների ունեն մասնագիտացման նույն աստիճանը:

Լեզվաբանության ժամանակակից անդրլեզվում բուն լեզվաբանական տերմինների կողքին տեղ են գտել նաև այնպիսի անվանումներ (ի դեպ, սրանք քիչ չեն), որոնց լեզվաբանական բնույթը առայժմ շատ դժվար է որոշել: Այսպես օրինակ, ստորակառուցություն, հակադրություն, տարբերիչ հատկանիշ, տարբերակ և նման կարգի այլ տերմիններ, որոնք փոխառված են գիտության մի շարք բնագավառներից, ներկայումս պե՞տք է դասել լեզվաբանականի շարքը, թե՞ ոչ: Փաստորեն, տվյալ դեպքում սրանց և լեզվաբանական մյուս տերմինների միջև այն հըստակ սահմանազատումը չկա, ինչ որ ընդհանուր ճանաչում գտած տերմինների և ոչ տերմինների միջև: Հստակ սահմանազատումը պահպանելու համար այս կարգի անվանումները առայժմ չենք դասում բուն լեզվաբանական տերմինների շարքը: Նման մոտեցման ժամանակ հաշվի ենք առնում ըստ մեզ կարևոր նշանակություն ունեցող հետևյալ հանգամանքները՝ լեզվաբանական տերմինի և ոչ տերմինի առանձնացման չափանիշը, փոխառված տերմինների արմատացման աստիճանը, ինչպես նաև դրանց՝ լեզվաբանական տերմինաբանության համակարգում ունեցած տեղի բնույթը:

Եթե որոշ կարգի փոխառյալ տերմինների, օրինակ՝ ենթակա, ստորոգյալ, առնմանություն, տարմանություն, խաչավորում, ենթաշեքտ և այլն, ոչ լեզվաբանական բնույթը ներկայումս այլևս չի զգացվում, քանի որ դրանք վաղուց ի վեր արմատացել են գիտության այս բնագավառում, ապա նույն բանը չի կարելի ասել ժամանակակից լեզվաբանության այն բազմաթիվ տերմին-

ների մասին, որոնք միայն վերջերս են փոխառվել մաթեմատիկայից, մաթեմատիկական տրամաբանությունից, ինֆորմացիայի տեսությունից և գիտության մի շարք այլ բնագավառներից: Փաստորեն, տերմինի արմատացման և մասնագիտացման պրոցեսում կարևոր դեր է խաղում ժամանակի գործոնը:

Եվ այսպես, հաշվի առնելով բառային միավորների նեղ մասնագիտացման աստիճանը, բուն լեզվաբանական տերմիններից առանձնացնում ենք փոխառյալ անվանումների շերտը:

Լեզվաբանական մտքի պատմության ողջ ընթացքը ցույց է տալիս, որ գիտության հիշյալ բնագավառը միշտ էլ տերմիններ է փոխառել մյուսներից: Նայած այն հանգամանքին, թե այս կամ այն շրջանում լեզվաբանությունը գիտության ո՞ր բնագավառին է սերտ կապված եղել, կամ էլ գիտնականները լեզուն ի՞նչ տեսանկյունով (օրինակ՝ հոգեբանական, կենսաբանական և այլն) են քննել, ըստ այդմ էլ լեզվաբանությունը փոխ է առել այս կամ այն բնագավառին կամ էլ քննության տեսանկյանը համապատասխանող տերմիններ:

Այսպես, լեզվաբանությունը տարբեր ժամանակներում տերմիններ է փոխ առել տրամաբանությունից (ենթակա, ստորոգյալ և այլն), կենսաբանությունից (ասիմիլյացիա, դիսիմիլյացիա, իրաչավորում), ֆիզիկայից, քիմիայից, երկրաբանությունից, աշխարհագրությունից (ձայն, դեֆորմացիա, վալեներտկանություն, չեզոքացում, բևեռացում, ենթաշերտ, աբսալ) և գիտության մի շարք այլ բնագավառներից:

Պարզ է, որ այս կարգի տերմինների գործածության համար հիմք պետք է հանդիսանա ինչ-որ ընդհանրություն: Օրինակ, տրվյալ գիտության և այլ գիտությունների ուսումնասիրվող որոշ պրոցեսների, երևույթների, միավորների միջև եղած համընկնությունը: Այսինքն, տերմինաբանական մի համակարգի տերմինները այլ գիտության ոլորտում ընդհանուր առմամբ հանդես են գալիս ոչ թե կամայականորեն կամ պատահականորեն, այլ՝ անհրաժեշտաբար, որը պայմանավորված է տվյալ բնագավառում համապատասխան գաղափարների, հասկացությունների, ինչպես նաև ուսումնասիրության մեթոդների ներդրմամբ (ԹԽ, 107): Այսպես օրինակ, ներկա ժամանակաշրջանում մաթեմատիկայից, մաթեմատիկական տրամաբանությունից, ինֆորմացիայի տեսությունից մեծ քանակությամբ տերմինների (ավելցուկայնություն, անդրլեզու, ինվարիանտ, իզոմորֆիզմ, ինֆորմատ,

կող, կոնֆիգուրացիա, կաղապար, ռեֆերենտ, ճատույթ և այլն) փոխառության երևույթը հիմնականում պայմանավորված է լեզվաբանության առարկայի՝ լեզվի ուսումնասիրության հայեցակետով:

Տարբեր գիտությունների ներթափանցումով պայմանավորված, գիտության տվյալ բնագավառի պահանջներից բխող տերմինների փոխառությունը օգտակար և անհրաժեշտ երևույթ է, որովհետև ամենից առաջ այս կամ այն բնագավառում հաճախ են ծագում այնպիսի գաղափարներ, որոնք չեն կարող արտահայտվել եղած հասկացություններով և անվանումներով:

Բացի այդ, փոխառյալ տերմինները եթե բավարարում են որոշակի պահանջների, պապ դրանք ընդհանուր առմամբ նպաստում են համարանությունների մի ամբողջ շարքի ստեղծման, որն իր հերթին կարող է խթան հանդիսանալ գիտության փոխառյալ բնագավառի հետագա զարգացման համար:

Պարզ է, որ գիտության տվյալ բնագավառի պատմության ողջ ընթացքում (սկզբնավորումից մինչև ներկայիս շրջանը), տեղի ունեցող տերմինների փոխառության երևույթը միևնույն կերպ չի կարելի ըմբռնել և մեկնաբանել, քանի որ մտածողության և ճանաչողության զարգացման տարբեր աստիճաններում տարբեր գիտությունների միջև եղած կապերի ու հարաբերությունների բնույթը միևնույնը չէ: Այսպես, ինչպես հայտնի է, գիտությունների մեծ մասը նախապես տարբերացված չի եղել, դրանք սկսել են ձևավորվել մյուսների շրջանակներում (օրինակ, լեզվաբանությունը յկսել է ձևավորվել փիլիսոփայության, տրամաբանության շրջանակներում) և հետևապես տերմիններ են փոխառել դրանցից:

Ներկա ժամանակաշրջանում տերմինների փոխառության երևույթը այլ է, քանի որ գիտությունների այժմյան ներթափանցումը և դրանց միջև եղած կապերն ու փոխհարաբերությունները նոր որակ են. ձեռք բերել:

XX դարի լեզվաբանության պատմության մեջ առկա է դարիս բոլոր գիտությունների զարգացման համար բնորոշ մի երեւույթ՝ գիտությունների նեղ մասնագիտացման (տարբերացման) հետ մեկտեղ նկատվում է նաև հակառակ՝ դրանց փոխներթափանցման և միավորման գործընթացի դրսևորում, որի պատճառով էլ հետզհետե ավելանում է միջակա գիտակարգերի քանակը: Դրանց շարքն են դասվում, այսպես օրինակ, լեզվահոգե-

բանությունը (հոգեկեղծաբանությունը), հասարակական լեզվաբանությունը (սոցիոլինգվիստիկա) և լեզվաբանական մի շարք այլ նոր գիտակարգեր: Վերջիններիս առկայությունը բոլորովին էլ չի խոսում այն մասին, թե կրկնվում են հոգեբանական, հասարակագիտական և այլ ուղղութիւնների՝ լեզվաբանության պատմությանը հայտնի հին սխալները: Ներկայումս հիշյալ գիտութիւնների և լեզվաբանության համադրումը, անկասկած, ունի նոր որակ (СПИТ, 62):

Գիտութիւնների նման փոխներթափանցումը և միավորումը անվիճելիորեն իր հետ բերում է տերմինների տեղաշարժ. այս կամ այն բնագավառում գոյանում են այսպես կոչված «միջճյուղային» և ընդհանուր գիտական տերմիններ:

Ժամանակակից լեզվաբանությունը, բնականաբար, բոլորովին անտարբեր չի կարող անցնել մաթեմատիկական տերմինաբանության մեջ արձանագրված մի շարք հասկացութիւնների և սահմանումների կողքով: Այս կապակցությամբ Ի. Վ. Ռեզինը նշում է, որ անհրաժեշտ է տարբերել լեզվաբանության մեջ մաթեմատիկական մեթոդների ներթափանցումը մաթեմատիկական տերմինների փոխառութիւնից: Առաջինը համարում է անհրաժեշտ և լրիվ օրինաչափ երևույթ, առանց որի անհնարին է կիրառական և կառուցվածքային տեսական լեզվաբանության զարգացումը: Իսկ երկրորդը, ըստ նրա, օգտակար է որոշ իմաստով, քանի որ «կապված է մի շարք դժվարութիւնների հետ» (91, 57):

Լեզվաբանության մեջ նման կարգի մեթոդների կիրառումը, բնական է, որ անհրաժեշտութիւն պետք է առաջացնի այս կամ այն վերլուծության ժամանակ օգտվել մաթեմատիկական տերմիններից: Այսինքն՝ տվյալ դեպքում տերմինների փոխառութիւնը պայմանավորվում է մեթոդների գործադրմամբ: Ի. Վ. Ռեզինը գտնում է, որ մաթեմատիկական տերմիններից անհրաժեշտաբար կարելի է օգտվել, օրինակ, այն դեպքում, երբ իմաստաբանական վերացական համակարգերը ենթարկվում են ընդհանուր վերլուծության (91, 60):

Ի դեպ, գիտության պահանջներից բխած և տրամաբանորեն հիմնավորված փոխառյալ տերմինը, թեև որոշ ընդհանրութիւններ ունի փոխառու բնագավառի այդ նույն տերմինի հետ, բայց այնուամենայնիվ իր հասկացական բնույթով տարբերվում է նրանից, քանի որ համապատասխան համակարգում ստանում է

նոր իմաստավորում: Փաստորեն, գիտության մի բնագավառի տերմինները մի այլ համակարգում գործածվում են ոչ թե իրենց ուղղակի, այլ փոխաբերական իմաստով (TH, 107):

Այսպես օրինակ, ինչպես հայտնի է լեզվաբանության մեջ կաղապար տերմինը փոխառված է մաթեմատիկայից: Սակայն այս բնագավառում հիշյալ տերմինի իմաստային գործածության բնույթը նույնը չէ ինչ որ հասարակական գիտությունների, մասնավորապես լեզվաբանության մեջ: Մաթեմատիկայում կաղապարը ավելի որոշակի է, քան այն ինչ կաղապարվում է: Լեզվաբանության մեջ, ընդհակառակը, կաղապարը ավելի վերացական է, քան այն ինչ կաղապարվում է: Այլ բան է, որ հիշյալ տերմինի մեջ մի շարք հեղինակներ դնում են միմյանցից ինչ-ինչ կողմերով տարբերվող իմաստ, սա անհատական գործածության արդյունք է: Նույն բանը կարելի է ասել նաև ալգորիթմ, արժույթ, վալենտականություն, շեգոֆացում և նման կարգի այլ տերմինների մասին:

Սակայն տարբեր բնագավառներից տերմինների վոխառությունը միշտ չէ, որ բարերար ազդեցություն է թողնում գիտական լեզվի բառապաշարի վրա: Այսպես, նման դեպքերում երբեմն տերմինները զրկվում են կարևոր հատկանիշներից, երբեմն էլ ձեռք չեն բերում նոր հատկանիշներ և տերմինաբանական համակարգում չեն գտնում իրենց համապատասխան տեղը: Վերջին հանգամանքը, շատ կարևոր է, քանի որ, ինչպես գիտենք, տերմինի բովանդակությունը լրիվ կերպով բացահայտվում է միայն իրական գործառնության մեջ: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ այս կամ այն փոխառյալ տերմինը հանդես գա որպես տվյալ անդրլեզվի տարր: Այս կապակցությամբ Օ. Ս. Ախմանովան նշում է, որ մաթեմատիկական տերմինները երբեմն ոչնչով չեն օժանդակում լեզվաբանության իրական զարգացմանը: Դրբանք չեն կարող յուրացվել լեզվաբանության կողմից և դառնալ լեզվաբանական տերմին, քանի որ գործածվում են ոչ անհրաժեշտաբար (102,8):

Փոխառությունը, ուրեմն, բացասաբար է անդրադառնում տերմինահամակարգերի վրա, երբ այն ունի սոսկ նորամուծության, բառերի կիրառության քիչ իմաստավորված բնույթ: Հետևյալնքը նույնն է լինում, երբ տերմինները սկսվում են գործածվել անորոշ իմաստով, որը հակասում է գիտական լեզվի ճշգրտության և որոշակիության պահպանման պահանջին:

Ուրեմն, գիտական լեզվում նման երևույթի (տերմինների փոխառության) հիմնավորված տեղ գտնելու առաջին նախապայմանն այն է, որ տերմինների փոխառությունը չկրի պարզ բնույթ, այլ խոսքերով՝ լինի ինքնանպատակ, Դրանցից հետո փոխառված տերմինը արդեն պետք է բավարարի այն բոլոր պահանջները ինչ մյուսները (կապը տվյալ հասկացության հետ, համակարգայնության դրսևորում, համակարգում իր որոշակի տեղը, մենիմաստ գործածություն և այլն):

* * *

Գիտական լեզվի բառապաշարի մեջ մի առանձին շերտ են կազմում այն միավորները, որոնք ըստ ծագման ոչ տերմինաբանական բնույթի բառեր են: Այսպես, ժամանակակից հայ լեզվաբանության մեջ գործածվող բուն, սուբստ, ճիմֆ, եղանակ, ժամանակ, հաճախ, կապ, դեմֆ և նման կարգի այլ տերմինները իրենց ծագմամբ լեզվի ընդհանուր գործածական բառեր են²⁶, Հայտնի է, որ վերջիններս գիտության այս կամ այն բնագավառում տերմինի նշանակություն են ձեռք բերում բառիմաստի էական փոփոխության (նեղացման կամ լայնացման), իմաստի մասնագիտացման և ճշգրտման, գիտական որոշակիություն ստանալու շնորհիվ:

Լեզվաբանական տերմինների համակարգում անկում, քեֆում, խնամքում և նման կարգի այլ անվանումները, որոնք նախապես եղել են լեզվի ընդհանուր գործածական բառեր, ստացել են որոշակի նշանակություն, նրանց հիմնական իմաստին գումարվել է նոր՝ տերմինաբանական նշանակություն:

Ի դեպ, հասկացության տերմինավորման համար սովորական բառերի գործածությունը իր բնույթով ոչ թե կամայական է, այլ՝ այս կամ այն աստիճանի պատճառաբանված:

²⁶ Նման տերմինների ուսումնասիրությունը կարևոր է հատկապես այն առումով, որ դրանով իսկ հնարավոր կլինի պարզաբանել տերմինի՝ ի տարբերություն լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի բնորոշ առանձնահատկությունները: Սակայն վերջիններիս՝ տերմինների գերում գործածվելու խնդիրը շատ ավելի բարդ է, քան այն կարող է թվալ առաջին հայացքից: Այս կապակցությամբ Կ. Ա. Լեկովսկայան նշում է, որ դրա հետ կապված են մի շարք այլ՝ նույնքան քիչ մշակված և իրենց բնույթով բարդ հարցեր, մասնավորապես բառի նույնության խնդիրը (ի դեպ, սա էլ իր հերթին կապված է բազմիմաստության և համանունության հարցի հետ): Խոսքը գլխավորապես այն մասին է, թե ամեն մի դեպքում մենք գործ ունենք նույն բառի, թե՞ տարբեր համանուն բառերի՝ բառ ոչ տերմինի և քառ-տերմինի հետ (53, 17):

Ընդհանուր գործածական բառերի տերմինացման ժամանակ, բնական է, որ հարկավոր է վեր հանել և ճշգրտել գրական լեզվում նրա ունեցած բոլոր իմաստները: Բացի այդ, ինչպես Դ. Ս. Լոտտեն է նշում, հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել այն հանգամանքի վրա, թե այդ բառերը որպես տերմին արդյոք չեն գործածվել գիտության այլ բնագավառներում: Եվ եթե գործածվել են, ապա հատկապես ի՞նչ իմաստավորում է տրված դրանց (55, 58):

Իմաստի մասնագիտացման ենթարկվում են նաև տերմինի կազմում եղած առանձին բաղադրիչները: Օրինակ, բառապաշար, բառամթերք, բառափուլնք, բառապատկեր և նման կարգի այլ տերմինների երկրորդ բաղադրիչները (պաշար, մթերք, փուլնք, պատկեր), որոնք ըստ էության լեզվի ընդհանուր գործածական բառեր են, լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ ստացել են այլ իմաստավորում:

Նման կարգի տերմինների քննությունը ցույց է տալիս, որ շատ հաճախ նոր իմաստը անմիջական կապի մեջ չի գտնվում համագործածական բառերի հին իմաստներից որևէ մեկի հետ:

Բառիմաստի փոփոխությամբ կերտված տերմինները մի շարք առավելությունների (հակիրճություն, պարզություն, հասանելիություն) հետ միասին ունեն որոշ թերություններ: Դ. Ս. Լոտտեն նշում է, որ ընդհանուր գործածական բառերի տերմինացումը հաճախ հանգեցնում է բազմիմաստության, ոչ ճիշտ համաբանությունների առաջացման: Քանի որ նման դեպքերում, փաստորեն, տերմինաբանությունը զրկվում է անհրաժեշտ ճշգրտությունից, ուստի Լոտտեն իրավացիորեն գտնում է, որ տերմինաբանության մեջ տերմինի և ընդհանուր գործածական բառի իմաստի ոչ մի պատահական փոփոխություն չպետք է թուլլատրել (55, 58):

* * *

Ըստ բառային միավորների կազմության միջոցի (ներքին կամ արտաքին) գիտության այս կամ այն բնագավառում, ինչպես հայտնի է, առանձնանում են ազգային (սեփական) և փոխառյալ տերմինների ջերտեր:

Բառային փոխառությունների (հասկանալի է, որ խոսքը բառապատճենումների մասին չէ) շերտը հայ լեզվաբանական տեր-

մինարանության մեջ սակավաքանակ է, քանի որ ինչպես ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, գիտության հիշյալ բնագավառում տերմինների գերակշռող մասը կազմված է մեր լեզվի ներքին միջոցներով:

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ գործածվող օտար-լեզվյան տերմիններից են՝ ժառգոն, տաբու, էվֆեմիզմ, արեալ, աօրիստ, գլոսեմա, ալտերանտ, ամենտալիզմ, էթնոլինգվիստիկա և այլն:

Օտարլեզվյան փոխառությունները մեր լեզվաբանական տերմինարանության մեջ ավելի շատ կրել են ժամանակավոր բնույթ, քանի որ դրանց մեծ մասը հետագայում փոխարինվել է հայերեն համարժեքներով: Այսպես, մի քանի տասնամյակներ առաջ լեզվաբանական բազմաթիվ հասկացությունների բնորոշման համար մեր գիտնականների մեծ մասը գործածում էր օտարլեզվյան տերմիններ, շնայած այն հանգամանքին, որ դրանցից շատերի հայերեն համարժեքները վաղուց ի վեր գոյություն ունեին: Տերմինագործածության հարցում եղած նման մոտեցումը, իհարկե, ժամանակի ընթացքում փոխվեց:

Օտարլեզվյան տերմինների՝ մայրենի լեզվի համարժեքներով փոխարինումը, ինչպես փորձն է ցույց տալիս, հնարավոր է դառնում նաև այն դեպքում, երբ լեզվաբանության մեջ եղած այս կամ այն գաղափարը, ինչպես նաև դրանց հետ կապված հասկացություններն աստիճանաբար յուրացվում և էլ ավելի լավ են ըմբռնվում գիտական հասարակայնության կողմից:

* * *

Ըստ կողմնորոշման բնույթի, այսինքն՝ ներքին ձևի և ժամանակակից իմաստի կապի, մասնագետները գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինարանության մեջ առանձնացնում են ճիշտ կողմնորոշող, սխալ (կեղծ) կողմնորոշող կամ ապակողմնորոշող և չեղոք տերմինների խմբեր²⁷:

27 Վերահիշյալ դասակարգման մեջ, որն առաջարկել է Դ. Ս. Լոտտեն, ներկայումս որոշ մասնագետներ (Մ. Գ. Բերդեր, Վ. Ն. Սեմիլև) ինչ-ինչ փոփոխություններ են մտցրել (թե՛ տերմինների առանձնացված խմբերի քանակի և թե՛ դրանց մեկնաբանության մեջ), որոնք իհարկե հիմնականում չեն տարբերվում միմյանցից: Այսպես, բացի հիշատակվածներից, առանձնացվում են նաև անորոշ կողմնորոշող և չկողմնորոշող տերմինների խմբեր: Այս մասին մանրամասն տե՛ս (55, 24—27) (32, 65), (67, 9):

Հայերեն լեզվաբանական տերմինները նույնպես կարելի է բաժանել համանման շերտերի:

Առաջին խմբին պատկանում են այն տերմինները, որոնց ներքին ձևը չի հակասում ժամանակակից իմաստին: Դրանք ճշգրտության հայտնի սահմաններում արտացոլելով համապատասխան հասկացությունների էական հատկանիշները, դրանով իսկ իրական պատկերացում են ստեղծում վերջիններս մասին:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս կարգի տերմինները ընդհանուր առմամբ ճիշտ են բնորոշում իրենց հիմքում ընկած համապատասխան հասկացությունների էությունը, նպատակահարմար ենք գտնում դրանք կոչել ճիշտ բնորոշում ունեցող տերմիններ անունով: Սրանց բաղադրիչները ճիշտ կերպով ցույց են տալիս տվյալ տերմինի տեղը տերմինաբանության համակարգում:

Ճիշտ բնորոշում ունեցող տերմինների շարքը կարելի է դասել ժամանակակից լեզվաբանության մեջ գործածվող անվանումների մեծ մասը:

Սխալ կողմնորոշող են այն տերմինները, որոնց ներքին ձևը չի համապատասխանում (հակասում է) ժամանակակից իմաստին, որի պատճառով էլ ճիշտ պատկերացում չի ստեղծվում հասկացության մասին:

Փաստորեն, հիշյալ շերտի տերմինների համար հատկանշականն այն է, որ դրանք ճիշտ չեն բնորոշում համապատասխան հասկացության էությունը: Այդ իսկ պատճառով սրանք պայմանականորեն կոչում ենք ոչ ճիշտ բնորոշում ունեցող տերմիններ անունով: Այսպես, հայ լեզվաբանական գրականության մեջ ժամանակին լայն տարածում գտած արևելահայ և արևմտահայ լեզուներ տերմինները ըստ էության չունեն ճիշտ բնորոշում, այսինքն, սխալ կողմնորոշող էին: Դրանք առաջացնում էին հետևյալ սխալ պատկերացումները՝ նախ որ հայությունը ունի երկու տարբեր լեզուներ, և երկրորդ՝ հայությունը երկու տարբեր ազգերի ամբողջություն է: Այս կապակցությամբ միանգամայն ճիշտ է պրոֆ. Գ. Զահուկյանի քննադատությունը: Նա առաջարկում է վերոհիշյալ անվանումների փոխարեն գործածել արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ (նոր գրական լեզվի արևելահայ և արևմտահայ տարբերակներ) տերմինները (3,65):

Ճիշտ բնորոշում չունեն նաև երկրորդական նախադասության կրճատում, զրո ձևույթ, հաբակատար, դրական աստիճան

և նման կարգի մի շարք այլ տերմինները: Վերջին տերմինի գործածությունը և համապատասխանաբար համեմատության աստիճանի այդ տեսակի ընդունումը տրամաբանական չէ: Անվանումը սխալ է կողմնորոշում, քանի որ «դրական» կոչված աստիճանի ածականը «...պարզապես ցույց է տալիս առարկայի հատկությունը, առանց այն համեմատելու նման առարկայի (կամ առարկաների) նույն հատկանիշի հետ այսինքն՝ «դրական» կոչված աստիճանի դեպքում ոչ մի համեմատություն տեղի չի ունենում...» (20 ԱԺՀ, 32):

Երկրորդական նախադասության կրճատում տերմինը իր էությունամբ անհաջող է: Այն, կարծես թե, լեզվական հաղորդակցության մեջ ենթադրում է կրճատման ինչ-որ մեխանիկական ակտ: Սակայն, պարզ է, որ կենդանի խոսքում ոչ ոք բարդ ստորադասական նախադասության կրճատում չի կատարում, այլ իր միտքը հաղորդում է կա՛մ պարզ, կա՛մ էլ բարդ նախադասությամբ²⁸:

Արև ձևույթ տերմինն ապակողմնորոշող է, քանի որ հնարավոր չէ, որ ձևույթը լինի անձև և իմաստազուրկ²⁹: Ավելացնենք, որ լեզվաբանների մի մասը այս տերմինին ինչ-որ պայմանականություն տալով, այն գործածում է «զրո վերջավորություն» կամ «զրո ածանցի» իմաստով:

Լեզվաբանական գրականության մեջ լայն տարածում գտած նախկատառ տերմինի գործածությունը չի կարելի արդարացնել, քանի որ դրանով բնորոշված բայաձևերը «արտահայտում են ոչ թե հար կատարվող գործողություն, կամ խոսքի մոմենտին հարակա գործողություն, այլ նրանից առաջ ավարտված գործողություն, այսինքն՝ պարզապես վաղակատար գործողություն» (ՀՔ ԱՀՔԽՏ, 156): Սակայն եղանակային այդ ձևերի մեջ կա նաև հարակա վիճակի արտահայտություն: Այդ իսկ պատճառով «նախկատառ» (ընդգծումը հեղինակինն է— Լ. Ղ.) տերմինի ո՛չ գործածությունը և ո՛չ էլ նրա վիճակը ճիշտ չի բացահայտում, քանի որ անվանված բայաձևերի գործողությունը հար կատարվող

²⁸ Նույն բանը կարելի է ասել նաև կրճատված նախադասություն տերմինի մասին:

²⁹ Պրոֆ. էդ. Աղայանը լի արդարացնում հիշյալ տերմինի թե՛ պայմանական, թե՛ «ենթաձևույթ» իմաստով գործածությունը: Տե՛ս էԱ ԺՀՀԵ, 77:

չէ, իսկ վիճակը առավել ես, որովհետեւ վիճակը չի կատարվում, այլ լինում է» (ՀՔ ԱՀՔԽՏ, 156):

Զեզոք կամ չկողմնորոշող են այն տերմինները, որոնք զրկված են ներքին ձևից: Դրանցում անհնարին է որևէ բառացի իմաստ ճանաչելը: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նման բնույթ ունեն մեծ մասամբ օտարլեզվյալ (փոխառյալ) տերմինները, ինչպես նաև մայրենի լեզվի բաղադրիչներով կազմված այն տերմինները, որոնցում ներկա պահին չի հասկացվում բառացի իմաստը:

Անվանումների այս տեսակի հետ ինչ-ինչ ընդհանրություններ ունեն այն տերմինները, որոնց ընդհանուր առմամբ հատուկ չէ բնորոշիչ դերը:

Լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ, թեև քիչ քանակությամբ, բայց և այնպես տերմին-բնորոշումների կողքին գոյություն ունեն նաև բնորոշում չունեցող տերմիններ (տերմին-անվանումներ)³⁰, Վերջիններս, ըստ էության հանդես են գալիս որոշակի երևույթների անվանման դերով:

Հիշյալ շերտի մեջ մի առանձին խումբ են կազմում ազգանվանային տերմինները: Այսպես, լեզվաբանության մեջ տարածում գտած նման կարգի տերմիններից են՝ Անառյանի օրենք, Բարբուլովսկի օրենք (շնչեղների օրենք), Դրսումանի օրենք, Վերների օրենք, Դարմատերի օրենք, Հոլցմանի օրենք և այլն:

Ազգանվանային տերմինները, ինչպես մասնագետներն են գրտնում, առավելությունից բացի (նման կարգի անվանումների՝ ոչ մի կողմնակի պատկերացում չառաջացնելը) ունեն նաև հետևյալ կարգի թերություններ՝ նախ, որ դրանք չեն արտացոլում տվյալ հասկացության կապը մյուսների հետ, և երկրորդ՝ այնքան էլ դյուրին չէ դրանց յուրացման գործը:

Տերմին-անվանումների շարքը կարելի է դասել նաև լեզվաբանական ուղղությունների, ուսումնասիրության մեթոդների և հայեցակետերի անվանումները: Այսպես օրինակ, լոգիցիզմ, բիո-

30 Լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ շատ քիչ քանակությամբ տեղ են գտել նաև այսպես կոչված փոխաբերական (մետաֆորիկ) բնույթի տերմիններ: Դրանց շարքը կարելի է դասել, օրինակ՝ մայր լեզու, զուտոր լեզուներ, քույր լեզուներ, «հում լեզու», ծննդաբանական ծառ, «ալիքների տեսություն», «քեթև» ձայնավորներ, «ծանր» ձայնավորներ, «մաքուր» արմատներ, «լեզվակալ» օրգանիզմ և նման կարգի մի շարք այլ անվանումներ:

լոգիզմ, ամենտալիզմ, «քառերի և իրերի դպրոց», պատմա-համեմատական մեթոդ, բաշխումային մեթոդ, զուգադրական մեթոդ, գաղափարական վերլուծություն, անմիջական բաղադրիչների վերլուծություն, լեզվահոգեբանություն, լեզվահնչաբանություն և այլն:

Չնայած որ այս կարգի տերմիններին ավելի հատուկ է անվանողական, քան թե բնորոշիչ դերը, բայց և այնպես դրանք էլ կապված են համապատասխան հասկացությունների հետ:

Գիտության ժամանակակից մակարդակի համար տերմինների պահանջվող կատարյալ տիպերը, փաստորեն, ճիշտ կողմնորոշողներն են, քանի որ դրանք են օժտված բնորոշիչ գործառությամբ:

* * *

Լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ, բնականաբար, շերտերը կարելի է առանձնացնել մի շարք այլ հիմունքներով ևս: Այսպես, Յու. Վ. Ռոժդեստովենսկին լեզվաբանական տերմինաբանությունը բաժանում է երկու ընդհանուր համակարգի: Ըստ նրա դրանցից մեկը բովանդակում է այնպիսի տերմիններ, որոնք արձանագրում են գիտելիքների «առարկայական» բնագավառը: Օրինակ, ընդհանուր, մասնավոր քերականությունները, համեմատական քերականությունը, հնչյունաբանությունը, իմաստաբանությունը և այլն: Այս բնագավառների բոլոր տերմիններն էլ այնպիսի բովանդակություն ունեն, որոնք ինչ-որ չափով հակադրվում են մյուս համակարգի տերմիններին (օրինակ՝ տարբերակ, մակարդակ, միավոր, համակարգ, կառուցվածք և այլն): Պայմանականորեն բաժանած երկու համակարգերը նա որակում է առարկայական և մեթոդական անուններով (21, 61):

Ռոժդեստովենսկին գտնում է, որ լեզվաբանական տերմինաբանության համակարգում բառային տարբեր կարգի շերտերի առկայությունը (ընդհանուր գործածական բառերից մինչև արհեստական նշանային համակարգը), փաստորեն պայմանավորված է լեզվաբանության երկակի իրավիճակով (այսինքն, հասարակական և բնական գիտությունների շրջանակում նրա զբաղված դիրքով), նրա բարդ կառուցվածքով և լեզվաբանության՝ որպես գիտության մի առանձին բնագավառի պատմական երկարամյա ձևավորմամբ (21, 61):

Լեզվաբանական բազմաթիվ բնագրերի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս վեր հանել գիտության հիշյալ բնագավառի լեզվին հատուկ մի շարք երևույթներ, տերմինների իրական գործածության որոշ առանձնահատկություններ, նախքան դրանցից մի քանիսի քննությանն անցնելը, անդրադառնանք գիտական, մասնավորապես լեզվաբանական տերմինների մի կարևոր առանձնահատկության բացահայտմանը:

Ժամանակագրական տարբեր շերտերին պատկանող տերմինների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մեջ էլ իր արտացոլումն է գտել գիտական այս կամ այն տեսությունը, ինչպես նաև լեզվական երևույթների և միավորների ուսումնասիրության հայեցակետը: Այսպես օրինակ, ճնշույթ, գրույթ, բառույթ, ասույթ, արժույթ, իմաստույթ, գերճնշույթ, գերձնույթ, գերշարճնուտույթ, ենթաճնշույթ, մակաձնույթ և նման կարգի մի շարք այլ տերմինները պատկանում են լեզվաբանության ժամանակակից տեսություններին:

Հաշվի առնելով տերմինաբանության նման առանձնահատկությունը, մասնագետները իրավացիորեն գտնում են, որ գիտության զարգացման ներկայիս մակարդակում բոլոր տերմինները որոշակի տեսության տարրեր (անդամներ) են: Ուստի այս կամ այն տերմինը հասկանալու համար նախ և առաջ պետք է ծանոթ լինել համապատասխան տեսությանը, որից հետո նոր պետք է որոշել այդ իսկ տեսության շրջանակներում տվյալ տերմինի գրաված տեղը:

Փաստորեն, գիտական տերմինի իմաստը շատ բանով որոշվում է տեսության մեջ նրա գրաված տեղով (85, 24): Այսպես օրինակ, լեզու և խոսք տերմինների՝ Սոսյուրի, ինչպես նաև ժամանակակից լեզվաբանության մի շարք ուղղությունների և դրանց ներկայացուցիչների (Բենվենիստ, Ելմսլև) մեկնաբանության և գործածության տարբերությունն, անշուշտ, պայմանավորված է լեզվաբանական տեսությունների միջև եղած տարբերությամբ: Նույն բանը կարելի է ասել նաև լեզվական մակարդակ տերմինի մասին, որն ինչպես հայտնի է տարբեր կերպ են ըմբռնում Բենվենիստը և մյուս լեզվաբանները:

Լեզվական այս կամ այն միավորի տեսության զարգացումը, անշուշտ, իր հետքն է թողնում լեզվաբանական համապա-

տասխան տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունների մեկնաբանության վրա: Այսպես օրինակ, դրանով է պայմանավորված ձևույթ տերմինի հիմքում ընկած հասկացության տարբեր մեկնաբանությունների առկայությունը, որ տվել են Ի. Ա. Բոդուն ղեկ Կուրտենեն, դեակրիպտիվիստները, Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները, Վանդրիսը, Ելմսլեր, Գլիստեր³¹:

Քանի որ հայ լեզվաբաններից Մ. Արեղյանի տեսությունը իրենից ներկայացնում է մի առանձին և իր շրջանակներում կուռ համակարգ, ուստի անդրադառնանք նրա մի շարք տերմինների քննությանը:

Ի դեպ, Արեղյանի և մյուս լեզվաբանների լեզվական երեւոյթների և միավորների բաժանումը, դասակարգումը և համապատասխանաբար դրանց տերմինավորումը չեն համընկնում: Արեղյանի տերմինների գերակշռող մասը ճիշտ ըմբռնելու և հասկանալու համար պետք է նախապես լավ ծանոթ լինել նրա ինչպե՛ս լեզվական տեսությանն ամբողջությամբ, այնպե՛ս էլ տերմինավորման հիմունքներին և սկզբունքներին: Օրինակ՝ խոսքի մաս և նախադասության անդամ տերմինների արեղյանական և հետագա շրջանի լեզվաբանների ըմբռնումը, ինչպես նաև դրանց գործածության հիմունքները միանգամայն չեն համընկնում միմյանց: Քանի որ Արեղյանի համակարգում խոսք-ն ըմբռնվում է որպես նախադասություն (այս բառի իսկական իմաստով), այդ պատճառով էլ խոսքի մաս և նախադասության անդամ տերմինները գործածված են շտաբերակված ձևով:

Քայ տերմինը և դրա հիմքում ընկած հասկացությունը Արեղյանի համակարգում ունի այլ իմաստավորում: Այն նախադասության անդամի խոսքի մասային և շարահյուսական անվանում է: Փաստորեն, տվյալ տերմինը գործածվում է ստուգաբանական (քայ-աարտասանվածք», «խոսք», «բան») առումով. «Քայ բառը նշանակում է խոսք: Այսպէս կոչվում է բայը, որովհետև խոսքի էական մասն է կամ բուն խօսքը» (ՄԱ ԱՔ, 41): Հիշյալ տերմինի իմաստավորման նման հիմունքն այն է, որ «բայ»-ի խմբի մեջ մտնող բառերն ունեն ոչ միայն հատկանիշի (բայիմաստն իբրև հատկանիշ), այլև՝ ձևաբանական (դեմք, թիվ) իմաստ և դրանցով

³¹ Լեզվաբանության պատմության մեջ եղած ձևույթ տերմինի տարբեր ըմբռնումների քննության մասին մանրամասն տե՛ս 89, 140—152:

պայմանավորված շարահյուսական այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնցով ձևավորվում է նախադասությունը:

Հայտնի է, որ Աբեղյանի համակարգում ածական տերմինը ունի ժվրան դրվելու իմաստ, և ածականները խմբավորված են ոչ թե ըստ նշանակության, այլ միայն ըստ այն հիմունքի, թե դրանք ինչ խոսքի մասի վրա են գրվում: Այդ է պատճառը, որ տվյալ խոսքի մասի տարատեսակները նա բնորոշում է մականուն, մակբայ և մակածական անվանումներով: Փաստորեն, ըստ արեղյանական տեսության ածական տերմինով բնորոշված բառերի խումբը ոչ թե որևէ բնույթի հատկանիշ արտահայտող խոսքի մաս է, այլ՝ գոյականի վրա դրվող և որոշչի շարահյուսական պաշտոն կատարող, ամենատարբեր իմաստ ունեցող բառերի կարգ:

Հնդհանրապես Աբեղյանի տերմինները համապատասխանում են իր գավանած լեզվաբանական ուսմունքին (տեսությունը) և այդ համակարգում ունեն իրենց ուրույն տեղը:

Պրոֆ. Գ. Սևակը, որը լեզվաբանական մի այլ տեսության ներկայացուցիչ է, քերականական հիմնական տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունները որոշում է այլ հիմունքով և այլ՝ բառերի լեզվա-իմացաբանական ընդհանուր իմաստով: Այսպես, վերոհիշյալ տերմինների (խոսքի մաս, նախադասության անդամ, բայ, ածական), ինչպես նաև լեզվաբանական շատ ու շատ այլ անվանումների գործածության ու դրանց հիմքում ընկած հասկացությունների մեկնաբանման հարցում նա միանգամայն տարբերվում է Մ. Աբեղյանից:

Ասվեց, որ գիտական տերմինաբանությունը շատ կողմերով կապված է նաև լեզվական երևույթների և իրակությունների ուսումնասիրության հայեցակետի հետ: Այսպես, հնչյունական համակարգը, հայտնի է, որ ուսումնասիրվում է տարբեր տեսանկյուններով (ըստ խոսքի և լեզվի միավորների տարբերության): Հնչյունների՝ նման հայեցակետերով կատարված ուսումնասիրությունները (հնչյունաբանությունը և հնչույթաբանությունը), ինչպես՝ հայտնի է, միմյանցից տարբերվում են ոչ միայն անհատական տերմինագործածությամբ, այլ նաև ընդհանուր տերմինների իմաստային առանձնահատուկ կիրառությամբ:

* * *

Այժմ անցնենք լեզվաբանության անդրլեզվում նկատվող մի շարք երևույթների, ինչպես նաև լեզվաբանական տերմինների ի-

րական գործածութեան որոշ առանձնահատկութիւններն քննութեանը:

Լեզվաբանութեան, որպէս գիտութեան առանձին բնագավառի, լեզվի մեջ լայն տարածում ունի լեզվական միեւնոյն միավորների և երևութների տերմինավորման տարբեր և ոչ միասնական հիմունքը:

Հիշյալ երևութը նկատվում է ոչ միայն տարբեր ժամանակներում հանգես եկած կամ տարբեր դպրոցներին ու ուղղութիւններին պատկանող լեզվաբանների (այսպէս օրինակ, ժամանակաձևերի տերմինավորումը Աբեղյանի և հետաբեղյանական շրջանի լեզվաբանների աշխատութիւններում), այլ նաև միեւնոյն ժամանակահատվածում ստեղծագործած գիտնականների մոտ (համեմատի՛ր նոյն ժամանակաձևերի տերմինավորման սկզբունքը ներկայիս մի ջարձ հայ լեզվաբանների աշխատութիւններում):

Տերմինավորման տարբեր սկզբունքի օրինակներ են նկատվում, այսպէս օրինակ, հնչույնների տարատեսակների, բայի ժամանակաձևերի, ինչպէս նաև լեզվական բազմաթիւ այլ միավորների ու երևութների անվանակոչութեան մեջ, Ընդ որում միեւնոյն միավորների տերմինավորման տարբեր հիմունքը առաջին հերթին կապված է այդ իսկ միավորների՝ գիտնականների կատարած դասակարգման առանձնահատկութիւնների, ինչպէս նաև բնորոշման հիմքում դրված այս կամ այն անունների հետ: Այս բանը կարելի է ցույց տալ հնչույնների միեւնոյն տարատեսակներին տրված տարբեր անվանումների գործածութեան օրինակի վրա: Այսպէս օրինակ, ձայնավորների միեւնոյն տարատեսակները (օրինակ, ըստ լեզվի տարբեր մասերի մասնակցութեան) հայ լեզվաբանները բնորոշել են տարբեր տերմիններով՝ առաջափմֆ, ֆնամեջ, վերջափմֆ (Աբեղյան. անվանման հիմքում դրված է քիմքը) կամ առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային (բնորոշման հիմքում դրված են լեզվի տարբեր մասերի անունները) կամ՝ էլ առաջին, միջին, ետին շարքի ձայնավորներ (դասակարգման հիմքում հաջվի է առնված հնչույնների կազմավորման-արտաբերման յուրահատուկ բնութիւնը):

Քաղաձայնների տարատեսակների բնորոշման համար գործածված անվանումների տարբերութիւնն էլ հիմնականում կապված է այն հանգամանքի հետ, թե այս կամ այն լեզվաբանը բաղաձայնների արտաբերութեանը մասնակցող գործարաններից ո-

րին է ավելի մեծ նշանակություն տալիս և հետևաբար տերմինավորման հիմքում այդ գործարաններից որի անունն է դնում:

Ասվեց, որ արդի հայերենի բայի ժամանակաձևերի անվանակոչության մեջ ակնառու երևում է տերմինավորման ոչ միասնական սկզբունքը: Այսպես, ժամանակաձևերի բնորոշման հիմքում մեկ դրվում է օժանդակ բայի ժամանակի (ներկա ժամանակ), մեկ էլ դերբայի և օժանդակ բայի ժամանակի անունները (անցյալի վաղակատար ժամանակ), Փաստորեն, յուրաքանչյուր բաղադրյալ դիմավոր բայ ունի երեք կամ չորս անվանում: Օրինակ, դնացել է—վաղակատար, վաղակատար ներկա, ներկա վաղակատար, ներկայի վաղակատար, անցյալ:

Գիտության հիշյալ բնագավառի լեզվի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ լեզվաբանները այս կամ այն միավորի, երկվույթի, հատկանիշի տերմինավորման հարցում շատ հաճախ չեն ցուցաբերում պատշաճ հետևողականություն: Այսպես օրինակ, հայտնի է, որ «հնչույթային հատկանիշների անվանումները կարող են լինել երեք տիպի՝ ֆիզիկական (ակուստիկական), արտաբերական և լսա-սպասման» (ԳՋ ԺՀՏՀ, 61): Սակայն այդ անվանումները խառն կերպով են գործածվում «հնչաբանական գրականության մեջ» (ԳՋ ԺՀՏՀ, 61):

Տերմինավորման սկզբունքի խախտման դեպքում չի կարող պահպանվել լեզվական այս կամ այն երևույթի, միավորի ըմբռնման հստակությունը: Այսպես օրինակ, սեռական և հայցական հոլովների գոյությունը մերժող հայ լեզվաբանների մի զգալի մասը իրենց աշխատություններում տրական-ին և ուղղական-ին զուգահեռ, հոլովաձևերը բնորոշում են ուղղական-հայցական, սեռական-տրական, ուղղականաձև հայցական, տրականաձև սեռական, տրականաձև հայցական տերմիններով: Քանի որ այդ անվանումները հիշեցնում են երկու առանձին հոլովների գոյությունը (մի բան, որ հակասում է այդ իսկ գիտնականների՝ լեզվական համապատասխան միավորների ըմբռնմանը), ուստի տվյալ դեպքում կարող է շփոթություն առաջանալ:

* * *

Հայտնի է, որ տերմինավորման մեջ իր արտացոլումն է գտնում լեզվական այս կամ այն միավորների, երևույթների՝ գիտնականների կատարած դասակարգման սկզբունքները: Այս-

պես օրինակ, քանի որ ձայնավորների դասակարգումներից մեկի հիմքում ընկած է լեզվի՝ այսինքն, գործող օրգանի մասնակցությունը, ուստի հնչյունների այդ տարատեսակները բնորոշվում են հիշյալ օրգանի անունով: Տվյալ դեպքում հարկավոր է ուշադրություն դարձնել լեզվական միավորների դասակարգման համար ընտրված հատկանիշների ճշգրտության վրա, քանի որ վերջիններիս անուններն են դրվում համապատասխան տերմինների բնորոշման հիմքում:

Գիտական լեզվի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ լեզվաբանական հասկացությունների համար ընտրված ոչ ճիշտ, երբեմն էլ անցանկալի հատկանիշները բացասաբար են անդրադառնում համապատասխան տերմինների ճշգրտության վրա: Նման դեպքերում հատկանիշների ընտրությունը, կարելի է ասել, որ կատարվում է չհիմնավորված կերպով: Այսպես օրինակ, հայ քերականագիտության պատմության մեջ բոլոր լեզվաբանների կողմից ընդունված և անփոփոխ կերպով գործածվող ապառնի դեբրայ տերմինը, փաստորեն, լեզվական տվյալ միավորը բնորոշում է ժամանակի (ապառնություն) անունով³², իսկ, ինչպես հայտնի է, ժամանակի հասկացությունը չի կարող համատեղվել դեբրայի՝ որպես բայի անդեմ ձևի ըմբռնման հետ:

Անվանակոչության նման հիմունքով կազմված տերմինները, փաստորեն ճիշտ չեն բնորոշում համապատասխան հասկացության էությունը: Օրինակ՝ համեմատության աստիճան, անցյալի 'ապառնի, ճարակատար, պայմանական կամ ենթադրական եղանակ և նման կարգի մի շարք այլ տերմինները, ըստ էության, չեն համապատասխանում լեզվական համապատասխան կարգերին:

Համեմատության աստիճան տերմինը տրամաբանական տեսակետից ճիշտ չէ, քանի որ միայն համեմատության աստիճանի դեպքում չէ, որ գործ ունենք համեմատության հետ:

Անցյալի ապառնի տերմինը տրամաբանական տեսակետից ճիշտ բնորոշում չունի, քանի որ բայական համապատասխան

³² Էդ. Աղայանը և Հ. Բարսեղյանը իրենց դպրոցական քերականության մեջ հիշյալ անվանումը փոխարինել են կառավարիչ դեբրայ տերմինով: Տե՛ս օրինակ՝ էԱ ՀՐ ՀԼ, 199:

ձևերում գործողության ժամանակը անցյալ է և ոչ թե «անցյալի ապառնի»:

Պայմանական կամ հեթադրական հղանակ տերմինը ճիշտ բնութագրում չունի, քանի որ պայմանականությունը այդ հղանակի էական հատկանիշը չէ:

Տերմինակերտման դեպքում, ինչպես իրավացիորեն գտնում է Դ. Ս. Լոտտեն, նախապես հարկավոր է ճշգրտորեն որոշել այս կամ այն հասկացության տեղը տվյալ համակարգի կամ էլ դասակարգողական տվյալ շարքի մնացած հասկացությունների շրջանում: Իրանից հետո նոր պետք է ընտրել տերմինի բնորոշման հիմքում դրվելիք հատկանիշը (55, 28): Վերջիններս պետք է համապատասխանեն գասակարգողական մեկ աստիճանի վրա կանգնած նույն կարգի մնացած հասկացությունների հատկանիշներին: Այսինքն, նման կարգի հասկացությունների բնորոշման համար ընտրված հատկանիշները, ինչպես գործնականում հաճախ է պատահում, չպետք է լինեն տարբեր կարգի (55, 29):

* * *

Լեզվաբանական տերմինաբանության ճշգրտության ապահովման համար, թվում է, որ կարևոր նշանակություն ունի լեզվական այս կամ այն մակարդակի միավորի՝ համապատասխան մակարդակի անունով բնորոշելու հանգամանքը: Այսպես, հայտնի է, որ phrase (ֆրազ) տերմինը գործածվում է հնչյունաբանական ամենամեծ միավորի (սա բնութագրվում է հնչերանգային վերջավորվածությամբ և դրա հետ կապված որոշակի ուժեղ շեշտով ու մեծ դադարով) բնորոշման համար: Պարզ է, որ լեզվական հիշյալ միավորը բոլորովին էլ նպատակահարմար չէ բնորոշել նախադասություն տերմինով, քանի որ տվյալ դեպքում կնույնացվեն լեզվի տարբեր մակարդակի միավորները: Այս կապակցությամբ Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին կատարում է հետևյալ նախազգուշացումը. «Ոչ մի դեպքում չի կարելի նույնացնել քրականական միավորը (նախադասությունը) և հնչյունաբանականը (ֆրազը), քանի որ մի ֆրազը կարող է ընդգրկել մի քանի նախադասություններ և նախադասությունը կարող է տրոհվել մի քանի ֆրազների» (20, 187):

Սակայն գիտության հիշյալ բնագավառի լեզվում քիչ տարածում չունի այն երևույթը, երբ մի մակարդակի միավորը բնորոշվում է այլ մակարդակի անունով: Այսպես, հայտնի է, որ ձևաբանական մակարդակի մի շարք միավորներ մեզանում բնորոշվել են շարահյուսական մակարդակի անուններով: Օրինակ՝ հեքայայական դերբայ, ժխտական դերբայ, պայմանական կամ ֆեքադրական եղանակ, կապ և մի շարք այլ անվանումներ ըստ էության, շարահյուսական տերմիններ են, որոնք գործածվել են ձևաբանական միավորների բնորոշման համար:

Ժխտական դերբայ տերմինի բնորոշման հիմքում հաշվի է առնված այն հանգամանքը, որ խոսքի մեջ այս դերբայը հանդես է գալիս օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հետ:

Կապ տերմինի բնորոշման հիմքում էլ, փաստորեն, հաշվի է առնված ոչ թե բառերի խոսքի մասային իմաստի հատկանիշը, այլ՝ շարահյուսական պաշտոնը: Նույն բանը կարելի է ասել նաև համադասական և ստորադասական շաղկապներ տերմինների մասին:

* * *

Լեզվաբանության անդրլեզվում հաճախակի հանդիպող մի այլ երևույթի էությունն այն է, որ տեսակային հասկացություն բնորոշող տերմինների փոխարեն երբեմն գործածվում են սեռային ընդհանուր բնույթ ունեցող անվանումներ (օրինակ՝ քեֆուլ, ձևույթ, սեռ և այլն):

Ձևույթ տերմինը մասնագետների կողմից գործածվում է այնպիսի մասնավոր տեսակային հասկացությունների բնորոշման համար, ինչպիսիք են՝ ռարմատ, ճնախածանց, Վերշածանց, Վերշավորություն:

Սեռ-ն էլ ընդհանուր բնույթ ունեցող տերմիններից է: Այն, փաստորեն գործածվում է ճերականական (անվանական) սեռ և ռայական սեռ հասկացությունների բնորոշման համար³³:

Հիշյալ երևույթին մոտ են տերմինների իրական գործածության այն դեպքերը, երբ լեզվական միևնույն միավորը կամ երե-

³³ Թվում է, որ ավելի նպատակահարմար կլինի, որպեսզի այս հասկացություններից յուրաքանչյուրը բնորոշվի առանձին տերմիններով՝ անվանական սեռ և ռայական սեռ:

վույթը անվանվում է մերթ ավելի լայն, մերթ ավելի նեղ իմաստ արտահայտող տերմինով: Նման օրինակներից են բառի քննականական փոփոխությունների բնորոշման համար գործածվող քեֆում, ճուլովում, խոնարհում տերմինները:

Անվանակոչության նման հիմունքը անդրադառնում է տերմինների ըմբռնման վրա, այսինքն, այս կամ այն տերմինը մերթ ստանում է լայն, մերթ՝ նեղ ըմբռնում: Այսպես օրինակ, բայ տերմինի տակ նեղ իմաստով հասկացվում է միայն դիմավոր բայը, որին հակադրվում է դերբայը: Բայց, ինչպես հայտնի է, կա նաև բայ-ի լայն ըմբռնում (երբ դիմավոր բայերից բացի բայ են դիտվում նաև անգեմ բայերը, այսինքն՝ դերբայները): Նման ձևով են ըմբռնվում նաև ֆեռականություն, ֆեռականական կատեգորիա և մի շարք այլ տերմինները: Վերջին տերմինի տակ սովորաբար հասկացվում է լեզվի ձևաբանական դեմքը բնորոշող քերականական իմաստների ու նրանց քերականական միջոցների միասնությունը: Սակայն ֆեռականական կատեգորիա տերմինն ունի նաև լայն ըմբռնում: Լեզվաբանները դրա տակ են մտցնում ձևաբանական ու շարահյուսական այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են՝ «գոյական», «բայ», «դեմք», «թիվ», «նախադասություն», «ենթակա», «ստորոգյալ» և այլն:

* * *

Տերմինաբանության ճշգրտության վրա բացասաբար են անդրադառնում տերմինների և հասկացությունների համակարգի անհամապատասխանությունը ամբողջությամբ, տերմինների բազմիմաստությունը, հոմանիշությունը, տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունների ոչ գիտական սահմանումները և մի շարք այլ երևույթներ:

Գիտության հիշյալ բնագավառի լեզվի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակակից տերմինաբանությունը, դժբախտաբար, կատարյալ ու ճշգրիտ կերպով չի արտացոլում լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցող հասկացությունների համակարգը (37,169): Նման երևույթի դրսևորումը հիմնականում պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ գիտության հիշյալ բնագավառի լեզվում շատ հաճախ բացակայում են տերմինների միջև եղած անհրաժեշտ կապերը, որոնք պետք է արտացոլեն գիտական հասկացությունների միջև գոյություն ունեցող կապերը:

Վերջիններս էլ, ինչպես հայտնի է, իրենց հերթին պայմանավորված են լեզվական իրողությունների և երևույթների միջև առկա օբյեկտիվ կապերով: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, հնարավորության սահմաններում պետք է պահպանել լեզվական իրողությունների ու երևույթների և գիտական հասկացությունների միջև եղած համապատասխանությունը: Չէ՞ որ ամեն մի գիտության, այդ թվում և լեզվաբանության, զարգացման աստիճանը որոշվում է նաև նրանով, թե լեզվաբանական հասկացություններն ի՞նչ չափով են համապատասխանում լեզվական իրողություններին, և թե ի՞նչ չափով է տարբերակված ու ընդհանրացված լեզվական միավորների գիտական ըմբռնումը:

Ուրեմն, տերմինաբանության և հասկացությունների համակարգի համապատասխանությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ է տերմինների կերտման և ընտրության ժամանակ բացի զուտ գասակարգողական կապերից հաշվի առնել նաև դիտարկվող հասկացությունների միջև գոյություն ունեցող առավել կամ պակաս մոտ կապերը (55,29):

Պարզ է, որ հասկացությունների որոշակի համակարգին պատկանող միևնույն կամ տարբեր կարգի տերմինների միջև պետք է բացակայի իմաստաբանական հակասությունը, ինչպես նաև տերմինների չհիմնավորված անհամապատասխանությունը (55,29):

* * *

Տերմինի հստակությունը և հետևողական կիրառությունը գիտական լեզվի, գիտության տվյալ ճյուղի տերմինաբանության ճշգրտության պահպանման կարևոր նախապայմաններից է: Շուտադուրի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ տերմինաբանական անհստակությունը գիտության համար նույն բանն է, ինչ մառախուղը ծովագնացության համար: Այն առավել ևս վտանգավոր է, երբ ընդհանրապես հաշվի չեն առնում այդ թերությունը (55,19):

Բոլոր դեպքերում էլ, ինչպես Դ. Ս. Լոտտեն է նշում, ամբողջությամբ պետք է հասնել տերմինաբանական համակարգի և յուրաքանչյուր առանձին տերմինի առավելագույն հստակությանը և հասկանալիությանը (55, 33):

Տերմինների կատարյալ գործածության նախապայմաններից

մեկն այն է, որ գիտական այս կամ այն շարադրանքի մեջ չպետք է անհամապատասխանություն առաջանա տերմինի իրական (փաստական) կիրառության և դրա հիմքում ընկած հասկացության սահմանման միջև³⁴։ Սակայն գիտական լեզվի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր ուսումնասիրություններում է առկա տերմինների նման հետևողական գործածությունը։

Հասկանալի է, որ լեզվաբանները միշտ չէ, որ իրենց գործածած ամեն մի տերմինը պետք է սահմանեն, քանի որ դրա կարիքը ոչ բոլոր դեպքերում է զգացվում։ Նման պարագայում, տերմինների գնահատման ժամանակ, մնում է հաշվի առնել այն հանգամանքը, թե որքանով է որևէ հեղինակի կողմից գործածված այս կամ այն տերմինի փաստական կիրառությունը համապատասխանում այդ ժամանակաշրջանում տվյալ տերմինի հիմքում ընկած հասկացության ընդունված և տարածված ըմբռնմանը։

Գիտական լեզվի ճշգրտության և հստակության վրա բացասաբար է անդրադառնում նաև այն երևույթը, երբ մոտ հասկացություններ բնորոշող տերմինները չեն ունենում տարբերակված գործածություն։ Այսպես օրինակ, գիտական երկերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայ լեզվաբանության մեջ հնչյուն և հնչույթ տերմինների կիրառության հարցում ընդհանուր առմամբ չկա խիստ սահմանազատում, շնայած այն հանգամանքին, որ մեզանում վաղուց է, ինչ հստակորեն տարբերակվել են այդ անվանումների հիմքում ընկած հասկացությունները։ Մեծ մասամբ հնչույթ-ի փոխարեն գործածվում է հնչյուն տերմինը (ինչպես որ հնչյունաբանություն-ը գործածվում է նաև հնչույթաբանություն տերմինի փոխարեն)։

Նման տերմինագործածությունը մեր լեզվաբանները արդարացնում են, հիմք ընդունելով ավանդականության և հարմարության պատճառաբանությունը³⁵։ Թվում է, որ տերմինաբանության համակարգայնությունը, ինչպես նաև գիտական լեզվի ճշգրտությունը և հստակությունը կարելի է պահպանել այն դեպքում, երբ հիշյալ հասկացություններից յուրաքանչյուրի բնորոշման համար գործածվի համապատասխան տերմինը։

Հայտնի է, որ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ հետազոտողները

34 Պարզ է, որ տվյալ դեպքում խոսքը այն տերմինների ու դրանց հիմքում ընկած հասկացությունների սահմանման մասին է, որոնք ճշգրտության տեսանկյունից կասկած չեն հարուցում և ունեն քիչ թե շատ ընդհանուր ճանաչում։

սկզբից ևեթ ստիպված են լինում առաջնորդվել այնպիսի տերմիններով, որոնք զրկված են հստակ և որոշակի բովանդակությունից (102,7)։ Այսպես, հայ լեզվաբանական դրականության մեջ մեռած և կենդանի լեզու, աշխարհաբար և գրաբար, բարբառ, ենթաբարբառ, խոսվածք և մի շարք այլ տերմիններ ժամանակին ունեցել են անհետևողական, չսահմանազատված, կամայական կիրառություն։

Մեռած լեզու տերմինով բնորոշվել են նաև այն լեզուները, որոնց կրող ժողովուրդներն այժմ ապրում են և որոնց լեզվի հիմնական բառամթերքի և քերականության հիմքերը պահպանվել են։ Փաստորեն, ճիշտը կլիներ այն, որ այդ լեզուները բնորոշվեին հին լեզուներ անունով (3,9—10)։

Անհետևողականության պատճառով խախտվել էին բարբառ, ենթաբարբառ, խոսվածք տերմինների կիրառության սահմանները՝ մեկը գործածվել էր մյուսի փոխարեն։ Այսինքն, հետևանքն այն է եղել, որ ոչ ճիշտ պատկերացում է ստեղծվել տվյալ լեզվի ճյուղավորումների մասին։

Աշխարհաբար և գրաբար (երկրորդ տերմինը գործածվել է թե՛ հին գրական լեզվի, թե՛ նրա հիմքում ընկած խոսակցական լեզվի բնորոշման համար) տերմինների՝ ժամանակի սխալ գործածության միանգամայն ճիշտ քննադատություն է տվել պրոֆ. Գ. Զահուկյանը։ Նա առաջարկել է կա՛մ դրանք փոխարինել նոր անվանումներով, կա՛մ էլ պահպանել, գործածելով հստակ, որոշակի իմաստով, գիտական ճշգրիտ առումով (3,16—17)։

Հարկ է նշել, որ լեզվաբանական մի շարք տերմինների ոչ ճիշտ, երբեմն էլ ավանդական ըմբռնումները հաճախակի բացասաբար են անդրադառնում լեզվական համապատասխան երևույթների, իրակությունների, միավորների մեկնաբանության գործում։ Այս բանը ակնառու կերպով երևում է ժամանակակից հայերենի ճշգրտված և բայական տերմինների ըմբռնումների, ինչպես նաև դրանց հիմքում ընկած հասկացությունների՝ գիտականների տված սահմանումների և մեկնաբանությունների մեջ։

Մակբայ տերմինի ավանդական և անհստակ գործածությունն էլ իր որոշ հետքն է թողել լեզվաբանական մտքի պատմության վրա։ Հայտնի է, որ այս տերմինը իր ստուգաբանական իմաստով նշանակել է «բայի վրա դրվող» խոսքի մաս։ Եվ շատ լեզվաբաններ էլ մակբայի էությունը փորձել են բացատրել, ելնելով նրա անվանումից։

Ի դեպ, այս կամ այն տերմինի անհետևողական գործածությունը կարող է ազդել համակարգում եղած մի այլ հասկացություն բնորոշող տերմինի ճշգրտության վրա, քանի որ, ինչպես գիտենք, տերմինները մեկուսացված չեն, այլ միմյանց նկատմամբ գտնվում են համաստորադաս հարաբերության մեջ: Այսպես օրինակ, ժամանակին հայ լեզվաբանական գրականության մեջ գրաբար և աշխարհաբար տերմինների սխալ գործածությունը, փաստորեն, պայմանավորված էր գրական և խոսակցական լեզու տերմինների անհետևողական կիրառությամբ (3,16—17):

Լեզվաբանության մեջ մեծ թիվ են կազմում այն տերմինները, որոնց իմաստային գործածության սահմանները հստակ կերպով չեն սահմանազատված: Այսպես, հայ լեզվաբանական դրականության մեջ տեղ գտած կերպ տերմինը գործածվել է շարունակականության և բազմապատկանականության, ինչպես նաև ինչոր ստորոգելիական կարգեր բնորոշելու համար: Բացի այդ, հիշյալ տերմինը լեզվաբանական բնագրերում կիրառվել է ռեալ իմաստին համարժեք: Ընդհանուր գրական լեզվում կարելի է այդ բառերը միմյանցով փոխարինել: Պարզ է, որ նույն բանը չի խրախուսվում գիտական լեզվում, քանի որ այն անճշտության տեղիք է տալիս:

Անհատակ են գործածվել նաև բառագիտության բնագավառին պատկանող բառ, բառի իմաստ, բառի նշանակություն, բառի բովանդակություն, հոմանիշ, համանիշ, նույնանիշ և մի շարք այլ տերմիններ³⁵:

Որոշ տերմինների ըմբռնման միասնությունը բացակայում է անգամ իրենց՝ լեզվաբանության նոր բնագավառների մասնագետների շրջանում: Այսպես օրինակ, շաբույթը լեզվաբանների մի մասը դիտում է որպես հնչյունաբանական, իսկ մյուս մասը՝ շարահյուսական տերմին: Շարահյուսական որոշ իմաստներով շաբույթը համընկնում է բառակապակցություն տերմինի հետ: Մի ուրիշ իմաստով այս տերմինները չեն համընկնում (81,163):

Նման երևույթի տարածում գտնելու պատճառներից մեկն այն է, որ նոր տերմինների գերակշռող մասը նախքան դիտա-

35 Մեզանում որոշ լեզվաբաններ (Ա. Սուքիասյան, Ն. Պառնասյան, Պ. Բեդիրյան) փորձել են ճշգրտումներ մտցնել վերոհիշյալ վերջին երեք տերմինների իմաստային գործածությունների մեջ:

կան լայն գործածության մեջ դրվելը, նախապես շին ունեցել կարգավորված մեկնաբանություն և բնորոշում (սահմանում)։

Տերմինների՝ անորոշ իմաստով գործածվելու հետևանքն այն է լինում, որ լեզվաբանները հաճախ սկսում են չհասկանալ միմյանց, նման դեպքերում սխալմամբ այն պատկերացումն է ստեղծվում, թե իբր խոսքը նույն բանի մասին է, այնինչ, ըստ էության, հակառակն է լինում (81,163)։

ԼԵԶՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱ-ԻՄԱՍՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիտության այս կամ այն բնագավառում գոյություն ունեցող տերմինների մեծ քանակը հարուստ նյութ է տալիս կառուցվածքա-հասկացական վերլուծության համար։

Քանի որ տերմինները համակարգեր են կազմում թե՛ կառուցվածքային (արտահայտության պլանում) և թե՛ հասկացական (բովանդակության պլանում) առումով, ուստի և այս կարգի ուսումնասիրությունների առանցքը պետք է կազմի տարբեր համակարգերի (համապատասխանաբար և ենթահամակարգերի) առանձնահատկությունների բացահայտումը։

Մասնագետները գտնում են, որ տարրեր կառույցների (բառակազմական, տերմինաբանական, հասկացական) առանձնացումը, որոշակի հասկացություններ բնորոշող տերմինների միատիպ կառույցների հետազոտությունը, տերմինների բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունների վերհանումը և նման կարգի մի շարք այլ հարցերի ճիշտ լուծումը ոչ միայն ունեն տեսական նշանակություն, այլ նաև՝ խիստ գործնական։ Փաստորեն, գիտական լեզվի բառակազմական օրինաչափությունների պարզաբանումը հետագայում նպաստում է տարրեր բնագավառների նոր տերմինների ստեղծան, ինչպես նաև եղած տերմինների կարգավորման ու միօրինակացման գործին։

Քանի որ տերմինները լեզվի բառապաշարի մի մասն են կազմում, ուստի և դրանց կազմությունն էլ ընդհանուր առմամբ ունի նույն բնույթը, ինչ որ համագործածական բառերինը։ Սակայն բառաստեղծության և տերմինակերտման միջև կա որոշ տարբերություն, որը պայմանավորված է մի շարք հանգամանք-

ներով Այսպես, լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի կազմությունը աժելի շատ (կամ ինչ-որ չափով) ունի տարբերային բնույթ (իհարկե, տվյալ դեպքում բոլորովին էլ չեն անտեսվում առանձին գրողների, հեղինակների բառակերտման նորարարությունները), այն դեպքում, երբ տերմինների կազմությունը մեծ մասամբ ընթանում է գիտակցված, կազմակերպված ձևով, ինչպես Գ. Վինոկուրն է նկատում, տերմինները ոչ թե թի հայտ են գալիս», այլ «հնարվում», ստեղծվում են, երբ զգացվում է դրանց անհրաժեշտությունը (36, 24)։ Բայց, այնուամենայնիվ, տերմինների կազմությունը կատարվում է որոշակի լեզուներում եղած բառերի հիման վրա և անպայման դրանց բառակազմական կանոնների համաձայն։ Հետևաբար, տերմինների կառուցվածքա-իմաստային առանձնահատկությունների ուսումնասիրության դեպքում, բնականաբար, պետք է առաջնորդվել լեզվաբանների կողմից մշակված բառակազմական վերլուծության ընդհանուր եղանակներով։

Լեզվաբանները գտնում են, որ բառակազմական վերլուծության ժամանակ հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել քննության համաժամանակյա և տարժամանակյա մոտեցումների, ինչպես նաև լեզվի մակարդակների, բառակազմական կաղապարների բնույթի ու դրանց տեսակների և նման կարգի մի շարք այլ խնդիրների տարբերակման վրա։

Հայտնի է, որ բառակազմական վերլուծությունը կարելի է կատարել թե՛ տարժամանակյա և թե՛ համաժամանակյա տեսանկյունով։ Առաջին դեպքում հետազոտության նպատակն է զխավորապես պարզել լեզվի բառային կազմի հարստացման միջոցները, աղբյուրները (կամ աղբյուրներից մեկը)։ Երկրորդ դեպքում ուսումնասիրության հիմնական նպատակն է այս կամ այն լեզվի բառային միավորները (տվյալ դեպքում գիտության որոշակի բնագավառի տերմինները) դասակարգել կառուցվածքա-իմաստային առումով՝ ելնելով լեզվի զարգացման տվյալ ժամանակահատվածի՝ բառակազմական պրոցեսների օրինաչափություններից։

Հասկանալի է, որ նման խնդիրների պարզաբանման դեպքում տարժամանակյա և համաժամանակյա ուսումնասիրության եղանակները կարող են ինչ-որ տեղ մոտենալ միմյանց։ Բայց այս հանգամանքը, իհարկե, բոլորովին էլ չի ժխտում դրանց տարբերակման անհրաժեշտությունը (17, 32—33)։

Ուսումնասիրողների մեծ մասը տերմինակազմության վերլուծության ժամանակ իրավացիորեն առաջնությունը տալիս է երկրորդ մոտեցմանը: Բառակազմության (մանավանդ տերմինակազմության) համաժամանակյա ուսումնասիրության դեպքում չի կարելի ժամանակակից լեզվի բառակազմական համակարգի մեջ տեղափոխել ավելի վաղ շրջանում գոյություն ունեցող կոպերն ու հարաբերությունները: Այլ կերպ ասած, տերմինակազմության վերլուծությունը հստակորեն պետք է տարբերակվի ստուգաբանական մեկնություններից (հատկապես այն դեպքում, երբ եղած տվյալներով բացատրվում է բառի ժամանակակից կառուցվածքը) (24,65.73):

Վերլուծությունը կարելի է կատարել տարժամանակյա տեսանկյունով այն դեպքում, երբ մեզ հետաքրքրողը բառակազմության (կամ տերմինակազմության) զարգացման հիմնական օրինաչափություններն ու միտումներն են:

Այս կարգի հետազոտություններում, ինչպես նշվեց, կարևոր է վերլուծության բառային և բառակազմական մակարդակների տարբերակման հարցը: Եթե մեզ հետաքրքրում է տերմինների գոյացման կամ կուտակման (տվյալ դեպքում տերմինակազմության օրինաչափությունները այս հարցերի հետ չպետք է ուսումնասիրվեն) և դրանց աղբյուրների ու ուղիների որոշման հարցը (այսպես օրինակ, լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի տերմինացման առանձնահատկությունների, ինչպես նաև այլ լեզուներից ու գիտության տարբեր բնագավառներից փոխառված տերմինների ուսումնասիրությունը), ապա թվում է, որ մենք գործ ունենք վերլուծության բառային մակարդակի հետ: Մնացած դեպքերում, երբ խոսքը լեզվի բառակազմական որոշակի միջոցների (եղանակների) և համապատասխանաբար դրանցով դրսևորվող (արտահայտվող) տերմինների տարբեր տիպերի և կաղապարների մասին է, ապա արդեն մենք գործ ունենք վերլուծության բառակազմական մակարդակի հետ: Ի դեպ, վերջինս անկասկած պահանջում է կաղապարման եղանակի կիրառում (22,158—159):

Հայտնի է, որ բառակազմության միևնույն միջոցով կարող են կազմվել տերմինների տարբեր տիպի կաղապարներ: Այսպես, ածանցմամբ կերտվում են ածանցավոր, բաճկ-ածանցավոր տերմինները, ինչպես նաև բաղադրյալ տերմինների առանձին բաղադրիչները: Բացի այդ, տերմինների միատիպ կառույցները

հաճախ կերտվում են բառակազմության մի քանի միջոցների զուգակցմամբ: Օրինակ, բարդ-ածանցավոր, բաղադրյալ տեմին-նեռից յուրաքանչյուրի կազմությանը մասնակցում են բառակազմության ձևաբանական և շարահյուսական միջոցները: Հաշվի առնելով նման հանգամանքները տերմինակազմության վերլուծության ժամանակ նպատակահարմար ենք գտնում տարբերել մի կողմից տերմինակազմության եղանակները (միջոցները), իսկ մյուս կողմից՝ դրանցով դրսևորվող տերմինների բառակազմական որոշակի կաղապարները:

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ գիտական տերմինների կազմության ժամանակ լեզվի բառակազմական ոչ բոլոր միջոցներն են միեկնույն կերպ գործածվում, և բացի այդ, գիտության տարբեր բնագավառներ այս հարցում ինչ-ինչ առանձնահատկություններ են ցուցաբերում (այսպես, տեխնիկական տերմինաբանության մեջ գործածվող բառակազմական որոշ միջոցներ լեզվաբանականի մեջ բոլորովին չեն կիրառվում): իսկ բառակազմական միջոցների կապը այս կամ այն հատուկ բնագավառի հետ կարող է ոչ միայն պայմանական, ավանդական լինել, այլ նաև՝ տրամաբանորեն հիմնավորված» (36,11):

Ուրեմն, տերմինակազմության վերլուծության կարևոր խընդիրներից են նաև տերմինաբանական առանձին համակարգերի կառուցվածքային, հասկացական, ինչպես նաև շարահյուսական կաղապարների առանձնացումը և դրանց կազմությանը մասնակցող բառակազմական այնպիսի միջոցների ուսումնասիրությունը, ինչպիսիք են՝ ածանցումը, բարդությունը և կազմության շարահյուսական եղանակը:

Ինչպես ասվեց, առաջադրված խնդիրները զլխավորապես լուծվում են ժամանակակից լեզվաբանության մեջ լայն տարածում գտած կաղապարման եղանակով: Իսկ տերմինների տարբեր տեսակի կաղապարների վերհանման համար նպատակահարմար է կիրառել անմիջական բաղադրիչների վերլուծության եղանակը:

Պարզ է, որ ամենից առաջ հարկավոր է ի հայտ բերել տվյալ տերմինաբանությանը բնորոշ բառակազմական կաղապարները: Վերջիններս որոշվում են տերմինի կառուցվածքի ամբողջական միասնությամբ և բաղադրիչների փոխկապակցությամբ: Դրանք (բառակազմական կաղապարները) լեզվում հանդես են գալիս որ-

պես կառուցվածքային կաղապար, որի նմուշով կարելի է կերտել նույնատիպ կազմութուն ունեցող տերմինների մի ամբողջ շարք։

Կաղապարներն առանց քերականական և հասկացական հատկանիշների բնութագրել հնարավոր չէ, քանի որ տերմինի ճաղադրիչները առանձնահատկություններ են ցուցաբերում հասկացությունների բնորոշման, խոսքի մասերի պատկանելության հարցում։ Այս հանգամանքն էլ նկատի ունենալով՝ ընդհանուր կաղապարների մեջ առանձնացնում ենք տերմինների մի շարք մասնավոր կառույցներ։

Նման դեպքերում, բնականաբար, հիմք ենք ընդունում բառակազմական միջոցների, ինչպես նաև տարբեր կառույցների կենսունակության և կանոնավորվածության հատկանիշները, քանի որ առանց նման հանգամանքների հաշվառման հնարավոր չէ լեզվի բառակազմական համակարգի պատկերը ճիշտ ձևով ներկայացնել (24, 160—162)։

Բառակազմական կաղապարի կենսունակությունը, պայմանավորված է ներլեզվական և արտալեզվական մի շարք գործոններով։ Այսպես, եթե գիտության որևէ ճյուղի տերմինաբանության մեջ առանձնացվել է բառակազմական կաղապարների այնպիսի համակարգ, որի հիման վրա կարող են կաղմվել նույնատիպ կառույց ունեցող տերմիններ, նշանակում է, որ տվյալ կաղապարներն արդեն իսկ օժտված են պոտենցիալ կենսունակությամբ։ Հոմանիշ կաղապարները, ինչպես հայտնի է, միմյանցից տարբերվում են կենսունակության տարբեր աստիճաններով (առավել կամ պակաս կենսունակությամբ օժտված կառույցներ)։ Այս դեպքում, բնականաբար, կարևոր դեր են խաղում կազմությունների քանակական տվյալները։

Բառակազմական կաղապարների կենսունակությունը կախված է նաև տերմինացվող հասկացությունների բնույթից, դրանց իմաստային առանձնահատկություններից և մի շարք այլ արտաքին գործոններից։ Փաստորեն, նման հանգամանքներով է պայմանավորված կաղապարների գործառական կենսունակությունը։

Բառակազմական վերլուծության նման հիմունքներից ելնելով, փորձենք պարզել հայերեն լեզվաբանական տերմինների կազմության մի շարք օրինաչափություններն, ու առանձնահատկությունները։

Տերմինների մեջ առանձնանում են երկու մեծ խումբ՝ 1) միաբառ կամ համադրական և 2) բաղադրյալ կամ վերլուծական

կառույցներ³⁶, Միաբառ կառույցների շարքն ենք դասում արմատական, բարդ, ածանցավոր, բարդ-ածանցավոր և բարդ-բաղադրյալ տերմինները:

ՊԱՐԶ (ՄԻԱԲԱՌ) ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Նման կառույց ունեցող տերմինները մյուսներից տարբերվում են նրանով, որ դրանց մեջ հնարավոր չէ ժամանակակից լեզվի տեսանկյունից առանձնացնել ինքնուրույն բաղադրիչներ: Փաստորեն, այս կարգի տերմինները կերտված են առանց բառակազմական այս կամ այն միջոցի մասնակցության: Հաշվի առնելով հիշյալ հանգամանքները, տերմինների այս տիպը գիտում ենք որպես ամենապարզ կառույց՝ անկախ դրանց առաջացման բնույթից:

Ժամանակակից հայ լեզվաբանական գրականության մեջ գործածվող արմատական տերմիններից են՝ ածանց, արմատ, բայ, բառ, բուն, դիր, դեմք, լեզու, կապ, կերպ, հոդ, հիմք, հոլով, շեշտ, սեռ, տառ, ոճ, վանկ և այլն:

Ինչպես բազմաթիվ հետազոտություններից, այնպես էլ ներկա ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նման կառույց ունեցող տերմինները շատ քիչ տոկոս են կազմում ամեն մի գիտության (այս դեպքում և հայ լեզվաբանության) տերմինաբանության մեջ: Այս երևույթը պայմանավորված է ներլեզվական և արտալեզվական մի շարք գործոններով: Նախ, որ պարզ բառեր այժմ չեն ստեղծվում (իսկ եղածն էլ քիչ է, և սրանց չնչին մասն է հանդես գալիս տերմինների դերում), և երկրորդ՝ տերմինների այս կառույցը գիտական բարդ հասկացություններ (ինչպես նաև դրանց իմաստային տարբեր խմբերը) արտահայտելու նույն կարողությունը չունի, ինչ մյուս տիպի կաղապարներով կառուցված տերմինները: Սակայն արմատական կառույց ունեցող տերմինները գործառական տեսակետից ունեն որոշ առավելություններ. ա-

36 Վերլուծական կառույց ունեցող տերմինները ռուսերեն մասնագիտական գրականության մեջ մեծ մասամբ որակվում են термин-составляющие (տերմին-բաղադրակցություն) անվանմամբ: Այս ընդհանուր կառույցի բնորոշման համար որոշ պայմանականությամբ գործածում ենք քաղադրյալ ավանդական տերմինը:

մենից առաջ, իրենց հակիրճությամբ դրանք բավարարում են գիտական տերմիններին առաջադրվող պահանջներից մեկը: Բացի այդ, նման կառույց ունեցող տերմինները (անկախ դրանց սակավաթիվ քանակից) գործածվում են մեծ հաճախականությամբ: Արմատական տերմիններն են, որ գործունե կերպով մասնակցում են մի շարք կառույցների ու համապատասխանաբար լեզվաբանական բազմաթիվ հասկացություններ բնորոշող տերմինների կազմութանը: Դրանք տարբեր կարգի կառույցներում մեծ մասամբ հանդես են գալիս գլխավոր բաղադրիչի դերում:

Տերմինների մնացած կառույցները, ինչպես հայտնի է, կերտված են բառակազմական այս կամ այն միջոցի մասնակցությամբ:

Քանի որ գիտական տերմինները, ինչպես ասվեց, օժտված են բնորոշիչ (սահմանող) գործառությամբ, ուստի դրանք որպես կանոն կազմվում են բառակազմական այնպիսի միջոցներով, որոնց հետ չի կապվում զգացական ոչ մի երանգավորում, արտահայտչականություն:

ԲԱՐԴ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Բարդությունը, սովորաբար, դասվում է բառակազմության բառա-շարահյուսական միջոցի³⁷ մեջ, նրա բաղադրիչների «հարաբերությունը ստորադասական է. մասերից առաջինը ըստ իմաստի լինում է լրացում երկրորդի (ընդգծումները հեղինակինն են—Լ. Ղ.), այսինքն՝ բարդ բառի գլխավոր կամ հիմնական նշանակությունը երկրորդ մասի մեջ է, առաջինը միայն որևէ կողմից որոշում, լրացնում է երկրորդի իմաստը...» (1,201): Հնարավոր է, որ այդ կարգի հարաբերությունը առաջին հայացքից չերևա, բայց և այնպես այդ հանգամանքը բոլորովին էլ չի խոսում նման հարաբերության բացակայության մասին:

Պարզ է, որ տերմինների կազմությանը բարդության բոլոր միջոցները չեն կարող մասնակցել: Եվ բառաբարդումը որպես տերմինակազմության միջոց, հայերենի նման լեզվում, ածանցման

³⁷ Լեզվաբանները բառակազմության նման միջոցի տակ նկատի ունեն նոր բառերի կերտման այնպիսի եղանակը, որն իրականանում է բառային մի քանի միավորների միաձուլմամբ (24,267): Վերջինս արտահայտվում է կա՛մ առանձին (ինքնուրույն) բառով, կա՛մ էլ կապակցությամբ: Այսինքն, բառակազմության հիշյալ միջոցով կերտվում են ոչ միայն համադրական, այլ նաև վերլուծական կառույց ունեցող տերմիններ:

համեմատությամբ, չի դրսևորում իր բոլոր հնարավորությունները Այսպես, տերմինակազմությանը չեն կարող մասնակցել կրկնավոր, հարադիր և կցական բարդությունները: Իսկ եթե կան տերմիններ, որոնց մեջ պատմականորեն հնարավոր է գտնել բառակազմության հիշյալ միջոցների մասնակցությունը (բայց, ինչպես նշվեց, տերմինակազմության ժամանակակից վերլուծությունը չպետք է հանգեցվի բառերի ստուգաբանական քննությանը), ապա դրանք հատուկենտ են: Այսպես՝ հունարան դպրոցի կերտած բառերը <բառ-բառ, հագագ < հագ-հագ տերմինները: Սակայն սկզբից դրանք ոչ թե տերմիններ են եղել, այլ՝ լեզվի ընդհանուր գործածական բառեր: Եվ այդ բառերը «...թարգմանիչն ինքը չի կազմել, այլ վերցրել է դասական հայերենից և նույնությամբ օգտագործել որպես տերմիններ» (76, 330): Ինչպես սրանց հարադրականությունն է մթագնված, այնպես էլ շեզոֆ տերմինի (ավելի ճիշտ բաղադրիչների)՝ կցականությունը: Դրանցից ոչ մեկն էլ ժամանակակից լեզվի տեսանկյունից չի գիտակցվում իբրև բարդությամբ կազմված տերմիններ:

Տերմինակերտման գործում բառակազմական այս կամ այն միջոցի մասնակցության յուրահատկությունը, հասկանալի է, որ առաջին հերթին պայմանավորված է ներլեզվական գործոններով, այսինքն, տվյալ լեզվի առանձնահատկություններով: Կ. Ա. Լեկովսկայան գտնում է, որ բարդ հասկացությունների արտահայտման համար այս կամ այն միջոցի տարածված լինելու հանգամանքը հնարավոր չէ բացատրել միայն իմաստաբանական առանձնահատկություններով (53, 155): Այսպես, բառաբարդումը հայերենում ուսերենի համեմատությամբ լայն տարածում է գտել միշտ քառաբաններով, որոնք իհարկե, հիմնականում կապված են նրա կառուցվածքի տարբեր առանձնահատկությունների հետ:

Համեմատական-հակադրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ լեզվաբանական մի շարք հասկացություններ բնորոշող տերմիններ, որոնք ուսերենում արտահայտվում են բառակապակցությունների միջոցով, հայերենում որպես կանոն կերտվում են համադրական կառույցներով: Օրինակ՝ лексический пучок — բառափունջ, словарная статья — բառահոդված, лексический пласт — բառաշերտ, языковая группа — լեզվախումբ, конец слова — վանկավերջ, первоначальное слово — սկզբնաբառ, падежная форма — հոլովաձև և այլն:

Հայտնի է, որ բարդ բառի իմաստը որոշվում է նրա բաղադրիչների իմաստով: Այստեղ կարևոր դեր ունի բաղադրիչների շարահասությունը: Վերջին բաղադրիչը միշտ էլ արտահայտում է այնպիսի հասկացություն, որը սեռային է ամբողջ բարդ բառի արտահայտած հասկացության համեմատությամբ: Առաջին բաղադրիչը ցույց է տալիս բարդ բառով բնորոշված տեսակային դասի առանձնահատկությունները:

Բարդ տերմինների կառույցն ունի մի շարք առավելություններ: Նախ, որ «իսկական բարդությունը ավելի բարձր ու վերացական մտածողության արգասիք է...» (4,153): Դրանով հնարավոր է լինում արտահայտել բարդ հասկացություններ: Երկրորդ, բարդ տերմինով ոչ միայն ընդհանրապես հեշտ է արտահայտել այդպիսի հասկացություն, այլև ավելի հեշտ է ապահովել դրա արտահայտման ճշգրտությունը, քանի որ բառային միավորների կապակցելիությամբ, փոխադարձաբար սահմանափակվում է նրանց բազմիմաստությունը» (53,35): Այսինքն, նման կազմությունները բավարարում են տերմինաբանության գիտական պահանջներից մեկը: Բառակազմական հիշյալ կաղապարը կենսունակ է և ունի կառուցվածքային կայուն համակարգ, քանի որ դրա նմուշով կերտվում են բազմաթիվ նոր բարդ տերմիններ:

Բառաբարգմամբ կերտվում են տերմինների բարդ և բարդ-ածանցավոր կառույցները (ի դեպ, վերջիններիս կազմությանը մասնակցում է նաև ածանցումը):

Բարդ բառ-տերմինների մասնավոր կաղապարները

Բարդ բառ-տերմիններին պատկանող մասնավոր կաղապարները կարելի է վեր հանել հենց այդ ընդհանուր կառույցը տարրեր մոտեցումներով քննելուց հետո:

Նախ սկսենք բարդ բառ-տերմինների վերլուծությունը ըստ բաղադրիչների քանակի միացության (նման հանգամանքը հաշվի է առնվում, քանի որ բաղադրիչների քանակը որոշակի դեր է խաղում տարբեր կարգի կառույցներում): Երկուսից ավելի բառերի կամ բառարմատների միջոցով կառուցված բարդ բառերը այնքան էլ բնորոշ չեն հայերենին և շատ քիչ են հանդիպում: Եթե լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի մեջ նման կազմությունը ինչ-որ չափով առկա է, ապա լեզվաբանական տերմինների մեջ այն բոլորովին բացակայում է: Ուրեմն, հայերեն լեզվաբանական

բարդ բառ-տերմինների համար բնորոշ են երկանդամ կառույցները:

Պետք է նկատի ունենալ, որ բարդ տերմինների մեջ եղած բառերը (առանձին բաղադրիչները) կարող են հանդես գալ անփոփոխ և փոփոխված ձևով: Այս հանգամանքը հաջվի առնելով, լեզվաբանները բարդության մեջ պայմանականորեն առանձնացնում են բառակազմության երկու տեսակ՝ բառաբարդում և հիմքաբարդում: Լեզվաբանական բարդ բառ-տերմինների կազմության համար բնորոշը առաջին միջոցն է: Թվում է, որ նման կառույց ունեցող տերմինները ավելի հստակ են պատճառաբանված և ճիշտ են կողմնորոշում: Սա, իհարկե չի նշանակում, թե մյուսները պատճառաբանված չեն և ճիշտ չեն կողմնորոշում: Պարզապես այստեղ այդ հատկանիշների դրսևորման հստակության այն աստիճանը չկա, ինչ առաջին կարգի տերմինների մեջ:

Ըստ բաղադրիչների միացման միջոցի բարդ տերմինների մեջ առանձնանում են երկու տիպի կառույցներ՝ ճողակապավոր և անճողակապ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բնորոշը հողակապավոր տերմիններն են: Վերջիններս բարդ տերմինների ընդհանուր թվի 88%-ն են կազմում, իսկ մնացած 12%-ը անհողակապ բարդություններն են³⁸, Այս երկու մասնավոր կաղապարներով կառուցված տերմիններից են՝ բաբառ-ա-խումբ, բառ-ա-ցանկ, գուգ-ա-ծայն, հեչյուն-ա-շարք, ճոդ-ա-կապ, ձայն-ա-կապ, մասնիկ-ա-խումբ, վանկ-ա-բուն, վերջ-ա-կետ, բայ-անուն, բառ-իմաստ, բն-իմաստ, կերպ-ածանց, ձայն-դուրձ, սոսկ-ածանց և այլն:

* * *

Նայած այն հանգամանքին, թե բարդ տերմինի բաղադրիչները որոշակի ինչ խոսքի մասերի են պատկանում, ըստ այդմ էլ առանձնանում են ձևաբանական հետևյալ տիպի կաղապարները՝ դոյական+դոյական (Գ+Գ), ածական+դոյական (Ա+Գ), թվական+գոյական (Թ+Գ), դերանուն+դոյական (Դ+Գ): Պարզ է, որ բարդ տերմինների այս մասնավոր կաղապարները չունեն

³⁸ Պարզ է, որ այս և մյուս կարգի հաշվումների ժամանակ կարող են թույլ տրվել որոշ անճշտություններ: Բայց քանի որ ուսումնասիրությունը աշխատել ենք հնարավորին չափ կատարել հարուստ նյութի հիման վրա, ուստի և այդ թվերը ընդհանուր առմամբ կարելի է ճիշտ համարել:

կենսունակության նույն աստիճանը և նույն կանոնավորվածությամբ հանդես չեն դալիս:

Տերմինների հիշյալ՝ կառույցի մեջ կանոնավորապես դրսեվորվողը և տարածվածը Գ+Գ կաղապարն է: Բարդ տերմինների գերակշռող մասը ունի նման կառույց: Այսպես օրինակ՝ բառ-ապաշար, բառ-ա-նոդված, բառ-ա-ցանկ, բառ-իմաստ, լեզվա-նյութ, բայ-ա-նիմֆ, լեզվա-կառուցվածք, լեզվա-ընտանիք և այլն:

Ա+Գ կառույցը նույնպես տարածում ունի բարդ տերմինների մեջ: Չնայած, որ նման կառույցով կազմված տերմինները շատ քիչ են նախորդի համեմատությամբ, բայց, այնուամենայնիվ, խոսքի մասերից երկրորդը ածականն է, որ գործուն կերպով մասնակցում է այս կարգի լեզվաբանական տերմինների կերտմանը: Նման կառույց ունեն զաղան-ա-վանկ, մանր-ա-կաղապար, մեծ-ա-ապո, սոսկ-ածանց, ծածկ-ա-լեզու, կիս-ոլորտ և մի շարք այլ տերմիններ:

Մնացած մասնավոր կաղապարներով բարդ տերմինների կազմությունը այնքան էլ բնորոշ չէ և քիչ է հանդիպում լեզվաբանության տերմինաբանական համակարգում: Այսպես, Թ+Գ կառույց ունեցող տերմիններից կարելի է հիշատակել հետևյալները՝ երկ-բարբառ, եռ-ա-բարբառ, քառ-ա-բարբառ և մի քանի այլ բարդություններ: Առավել քիչ տարածված են Դր+Գ կաղապարով կազմված տերմինները. օրինակ՝ նույն-անուն, նույն-անիշ և այլն:

Մյուս խոսքի մասերի կամ բայահիմքերի և գոյականի միացությունից կազմված տերմինները հատուկենտ են և լրիվ անկենսունակ:

* * *

Բարդ տերմինների մի այլ կարգի կաղապարները կարելի է վեր հանել հաշվի առնելով այս կառույցի բաղադրիչների բնույթը՝ ըստ տերմինների և ոչ տերմինների պատկանելության: Նման հիմունքով բարդ տերմինների մեջ կարելի է առանձնացնել չորս տիպի կաղապարներ: Դրանք պայմանականորեն կոչենք տերմինաբանական անունով: Բոլոր հնարավոր կաղապարներով էլ կերտվում են լեզվաբանական տերմիններ: Այստեղ էլ, բնականաբար, հարկավոր է առանձնացնել բնորոշ և կանոնավորապես հան-

դես եկող կաղապարները ոչ բնորոշներից և հազվադեպ հանդիպողներին:

Բարդ տերմինների համար ամենից ավելի բնորոշը և տա-րածվածը $S+S$ կառույցն է³⁹, նման կառույցով են կերտված բառ-ապատկեր, բառ-ապաշար, լեզվ-ա-ճյուղ, հնչյուն-ապատկեր, տառ-ա-նիշ, տառ-ա-ձև և շատ ուրիշ տերմիններ:

Մյուս երկու կառույցները՝ $S+S$ և $S+S$ համարյա ունեն կենսունակության և կանոնավորվածության նույն աստիճանը: Առաջին կառույցով կերտված տերմիններից են՝ բոլոր-ա-գիր, գլխ-ա-բառ, գաղտն-ա-վանկ, մեծ-ա-տառ, սոսկ-ածանց և այլն: Երկրորդ կառույցն ունեն՝ առաջ-ա-դիր, զուգ-ա-ձև, հիմն-ա-ձև, ձայն-ա-նիշ, ձայն-դարձ և մի շարք այլ տերմիններ:

Բարդ տերմինների մեջ ավելի քիչ տարածում ունի այն կա-ռույցը, որի երկու բաղադրիչներն էլ լեզվաբանական տերմիններ են ($S+S$): Այսպես օրինակ՝ բառ-ա-շեշտ, բայ-անուն, բառ-ա-հիմք, վանկ-ա-բուն, վանկ-ա-գիր և այլն:

Վերոթվարկյալ օրինակները ցույց են տալիս, որ բարդ տերմինի բաղադրիչները առանձին վերցրած կարող են բազմի-մաստ լինել (մանավանդ, երբ բաղադրիչի դերում հանդես է դա-լիս լեզվի ընդհանուր գործածական բառ), բայց բարդ տերմինը ամբողջությամբ մենիմաստության հատկանիշ է ձեռք բերում (53,45):

Բարդ տերմինների բնորոշ հատկանիշներից է նաև տերմի-նաբանական շարքեր կազմելը (այսինքն, միևնույն բաղադրիչով տերմիններ կերտելու երևույթը): Օրինակ, տերմիններ, որոնք սկսվում են բառ բաղադրիչով՝ բառ-ա-հիմք, բառ-ա-շեշտ, բառ-ա-մասնիկ, բառ-ա-փունջ, բառ-ա-վերջ, բառ-ա-կազմ, բառ-ա-պաշար, բառ-ա-շերտ, բառ-ա-շարք և այլն: Գիր բաղադրիչով վեր-ջացող տերմիններ՝ վանկ-ա-գիր, հնչյուն-ա-գիր, մեն-ա-գիր, բո-լոր-ա-գիր և այլն: Գոյություն ունեցող շարքերի ընդլայնումը և բարդ տերմինների նոր շարքերի առաջացումը տիպիկ երևույթ է⁴⁰:

39 S -տերմին, $\bar{S}$ -ոչ տերմին: Ոչ տերմին արտահայտության տակ նկատի են առնվում թե՛ լեզվի ընդհանուր գործածական բառերը և թե՛ լեզվաբանության մեջ գործածվող գիտության այլ բնագավառների այն տերմինները, որոնք դեռևս չեն արմատացել լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ:

40 Տերմինաբանական կաղապարների և շարքերի մասին ավելի հանգամանո-րեն կխոսվի բաղադրյալ տերմինների վերլուծության ժամանակ:

Այժմ անցնենք բառակազմության ձևաբանական միջոցի և համապատասխանաբար դրանով կերտված տերմինների տարբեր տիպի կաղապարների վերլուծությանը:

Բառակազմության ձևաբանական ամենից ավելի կենսունակ և հարուստ միջոցներից մեկը ածանցումն է⁴¹,

Բառակազմության հիշյալ միջոցի՝ մյուսների նկատմամբ ունեցած առավելությունը չի սահմանափակվում սոսկ տերմինների կերտման քանակական կողմով: Բառակազմական ածանցներով (երբեմն նաև բառահարաբերական ձևույթներով) կազմված տերմինները համակարգման են ենթարկվում թե՛ արտահայտության և թե՛ բովանդակության պլանում (կառուցվածքա-հասկացական առումով): Բացի այդ, նման կառույցներով կազմվում են տերմինաբանական տարբեր շարքեր՝ յուրաքանչյուրի համար իմաստային (հասկացական) բնորոշ առանձնահատկություններով:

Դ. Ս. Լոտտեն կարևոր համարելով ածանցների դերը տերմինաբանության գիտականության ապահովման համար, գտնում էր, որ դրանք իրենց համակարգող հատկանիշի շնորհիվ, ընդգծում են հասկացությունների ընդհանրությունը: Դրանով իսկ, փաստորեն, ավելի դյուրին է դառնում բառակազմության նման միջոցով կազմված տերմիններով առաջնորդվելը (55,86): Այսինքն, ածանցական կազմություն ունեցող տերմինները առավելություն ունեն նաև կիրառական տեսակետից:

Հայտնի է, որ հիմնական ձևույթների ընդհանուր գաղափարը կոնկրետանում է, երբ դրանց միանում են բառակազմական ածանցները: Վերջիններիս դերը մեծ է նաև տարբեր իմաստներ արտահայտելու տեսակետից: Ածանցները ռավելանալով բառին սկզբից կամ վերջից, բառի հիմնական նշանակությանը հաղորդում են այնպիսի նոր իմաստ, որն այլապես հնարավոր է արտահայտել միայն շրջաբանությամբ կամ նկարագրական եղանակով, իսկ շրջաբանությունը անհարիր է տերմինաբանության:

⁴¹ Ածանցումը տարժամանակյա տեսանկյունով քննելուց հետո պարզվում է, որ այն հայ լեզվաբանական տերմինների ստեղծման ողջ ընթացքում (լեզվաբանության պատմության և լեզվի պատմության զարգացման տարբեր փուլերին համապատասխան) մեծ դեր է խաղացել և միշտ էլ կենսունակ է եղել:

նը, որը գործ ունի առավելապես գոյականների, վերացական հասկացությունների հետ» (76,325)։

Ածանցման միջոցով կերտվում են տերմինների հետևյալ կարգի կառույցները՝ ա) տերմիններ, որոնց կազմությանը մասնակցում են միայն նախածանցներ, բ) տերմիններ, որոնց կազմությանը մասնակցում են միայն վերջածանցներ, գ) տերմիններ, որոնց կազմությանը միաժամանակ մասնակցում են թե՛ նախածանցներ և թե՛ վերջածանցներ։

Այժմ անցնենք այս կառույցների (Ա,Բ,Գ) քննությանը առանձին-առանձին։ Այստեղ, բնականաբար, մեզ պետք է հետաքրքրեն լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ առանձնահատուկ դեր ունեցող ածանցները (կիրառության ոլորտի, իմաստի մասնագիտացման տեսանկյունից), ինչպես նաև հիշյալ կառույցներին պատկանող տերմինների որոշակի (մասնավոր) կաղապարները։

Նախածանցավոր տերմիններ (ածանցավոր տերմինների Ա կառույց)

Հայ լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ, ինչպես հայտնի է, տերմինների այս տիպի (ընդհանրապես նախածանցների ու նախածանցավոր այլ բառերի) կերտման և դրանք կիրառության մեջ դնելու գործում մեծ ավանդ ունի հունարան դպրոցը։ Եվ ժամանակակից հայ լեզվաբանական գրականության մեջ գործածվող այս տիպի տերմինների մի մասը, փաստորեն, գալիս է հունարան դպրոցից։

Նախածանցների միջոցով տերմինների կազմությունը հայոց լեզվում չունի կանոնավորվածության և տարածվածության այն աստիճանը, ինչ վերջածանցավոր տերմիններինը։

Ընդհանրապես հայ լեզվաբանական տերմինների կազմությանը մասնակցել են հետևյալ նախածանցները՝ անդր-, քաղ-, գեր-, ենթ-, դեռ-, մակ-, համ-, հակ-, նախ-, ներ-, շաղ-, շար-, պար-, փոխ-։ Եվ եթե հաշվի առնենք ածանցավոր տերմինների երրորդ (նախածանցավոր-վերջածանցավոր) տիպը, ապա դրա կազմությանը մասնակցած նախածանցներից հիմնականում կարելի է առանձնացնել հետևյալները՝ ան-, ապ(ա)-, առ-, առտ-, բակ-, բաց-, հար-, հոմ-, ստոր-, տար-, վեր- և այլն։ Վերջիններս, փաստորեն, տերմինների կազմության ժամանակ հիմնա-

կանում միայնակ հանդես չեն գալիս, այլ միանում են վերջածանցավոր տերմիններին⁴²։

Պարզ է, որ ներկայումս վերոհիշյալ նախածանցներից ոչ բոլորն են կենսունակության և կանոնավորվածության նույն աստիճանով մասնակցում լեզվաբանական տերմինների կազմությանը։

Հիշյալ կառույցի լեզվաբանական տերմինների կազմության մեջ ամենից ավելի կանոնավորված կերպով հանդես են գալիս նախ-, ենթ- և մի ջարք այլ նախածանցներ։

Նախ-ը տերմիններ կազմելիս արտահայտում է հետևյալ իմաստները՝ 1. առաջ, առջևից, 2. նախքան, առաջ, Փաստորեն, կարելի է ասել, որ այս նախածանցը արտահայտում է տարածական (տեղային) և ժամանակային իմաստ⁴³։

Նախանծանցավոր տերմիններին պատկանող այս մասնավոր կաղապարով (նախ+բառ կամ բառի մի բաղադրիչ) են կազմված և այժմ էլ կիրառվում են լեզվաբանական հետևյալ տերմինները՝ նախդիր, նախածանց, նախածե, նախալեզու, նախաբայ և այլն։

Ենթ-ը արտահայտում է ստորադասության, տեղի գազափարո Այս մասնավոր կաղապարով (ենթ+բառ կամ բառի մի բաղադրիչ) կազմված տերմիններից այժմ ոչ բոլորն են կիրառվում։ Ներկայումս, բացի հին տերմիններից, կան նաև նորակազմություններ (տվյալ դեպքում համեմատությունը անց է կացվում հայոց լեզվի հին ջրջանի նկատմամբ)՝ ենթակա, ենթամեա, ենթաբարբառ, ենթաշեքտ և այլն։

Ածանցավոր տերմինների Ա կաղապարի կազմությանը ավելի պակաս կանոնավորություններ են մասնակցում հունարան դպրոցի կերտած մակ- և նամ- նախածանցները։ Այդ կարգի տերմիններից են՝ մակբայ, մակդիր, մակաշեքտ (ինչպես նաև ևրբեմ-

⁴² Տերմինների այս կաղապարի և հետևապես դրանց կազմությանը մասնակցող նախածանցների մասին կիսովի առանձին։ Այստեղ կթննվեն միայն Ա կառույցի կազմությանը մասնակցող ածանցները։ Բացի այդ, կպարզենք, թե դրանք կանոնավորվածության ինչ աստիճան են ցուցաբերում տերմինների որոշակի կաղապարների (Ա կառույցին պատկանող) կազմության ժամանակ։

⁴³ Մեր խնդիրը չէ պարզել յուրաքանչյուր նախածանցի ծագման պատմությունը, համապատասխանությունը հունարենի այս ու այն նախածանցներին կամ նախդիրներին, նման հարցերին շատ հայագետներ անդրադարձել են տարբեր առիթներով։ Տե՛ս օրինակ, վերջին տարիներս հրապարակված մի ուշադրավ՝ ուսումնասիրություն՝ 76, 134—152։

նի մականուն տերմինը), համաճում, համաճիշ, համաբարբառ (թերևս համարմատ, համադաս տերմինարադարիչները) և այլն:

Տերմինների այս կաղապարը կերտող ոչ կենսունակ նախածանցներից են բաղ-, դեր-, հոմ-, ներ-, շաղ- և այլն: Ինչպես հայտնի է սրանցով կազմված տերմինները հիմնականում գալիս են դեռևս հին ժամանակներից: Այս փաստից ելնելով կարելի է ասել, որ վերոհիշյալ ածանցները տերմինակաղմական շատ քիչ արժեք ունեն (ի դեպ, նույն երեույթը նկատվում է լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի կազմության մեջ):

Վերոհիշյալ նախածանցներով կազմված տերմիններից են՝ բաղաձայն, դերանուն, դերբայ, հոմաճիշ, ներկա, ներածանց, շաղկապ, տարազա և այլն:

Վերջածանցավոր տերմիններ (ածանցավոր տերմինների ն կառույց)

Նման կառույց ունեցող տերմինները լայն տարածում ունեն ածանցավոր կազմությունների մեջ⁴⁴:

Վերջածանցների միջոցով բառերի կազմության առավելությունը նախածանցների համեմատությամբ ակնառու կերպով դրսևորվում է գիտական տերմինների մեջ: Վերջածանցները, ավելի հստակ, քան նախածանցները, համապատասխան բառը բնորոշում են ինչպե՛ս կառուցվածքային, այնպե՛ս էլ իմաստային տարբերակված (կոնկրետացված) հատկանիշներով: Փաստորեն, նախածանցներն ունեն սոսկ բառակազմական նշանակություն, այն դեպքում, երբ վերջածանցները բացի այդ պաշտոնից օժտված են որոշակի խոսքի մասեր կերտելու ընդունակությամբ (այսինքն ունեն խոսքի մասային արժեք):

Քանի որ լեզվաբանական տերմինների գերակշռող մասը գոյականներ կամ գոյականաբար կիրառված ածականներ են, ուստի և դրանց «բառիմաստները կոնկրետացել են վերջածանցների միջոցով: Այդ պատճառով էլ վերջածանցներով կերտված քերականական տերմինների թիվը զգալի չափով գերազանցում է նախածանցներով կերտվածներին» (76,326):

⁴⁴ Տերմինների այս տիպի կազմությունը (հետևապես, տերմինների մի մասը) գալիս է դեռևս հունարան դպրոցից և այն հայ լեզվաբանական տերմինաբանության պատմության ողջ ընթացքում նշանակալից դեր է խաղացել՝ անդրլեզվի այս համակարգը համալրելով նորանոր տերմիններով:

Լեզվաբանական տերմինների կազմությանը մասնակցում են -ակ, -ական, -իչ, -իկ, -յուն, -ուդ, -վ/ած/Ֆ/, -ություն, -ում, -ույթ և մի շարք այլ վերջածանցներ, ի դեպ, թվարկած ածանցներից մի քանիսը այլևս տերմինակազմական արժեք չունի, չնայած որ դրանցով կերտված տերմինները մինչև այժմ էլ կիրառվում են:

Տեսնենք, թե վերոհիշյալ վերջածանցներով կազմված տերմինները խոսքի մասերից որի՞ն (կամ որո՞նց) են պատկանում, ի՞նչ իմաստներ են արտահայտում (անպայման հաշվի առնելով դրանց կենսունակութունը և կանոնավորվածությունը): Դրանով իսկ վեր կհանենք այս կարգի տերմինների բնորոշ մասնավոր կաղապարները:

Լեզվաբանական տերմինների դերում, ինչպես ասվել է, խոսքի մասերից գերազանցապես կիրառվում են գոյականները և ածականները: Հետևաբար, լեզվում գոյություն ունեցող տարբեր խոսքի մասեր կերտող բազմաթիվ վերջածանցներից լեզվաբանական տերմինների կազմությանը մասնակցում են հիմնականում գոյականակերտ և ածականակերտ վերջածանցները: Առաջին կարգի վերջածանցներից են՝ -ած -ակ -յալ, -յուն, -ություն, -ում, -ույթ և այլն, որոնցով կերտվում է վերջածանցավոր տերմինների մի տեսակը (գոյական-տերմիններ):

Գ ո յ ա կ ա ն ա կ ե ր տ վ ե Ր շ ա ծ ա ն ց ն ե ր ո վ կ ա գ մ վ ա ծ
տ Ե ր մ ի ն ն ե ր (գ ո յ ա կ ա ն-տ ե ր մ ի ն ն ե ր)

Գոյականը տերմինի դերում հանդես գալիս, կոնկրետացվում է, այսինքն, մի շարք իմաստներից թողնվում է միայն մեկը՝ որոշակին: Տերմինների դերում գոյականի գործածության լայն տարածում գտնելու երևույթը արտալեզվական գործոններից բացի պայմանավորված է նաև ներլեզվական գործոններով՝ տվյալ խոսքի մասի՝ ի տարբերություն մյուսների բառակազմական լայն հնարավորություններով (66):

Քանի որ լեզվաբանական տերմինների մեծ մասը բնորոշում է վերացական հասկացություններ, ուստի և այս տիպի տերմինների կազմությանը հալոց լեզվում ամենից ավելի հաճախակի մասնակցում է դեռևս հին ժամանակներից եկող -ություն (<ութիւն) վերջածանցը:

Տերմինների կազմության այս մասնավոր կաղապարով (բառ

կամ բառի մի բաղադրիչ+ություն վերջածանց) ընդհանրապես կտրտվում է ածանցավոր տերմինների գերակշռող մասը:

Բառակազմական հիշյալ կենսունակ ածանցը միանալով տարբեր խոսքի մասերին (բառերին կամ դրանց տարբեր բաղադրիչներին), կազմում է այնպիսի տերմիններ, որոնց բնորոշման հիմքում ընկած են հատկություն (ինչ-որ բանի հատկանիշ), դրություն, երևույթներ և նման կարգի այլ վերացական հասկացություններ: Ընդհանուր առմամբ այս մասնավոր կաղապարը կերտվում է լեզվաբանության բնագավառում եղած տերմինների (ինչպե՛ս պարզ, այնպե՛ս էլ ածանցավոր) հիմքի վրա: Դրանով իսկ այս կազմությունները, փաստորեն, կառուցվածքային առումով դառնում են պատճառաբանված: Ծվ նման կարգի տերմինները բառակազմական մի ուրույն շարք են կազմում՝ ածանցականություն, բարբառայնություն, գրություն, եղանակավորություն, բեֆականություն, խոսողություն, կցականություն, հեքսագայություն, ձայնեղություն, շփականություն, որոշյալություն, վերջավորություն, ֆմայնություն և այլն:

Տերմինների այս տիպի կազմությունը միշտ էլ կենսունակ է եղել հայ լեզվաբանական տերմինաբանության զարգացման բոլոր փուլերում: Ծվ այդ կենսունակությունն առավել ակնհայտ կերպով է ի հայտ գալիս ներկա ժամանակաշրջանում, քանի որ լեզվաբանական նոր տերմինների (իհարկե, ածանցավոր) գերակշռող մասը կազմվում է նման կաղապարով:

Բացի կենսունակությունից, տերմինների կազմության այս կաղապարը օժտված է կանոնավորվածությամբ (թե՛ որոշակի իմաստներ արտահայտելու և թե՛ հաճախակի հանդիպելու տեսակետից):

Գոյական-տերմինների կազմությանը կենսունակորեն և կանոնավորված կերպով մասնակցում է նաև-ում վերջածանցը: Բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+ում վերջածանց կաղապարով կազմվում են լեզվաբանական տերմիններ, որոնք իմաստային տեսակետից բնորոշում են հասկացությունների մի առանձին խումբ (մեծ մասամբ երևույթներ և պրոցեսներ):

Երբ համեմատում ենք հիշյալ վերջածանցով կազմությունների քանակը, կենսունակության ու կանոնավորվածության աստիճանը հունարան դպրոցի և հետագա շրջանում կերտված լեզվաբանական տերմինների հետ ապա պարզ երևում է, որ -ում-ով կազմությունը ներկայումս ավելի է տարածում գտել:

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ հանդիպող այս կարգի տերմիններից են՝ բառացում, զեղչում, լրացում, խոնարհում, կախում, հավում, հնչույթավորում, մասնիկավորում, շրթնայնացում, ռեզուցում, շեղում, սղում, ստորագում և այլն:

Եթե վերոհիշյալ վերջածանցները հայոց լեզվի և հայ լեզվաբանական մտքի զարգացման տարբեր փուլերում ունեցել են տերմինակազմական արժեք, ապա գոյականակերտ -ույթ ածանցը հիմնականում զուրկ է եղել այդ հատկանիշից: Այն բառակազմական արժեք է ունեցել միայն լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի շրջանակում: Դրանով ժամանակին կազմվել են լեզվաբանական հատուկեմտ տերմիններ:

Բառ կամ բառի մի բազադրիչ+ույթ վերջածանց կաղապարով կազմված տերմինները կանոնավորապես սկսել են գործածվել խորհրդային շրջանի հայ լեզվաբանական գրականության մեջ:

Ինչպես ուսերենում-ема (հին հուն.-μα)-ով, այնպես էլ հայերենում-ույթ-ով կազմված տերմինները նախապես արտահայտել են այլ իմաստ: Այժմ -ույթ-ով կազմված տերմինները իմաստաբանական ընդհանրություն ունեն, համակարգված են: Տերմինների կազմության մեջ հիշյալ վերջածանցի իմաստը սկսվել է փոխվել, փաստորեն, հնչույթ տերմինի գործածությունից հետո:

Ժամանակակից լեզվաբանության այսպես կոչված ույթ-ային տերմինաբանության (эмическая терминология, «eme» family of terms), որն արտացոլում է լեզվի նկատմամբ երկաստիճան մոտեցումը, հիմքում ընկած է լեզվի կառուցվածքի միավորների և նրանց՝ խոսքում կոնկրետ դրսևորման հակադրությունը (78): Փաստորեն, -ույթ վերջածանցը ցույց է տալիս լեզվական տարբեր միավորների կառուցվածքային բնույթը: Այսպես օրինակ՝ հնչույթ, ձևույթ, բառույթ, գրույթ, ասույթ, աղծույթ, քեֆույթ, իմաստույթ, կցույթ, հերթագայույթ, ներույթ, շրջույթ, տիրույթ, տրոհույթ, փեղկանույթ և այլն⁴⁵:

Այս կաղապարի կենսունակությունը ապացուցվում է այն փաստով, որ օտարլեզվյան բազմաթիվ տերմինների (իհարկե,

⁴⁵ Բնականաբար, հիշյալ կաղապարին չպետք է հատկացնել -ույթ-ով կերտված այն տերմինները, որոնց կազմությանը մասնակցում են նախածանցներ և մի շարք այլ բազադրիչներ: Այսպես օրինակ՝ գեռ-հնչ-ույթ, ձև-ա-հնչ-ույթ, բազ-ա-դ-ույթ, շառ-ա-հոս-ույթ, հեք-ա-հնչ-ույթ, հեք-ա-իմաստ-ույթ և այլն:

որոշակի հասկացություններ բնորոշող) թարգմանության դեպքում որպես բառակազմական միջոց կանոնավորապես օգտագործվում է -ույթ վերջածանցը:

Ինչպես որ -ույթ-ով կազմության կաղապարը, այնպես էլ այլ կարգի լեզվաբանական տերմիններ կերտող բառ կամ բառի բաղադրիչ+ակ վերջածանց կառույցը տարածում է գտել և կենսունակություն ձեռք բերել ժամանակակից անդրլեզվում (իհարկե, սա նախորդներից ավելի քիչ տարածում ունի):

Այս կաղապարով կառուցված տերմինների բնորոշման հիմքում ընկած են լեզվաբանական այլ հասկացություններ:

Պարզ է, որ -ակ վերջածանցը լեզվաբանական տերմինաբանության համակարգում գործածվում է ոչ թե փաղաքշական, փոքրացուցիչ, այլ մյուս՝ առարկայացնող, գոյականացնող նշանակությամբ:

-Ակ-ն էլ տարբեր խոսքի մասերից (ինչպես և բայահիմք, բայարմատ) կազմում է վերջածանցավոր տերմինների վերոհիշյալ ընդհանուր կաղապարը՝ գոյական-տերմիններ (ի դեպ, այս վերջածանցը որոշ մասնակցություն ունի նաև «ածական-տերմիններ» կազմության գործում): Այսպես օրինակ՝ ամանակ, եղանակ, ժամանակ, ձևակ, լեզվակ, փոփոխակ, ճնշակ և այլն:

Գոյական-տերմինների ընդհանուր կաղապարը լրացնում են նաև -իչ վերջածանցով կազմությունները (հիշյալ ածանցով երբեմն կազմվում են «ածական-տերմիններ»): Այս մասնավոր կաղապարով (բառ կամ բառի բաղադրիչ+իչ վերջածանց) կազմված լեզվաբանական տերմինները չունեն կանոնավոր դրսևորում: -իչ վերջածանցով կազմված լեզվաբանական տերմիններից են՝ ճատկացուցիչ, ձևավորիչ, որոշիչ և այլն:

Գոյական-տերմինների մեջ մի այլ խումբ են կազմում -յալ (<եալ) մասնիկով կազմությունները⁴⁶, ինչպես հայտնի է, այս մասնիկը ձևավորում էր գրաբարի անցյալ դերբայը: Բացի դրանից, այն դեռևս մեր լեզվի հին շրջանում հանդես էր գալիս իբրև բառակազմական ածանց և դրանով կերտվում էին նաև լեզվաբանական տերմիններ: Հիշյալ մասնիկը որպես տերմինակազմության միջոց ներկայումս անկենսունակ է: Դրանով կազմված լեզվաբանական տերմինները (իսկ դրանք շատ քիչ են) հիմնա-

⁴⁶-Ցալ մասնիկով կազմված որոշ տերմիններ՝ անցյալ, կատարյալ և այլն ունեն խոսքի մասսային այլ արժեք (տվյալ դեպքում՝ ածականական):

կանոսմ գալիս են հնուց, ժամանակակից՝ այն լեզվաբանության մեջ գործածվող այդ կարգի տերմիններից են՝ լրացյալ, հատկացյալ, ստորոգյալ, որոշյալ և այլն:

Գոյականակերտ մյուս վերջածանցներով (-որդ, -իկ, -յուն, -ած) լեզվաբանական տերմինների կազմությունը նույնպես շունի լայն տարածում: Այս ածանցներով կերտվել են շատ քիչ քանակությամբ լեզվաբանական տերմիններ: Այսպես օրինակ՝ ձեռորդ, ձայնորդ, լծորդ (նման կազմություններն արտահայտում են ինչոր բանի մասնակցության գաղափար), մասնիկ, ճնշյուն, դարձված:

Ածականակերտ վերջածանցներով կազմված տերմիններ («ածական տերմիններ»)

Ասվեց, որ Բ կառույցին պատկանող տերմինների մի խումբը կազմվում է ածականակերտ վերջածանցներով: Ի տարբերություն նախորդ կաղապարներով կազմված տերմինների (դոյական-տերմիններ), որոնք ունեն ինքնուրույն գործածություն, այս կազմությունները ընդհանուր առմամբ հանդես են գալիս բաղադրյալ կառույցների մեջ՝ կախյալ բաղադրիչի գերով: Այսպես, ուղղական, սահմանական և նման կարգի այլ տերմինները, փաստորեն կիրառվում են առանց երկրորդ բաղադրիչների՝ ճշտվ, եղանակ: Առանց մյուս բաղադրիչի, կարծես, այս կառույցը թերի է: Առանձին գործածվելու դեպքում (նման երևույթը պայմանավորված է տերմինաբանության գործնական պահանջներով՝ տնտեսման սկզբունքի հաշվառում, տերմինի հակիրճության հատկանիշի պահպանում) ածականակերտ վերջածանցներով կազմված տերմինները, փաստորեն, հանդես են գալիս փոխանվանաբար: Այսպես, գոյական, ածական, թվական և նման կարգի տերմինները, եթե գործածվում են կապակցության բաղադրիչների դերում, ապա դրանք ածականներ են, իսկ առանձին կիրառվելու դեպքում, ձեռք են բերում գոյականի արժեք:

Նկատի ունենալով վերն ասվածը, այս ընդհանուր կաղապարը (շառ կամ բառի մի բաղադրիչ + ածականակերտ վերջածանց)՝ պայմանականորեն կարելի է կոչել «ածական-տերմիններ» անունով:

Ածականական կազմությունների մեջ ամենակենսունակ և կանոնավորապես հանդիպողը՝ ալկան վերջածանցով կերտված

տերմիններն են, Սա (բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+ական վերջածանց) փաստորեն, «ածական-տերմիններին» ամենաբնորոշ և տարածված մասնավոր կաղապարն է, և դրանով կազմված տերմիններն են, որ մեծ մասամբ կարող են հանդես գալ առանձին կերպով՝ առանց երկրորդ բաղադրիչների: Հիշյալ ածանցով տարբեր խոսքի մասերից կազմվում են ածականներ, որոնք արտահայտում են մի շարք իմաստներ՝ հարաբերություններ, պատկանելություն, հատկանշային վերաբերություն և այլն:

Այս մասնավոր կաղապարի կանոնավորվածությունը կարելի է ցույց տալ հոլովական և բայի եղանակները բնորոշող տերմինների օրինակի վրա: Նման կարգի բոլոր տերմիններն էլ կերտված են -ական վերջածանցով. այսպես՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական, ներգոյական, սահմանական, սլայմանական (ենթադրական), ըղծական, հաբկադրական, հրամայական:

Պարզ է, որ հիշյալ կաղապարին պատկանող կազմությունները միայն այս կարգի անվանումներով չեն սահմանափակվում: -Ական վերջածանցով են կերտված նաև լեզվաբանական մի շարք այլ հասկացություններ բնորոշող տերմիններ⁴⁷:

Վերջածանցներով կազմված տերմինների ամենաանկենսունակ և հազվադեպ հանդիպող կառույցը «մակբայ-տերմիններն» են (բառ կամ բառի բաղադրիչ+(ա)բար վերջածանց): Այդ տերմիններից այժմ գործածվում են միայն երկուսը՝ գրաբար, աշխարհաբար, որոնք վաղ կազմություններ են և կորցրել են մակբայական արժեքը: Սրանք փաստորեն, փոխանվանաբար են հանդես գալիս, այսինքն գոյականացված են⁴⁸:

Ածանցավոր տերմինների Բ կառույցի մասնավոր կաղապարների քննությունն էլ հաստատում է այն, որ ընդհանուր առմամբ լեզվաբանական տերմինների բնորոշման հիմքում ընկած են վերացական հասկացություններ և դրանց տարբերակված հատկանիշները: Այդ իսկ պատճառով գիտության հիշյալ բնագավառի «տերմինները կազմված են այդպիսի հասկացություններ արտահայտող խոսքի մասերից, գերազանցապես՝ գոյականներից ու ածականներից» (76,334):

47 «Ածական-տերմինների.. մյուս մասնավոր կաղապարների քննությանը չենք անդադառնում, քանի որ դրանք մեծ մասամբ հանդես են գալիս ոչ թե առանձին, այլ՝ բաղադրյալ տերմինների մյուս անդամների հետ միասին:

48 Նման կաղապարով լեզվաբանական տերմինների կազմությունը հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում էլ անկենսունակ է եղել:

Նախածանցավոր-վերջածանցավոր տերմիններ
(ածանցավոր տերմինների Գ կառույց)

Տերմինների կազմության այս կառույցն ավելի կենսունակ
և տարածված է, քան սոսկ նախածանցավոր տերմիններին:

Հիշյալ կառույցի կազմությանը դարձյալ կենսունակորեն և
կանոնավորված կերպով մասնակցում են -ություն, -ում, -ույթ
գոյականակերտ վերջածանցները: Այս կազմությունների մեջ էլ
ընդհանուր առմամբ նկատվում է վերջածանցների կիրառության
միօրինակություն, որն, ինչպես հայտնի է, ապահովում է տեր-
մինաբանության գիտականությունը (համակարգայնության պահ-
պանումը կառուցվածքա-հասկացական առումով):

Տվյալ դեպքում տերմինների կազմությանը ավելի շատ
մասնակցում են նախածանցներ, քան թե վերջածանցներ: Բայց,
ինչպես միշտ, այս դեպքում էլ վերջիններս ավելի կենսունակ և
տարածված են:

Ան-, ապ-, համ- կենսունակ նախածանցներով էլ այժմ կերտ-
վում են բազմաթիվ լեզվաբանական տերմիններ:

Ժ խ տ ա կ ա ն ն ա խ ա ծ ա ն ց ն ե ռ ո վ կ ա զ մ վ ա ծ
տ ե ռ մ ի ն ն ե ռ

Նման կառույց ունեցող տերմինները նպատակահարմար ենք
գտնում առանձնացնել նախածանցավոր-վերջածանցավոր տեր-
մինների մնացած մասնավոր կաղապարներից:

Ան- նախածանցով կազմված տերմինները արտահայտում
են ինչ-որ հատկանիշի ժխտման գաղափար: Ժխտական այս նա-
խածանցը հիմնականում միանում է -ություն վերջածանց ունե-
ցող բառերին: Այս մասնավոր կաղապարը կարելի է արտահայ-
տել հետևյալ կերպ՝ ան նախածանց+բառ կամ բառի մի բա-
ղադրիչ+ություն վերջածանց կամ էլ՝ ան նախածանց+ություն
վերջածանցավոր բառ:

Պարզ է, որ այս կարգի տերմիններն էլ բնորոշում են լեզ-
վաբանական վերացական հասկացությունների: Այսպես օրինակ՝
անկանոնություն, անմասնիկավորություն, անհամաձայնություն,
անհոգեկանություն և այլն: Լեզվաբանական աշխատությունների
հիման վրա կատարված ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ
տերմինների կազմության այս կաղապարը նոր է սկսում կենսու-
նակություն և կանոնավորվածություն ձեռք բերել:

լեզվաբանական տերմինաբանության համակարգում ան-
ժխտական նախաժանցը վերջածանցավոր մյուս կազմութունների
հետ շատ քիչ է կցվում: Վերջին ժամանակներս կերտված տերմին-
ներից կարելի է հիշատակել անայլակ, անփոփոխակ և մի քանի
այլ նորակազմութուններ:

Ապ(ա)- նախաժանցը հիմնականում միանում է -աւ վեր-
ջածանցավոր բառերին: Այսպես օրինակ՝ ապ(ա)իմաստավորում,
ապ(ա)մասնիկավորում, սպ(ա)ծայնեղացում, ապ(ա)ռնգայնա-
ցում, ապ(ա)հնչույթավորում, ապ(ա)սուլակնացում և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք այս կարգի տերմինները, որպես կանոն,
կերտվում են լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցող տերմին-
ների (մասնիկ, շաղկապ, հնչույթ, ձայնեղ և այլն) հիման վրա:
Նման կազմութուններում, պարզապես, օտարվում է որևէ հատ-
կանիշ կամ երևույթ:

* * *

Տեսնենք, թե ուրիշ ի՞նչ նախաժանցներով են կազմվում
ածանցավոր տերմինների Գ կառույցը:

Համ(ա)- նախաժանցով կազմված տերմինների համար բնո-
րոշն այն է, որ այս կաղապարն էլ ձևավորվում է -ություն վեր-
ջածանցով: Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ տարածված
այդ կարգի տերմիններից կարելի է հիշատակել մի քանիսը՝
համ(ա)դարձություն, համ(ա)ծայնություն, համ(ա)ժամանակու-
թյուն, համ(ա)դասություն, համ(ա)բանություն, համ(ա)սեռություն
և այլն:

Վերջին ժամանակներս ածանցավոր տերմինների Գ կաղա-
պարի կազմության մեջ կենսունակություն են ձեռք բերել գեր-,
ենթ-, մակ(ա)- նախամասնիկները, որոնք գլխավորապես միա-
նում են -ույթ վերջածանցավոր տերմիններին: Այս մասնավոր
կաղապարով (գեր, մակ(ա), ենթ+բառ կամ բառի մի բաղադ-
րիչ+ույթ) կազմված է կառուցվածքային լեզվաբանության տեր-
մինների մի առանձին խումբը՝ գերհնչույթ, գերձևույթ, գերշաղա-
հասույթ, մակ(ա)հնչույթ, մակ(ա)ձևույթ, ենթ(ա)հնչույթ, ենթ(ա)-
գրույթ, ենթ(ա)ձևույթ և այլն⁴⁹:

⁴⁹ Կառուցվածքային լեզվաբանության մեջ լայն տարածում գտած ենթ- բա-
ղադրիչի՝ ՁԵՂՈ-ի նշանակությամբ գործածությունը պրոֆ. էդ. Աղայանը հիմնա-
վորում է հետևյալ կերպ. «լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ գործածվող

Տերմինների բառակազմական հիշյալ կաղապարի կազմութ-
յանը մասնակցում են նաև արտ-, ստոր-, փոխ- և մի շարք այլ
նախածանցներ: Հիշյալ նախածանցներից յուրաքանչյուրով կազ-
մված տերմինների կաղապարները կերտվում են տարբեր վեր-
ջածանցներով:

Արտ(ա)- նախածանց+բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+գոյա-
կանակերտ վերջածանց կառույց ունեն արտ(ս)քերություն,
արտ(ա)քերում, արա(ա)սանություն, սուտ(ա)սան(վ)ածք և մի
շարք այլ տերմիններ:

Ստոր- նախածանցով և մի շարք տարբեր վերջածանցներով
են կազմված հետևյալ կարգի տերմինները՝ ստորոգում, ստորո-
գելություն, ստոր(ա)դասություն և այլն:

Փոխ- նախածանց+բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+վերջա-
ծանց կառույց ունեն հետևյալ տերմինները՝ փոխանունություն,
փոխաքերություն, փոխառություն, փոխարկում, փոխարկույթ և
այլն:

Ածանցավոր տերմինների Գ կաղապարի կազմությանը մաս-
նակցող մյուս նախածանցներով (առ-, բալ-, բաղ-, բաց-, դեռ-,
հար(ա)-, ներ-, նախ-, շար-, տար-, վեր-) կերտված տերմիննե-
րը, ի տարբերություն լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի,
շատ քիչ են և, ինչպես նախածանցավոր տերմինների քննությունը
ցույց տվեց, դրանց մի մասը անկենսունակ է: Թվարկված նա-
խածանցներով և մի շարք տարբեր վերջածանցներով կազմված
տերմիններից են՝ առդություն, բականություն, բաղարկություն,
բաղ(ա)ձայնություն, բաց(ա)հայտիչ, դեբանվանացում, հա-
ր(ա)նմանություն, հար(ս)դություն, հար(ս)կրկնություն, ներ-
մարմնավորում, նախ(ա)դասություն, շար(ա)հյուսություն, տար-
նմանություն, վերհեղույթավորում և այլն:

ԱЛЛО բաղադրիչին համապատասխանում է մեր այլ-ը, բայց մենք փոխարինում
ենք ենթ-ով՝ ելնելով հետևյալ սկզբունքից. АЛЛОФОНА-ները, АЛЛОМОРФА-ները
են որևէ իրավան քննության, ձևության ևն այլափոխությունները չեն, այլ մեկ վերա-
ցավան քննեցանուր քննության, ձևության (ընդգծումները հեղինակին են—Լ. Ղ.) ևն
տարբեր դրսևորումները, իրացումները (տե՛ս էԱ ԺՀՀԽ, 380): Հնդհանուր առ-
մամբ այդպես էլ թարգմանվում և գործածվում են միջազգային տերմինները մեր
լեզվաբանական գրականության մեջ՝ АЛЛОСНТАКСЕМА—ենթաշաղկապություն, ал-
лолексема—ենթաբառություն, аллосема—ենթաիմաստություն և այլն:

Ածանցավոր տերմինների Ա, Բ, Գ կաղապարների քննությունը ցույց տվեց, որ բառակազմության հիշյալ միջոցը լեզվաբանական տերմինների կերտման զործում մեծ կենսունակություն է ցուցաբերում: Ածանցման մասին խոսելիս, պետք է նկատի ունենալ, որ տերմինների (ինչպես և լեզվի ընդհանուր գործածական բառերի) կազմությանը միևնույն ժամանակ կարող են մասնակցել մի քանի ածանցներ: Փաստորեն, նման կազմությունները դրսևորվում են «կրկնածանցման» և «եռածանցման» միջոցով: Այս բանը հստակ կերպով երևում է, երբ տերմինների (կամ բառերի) մեջ առանձնացնում ենք անմիջական բաղադրիչները: Այսպես օրինակ՝ ածանց-ական-ություն, թեք-ական-ություն, կց-ական-ություն, հոլով-ական-ություն, շփ-ական-ություն և նման կարգի մի շարք տերմինների մեջ հանդես եկող առաջին ածանցը ածականակերտ է, իսկ երկրորդը՝ գոյականակերտ: Վերջին ածանցի միջոցով նման կազմությունները ձևով են բերել գոյական-տերմինների արժեք:

Տերմինների մի այլ խմբի մեջ գոյականակերտ վերջածանցից առաջ հանդես է գալիս -այն ածանցը (սա ածականակերտ այլին վերջածանցի սղված ձևն է): Այսպես օրինակ՝ գրաբար-այն-ություն, բարբառ-այն-ություն, ոնգ-այն-ություն, ֆմ-այն-ություն և այլն: Փաստորեն, -այն-ը նման կառույցներում դրսևորվում է կարգավորված ձևով, կառուցվածքային առումով մի առանձին շարք է կազմում և միշտ էլ վերջածանցների հետ միասին արտահայտում է որևէ հատկանիշի առկայության գաղափար:

Որոշ կարգի տերմինների մեջ գոյականակերտ վերջածանցից առաջ հանդես են գալիս -ավոր և -աց բաղադրիչները: Օրինակ՝ հնչ-ույթ-ավոր-ում, խաչ-ավոր-ում, պաանեն-ավոր-ում, ոն-ավոր-ում, բառ-այն-աց-ում, շրթն-այն-աց-ում, ֆմ-այն-աց-ում և այլն:

Երկուսից ավելի ածանց ունեցող տերմիններից են՝ ան-անց-ող-ական-ություն, ան-ճոզն-ական-ություն, ապ(ա)-սուլ-ական-աց-ում, ապ(ա)-ձայն-ել-աց-ում, վեր-ճնչ-ույթ-ավոր-ում և այլն:

Այս բոլորը՝ մի բառի (տերմինի) կազմության մեջ մեկից ավելի ածանցների գործուն մասնակցությունը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ ածանցումը հայերենում տերմինակազմության շատ բնորոշ, կենսունակ և կանոնավորապես դրսևորվող միջոց է:

Մինչև այժմ մենք քննում էինք լեզվաբանական տերմինների այն ընդհանուր տիպերը, որոնց կազմությանը մասնակցում էր բառակազմական միայն մեկ միջոց: Սակայն բարդ-ածանցավոր տիպի կազմությանը, փաստորեն, մասնակցում են բառակազմության երկու միջոցները (բարդություն և ածանցում) միաժամանակ:

Քանի որ ածանցման ու բարդության և հետևապես դրանցով կերտված տերմինների տարբեր տիպի կառույցների մասին մանրամասն խոսվել է, ուստի հիշյալ կաղապարով կազմված տերմինների քննությանը կանդրադառնանք համառոտ կերպով:

Եթե խոսքը ածանցման միջոցների օգտագործման մասին է, ապա կարելի է ասել, որ այս կարգի տերմինների մեջ գերակշռողը վերջածանցավոր կազմություններն են: Այս դեպքում էլ ամենից ավելի կենսունակությամբ և կանոնավորվածությամբ դործածվում են -ություն, -ում, -ական, -ային, -ույթ վերջածանցները: Օրինակ, արմատ-ա-կազմ-ություն, բառ-ա-կազմ-ություն, բազմ-իմաստ-ություն, զուգ-ա-ձև-ություն, նոր-ա-բան-ություն, հե-ա-բան-ություն, մի-ա-ձուլ-ություն, հեշյուն-ա-փոխ-ություն, տառ-ա-դարձ-ություն, վանկ-ա-գր-ություն, բառ-ա-պատկեր-ում, մեծ-ա-բարբառաց-ում, կիս-ա-շփ-ական, ձև-ա-հեշ-ույթ և այլն:

Բարդ-ածանցավոր տերմիններին երբեմն միանում է անժխտական նախածանցը (որևէ հատկանիշի բացակայությունը արտահայտելու համար): Նման կազմությամբ տերմիններ շատ քիչ են պատահում՝ անլի-ա-ձայն-ություն, անմի-ա-թվ-ություն, անշեշա-ա-փոխ-ություն և այլն:

ԱԾԱՆՑԱՎՈՐ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՑԻՆ ԽՄՐԵՐԸ

Ածանցավոր (վերջածանցավոր, նախածանցավոր-վերջածանցավոր) և բարդ-ածանցավոր տերմինների վերլուծությունից պարզվում է, որ դրանց մեջ քիչ չեն այնպիսի տերմինները, որոնց կառուցվածքային այս կամ այն կաղապարին համապատասխանում է իմաստաբանական (հասկացական) որոշակի կաղապար: Այսպես օրինակ, տերմինների մեջ մի առանձին խումբ են կազմում լեզվաբանության բաժինների ու գիտակարգերի, լեզվական

միավորների ու գործողությունների, լեզվական հատկանիշների, երևույթների և պրոցեսների, լեզվական փոփոխությունների անվանումները, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդհանուր առմամբ ունի բառակազմական որոշակի կաղապար:

Այսպես, լեզվաբանության բաժինների ու գիտակարգերի անվանումները կազմվում են բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+բան (երբեմն՝ գիտ) բաղադրիչ+ություն վերջածանց կառուցվածքային կաղապարով⁵⁰:

Օրինակ՝ լեզվաբանություն, հնչյունաբանություն, հնչույթաբանություն, ձևաբանություն, ֆերականություն, դարձվածաբանություն, իմաստաբանություն, ստուգաբանություն, ինչպես նաև բառագիտություն, բարբառագիտություն, ռեագիտություն և այլն: Պարզ է, որ այս կարգի տերմինների իմաստի մասնագիտացման գործում իրենց դերն ունեն բան և գիտ (գիտություն) բաղադրիչները⁵¹:

Տերմինների մի այլ խմբում իմաստի մասնագիտացման դերով հանդես է գալիս գիր բաղադրիչը: Այսպես օրինակ, բառաբանագրություն, ուղղագրություն և այլն:

Հնչյունական հատկանիշների անվանումներն էլ կազմվում են բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+ություն վերջածանց կաղապարով՝ ձայնավորություն, բաղաձայնություն, ձայնեղություն, խլություն, ռեզայնություն, շփականություն և այլն:

Հնչյունական երևույթները և պրոցեսները բնորոշող անվանումների համար հատուկ է բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+ում վերջածանց կաղապարը: Հնչյունական երևույթներ են բնորոշում հետևյալ տերմինները՝ ձայնավորացում, բաղաձայնացում, մեմբարբառացում, երկբարբառացում, խլացում, ձայնեղացում, քավացում, փմայնացում, շնչեղացում և այլն:

50 Ռուսերենում գիտության հիշյալ բաժինների ու քննազավառների տերմինավորումը կառարկվում է հետևյալ եղանակներով: Այսպես, *грамматика*, *բաղադրիչ+հիմք+իկա*→*фонетика*, *արմատ+О+логия*→*фонология*, *морфология*, *արմատ+О+графия*→*орфография*, *лексикография*:

51 Առաջին բաղադրիչը ի տարբերություն երկրորդի, թվում է, որ չպետք է դիտել որպես առանձին բառ, քանի որ այն ժամանակակից լեզվում հանդես է գալիս բառակազմական ածանցի դերով: Իսկ քանի որ երկրորդի իմաստը շոշափելի է, ուստի այն համարում ենք բառի մի առանձին բաղադրիչ և հետևապես դրանով կազմված տերմինները մտնում ենք բարդ-ածանցավոր կառույցի մեջ:

Օրինակներից երեւում է, որ նման կարգի անվանումներով ընդհանուր առմամբ բնորոշվում են հնչյունների այս կամ այն տարատեսակների հիմնական հատկանիշների՝ մի այլ հատկանիշների փոխանցման (վերածման) երևույթները:

Հնչյունական պրոցեսներ (այգ թվում դրանց այս ու այն պահը) են բնորոշում անցում, շփում, հպում, լայնացում, նեղացում, կոշտացում և նման կարգի մի շարք այլ տերմիններ:

Հնչյունական փոփոխությունները բնորոշող անվանումները ձևավորվում են բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+ություն (երբեմն էլ ում) վերաժանցով՝ առնմանություն (առնմանում), տարեմանություն (տարեմանում), համաբանություն, դրափոխություն, հերթագայություն, ամփոփում, անկում, հաւակցում, սղում և այլն:

Երևում է, որ կառուցվածքային հիշյալ կաղապարները բացարձակապես մենիմաստ չեն: Նույն բանը չի կարելի ասել, ինչպես տեսանք, բառ կամ բառի մի բաղադրիչ+ույթ կառույցի մասին:

ԲԱՐԴ-ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Լեզվաբանական տերիմնաբանության համակարգում (ինչպես նաև գիտության այլ բնագավառներում) եղած հետևյալ կարգի տերմինները՝ բառ-արտահայտություն, բառ-հասկացություն, բառ-նախադասություն, հիմք-լեզու և այլն, նպատակահարմար ենք գտնում առանձնացնել մյուսներից, հաշվի առնելով դրանց ինչպե՛ս կառուցվածքային, այնպե՛ս էլ իմաստաբանական առանձնահատկությունները: Տերմինների հիշյալ կառույցի բնորոշման համար գործածվել է բարդ-բաղադրյալ (сложно-составные) տերմիններ անունը:

Մասնագետներն (Անդրևե, Զամբրոսինսկի) այս կարգի տերմինների առանձնահատկություններից մեկն համարում են այն, որ դրանց բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը կարող է մյուսի որոշիչը լինել (30,122):

Տերմինների դիտարկվող տիպի մեջ բաղադրիչները որպես կանոն երկու գոյականներ են, այն դեպքում, երբ բաղադրյալ կառույցներում ինչպես կտեսնենք, դրանք կարող են լինել տարբեր խոսքի մասերի զուգորդություններ: Այստեղից հետևում է, որ բարդ-բաղադրյալ տերմինները հնարավոր չէ հատկացնել ո՛չ

բառերին (ձևաբանական բնույթի տեսանկյունից) և ոչ էլ՝ բառակապակցություններին (շարահյուսական, երբեմն նաև ձևաբանական բնույթի տեսանկյունից)։ Այսինքն, այս կարգի տերմինները բառային հատուկ կարգ են, որոնք միջակա դիրք են զրավում բառերի և բառակապակցությունների միջև։ Եվ քանի որ տերմինների հիշյալ աիպր իր մեջ ներառում է երկու հիմք ունեցող բառախումբ, ուստի Անդրեևը և Զամբրժինսկին նպատակահարմար են գտնում այն կոչել երկհիմք բաղադրյուններ (двухосновные сложения) կամ էլ երկհիմքեր (двухосновники) անուններով (30, 128—129)։

Ի դժպ, այս կարգի տերմինների ընդհանուր քանակը լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ չնչին տոկոս է կազմում։

ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ (ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ) ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՌԵՈՐՈՇՈՒՄԸ

Բաղադրյալ տերմինները մասնագիտական զրականության մեջ բնորոշվել են միանգամայն տարբեր հիմունքներով։ Տերմինների այս տիպը լեզվաբանները նույնացնում են՝ ա) սովորական ազատ բառակապակցություններին, բ) դարձվածաբանական միավորներին, գ) միաբառ տերմիններին կամ էլ տարբերելով դրանցից, դիտում են իբրև լեզվական առանձնահատուկ տարր։

Այսպես, բաղադրյալ տերմինների և ազատ բառակապակցությունների միջև եղած կառուցվածքային և քերականական հատկանիշների ընդհանրությունից ելնելով լեզվական հիշյալ միավորները որոշ մասնագետներ նույնացնում են միմյանց։ Բայց, ինչպես մասնագետների մի այլ խումբն է գտնում, բաղադրյալ տերմիններն օժտված են մի հատկանիշով, որ չունեն ազատ բառակապակցությունները։ Դրա էությունն այն է, որ հիշյալ կարգի տերմիններն ձևորոշակ են պատրաստի տեսքով վերարտադրվելու։ Սակայն վերջին արտահայտությունը մասնագիտական զրականության մեջ զործածվում է ոչ այնքան հստակ ձևով։ Փաստորեն, տվյալ դեպքում լեզվաբանները նկատի ունեն այն հանգամանքը, որ բաղադրյալ տերմինները խոսքի մեջ կարող են հանդես գալ կրկնելիությամբ՝ կա՛մ անփոփոխ շրջապատում, կա՛մ անփոփոխ ձևով (44, 9—10)։

Ղեկավարանների մի մասն էլ (Օ. Ս. Ախմանովա, Կ. Ա. Լեկով-սկայա, Ս. Դ. Բերեսնև, Մ. Ի. Զախարովա և ուրիշներ), ինչպես ասվեց, բաղադրյալ տերմինները դասում է դարձվածաբանական միավորների շարքը, հաշվի առնելով դրանց իմաստային հատկանիշների ընդհանրության ինչ-որ կողմերը (7,169) (17,35) (33,126—136) (14,29): Այսպես, Օ. Ս. Ախմանովան բոլոր բաղադրյալ տերմինները դիտելով իջրև դարձվածաբանական միավորներ, տերմինի տակ հասկանում է ճշմարտագույն յուրաքանչյուր բաղադրյալ անվանում (7,171—172): Փաստորեն, այս տեսակետն է պաշտպանում նաև Ս. Դ. Բերեսնևը, գտնելով, որ ըստ էության միայն բառը կարող է լինել տերմին, իսկ բառակապակցությունը տերմինաբանական համակարգում հանդես է գալիս ոչ թե տերմինի, այլ՝ դարձվածաբանական միավորի դերով (33,133—134):

Ակադ. Վ. Վինոգրադովը գտնում է, որ իբրև տերմին հանդես եկող բառային ամբողջական խմբերը (այսինքն, անվանման գործառություն ունեցողները) պետք է առանձին դիտարկվեն դարձվածաբանական միավորներից (10,25):

Դարձվածաբանական և ոչ դարձվածաբանական կապակցությունները սահմանազատելիս, Բ. Ա. Լարինն ամենայն որոշակիությամբ ընդգծում է բաղադրյալ տերմինների ոչ դարձվածաբանական բնույթը՝ նա գտնում է, որ դրանք ավելի շատ մոտ են բառակապակցություններին, քան թե դարձվածաբանական միավորներին (15,210):

Բաղադրյալ տերմինների՝ դարձվածաբանական միավորներին պատկանելու հարցին Ս. Ի. Օժեգովը միանգամայն բացասական պատասխան է տալիս։ Նա գտնում է, որ բաղադրյալ տերմինները այնպիսի բառակապակցություններն են, «որոնք արտացոլում են ռեալ իրականությունը այն ձևով, ինչպես որ այդ իրականությունը ներկայացվում է իմացության որոշակի համակարգում» (19,51—52): Հիշյալ միավորները լեզվական տեսանկյունից տարբերելով, Օժեգովը նշում է, որ բաղադրյալ տերմինները «պահպանում են որոշյալի և որոշչի հարաբերությունների բոլոր հատկանիշները, սեռի և տեսակի հարաբերությունները» (19,52): Այսպես նա ավելացնում է, որ բաղադրյալ տերմինները կարելի է դարձվածաբանական միավորներ համարել միայն այն դեպքում, եթե դրանք դիտվում են ընդհանուր լեզվում և ոչ թե տերմինաբանական համակարգերի շրջանակում (19,52):

Ե. Ն. Տուրկինյան և Տ. Ի. Սուլգատովան բաղադրյալ տերմինները և դարձվածաբանական միավորները քննելիս, գտնում են, որ արտաքին նմանությունը բուրրովին էլ հիմք չի տալիս բառային համակարգի տարբեր մակարդակի միավորները միմյանց նույնացնելու (71,171), Տերմինների քննվող տիպը կայուն, անբաժանելի կապակցությունների մեջ իրենից ներկայացնում է մի առանձնահատուկ տարատեսակ (94,46):

Բաղադրյալ տերմինները և դարձվածաբանական միավորներն առանձնացնելիս թվում է, որ հիմնականում պետք է առաջնորդվել իմաստաբանական չափանիշով:

Իմաստային առումով հիշյալ կարգի միավորները տարբերվում են միմյանցից, քանի որ դրանց հիմքում ընկած հասկացությունները չունեն միևնույն բնույթ: Ի տարբերություն դարձվածաբանական միավորների, որոնք արտահայտում են աշխարհի պատկերավոր նկարագիրը, բաղադրյալ տերմինները (ինչպես և մյուս կարգի տերմինները) հիմնականում օժտված են բնորոշիչ հատկանիշով և իրենց որոշակի տեղն ունեն այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանական համակարգում: Բնորոշիչ հատկանիշի շնորհիվ բաղադրյալ տերմինները հանդես են գալիս որպես անվանում գործածվող լեզվական նշան, մի բան, որ օժտված չեն դարձվածաբանական միավորները:

Տերմինաբանության խնդիրներին վերաբերող աշխատանքների մեծ մասում միտում է նկատվում բաղադրյալ տերմինները հետազոտել միաբառ տերմինների հետ՝ որպես միևնույն կարգի երևույթ: Ժիշտ է, բաղադրյալ տերմինները որոշ ընդհանուր գծեր ունեն միաբառ տերմինների հետ, բայց այնուամենայնիվ տերմինների այդ երկու տիպերի միջև կան նաև զգալի տարբերություններ:

Մասնագետները գտնում են, որ անհրաժեշտության դեպքում բաղադրյալ տերմինները, պարզ տերմինների նման, ամեն անգամ նորից չեն ստեղծվում, այլ պատրաստի վիճակով պահպանվում են դիտության ու տեխնիկայի տվյալ ճյուղի բառապաշարում: Խոսքի պրոցեսում չլինելով բառերի միացման արդյունք, դրանք խոսքի մեջ ներմուծվում են պատրաստի տեսքով և պարզ, միակազմ տերմինների հետ գործառում են հավասար հիմունքներով (64, 162):

Անվաճից հետևում է այն, որ բաղադրյալ տերմինները չպետք

է նույնացնել ո՛չ ազատ բառակապակցություններին, ո՛չ դարձվածաբանական միավորներին, ո՛չ էլ միաբառ տերմիններին, այլ դրանք պետք է դիտել բառային մակարդակի մի առանձին միավոր:

* * *

Միաբառ և բաղադրյալ տերմինների զնահատման հարցում ոմանք նախապատվությունը տալիս են առաջին տիպի կառույցներին, իսկ մյուսները՝ երկրորդներին:

Զնահատման դեպքում, թվում է, որ լավ կլինի հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները՝ նախ, թե տերմինների ո՞ր տիպի կառույցներն են բնորոշ գիտության տվյալ ճյուղի տերմինաբանության համար և ապա՝ այդ տարածված տիպերը ի՞նչ առավելություն ունեն: Պարզ է, որ այս դեպքում արտալեզվական գործոններից բացի պետք է հաշվի առնել նաև ներլեզվական գործոնները, այսինքն, որոշակի լեզուների օրինաչափությունները՝ բառակազմական միջոցների օգտագործման հնարավորությունների յուրահատկությունները: Լեզուների մի մասը տերմինների որոշ խումբը արտահայտում է բառակապակցությամբ, իսկ մյուսները հնարավորություն ունեն այդ նույն տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունները բնորոշել բառաբարդության միջոցով (միաբառ տերմիններով): Բայց, այնուամենայնիվ, բաղադրյալ տերմինները մեծ թիվ են կազմում տարբեր լեզուների տերմինաբանական համակարգերի մեջ: Փաւտորեն, ժամանակակից տերմինաբանական համակարգերի բնորոշ գիծը՝ վերլուծականության միտումն է (այսինքն, բաղադրյալ անվանումների կառուցումը):

Գիտական լեզվում նման տիպի տերմինների տարածված լինելը օրինաչափ և բնական է: Դրանց գործածության անհրաժեշտությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Նախ, որ տերմինների մեջ այս կառույցը առանձնանում է իր բացառիկ համակարգայնությամբ: Երկրորդ՝ այդ ուղիով նշանակալից կերպով ընդլայնվում է արդեն իսկ հայտնի նյութի հիման վրա նոր տերմինների կազմության հնարավորությունը (36,45): Բացի դրանից, բաղադրյալ տերմիններով (ինչպես նաև բարդ տերմիններով) է, որ հնարավոր է լինում արտահայտել բարդ հասկացություն:

Տերմինների այս տեսակի տարածված լինելը ըստ Ե. Ն. Տոլիկինայի պայմանավորված է տերմինաբանական համակարգերում առկա հասկացական հարաբերությունների գերակշռող լինելու հանգամանքով (72, 44—45):

Վերջապես, տերմինների քննարկվող տիպի տարածվածությունը պայմանավորված է նաև կիրառական գործոնով: Հայտնի է, որ գիտական համակարգերում կան տերմիններ, որոնց բաղադրիչները հնարավոր չէ զեղչել (այսինքն, ամբողջ կապակցությունը անհնար է միաբառ տերմինով արտահայտել): Այս դեպքում, ինքնըստինքյան պարզ է, որ բաղադրյալ կառույցը պետք է լինի համապատասխան տերմինի արտահայտման ամենահարմար ձևը:

Ժամանակակից հայ լեզվաբանական տերմինաբանության ուսումնասիրությունը նույնպես ցույց տվեց, որ հիշյալ բնագավառի տերմինների գերակշռող մասը (ամբողջ տերմինների ընդհանուր թվի 70%-ը) արտահայտվում է բաղադրյալ կառույցներով:

Ինչպես որ բարդ տերմինների բնորոշ կաղապարներն առանձնացնելիս հիմք ընդունեցինք բաղադրիչների քանակը, դրանց խոսքի մասսային արտահայտությունը ու տերմինների և ոչ տերմինների պատկանելությունը, այնպես էլ տվյալ դեպքում հաշվի կառնենք հիշյալ հանգամանքները:

Ըստ բաղադրիչների քանակի բաղադրյալ տերմինները ստորաբաժանվում են երկանդամ, եռանդամ և բազմանդամ կառույցների⁵²:

ՆՐԿԱՆԴԱՄ ՐԱՂԱԴՐՅԱԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Բաղադրյալ տերմինների երկանդամ կառույցը տերմինաբանական համակարգերում ունի կանոնավոր դրսևորում: Դրանով կազմված տերմինները ամենից ավելի մեծ թիվ են կազմում (բաղադրյալ տերմինների ընդհանուր թվի 81%-ից էլ ավելին, իսկ ամբողջ տերմինների ընդհանուր թվի 58%-ը)⁵³:

Տերմինների բոլոր տիպերի մեջ համակարգայնացնող հատկանիշով ամենից ավելի օժտված է բաղադրյալ տերմինների երկանդամ կառույցը, որի մի բաղադրիչը ընդհանուր է որոշ

⁵² Բաղադրյալ տերմինների մեջ իրրե բաղադրիչ հանդես եկող բարդ տերմինները տվյալ դեպքում դիտում ենք որպես մեկ բառ:

⁵³ Նույն երևույթը նկատվում է նաև գիտության տարրեր բնագավառների, ինչպես նաև այլ լեզուների տերմինաբանական համակարգում:

կարգի տերմինների հետ, իսկ մյուսը ծառայում է հասկացությունների համակարգում իր տարբերիչ հատկանիշների բնութագրման համար (36, 38)։

Երկանդամ կառույցները բաղադրյալ տերմինների մեջ հիմնական, «միջուկային» են, քանի որ դրանց հիման վրա կարելի է կերտել եռանդամ և քառանդամ կազմություններ։

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների ձևաբանական կաղապարները

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների ձևաբանական կաղապարների մեջ Ա+Գ կառույցն է ամենից ավելի կենսունակը և կանոնավորապես դրսևորվողը։ Նման կազմությունները երկանդամ բաղադրյալ տերմինների ընդհանուր թվի 80%-ից էլ ավելին են³⁴։

Ուսումնասիրության արդյունքները ցույց տվեցին, որ ածականները բաղադրյալ տերմինների ձևավորման գործում մեծ դեր են խաղում։ Այս կառույցներում ածական—բաղադրիչները մեծ մասամբ լեզվի ընդհանուր գործածական բառեր են, քան թե տերմիններ։ Իսկ իբրեւ բաղադրիչ գործածվող «ածական-տերմինները», փաստորեն, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ գիտության տվյալ ճյուղի մեջ գոյություն ունեցող համապատասխան գոյական-տերմինների ածականական կիրառություններ։

Ձևաբանական հիշյալ կաղապարի կենսունակության և տարածվածության բարձր աստիճանը պայմանավորված է ոչ միայն ներլեզվական, այլ թերևս ավելի շատ արտալեզվական գործոններով՝ լեզվաբանության մեջ եղած տերմինացվող հասկացությունների բնութթով։

Ա+Գ կաղապարով կազմված տերմիններից են՝ անվանական բառակապակցություն, բաց վանկ, գերադաս նախադասություն, դերբայական դարձված, երկաւ երկբարբառ, ժխտական

³⁴ Այս դեպքում էլ մեր տվյալները համեմատեցինք այլ լեզուների ինչպե՛ս լեզվաբանական, այնպե՛ս էլ գիտության տարբեր ճյուղերի տերմինաբանությանը նվիրված մի շարք հետազոտությունների աղբյուրներին, որից և պարզ դարձավ, որ տարբեր համակարգերում ամենից տարածվածը Ա+Գ կառույցն է։ Ուրեմն, կարելի է ասել, որ այն երկանդամ բաղադրյալ տերմինների ամենաբնորոշ և կենսունակ ձևաբանական կաղապարն է, և դրանով կազմված տերմինները առավել կանոնավորվածությամբ են հանգես գալիս տերմինաբանական համակարգերում։

մասնիկ, իսկական կապ, լեզվական մակարդակ, խառը հօլովում, կայուն շեշտ, հնչյունական համակարգ, ներքին թեփում, որոշյալ դերանուն, ուժեղ բաղաձայն, փակ վանկ, օժանդակ բայ և այլն:

Հիշյալ կառույց ունեցող բաղադրյալ տերմինների մեշ ածականը բնութագրում է տվյալ հասկացությունը: Տարաբնույթ կապերի արտահայտման դեպքում գոյականը բնորոշում է ընդհանրացնող հասկացություն (սեռային), իսկ ածականը՝ այդ հասկացության տարբերիչ հատկանիշը (այս կամ այն տեսակային դասակարգողական հատկանիշ):

Դասակարգողական հատկանիշ արտահայտելու շնորհիվ Ա + Գ կաղապարով կազմված տերմինները շատ լավ ձևով իրականացնում են գիտական տերմինաբանությանը առաջադրվող համակարգայնության պահանջը:

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների մի մասն էլ կազմված է Գ + Գ կաղապարով: Այս կառույցն ընդգրկող տերմինները երկանդամ բաղադրյալ տերմինների ընդհանուր թվի մոտ 13%-ն են կազմում: Նման կարգի տերմիններից են՝ անջատման նշան, ենթակայի լրացում, գողվածով կապակցություն, խոնարհման հաճախություն, հնչյունի երկարություն, նախադասության անդամ, շաբաթաօրյա կապակցություն, վանկի կենտրոն և այլն⁵⁵:

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների ձևաբանական հիշյալ երկու կաղապարները երբեմն ունեն հոմանիշային գործածություն: Այսպես, լեզվաբանական գրականության մեշ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ միևնույն հասկացություն բնորոշող տերմինը կերտվում է այդ կառույցներից երկուսով էլ (օրինակ՝ լեզվի կամ լեզվական մակարդակ, բաղաձայնների||բաղաձայնական համակարգ, հնչյունների||հնչյունական կապակցություն և այլն): Որոշ դեպքերում, իմաստի արտահայտման տեսանկյունից դրանք համարժեք են և հնարավոր է լինում ազատ կերպով մեկը մյուսով փոխարինել: Պարզ է որ նման երևույթը կապված է նաև ժամանակակից լեզվի կենդանի պրոցեսների հետ, որն այդ հարցը տարբեր դեպքերում լուծում է տարբեր կերպ: Բայց, ինչպես Գ. Օ. Վինոկուրն է գտնում, այդ երկու կառույցները միշտ չէ, որ

⁵⁵ Օրինակներից երևում է, որ հայերենում հիշյալ տերմինակառույցի առաջին բաղադրիչը որպես կանոն արտահայտվում է սեռական հոլովով: Գործիականով կազմությունները այնքան էլ բնորոշ չեն և շատ քիչ են հանդիպում:

իրենց իմաստով լրիվ կերպով համընկնում են: Գոյականի թեք հոլովով արտահայտված բաղադրիչը հիմնականում ունի ավելի անկախություն և ինքնուրույնություն, քան ածականով արտահայտվածը: Սովորական լեզվում դրանցով արտահայտված բառերի կապակցությունը ավելի հեշտությամբ կարելի է միմյանցով փոխարինել (սակայն որոշ համատեքստերում հնարավոր չի լինում փոխարինում կատարել): Ինքնին հասկանալի է, որ մասնագիտական լեզվում հաճախակի հանդիպող նման երևույթը ավելի շուտ կարող է խախտել տերմինի երկու բաղադրիչների միջև եղած իմաստային հարաբերությունը, քան թե սովորական լեզվում (36,33—34):

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ դրսևորվում են ձևաբանական մի քանի այլ կաղապարներ: Օրինակ, Դրբ.+Գ կառույցով են կերտված հետևյալ տերմինները՝ եղանակավորող բառեր, զեղչված նախադասություն, նախաճավելված ձայնավոր, չհոլովվող բառեր, ֆառացած հոլովաձևեր և այլն: Իսկ Թ.+Գ կաղապարով կառուցված տերմիններից են՝ առաջին, երկրորդ ավանդի, զրո վերջավորություն և այլն:

Վերջին երկու կաղապարներով կերտված տերմինները երկանդամ կառույցների ընդհանուր թվի հազիվ 7%-ն են կազմում (սրանք, փաստորեն, չունեն դրսևորման կանոնավորվածություն):

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների տերմինաբանական կաղապարներ

Բարդ տերմինների նման, բաղադրյալ կառույցների մեջ էլ կարելի է առանձնացնել տերմինաբանական մի քանի կաղապարներ: Առաջին տիպին հատկացնում ենք այն բաղադրյալ կառույցները, որոնց բաղադրիչները առանձին վերցրած տերմիններ են: Այսինքն, դրանք, առանց իսկ այդ կապակցության կարող են ինքնուրույն կերպով գործածվել: Երկրորդ տիպի բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչներից միայն մեկն է ինքնուրույն տերմին, իսկ մյուսը լեզվի ընդհանուր գործածական բառ է կամ ըստ էության կարող է լինել գիտության այլ բնագավառներից փոխառված, ինչպես նաև ընդհանուր գիտական տերմին⁵⁶: Մյուս կարգի բա-

⁵⁶ Ինչպես նշվել է, տերմինի այդ կարգի բաղադրիչները դիտում ենք իբրև ոչ լեզվաբանական տերմին (Տ):

ղաղրյալ տերմինների բաղադրիչներից ոչ մեկն էլ ինքնուրույն կերպով գործածվող տերմին չէ⁵⁷։

Քննությունը սկսենք երկրորդ տիպի ($\bar{S}+S$ և $S+\bar{S}$) բաղադրյալ տերմինների առանձնահատկությունների բացահայտումից։ Նման կառույց ունեցող բաղադրյալ տերմինները հնարավոր է բաժանել բաղկացուցիչ մասերի, քանի որ դրանց կազմի մեջ կա ինքնուրույն կերպով հանդես եկող տերմին։ Տերմինաբանական հիշյալ կաղապարների բաղադրիչների միջև կապը սերտ է (64,170)։

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների տերմինաբանական կաղապարներից $\bar{S}+S$ կառույցն է ամենից ավելի կանոնավորապես դրսևորվողը։ Այն երկանդամ կառույցների ընդհանուր թվի 49%-ն է կազմում։ Նման կաղապարով կերտված տերմիններից են՝ անկանոն հոլովում, բաց վանկ, երկար ձայնավոր, զարտուղի խոնարհում, էական բայ, ժխտական նախածանց, իջնող երկբարբառ, լիակատար առնմանում, խառը հոլովում, հիմնական ձևույթ, ձևի պարագա, միջնորդական փոխառություն, նորագույն հապավում, շրջուն շարադասություն, պարզ ստորոգյալ, ցեղակից լեզու և այլն։

$\bar{S}+S$ կառույց ունեցող բաղադրյալ տերմինների մեջ առաջին բաղադրիչը երբեմն կրում է իմաստաբանական որոշ փոփոխություններ։ զրանով իսկ ուժեղանում է հասկացություն՝ բնորոշման հետ եղած կապը։ Փոփոխությունը հիմնականում հանդում է

57 Դ. Ս. Լոտտեն բավական հանգամանորեն է քննել բաղադրյալ տերմինների տերմինաբանական տիպերը։ Նա գտնում է, որ բոլոր տիպերն էլ քերականորեն բաժանելի են։ Ըստ նրա այդ կապակցությունները տերմինաբանական իմաստայնության բաժանելիության տեսակետից հավասարաթմեք չեն (54,735)։ Այս հանգամանքը հաշվի առնելով է, որ Լոտտեն բաղադրյալ տերմինների մեջ առանձնացնում է շորս տիպ։ Առաջինին հատկացնում է այն բաղադրյալ տերմինները, որոնց բաղադրիչները գործածվում են սովորական, չաղճատված իմաստով։ Այս տեսակը նա բնորոշում է տաբուլումելի (բաժանելի) տերմին-բառակապակցություններ անունով։ Երկրորդ տիպի մեջ են մտնում ա. ն կապակցությունները, որոնց մի բաղադրիչը տերմին է, իսկ մյուսը՝ ընդհանուր գործածական բառ։ Սրանց մեջ էլ նա առանձնացնում է երկու ենթատեսակ՝ ըստ որոշյալ և որոշիչ բաղադրիչների տերմինների պատկանելության։ Սրանք Լոտտեն որակում է զայմանականորեն բաժանելի (տաբուլումելի) տերմին-բառակապակցություններ անունով։ Երրորդ տիպի՝ կիսատաբուլումելի տերմին-բառակապակցությունների առանձնահատկությունն այն է, որ իրեն տերմիններ հանգես եկող բաղադրիչներից մեկը չի գործածվում իր հիմնական իմաստով։ Վերջին տեսակը, որի երկու բաղադրիչներն էլ տերմիններ չեն, նա անվանում է անտաբուլումելի տերմին-բառակապակցություններ (55,79—80)։

հետևյալին՝ առաջին բաղադրիչի (այսինքն, ինքնուրույն կերպով տերմին չհանդիսացող անդամի) դերում հանդես եկող ածականի իմաստը կարող է ինչ-որ չափով մասնագիտացման ենթարկվել: Այս երևույթը, տվյալ դեպքում, պայմանավորված է լեզվաբանության՝ որպես գիտության որոշակի բնագավառի մի շարք առանձնահատկություններով: Այսպես օրինակ, անկանոն հոլովում, զարտուղի խոնարհում, խառը հոլովում, պարզ ստորագրյալ և նման կարգի այլ բաղադրյալ տերմինների ածական-բաղադրիչները (անկանոն, զարտուղի, խառը, պարզ) գիտության հիշյալ բնագավառի լեզվում, փաստորեն, ենթարկվել են այս կամ այն աստիճանի մասնագիտացման:

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ $S+S$ կառույցի յուրաքանչյուր լինելը բնական և օրինաչափ երևույթ է: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ընդհանուր առմամբ տերմինի (տվյալ դեպքում լեզվաբանականի) դերում պետք է հանդես գա երկրորդ անդամը: Քանի որ առաջինը լրացնողն է, ուստի նըպատակահարմար է, որ այն արտահայտվի լեզվի ընդհանուր գործածական բառով: Երկրորդ բաղադրիչի դերում հանդես եկող լեզվաբանական տերմինի հիմքում ընկած է սեռային հասկացություն: Տվյալ դեպքում տեղի է ունենում կոնկրետացում՝ հիշյալ հասկացության բովանդակության սահմանափակմամբ: Այսինքն, մեծ մասամբ մենք գործ ունենք ավելի նեղ հասկացություն բնորոշող տերմինի հետ, քան թե ինքնուրույն գոյականով բնորոշված հասկացության դեպքում: Սա պատճառաբանվում է այն հանգամանքով, որ լեզվաբանական տերմիններն ընդհանուր առմամբ միմյանց նկատմամբ գտնվում են սեռի և տեսակի հարաբերության մեջ: Այսինքն, տերմինների հիմքում ընկած են հավասար կամ առավել նեղ ու լայն հասկացություններ: Իսկ նման կարգի հարաբերությունների արտահայտման համար, թվում է, որ ամենից ավելի հարմար է հիշյալ կառույցը, որն ապահովում է համակարգայնությունը թե՛ արտահայտության և թե՛ բովանդակության պլաններում: Այս բանն ավելի պարզ կդառնա, երբ քննենք տերմինի բաղադրիչների միջև եղած ջարահյուսական հարաբերությունները⁵⁸:

Ա. Ա. Սանկինը բավական հանգամանորեն վերլուծելով $\overline{S+S}$ կառույցը, դրա մեջ առանձնացնում է երկու տարատեսակ՝

⁵⁸ Նման հարցերի քննությանը կանդադառնանք ավելի մանրամասնորեն:

ըստ առաջին բաղադրիչի մասնագիտացման առկայության-բացակայության հանգամանքի (64,170—173)։ Առաջին տեսակի բաղադրյալ տերմինների առաջին բաղադրիչը, այսինքն՝ ածականը ոչ մասնագիտական բառապաշարի բառ լինելով, գործածվում է իր սովորական իմաստով։ Տվյալ դեպքում բացակայում է այս կամ այն աստիճանի մասնագիտացումը՝ կապված գիտության որոշակի բնագավառի առանձնահատկության հետ (64,170)։

Երկրորդ տեսակի բաղադրյալ տերմինների առաջին բաղադրիչի՝ ածականի իմաստը ենթարկվում է մասնագիտացման։ Այս երևույթը պայմանավորված է ինչպե՛ս գիտության որոշակի բնագավառի, այնպե՛ս էլ տերմինի բովանդակության, արտացոլված առարկայի, երևույթի առանձնահատկություններով։ Այդ իսկ պատճառով միևնույն ածականը տարբեր կապակցություններում կարող է ստանալ իմաստի մասնագիտացման տարբեր երանգներ (64,172)։ Սանկինը գտնում է, որ բաղադրյալ տերմինների մեջ ածականի իմաստի մասնագիտացումը կարող է իրականանալ տարբեր ուղիներով՝ իր ընդհանուր իմաստի որոշակի սահմանափակմամբ (իմաստին տրվում է գիտության կամ տեխնիկայի որոշակի բնագավառի առանձնահատկության հետ կապված այս կամ այն որոշակիություն), ինչպես նաև փոխաբերական գործածությամբ (64,172—173)։

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների կանոնավորապես դրոսկորվող մի այլ կաղապարն արտահայտվում է $S+\overline{S}$ կառույցով⁵⁹։ Նման կաղապար ունեցող տերմիններն երկանդամ կառույցների ընդհանուր թվի 22,5%-ն են կազմում։ Այդ կարգի տերմիններից են՝ բառիմաստի բնդլայնում, բսուային կազմ, դեր-բայ-կաճ ձև, ենթակայի խումբ, խոսքի մասեր, նախադասությամբ անդամ, շարահյուսական միավոր, վանկի կենտրոն, բերականական կարգ և այլն։

Այս կառույցի առանձնահատկությունը ոչ միայն այն է, որ լեզվաբանական տերմինի դերում հանդես եկող բաղադրիչն ունի սահմանափակող դեր, այլև այն, որ դրա շնորհիվ նման կաղապարով կազմված տերմինները որոշակի տեղ են գրավում գիտության հիշյալ բնագավառի տերմինաբանական համակարգում։

⁵⁹ Ժիշտ է, այս կառույցը նախորդի հետ ինչ-որ ընդհանրություն ունի, բայց մենք նպատակահարմար դոսանք դրանք միմյանցից առանձնացնել, նկատի ունենալով դրանց արտահայտած իմաստային տարբերությունը, ինչպես նաև կանոնավորվածության տարբեր աստիճանի դրսևորման հանգամանքը։

$S+\bar{S}$ կառույցի առաջին բաղադրիչը, որն ինքնուրույն տերմին է, բնորոշում է լեզվաբանական որոշակի հասկացություն: Երկրորդ բաղադրիչի դերում, բացի լեզվի ընդհանուր գործածական բառերից (լեզվական ազդեցություն, բառիմաստի ընդլայնում), կարող են հանգես գալ ընդհանուր գիտական տերմիններ (հնչյունական համակարգ, լեզվի կառուցվածք և այլն), ինչպես նաև գիտության տարբեր բնագավառներից փոխառված տերմիններ (հնչույթի տարբերակ, լեզվական կաղապար և այլն):

Հիշյալ կառույցի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ երկրորդ բաղադրիչը կարող է իր մեջ ընդգրկել ամբողջ կապակցության իմաստը և տվյալ գիտակարգում հանդես գալ ամբողջ բաղադրյալ տերմինի փոխարեն (64,175—176): Այսպես՝ լեզվական մակարդակ, լեզվի կառուցվածք, լեզվի համակարգ և նման կարգի այլ բաղադրյալ տերմինների երկրորդ բաղադրիչները գիտության հիշյալ բնագավառի լեզվում կարող են առանձին հանդես գալ (մակարդակ, կառուցվածք, համակարգ):

Երկանդամ բաղադրյալ տերմինների տերմինաբանական մի այլ կաղապարի մեջ հանդես եկող երկու բաղադրիչներն էլ լեզվաբանական տերմիններ են ($S+\bar{S}$): Այս կաղապարով կերտված տերմինները երկանդամ կառույցների ընդհանուր թվի 20,5%-ն են կազմում: Նման կարգի տերմիններից են՝ ածանցավոր բառ, բայական ստորոգյալ, դարձվածաբանական հոմանիշ, եղանականիշ նախամասնիկ, հեչույթային բառ, միավանկ բառ, շեշտակիր վանկ, վանկային գիր, տառային հապավում, ֆեռականական համանունություն և այլն:

Այս կապակցությունների կազմի մեջ եղած տերմիններից յուրաքանչյուրը պահպանում է այն իմաստը, որ ունի առանձին գործածվելիս: Տվյալ դեպքում պարզապես տեղի է ունենում «տերմինի բովանդակության իմաստային սահմանափակում» ամբողջությամբ» (64,167):

Մասնագետները հիշյալ կարգի տերմինների յուրահատկությունն ու առանձնահատկությունը համարում են այն, որ դրանց բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը, որպես կանոն, պատկանում է տերմինաբանական որոշակի շարքի:

Ինչպես նշվեց, երկանդամ բաղադրյալ տերմինների տերմինաբանական մյուս կաղապարի բաղադրիչներն առանձին վերցրած լեզվաբանական տերմիններ չեն: Երկու անդամների միացությունն է, որ լեզվաբանական տերմինների դաշտում տվյալ

կառույցին տալիս է տերմինային արժեք: Այսինքն, կապակցությունն ամբողջությամբ ձեռք է բերում մասնագիտացված բովանդակություն:

Ի դեպ, $\overline{S+S}$ կառույց ունեցող տերմինները երկանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ չունեն լայն դրսևորում և, բնականաբար, դրանով կերտված տերմինները շատ քիչ են հանդիպում (սրանք երկանդամ բաղադրյալ տերմինների ընդհանուր թվի 8%-ն են կազմում): Այս կարգի տերմիններից են՝ առանձնահատուկ արտահայտություն, անջատման նշան, գաղափարական վերլուծություն, լրիվ ներմաքմավորում, «խաչավորման տեսություն», վիճակի կարգ և այլն:

Քանի որ հիշյալ կառույցի մեջ կապակցությունն ամբողջությամբ է ձեռք բերում իմաստի մասնագիտացում, ուստի դրա մեջ անհնար է առանձնացնել ինքնուրույն բաղադրիչներ: Այսինքն, այս կարգի բաղադրյալ տերմիններն անբաժանելի են տերմինաբանական տեսակետից: Եվ նման բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչների միջև եղած կապը, փաստորեն, ավելի սերտ է քան թե մյուս տիպի բաղադրյալ տերմիններին:

$\overline{S+S}$ կառույց ունեցող տերմինների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց բաղադրիչներն էլ ոչ միայն լեզվի ընդհանուր գործածական բառեր են, այլ նաև ուրիշ գիտությունների տերմինաբանական համակարգի տերմիններ: Վերջիններս լեզվաբանական տերմինների դաշտում, իհարկե, ձեռք են բերում իմաստային այս կամ այն առանձնահատկություն:

Ա. Մ. Տերպիգորևը քննելով բաղադրյալ տերմինների տերմինաբանական կաղապարների տիպերը, գտնում է, որ $S+S$, $S+\overline{S}$, $\overline{S+S}$ կառույցներում արտացոլված է հասկացությունների հատկանիշները և հասկացությունների միջև եղած կապը: Բաղադրիչների ճիշտ ընտրության և կապակցելիության դեպքում նման կաղապար ունեցող տերմինները օժտվում են համակարգայնության հատկանիշով: Մյուս տեսակի կառույց ($\overline{S+\overline{S}}$) ունեցող տերմինները չեն արտացոլում գիտության որոշակի բնագավառի հասկացությունների համակարգը, դրանք արտացոլում են միայն առարկաների արտաքին որոշ հատկանիշները (70,74):

* * *

Այժմ համեմատենք ձևաբանական և տերմինաբանական կաղապարների դասերը, որից և պարզ կդառնա, թե բաղադրյալ

տերմինների բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի դերում ո՞ր խոսքի մասերն են գլխավորապես կիրառվում⁶⁰:

Հայտնի է, որ բաղադրյալ տերմինների մեջ (անկախ բաղադրիչների քանակից) վերջին բաղադրիչը հայերենում որպես կանոն արտահայտվում է գոյականով: Այստեղից կարելի է ասել, որ $S+S$ և $\bar{S}+\bar{S}$ կառույցներում (այսինքն, որոնց երկրորդ բաղադրիչը լեզվաբանական տերմիններ են) տերմին-բաղադրիչները արտահայտվում են գոյականով: Քանի որ այս կառույցները երկանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ 69,5% են կադմոս, ուստի սրանց երկրորդ բաղադրիչների 69,5%-ը գոյականներ են ($\bar{S}-S=69,5\%$): Տերմինաբանական մյուս կառույցների ($S+\bar{S}$ և $\bar{S}+\bar{S}$) երկրորդ բաղադրիչների 30,5%-ը, փաստորեն տերմիններ չեն ($\bar{S}-\bar{S}=30,5\%$):

Առաջին բաղադրիչները համեմատելու համար բավական է չորս կառույցներից վերցնել երկուսը՝ $S+S$ -ը և $S+\bar{S}$ -ը, քանի որ մյուսների առաջին բաղադրիչները տերմիններ չեն ($\bar{S}+S$ և $\bar{S}+\bar{S}$),

Ձևաբանական կաղապարների քննությունը ցույց տվեց, որ առաջին բաղադրիչի դերում գլխավորապես հանգես են դալիս ածականները ($\bar{U}+\bar{S}$) և գոյականները ($\bar{S}+\bar{S}$), իսկ մնացած խոսքի մասերը (թվական, դերբայ) չնչին մասնակցություն են ցուցաբերում տերմինների կազմությանը:

Տեսանք, որ երկանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ $\bar{U}+\bar{S}$ կառույցը 80% է կազմում, իսկ $\bar{S}+\bar{S}$ -ը՝ 13%: Այստեղից հետևում է, որ $S+S$ և $S+\bar{S}$ կառույցների (սրանք տերմինաբանական կաղապարների 43%-ն են) մեջ ածականով արտահայտված տերմին-բաղադրիչները կլինեն մոտ 37%: Առաջին բաղադրիչները (տերմինները) մնացած դեպքերում գլխավորապես արտահայտվում են գոյականներով:

Ի դեպ, ինչպես նշվել է, բաղադրյալ կառույցների մեջ ածականով արտահայտված տերմին-բաղադրիչները, առանձին վերցրած, ըստ էության գոյականներ են: Բաղադրյալ կառույցների մեջ կապակցելիությունն իրականացնելու համար գոյական-տերմինները ստանում են ածականական վերջածանցներ:

⁶⁰ Քննությունը կատարում ենք միայն երկանդամ կառույցների հիման վրա, քանի որ, ինչպես ասվեց, դրանք են կանոնավորապես դրսևորվում բաղադրյալ տերմինների մեջ:

Հստ բաղադրիչների քանակի բաղադրյալ տերմինների մեջ կարելի է առանձնացնել նաև եռանդամ և բազմանդամ կառույցներ, վերջիններիս երկու կարգի հնարավոր կաղապարների քանակը ավելի շատ է, քան նախորդին՝ հակառակ դրանցով կազմված տերմինների ընդհանուր թվին և կանոնավորվածության աստիճանին:

Եռանդամ կառույցների բաղադրյալ տերմինների ընդհանուր թվի 15%-ն են կազմում:

Ձևաբանական կաղապարների մեջ կանոնավորապես հանդես են գալիս չորս կարգի կառույցներ: Ամենից ավելի բնորոշը Ա+Ա+Գ կաղապարն է, որի միջոցով կազմվում են եռանդամ բաղադրյալ տերմինների մեծ մասը: Օրինակ՝ առաջնալեզվային պայթական բաղաձայն, բարդ ստորադասական նախադասություն, ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն, ժամանակակից հայոց լեզու, ծավալուն դերբայական դարձված, հարաբերական զերադրական սուտինան և այլն:

Ձևաբանական մյուս երեք կաղապարները ըստ նվազող կանոնավորվածության հետևյալներն են՝ Գ+Ա+Գ (բարբառների հնչյունական դասակարգում, բայի ժխտական ձև, լեզուների համեմատական փերականություն և այլն), Ա+Գ+Գ (առաջնային շարժի ձայնավոր, բաց վանկի օրենք, կցական տիպի լեզու և այլն), Գ+Գ+Գ (խոսքի մասերի փոխանցում, ձայնավորների ներդաշնակության օրենք և այլն):

Ձևաբանական մնացած կաղապարների քանակը թեև շատ է, բայց դրանցով կազմված տերմիններ շատ քիչ են հանդիպում: Այսպես օրինակ՝ Թ+Գ+Գ (զրո սուտինանի ձայնդարձ), Գ+Թ+Գ (բաղաձայնների առաջին տեղաշարժ), Դրբ.+Գ+Գ (զեղչված ենթակայով նախադասություն), Գ+Դրբ.+Գ (եղելություն նշանակող բառեր) և մի շարք ուրիշ կառույցներ:

Եռանդամ կառույցների մեջ առանձնանում են այնպիսի տերմիններ, որոնց բաղադրիչները միացած են շաղկապներով (ի դեպ, սրանք շատ քիչ տոկոս են կազմում): Այսպես օրինակ՝ բացառման ու զիջման կապեր, անձի և իրի առում, հիմունքի ու պատճառի կապեր, չափ ու ֆանակի պարագա և այլն: Նման կարգի տերմինների առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք բնորոշում են միավորված երկու հասկացություններ:

Եռանդամ տերմինների տերմինաբանական կաղապարներից ամենից ավելի կանոնավորապես դրսևորվող $S+S+S$ կառույցն է: Ի տարբերություն երկանդամների, որոնցում իբրև տերմին գլխավորապես հանդես է գալիս վերջին բաղադրիչը, այս կառույցում վերջին երկու բաղադրիչները մեծ մասամբ ընդհանուր գործածական բառեր են: Նման կարգի տերմիններից են՝ ածականների համեմատության աստիճաններ, բառի ներքին ձև, ճնշյունի երկարության ճշան, լեզվական արտահայտության միջոցներ և այլն:

Մյուս կաղապարները (ըստ նվազող կանոնավորվածության) կազմված են հետևյալ զուգորդություններով՝ $S+S+S$ (բարձր աստիճանի ձայնդարձ, պարզ ընդարձակ նախադասություն և այլն), $\overline{S}+S+S$ (բարդ ածանցավոր բառ, երկրորդական պարագայական նախադասություն և այլն), $S+S+S$ (երկրորդական խոսքի մասեր, եռաստիճան բաղաձայնական համակարգ և այլն), $S+\overline{S}+S$ (անշղկկապ բարդ նախադասություն, բայական բաղադրյալ ստորոգյալ և այլն), $S+S+\overline{S}$ (բայի եղանակային ձևեր, բառերի շարանյութական կապ և այլն), $\overline{S}+\overline{S}+S$ (աշխատանքային ճիշերի տեսություն, անմիջական բաղադրիչների վերլուծություն և այլն):

Ի տարբերություն երկանդամ բաղադրյալ տերմինների, եռանդամ կառույցների այն տիպը, որի բոլոր բաղադրիչները լեզվաբանական տերմիններ են, չունի կանոնավոր դրսևորում, և համապատասխանաբար այդ կաղապարով կազմված տերմիններ շատ քիչ են հանդիպում:

Բաղադրյալ կառույցների (երկանդամ և եռանդամ) մեջ գոյականների և ածականների կիրառության հարցում նկատվում է յուրահատուկ օրինաչափություն: Այսպես, երբ հիշյալ կառույցների մեջ գոյականը ինքնուրույն կերպով գործածվող տերմին է, ապա նման դեպքերում, ածականը մեծ մասամբ ընդհանուր գործածական բառ է: Այս երևույթը դրսևորվում է Ա+Գ և Ա+Ա+Գ կառույցներում: Իսկ երբ գոյականը ընդհանուր գործածական բառ է, ապա ածականը մեծ մասամբ հանդես է գալիս լեզվաբանական տերմինի դերով:

* * *

Բազմանդամ (քառանդամ և ավելի) կառույցների հնարավոր կաղապարների թիվը բոլորից էլ շատ է, բայց այդ կարգի կազմություններն այնքան էլ շատ չեն բաղադրյալ տերմինների մեջ:

Այս կառույցների անկենսունակությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Նախ, գործառական տեսակետից գիտական տերմինաբանության համար բոլորովին էլ նպատակահարմար չէ այգքան երկար կազմությունների կիրառությունը: Նման կարգի տերմինները առաջացնում են անբարեհնչունություն, տնտեսման սկզբունքի խախտում, գործածության ժամանակ ի հայտ է գալիս որևէ բազադրիչի բաց թողման հնարավորություն: Երկրորդ, որքան տերմինի բաղադրիչներն ավելանում են, այնքան այդ կարգի կազմությունները դառնում են նկարագրական բնույթի:

Բազմաբաղադրիչ տերմիններով առաջնորդվելը չափազանց դժվար է, մանավանդ եթե դրանք բնորոշում են գիտության տվյալ բնագավառի տարածված և առանցքային հասկացություններ:

Բազմանդամ կառույց ունեցող տերմիններից են՝ բառապաշարի հարստացման ներքին միջոց, երկրորդական կարգի երկրորդական նախադասություն, նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասեր, փոխադարձաբար իրար փոխարինող հնչյուններ և այլն: Այս կառույցին պատկանող տերմինների նկարագրական բնույթը ավելի պարզ երևում է հետևյալ օրինակներից՝ իմաստափոխություն գաղափարախոսության փոփոխության հետևանքով, շեշտի հետ կապված հնչյունափոխություն և այլն:

Այստեղ, ինչպես և մյուս կառույցների ձևաբանական կաղապարների մեջ առկա է խոսքի մասերի կիրառության նույն պատկերը (այսինքն, տերմինի բաղադրիչների դերում գերազանցապես հանդես են գալիս գոյականներ և ածականներ): Իսկ տերմինաբանական կաղապարների մասին կարելի է ասել որ բաղադրիչների դերում ավելի շատ հանդես են գալիս լեզվի ընդհանուր գործածական բառեր, քան թե լեզվաբանական տերմիններ:

ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՏԵՐՄԻՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐՔԵՐԸ

Գիտական տերմինաբանության կարևորագույն պահանջներից մեկն էլ, ինչպես ասվեց, այն է, որ տերմինը այս կամ այն համակարգում պետք է ճիշտ կողմնորոշի իր հիմքում ընկած հասկացության տեղը: Դրա համար հարկավոր է, որ արտահայտության պլանում տերմինի բաղադրիչներից որևէ մեկը պատկանի որոշակի շարքի: Փաստորեն, տերմինների գերակշռող մասի

ածանցված և բարդ բառեր ու բառակապակցություններ լինելու հանգամանքը հնարավորություն է տալիս իրականացնել տերմինի համակարգային դերը՝ տերմինաբանական շարքեր կազմելը: Տերմինները կառուցվածքա-իմաստային առումով կարող են շարքեր կազմել այն դեպքում, երբ դրանցից յուրաքանչյուրն ունի ընդհանուր բաղադրիչ, որը և հանդես է գալիս իբրև որոշակի շարքի ցուցիչ (նշան): Պարզ է, որ կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ այդ բաղադրիչը հանդես դա միայն տվյալ շարքի տերմինների մեջ, որպեսզի տերմինաբանական մի շարքը սահմանազատվի մյուսից:

Հաշվի առնելով տերմինների ընդհանուր բաղադրիչների կառուցվածքաիմաստային առանձնահատկությունները, լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ էլ հնարավոր է վեր հանել տերմինաբանական տարբեր կարգի շարքեր: Տվյալ դեպքում նկատի են տոնվում հետևյալ հանգամանքները՝ նախ, որպես շարքի ցուցիչ հանդես եկող ընդհանուր բաղադրիչը առանձին վերցրած ի՞նչ կարգի հասկացություն (սեռայի՞ն, թե՞ տեսակային) է բնորոշում, ապա այդ բաղադրիչը ընդհանուր գործածական բա՞ռ է, թե՞ լեզվաբանական տերմին և համապատասխանաբար ի՞նչ խոսքի մասով է արտահայտված: Նման սկզբունքով լեզվաբանական տերմինների մեջ կարելի է առանձնացնել հետևյալ բնորոշող շարքերը⁶¹:

1) Տերմինաբանական շարք, որտեղ ընդհանուր բաղադրիչի դերում հանդես եկող լեզվաբանական տերմինը բնորոշում է սեռային հասկացություն: Նման կարգի բաղադրիչները որպես կանոն արտահայտվում են գոյականներով: Ամենից շատ շարքեր կազմում են սրանք, քանի որ յուրաքանչյուր սեռային հասկացություն բնորոշող տերմին իր հերթին մասնակցում է մի քանի կամ բազմաթիվ տեսակային հասկացություն բնորոշող տերմինների կազմությանը: Այդ կարգի բազմաթիվ շարքերից որպես օրինակ բերենք մի երկուսը⁶²: Այսպես, շեշտ տերմինը որպես ընդհանուր բաղադրիչ դրսևորվում է հետևյալ շարքի մեջ՝ բառային, բառացուցող, գլխավոր, երաժշտական, երկրորդական, քերական,

⁶¹ Վերլուծությունը դարձյալ կատարվում է երկանգամ բաղադրյալ տերմինների հիման վրա:

⁶² Տերմինաբանական այս շարքի վերլուծությանը մանրամասն շեշտ անդրադառնում, քանի որ տարբեր առիթներով տերմինները ընդհանուր առմամբ քննում ենք սեռային և տեսակային հասկացությունների կապի հաշվառմամբ:

իջնող, կայուն, հավասար, շարժական, վերջավանկ, ուժային, տրամաբանական, փոփոխական ...ՇԵՇՏ:

Տերմինների շարք, որոնցում որպես ընդհանուր բաղադրիչ հանդես է դալիս վանկ տերմինը՝ անշեշտ, բաց, նախաշեշտ, նախավերջին, շեշտակիր, վերջընթեր, փակ... ՎԱՆԿ:

Օրինականներից երեւում է, որ այս կարգի տերմինները բնորոշում են շեշտի և վանկի տարատեսակները:

2) Տերմինաբանական շարք, որտեղ ընդհանուր բաղադրիչի դերում հանդես եկող սեռային հասկացությունը բնորոշված է ոչ լեզվաբանական տերմինով: Այսպես օրինակ՝ լեզվական, խոս-
ֆային, հնչյունական, արտասանական, հնչույթաբանական, բա-
ռային, դարձվածաբանական, ձևաբանական, շարանյութական...
ՄԻԱՎՈՐ:

Տերմինաբանական նման շարքին են պատկանում նաև հե-
տևյալ տերմինները՝ ֆեռականական, ժամանակային, եղանակային,
սահմանափակման, շարանյութական, լրացական, որոշչական,
պարագայական, ստորագելիական... ՀԱՐԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ:

3) Տերմինաբանական շարք, որտեղ ընդհանուր հանդիսա-
ցող բաղադրիչը լեզվաբանական տերմին է և գործածվում է տե-
սակային հասկացություն բնորոշելու համար: Պարզ է, որ այս
դեպքում ընդհանուր բաղադրիչը կարող է արտահայտվել ածա-
կանով կամ զոյականով:

ա) Տերմինների շարք, որի ընդհանուր բաղադրիչն արտա-
հայտված է ածականով՝ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ արտահայտություն,
դաս, դեմք, թիվ, իմաստ, կանոն, կառուցվածք, կարգ, սեռ...:

Ի դեպ, նման շարք կազմող ընդհանուր բաղադրիչների քա-
նակը շատ է (լեզվաբանական, հնչյունական, բառային, ձևաբա-
նական, շարահյուսական և այլն) լեզվաբանական տերմինների
շրջանում: Այսպես օրինակ՝ ՀնԶՅՈՒՆԱԿԱՆ այբուբեն, լեզու, կա-
ղապար, կառուցվածք, համակարգ, համապատասխանություն,
շղթա, պրոցես, փոխանցում, օրենք և այլն: Յուրաքանչյուր ընդ-
հանուր բաղադրիչով կազմվում են բազմաթիվ տերմիններ՝ ԼԵԶ-
ՎԱԿԱՆ ազդեցություն, անընդհատականություն, արտահայտու-
թյուն, երևույթ, ընդհանրություն, ընտանիք, կաղապար, հա-
մակարգ, միասնություն, միավոր, նշան, նորմ, փոխազդեցու-
թյուն, ֆաղափականություն... կամ՝ ԲԱՌԱՅԻՆ վերացություն, ար-
տահայտություն, ընդհանրություններ, իմաստ, կազմ, շեշտ և
այլն:

բ) Տերմինների շարք, որի ընդհանուր բաղադրիչն արտահայտված է գոյականով՝ ՀնՁՅՈՒՆԻ անկում, դիրք, երկարություն, թուլացում, կարճություն, սղում, փոփոխություն...: Նման շարք են կազմում նաև հետևյալ տերմինները՝ ԲԱՂԱՁԱՑՆՆԵՐԻ դասակարգում, կրկնավորում, կուտակում, հերթագայություն, տեղաշարժ...:

Բերված օրինակներն այն բանն են վկայում, որ հիշյալ շարքի ընդհանուր բաղադրիչի դերում մեծ մասամբ հանդես են գալիս լեզվաբանության առանցքային տերմինները:

4) Տերմինաբանական շարք, որտեղ ընդհանուր բաղադրիչը լեզվաբանական տերմինն է: Այս դեպքում էլ ընդհանուր բաղադրիչը կարող է արտահայտվել թե՛ ածականով, թե՛ գոյականով (իհարկե, երբեմն էլ թվականով):

ա) Տերմինաբանական այս շարքի ածականով արտահայտված ընդհանուր բաղադրիչը իմաստի արտահայտման տեսակետից տարբերվում է մյուսներից: Կանոնավորապես դրսևորվող ընդհանուր բաղադրիչներից են՝ բազմակի, բարդ, բուն, ետադաս, կանոնավոր, համադաս, հաստատական, միջադաս, նկարագրական, պատմական պարզ և այլն:

ԲԱԶՄԱԿԻ—այս ընդհանուր բաղադրիչը գործածվում է միևնույն բառի կրկնությամբ կազմված խոսքի մասերի, ինչպես նաև միևնույն նախադասության մեջ երկու և ավելի անդամների կապակցությունը բնորոշելու համար՝ բազմակի անդամներ, լրացումներ, բացառություն, խնդիր, ենթակա, ստորոգյալ և այլն:

ԲԱՐԴ—մի շարք բաղադրյալ տերմինների մեջ հանդես եկող այս ընդհանուր բաղադրիչը բնորոշում է կազմության տեսակը՝ բարդ անուն, ածական, բայ, թվական, մակբայ, նախադասություն, շաղկապ...:

ԿԱՆՈՆԱՎՈՐ—մի շարք բաղադրյալ տերմինների մեջ հանդես եկող այս ընդհանուր բաղադրիչը բնորոշում է լեզվական այս կամ այն իրողության համապատասխան լինելը տվյալ կանոնին, որը ճանաչված է որպես հիմնական կամ օրինաչափ: Այսպես օրինակ՝ կանոնավոր թայեռ, խոնարհում, հոգնակի, հոլովում, շաբաղասություն...:

ՀԱՄԱԿԱՍ—մի շարք բաղադրյալ տերմինների մեջ հանդես եկող այս ընդհանուր բաղադրիչը բնորոշում է լեզվական տվյալ միավորի ինքնուրույն կամ անկախ լինելը նույն կարգի մյուս

միավորների հարաբերությամբ՝ համադաս բառեր, լրացումներ, նախադասություններ...:

Բ) Ասվեց, որ տերմինաբանական հիշյալ շարքի մի այլ ընդհանուր բաղադրիչը արտահայտվում է գոյականով:

Տեղ(ի)— այս ընդհանուր բաղադրիչով կազմվում են մի շարք բաղադրյալ տերմիններ՝ տեղի բացառական, գործիական, հայցական, պարագա...⁶³,

Ուսումնասիրելով տերմինաբանական տարբեր տիպի շարքերը, կարելի է պարզել գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանական համակարգերին վերաբերվող մի շատ կարևոր հարց ևս. այն է, թե բաղադրիչների ուրում հանդես եկող լեզվաբանական տերմիններից որո՞նք են, որ ավելի շատ (և հետևապես ի՞նչ կանոնավորվածությամբ) մասնակցություն են ցուցաբերում տերմինակազմությանը: Դրանով իսկ, փաստորեն, կարելի է վերհանել լեզվաբանության և նրա տարբեր բնագավառներին պատկանող հիմնական («միջուկային») տերմինները:

ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բաղադրյալ տերմինների (ինչպես նաև բարդ տերմինների) կառուցվածքա-իմաստային առանձնահատկությունը կապված է նաև բաղադրիչների դերառնության բնույթի հետ: Տերմինների գիտականությունն ապահովելու համար կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն բաղադրիչների ձևերի ճիշտ ընտրությունը, այլև դրանց միջև շարահյուսական հարաբերությունների իրական արտացոլումը: Ուստի, այս առումով հետաքրքիր է պարզել, թե շարահյուսական ի՞նչ կարգի հարաբերություններ գոյություն ունեն բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչների միջև:

Հայտնի է, որ բաղադրյալ տերմինների հատկանշական գծերից մեկը բաղադրիչների անտեղափոխելիությունն է: Բաղադրիչները միմյանց հետ կապակցված են որոշակի հաջորդականությամբ (55,125): Սա ամենից առաջ պայմանավորված է հետևողական ստորադասության առկայությամբ (30,134):

Նման կարգի տերմինների մեջ բաղադրիչների տեղափոխությունը կարող է առաջացնել դասակարգողական հատկանիշների,

⁶³ Ի դեպ, նման կարգի ընդհանուր բաղադրիչներով չեն կարող կազմվել տերմինաբանական բնորոշ շարքեր:

հասկացական հարաբերությունների, համակարգայնության, ճշգրտության, ինչպես նաև բաղադրիչների քերականական կապակցելիության խախտում:

Բաղադրյալ տերմինների բոլոր տեսակները երկանդամ շարահյուսական հարաբերություններ արտահայտող կառույցներ են, որոնց կազմում քերականական տեսակետից առանձնանում են գլխավոր և կախյալ (երկրորդական) բաղադրիչներ: Որպես կանոն վերջին անդամն է հանդես գալիս գլխավոր բաղադրիչի դերում, քանի որ հիմնականում դրա մեջ է կենտրոնացված տվյալ անվանման տերմինաբանական էությունը: Բնական է, որ այս կառույցների երկրորդական բաղադրիչները, ի տարբերություն գլխավորների, պետք է արտահայտեն ավելի նեղ իմաստային հարաբերություն (անկախ բաղադրիչների՝ տերմինների և ընդհանուր գործածական բառերի պատկանելու հանգամանքից):

Մեզ հետաքրքրողն այն է, թե՞ բովանդակության պլանում ի՞նչ կարգի հարաբերությունների չեզ են գտնվում գլխավոր և երկրորդական բաղադրիչները:

Բաղադրյալ տերմինների բոլոր կառույցները, անկախ իրենց բաղադրիչների քանակից, գերազանցապես արտահայտում են լրացում և լրացյալի հարաբերություն (այսինքն, բնորոշը լրացական հարաբերությունն է): Նույնպես և բազմանդամ բաղադրյալ տերմինների արտահայտած հարաբերությունների երկանդամությունը պայմանավորված է բաղադրիչների կառուցվածքա-իմաստային հատկանիշներով:

Լրացական հարաբերությունը իրականում արտահայտվում է տվյալ լեզվին բնորոշ շարահյուսական առանձնահատուկ կապերով: Հայերենում բաղադրյալ լեզվաբանական տերմինների մեջ հիմնականում առկա են որոշչական (որոշիչ և որոշյալի) և հատկացական հարաբերություններ:

Դ. Ս. Լոտտեն խոսելով որոշչական հարաբերության մասին, գտնում է, որ այս դեպքում մեծ նշանակություն ունի այն հանգամանքը, թե՞ բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը (մանավանդ որոշիչը) ստացել է իր համապատասխան արտահայտման ձևը, թե՞ ոչ: Այլ խոսքերով այդ բաղադրիչը պետք է ճառավել հստակ արտահայտի հասկացության բնորոշման համար ընտրված հատկանիշը» (56,5):

Որոշչական հարաբերություն արտահայտող բաղադրյալ տերմիններից են՝ դիրֆային ճնշումափոխություն, բեֆալան լեզու, գլխավոր նախադասություն, անկանոն հոլովում և այլն:

Փաստորեն այս կարգի տերմիններն արտահայտում են սեռատեսակային կապեր: Սրանց համար էականը այն է, որ ամբողջ տերմինով և որոշյալ բաղադրիչով բնորոշված հասկացությունը պատկանում է միևնույն դասակարգողական սխեմային: Որոշիչ բաղադրիչը այստեղ միշտ բնորոշում է կամ պետք է բնորոշի տեսակային դասակարգողական հատկանիշ⁶⁴: Որոշյալ բաղադրիչի կոնկրետացումը իրականացվում է որոշիչ բաղադրիչի միջոցով, որը որոշյալ բաղադրիչը հատկացնում է հասկացությունների համակարգին և հենց դրանով դասակարգում է նշանակելին (45,84):

Քննելով բաղադրյալ տերմինների տարբեր կառույցների միջև առկա հարաբերությունների համահնարավոր տեսակները, պարզվում է, որ գլխավորապես ճորոշիչ-որոշյալ հարաբերությունը նկատվում է այնպիսի տերմինների մեջ, որոնք արտահայտում են տերմինաբանական տարբեր կարգի հասկացությունները (55,84):

Հատկացական հարաբերություն արտահայտող բաղադրյալ տերմիններից են՝ լեզվի կառուցվածք, խոսքի մասեր, նախադասությամբ անդամ, ճնշյունի երկարություն, վանկի կենտրոն և այլն:

Ինչպես գիտության մյուս ճյուղերի, այնպես էլ լեզվաբանական տերմինների բաղադրյալ կառույցների մեջ ամենից ավելի բնորոշը որոշական հարաբերությունն է: Վերջինիս կենսունակությունը պայմանավորված է թափանցների բառակազմական շատ կենսունակ տիպերի իմաստային ճկունությամբ, այդ տիպերի միջոցով արտահայտված որակական և հարաբերական հատկանիշների լայն ընդգրկմամբ (53,145—155):

Մասնագետները որոշական հարաբերությամբ արտահայտված երկանդամ բաղադրյալ տերմինները շարահյուսական մակարդակում դիտում են որպես միանդամ, քանի որ դրանց մեջ թառաջին բառը միաձուլվում է երկրորդի հետ որպես մեկ ամբողջ-

⁶⁴ Դ. Ս. Լոտտեն գտնում է, որ բացի սրանից գոյություն ունի նաև տերմինների մի այլ տիպ, որում ականառու կերպով ընդգծվում է ոչ այնքան սեռատեսակային հասկացությունների միջև եղած կապը, որքան դասակարգողական տարբեր սխեմաներին պատկանող հասկացությունների միջև եղած կապը: Այսինքն, տվյալ դեպքում առաջին պլանի վրա է մղվում ոչ թե ամբողջ տերմինի և որոշյալ բաղադրիչի հարաբերությունը, այլ ամբողջ տերմինի ու որոշիչ բաղադրիչի կամ էլ որոշյալ և որոշիչ բաղադրիչների միջև եղած հարաբերությունները (54,745—746):

շուրթուն» (36,44)։ Քանի որ հատկացական հարաբերություն արտահայտող տերմինների մեջ, լրացում-բաղադրիչը պահպանում է իր անկախությունը, ուստի դրանք այս տեսանկյունից համարվում են երկանդամ կառույցներ։

Գիտական լեզվում շարահյուսական հիշյալ կառույցների կիրառության ժամանակ երբեմն անհրաժեշտություն է առաջանում դրանք միմյանցով փոխարինել։

* * *

Չնայած որ տարբեր քանակի բաղադրիչներ ունեցող բաղադրյալ տերմինների շարահյուսական կառուցվածքը միշտ էլ երկանդամ է, բայց այնուամենայնիվ բացի երկանդամ տերմիններից, մյուսների մեջ առկա են նաև շարահյուսական այլ հարաբերություններ։

Խորանալու դեպքում տերմինների այդ կարգի կառույցներում կարելի է ի հայտ բերել ամենատարբեր բնույթի հարաբերություններ։ Պարզ է, որ այստեղ կիսոսվի ամենատարածված և բնորոշ հարաբերությունների մասին։ Իսկ սովյալ դեպքում կարևոր է մի շարք տարբերիչ հատկանիշների ընտրությունը, որով և հնարավոր կլինի շարահյուսական հարաբերության մի տեսակը առանձնացնել մյուսից։

Քանի որ երկուսից ավելի բաղադրիչ ունեցող տերմինների մեջ ամենից ավելի տարածվածը եռանդամ բաղադրյալ տերմիններն են, ուստի և ուսումնասիրությունը կատարենք այդ կարգի կառույցների հիման վրա⁶⁵։ Օգտվելով Դ. Ս. Լոտտենի նշանակումներից, շարահյուսական մակարդակում եռանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ առանձնացնում ենք հետևյալ բաղադրիչները՝ ա) երկրորդային որոշիչ բաղադրիչ (X), բ) առաջնային որոշիչ բաղադրիչ, որն իր հերթին որոշյալի հետ միասին բաղադրյալ կառույցներում կազմում է տերմինի որոշյալ մասը (Y), գ) որոշյալ բաղադրիչ (Z)։

Եռանդամ բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչների միջև շարահյուսական հարաբերությունների (հետևապես և շարահյուսա-

⁶⁵ Նման հարցերին մանրամասն և հատուկ ուսումնասիրությամբ անդրադարձել է Դ. Ս. Լոտտենը, ՏԵՄ ՏԵ։ Այստեղ որոշ չափով հետևելով Լոտտենին, առանձին դեպքում ցուցաբերում ենք այլ մոտեցում։

կան կաղապարների ու տիպերի) առանձնացման ժամանակ նախ և առաջ հարկավոր է պարզել, թե երկրորդական բաղադրիչները ի՞նչ կերպ են կապակցվում (անմիջական-ու անմիջական) գլխավորի հետ: Կախյալ (որոշիչ) բաղադրիչների բնույթը պարզելու համար այս կարգի տերմինները անհրաժեշտության դեպքում թվում է, որ ավելի լավ կլինի վերլուծել ժամանակակից լեզվաբանության մեջ լայն տարածում գտած փոխակերպական եղանակով (խոսքն այն մասին է, թե այդ որոշիչ-բաղադրիչները հնարավոր է փոխարինել լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ գոյություն ունեցող այլ անվանումներով):

Նման սկզբունքներով եռանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ հիմնականում կարելի է առանձնացնել շարահյուսական հարաբերությունների երեք ընդհանուր տիպ:

Շարանյուսական հարաբերությունների առաջին տիպ. այս դեպքում առաջնային որոշիչ բաղադրիչը անմիջականորեն կապակցված է գլխավորին, իսկ երկրորդային որոշիչ բաղադրիչը լրացնում է առաջնայինին: Այսինքն, կարելի է ասել, որ երկրորդային բաղադրիչը միջնորդավորված ձևով է կապված գլխավորին կամ ավելի ճիշտ այն լրացնում է ամբողջ կառույցի որոշյալ մասին (առաջնային որոշիչ բաղադրիչին և գլխավորին): Այս կարգի շարահյուսական հարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ՝ $X \rightarrow (Y \rightarrow Z)$ Օրինակ՝ եռաստիճան $\rightarrow$ (բաղաձայնական $\rightarrow$ համակարգ):

Պարզ է, որ շարահյուսական այս ընդհանուր կառույցում կարելի է առանձնացնել հարաբերությունների մի շարք մասնավոր տեսակներ:

ա) Եռանդամ բաղադրյալ տերմիններ, որոնց բոլոր բաղադրիչների միջև էլ առկա է որոշչական հարաբերություն (այսինքն, ամբողջ կառույցը որոշչական է): Այսպես օրինակ՝ ետադաս $\rightarrow$ (դերբայական $\rightarrow$ դարձված), ինչպես նաև՝ ենթակա երկրորդական նախադասություն, բայական անդեմ ձև և այլն:

բ) Եռանդամ բաղադրյալ տերմիններ, որոնց առաջնային որոշիչ բաղադրիչի և գլխավորի միջև առկա է հատկացական հարաբերություն, իսկ երկրորդային որոշիչ բաղադրիչը ամբողջ կառույցի որոշյալ մասի հետ կապված է որոշչական հարաբերությամբ: Փաստորեն, կարելի է ասել, որ տվյալ դեպքում ամբողջ կառույցը դարձյալ որոշչական է: Այսպես օրինակ՝ երկրորդական $\rightarrow$ (խոսքի $\rightarrow$ մտեր), ինչպես նաև՝ բազմանդամ հոմանիշներ

շարք, բարդ նախադասության պարզեցում, վերաբերական խոսքի մասեր և այլն:

գ) Ծանոթամ բաղադրյալ տերմիններ, որոնց բոլոր բաղադրիչների միջև առկա է հատկացական հարաբերություն (այսինքն, ամբողջ կառույցը հատկացական է): Այսպես օրինակ՝ ածականների→(համեմատության→աստիճաններ), ինչպես նաև՝ լեզվի ձաղորդակցման ֆունկցիա, հնչյունի արտասանության տեղություն, լեզուների խաչավորման տեսություն և այլն:

դ) Ծանոթամ բաղադրյալ տերմիններ, որոնց առաջնային որոշիչ բաղադրիչի և գլխավորի միջև առկա է որոշչական հարաբերություն, իսկ երկրորդային որոշիչ բաղադրիչը ամբողջ կառույցի որոշյալ մասի հետ կապված է հատկացական հարաբերությամբ: Այս դեպքում էլ ամբողջ կառույցը արտահայտում է հատկացական հարաբերություն: Օրինակ՝ պատճառականության→(բայական→կարգ), ինչպես նաև՝ նախադասության երկրորդական անդամներ, ուրիշի ուղղակի խոսք, լեզուների ձևաբանական դասակարգում և այլն:

Շարահյուսական հարաբերությունների երկրորդ տիպ. այս դեպքում որոշիչ բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը անմիջականորեն է կապակցված գլխավորին (որոշյալին): Այսպես, արդի գրական հայերեն բաղադրյալ տերմինի մեջ հանդես եկող երկու որոշիչ բաղադրիչներն էլ անմիջականորեն են կապակցված որոշյալին, որի շնորհիվ էլ այս կառույցը, կարելի է արտահայտել լեզվաբանական տերմինաբանության համակարգում եղած հետևյալ երկանդամ տերմիններով՝ արդի հայերեն և գրական հայերեն:

Ուրեմն, նման կառույց ունեցող տերմինների բաղադրիչների միջև առկա շարահյուսական հարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ՝

$$X_1 X_2 Z^{00},$$

Օրինակ՝ Խոնալեզվային շփական բաղաձայն, ինչպես նաև՝
բայական պարզ ստորոգյալ, բառակազմական երկրորդական ձևավույթներ և այլն: Պարզ է, որ շարահյուսական այս կառույցի համար ամենաբնորոշ հարաբերության տեսակը պետք է լինի որոշչականը:

66 Քանի որ նման կառույցներում հանդես եկող երկու որոշիչ բաղադրիչներն էլ համարյա նույն արժեքն ունեն, ուստի դրանք պայմանականորեն նշանակում ենք X_1 , X_2 և ոչ թե՛ X , y :

Քննությունը ցույց տվեց, որ հիշյալ կառույց ունեցող տերմինների երկու որոշիչ բաղադրիչներն էլ հիմնականում հնարավոր է ազատ փոխակերպման ենթարկել (իհարկե, լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ գոյություն ունեցող այլ տերմիններով): Այսպես, սրդի գրական հայերեն տերմինի բաղադրիչները կարելի է փոխարինել հետևյալ տերմիններով՝ արդի $\Rightarrow$ հին հայերեն և գրական $\Leftarrow$ խոսակցական հայերեն: Նույն կերպ՝ բառակազմական երկրորդական ձևույթներ՝ բառակազմական $\Leftarrow$ բառաճարակերական և երկրորդական $\Rightarrow$ հիմնական ձևույթներ և այլն:

Շարահյուսական հարաբերությունների երրորդ տիպ. այս դեպքում որոշիչ բաղադրիչները միասին են կապակցվում գլխավորին (այսինքն, այդ բաղադրիչները ամբողջ կառույցի որոշիչ մասն են կազմում): Նման հարաբերությունը պայմանականորեն կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ՝ $(X \rightarrow Y) \rightarrow Z$: Օրինակ՝ (շեզոֆ $\rightarrow$ սեռի) $\rightarrow$ բայ, ինչպես նաև՝ սատեմ խմբի լեզու, միջին բարձրացման ճնշյուն, բարձր աստիճանի ձայնդարձ, առաջնային շարքի ձայնավոր, բաց վանկի օրենք և այլն:

Օրինակներից երևում է, որ շարահյուսական նման կառույց ունեցող տերմինների համար բնորոշն այն է, որ կախյալ բաղադրիչները միմյանց հետ կապակցվում են որոշչական, իսկ գլխավորի հետ՝ հատկացական հարաբերությամբ: Իհարկե, տվյալ դեպքում հնարավոր է, որ կախյալ բաղադրիչներն էլ կապակցվեն հատկացական հարաբերությամբ: Այսպես՝ (խոսքի $\rightarrow$ մասերի) $\rightarrow$ փոխանցում, ձայնավորների ներդաշնակության օրենք և այլն:

Շարահյուսական այս ընդհանուր կառույց ունեցող տերմինների կախյալ բաղադրիչները չեն կարող առանձին կապակցվել գլխավորի հետ: Այսպես, չենք կարող ասել ոչ «միջին ճնշյուն», ոչ էլ՝ «բարձրացման ճնշյուն» (միջին բարձրացման ճնշյուն):

Բաղադրյալ տերմինների շարահյուսական հարաբերությունների այս համառոտ քննությունից մի անգամ ևս գալիս ենք այն համոզման, որ ամեն դեպքում էլ բնորոշը և կենսունակը որոշչական կապակցությունն է՝ թե՛ երկանդամ, թե՛ եռանդամ բաղադրյալ տերմինների մեջ, ինչպես նաև դրանց տարբեր կառույցներում:

ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՏՐԱՄԱՔԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Քանի որ գիտական տերմինների առանձնահատուկ կողմերից մեկը հասկացության հետ եղած կապն է, ուստի հետաքրքիր է

բաղադրյալ տերմինները վերլուծել տրամաբանական տեսանկյունից: Այսինքն, պարզել, թե այս կարգի տերմինները ի՞նչպիսի կառուցվածք ունեն տրամաբանական տեսանկյունից (տերմինա-վորված հասկացության տեսակները), ի՞նչ դեր ունի տերմինի հիմքում ընկած հասկացություններից յուրաքանչյուրը, ո՞րն է հասկացության բովանդակությունը և նման կարգի այլ հարցեր:

Ասվեց, որ բաղադրյալ տերմիններն անկախ իրենց կազմում եղած բաղադրիչների քանակից երկանդամ շարահյուսական հարաբերություններ արտահայտող կառույցներ են: Այսինքն, որոշչային կապակցության կազմի մեջ մտնում են որոշյալ և որոշիչ բառեր: Սրանցից յուրաքանչյուրին համապատասխանում է որոշակի հասկացություն, իսկ ամբողջ բառակապակցությանը՝ հասկացությունների կապակցություն: Այսպես, բայական ստորագյալ բաղադրյալ տերմինի բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը բնորոշում է առանձին հասկացություն, այն է «բայական» և «ստորոգյալ», իսկ տերմինն ամբողջությամբ՝ մի նոր հասկացություն: Ինչպես այս տերմինի, այնպես էլ բոլոր կարգի բաղադրյալ տերմինների որոշյալ բաղադրիչով (ստորագյալ) բնորոշված հասկացությունը հասկացությունների կապակցության (բաղադրյալ ստորոգյալ) հիմքն է, գլխավոր տարրը: Որոշիչ բառով («բայական») բնորոշված հասկացությունն արտացոլում է ինչ-որ հատկանիշ: Ընդունելով Ն. Մ. Գոգերի բնորոշումները, մենք ևս հասկացություններից առաջինը կոչում ենք «հիմք-հասկացություն», իսկ երկրորդը՝ «որոշիչ-հասկացություն» (12,50): Սրանք, փաստորեն, սեռի և տեսակային տարբերության գործառնությամբ օժտված հասկացություններ են: Հիմքը («ստորոգյալ») ցույց է տալիս որոշչային կապակցության մեջ արտացոլված դասը, իսկ մյուս հասկացությունը («բայական») սահմանափակում է այդ դասը, նրանից առանձնացնում է մեզ հետաքրքրողը (տվյալ դեպքում՝ «բայական» և ոչ թե ասենք՝ «անվանական»):

Բաղադրյալ տերմինների բովանդակության պլանի քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք կերտված են սեռային հասկացության հետևողական սահմանափակմամբ: Այսինքն, այս կառույցում յուրաքանչյուր նոր բաղադրիչ արտահայտում է տեսակային հասկացության գաղափար: Այսպես, ընդհանուր պատմական ֆեյդալիզմի տերմինը կերտված է ֆեյդալիզմի տերմինի հիման վրա, վերջինիս բովանդակության հետևողական սահմանափակմամբ:

Բաղադրյալ տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունների բովանդակությունը փոխվում է ըստ հասկացության ծավալի և բովանդակության հակադարձ հարաբերության օրենքի: Այսպես, պարզ է, որ նույնը չեն ստորոգյալ և բայական ստորոգյալ տերմիններով բնորոշված հասկացությունների բովանդակությունը և ծավալը:

Հիմք-հասկացությանը ավելացնելով մի ինչ-որ որոշիչ, արդյունքում կունենանք նոր հասկացություն, որը միացնում է միայն այդ երկու կարգի հասկացությունների բովանդակության մեջ մտնող հատկանիշները: Կապակցությանը կցելով նորանոր որոշիչներ, դրանով իսկ մենք ավելացնում ենք բաղադրյալ տերմինների հիմքում ընկած ամբողջ հասկացության բովանդակությունը կազմող հատկանիշների քանակը: Այսպես, «հնչյուն» հասկացությանը կցելով մի շարք որոշիչներ (օրինակ՝ ձայնավոր հնչյուն, առաջնային շարքի ձայնավոր, վերին բարձրացման առաջնային շարքի ձայնավոր), տեսնում ենք, որ անընդհատ ավելանում է ամբողջ կապակցության բովանդակության մեջ մտնող հատկանիշների քանակը (ձայնավոր, առաջնային շարքի, վերին բարձրացման): Եվ բազմանդամ բաղադրյալ տերմինների իմաստը ըմբռնելու համար, բնական է, որ ճիշտ պատկերացում պետք է ունենանք առանձին բաղադրիչների հիմքում ընկած հասկացությունների մասին: Այսպես, հասկանալու համար ստորին բարձրացման առաջնային շարքի փակ ձայնավոր կապակցությունը, նախ պետք է պարզել «փակ ձայնավոր», «առաջնային շարք», «ստորին բարձրացում» հասկացությունները բնորոշող տերմինների իմաստը: Այսինքն, սովյալ կապակցությունը պետք է ենթարկել անմիջական բաղադրիչների վերլուծության:

Պարզ ընդարձակ նախադասություն, բայական բաղադրյալ ստորոգյալ և այլ կարգի բաղադրյալ տերմինների կազմի մեջ մտնող որոշիչները բնորոշում են միմյանց հարաբերությամբ տրամախալվող հասկացություններ: Դրանցից յուրաքանչյուրը կապակցության՝ մնացած մասի հարաբերությամբ գլխավորապես նույն դերն է կատարում, ինչ որ հիմքի հարաբերությամբ: Ընդ որում, որոշիչներից յուրաքանչյուրի ծավալը մասնակիորեն է համատեղվում առանձին կապակցության մնացած բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի հետ:

Պարզ է, որ բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչների հիմքում ընկած հասկացությունները պետք է առաջին հերթին լինեն

համատեղելի, քանի որ անհամատեղելի հասկացությունները որոշչային կապով չեն կարող միանալ...» (12,53)։ Ինչ վերաբերում է անհամատեղելի հասկացությունների քերականական միացմանը, ապա այն հնարավոր է, որ իրականանա, բայց արդյունքում կունենանք ոչ ճշգրիտ, ոչ իրական (կեղծ) հասկացություն բնորոշող կապակցություն։ Բացի անհամատեղելի հասկացություններից, բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչների հիմքում ընկած հասկացությունները չպետք է լինեն նույնական։ Հիմնական հասկացությանը ծավալով և բովանդակությամբ նույնական որոշչի կցումը ո՛չ որևէ բան է առանձնացնում նրանից, ո՛չ էլ որևէ բան է ավելացնում նրան։ Փաստորեն, տվյալ դեպքում կունենանք կրկնաբանության տիպիկ նմուշ։

Այսպիսով, բաղադրյալ հասկացության ճշգրտության նախապայմանը տրամաբանական երկու ընդհանուր սկզբունքների (հակասությունից և կրկնաբանությունից զերծ լինելը) պահանջների պահպանումն է (12,56)։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ռեղիմենուր տեսական գրականություն

1. Մ. Արևիյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
2. Էդ. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1967:
3. Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969:
4. Գ. Սևվակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:
5. Ա. Սուրիաշյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1971:
6. Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, ՀՊՄԻ ԳԱ, Հայոց լեզվի բաժին, № 2, 1967, էջ 17—161:
7. О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.
8. Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, М., 1965.
9. Л. А. Булаховский, Введение в языкознание (часть II), М., 1953.
10. В. В. Виноградов, Русский язык (грамматическое учение о слове), М.—Л., 1947.
11. Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика. Курс лекции (для вузов), М., 1954.
12. Н. М. Годер, О логической структуре понятия, выраженного словосочетанием. Логико-грамматические очерки. М., 1961, стр. 49—58.
13. Л. Ельмслев, Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? НЛ, вып. 2, М., 1962, стр. 117—136.
14. М. Н. Захарова, О некоторых вопросах словотворчества, УЗ Қишисев., гос. ун-та, вып. I (филологический), 1962, стр. 23—29.
15. Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии. УЗ ЛГУ № 198. Серия филологических наук, вып. 24. Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. Л., 1956, стр. 200—224.
16. К. А. Левковская, О принципах структурно-семантического анализа языковых единиц (на материале немецкого языка). ВЯ, 1957, № I, стр. 41—45.
17. К. А. Левковская, Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962.
18. Общее языкознание (внутренняя структура языка). М., 1972.
19. С. И. Ожегов, О структуре фразеологии. ЛС, вып. II, 1957, стр. 31—53.
20. А. А. Реформатский, Введение в языковедение. М., 1967.
21. Ю. В. Рождественский, О современном строении языкознания, ВЯ, 1965, № 3, стр. 60—69.
22. Л. В. Сахарный, О двух уровнях синхронного словообразовательного анализа. Вопросы методологии и методики лингвистических исследований. Уфа, 1966, стр. 158—162.

23. *Н. Е. Торопцев*, Лексическая мотивированность. УЗ ОГПИ, том 22 (историко-филологический факультет), Орел. 1964, стр. 3—178.
24. *Н. М. Шанский*, Очерки по русскому словообразованию, М., 1968.

ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) ընդհանուր դրականություն

25. էդ. Աղայան, *Տերմինաբանության մի քանի խնդիրների մասին*, ՀԳ, 1971, № 1, էջ 85—96.
26. Կ. Զանովյան, *Հայոց լեզվի տերմինաբանության զարգացման հարցերի քննարկումը*, ՀԳ, 1971, № 9, էջ 93—98.
27. Ա. Սուգիայան, *Հայերեն տերմինները և նրանց հոմանիշության հարցը*, ԲՆԸ, 1969, № 3, էջ 96—110.
28. Յ. Տաշեան, *Բառախոսական դիտողություններ հայերէն դիտական լեզուի մասին*, Վիեննա, 1926.
29. *Е. И. Амосенкова*, Некоторые принципы обозначении технических терминов в современном французском языке. АДК, Л., 1953.
30. *Н. Д. Андреев, В. Л. Замбжицкий*, Именное словообразование в спортивной терминологии. Развитие современного русского языка, М., 1963, стр. 119—135.
31. *С. М. Барак*, Терминологическая лексика. Ее место в словарном составе языка (на материале современной английской терминологии железнодорожного транспорта). АДК, Л., 1955.
32. *М. Г. Бергер*, Лингвистическое требование к термину. РЯШ, 1965, № 3, стр. 64—68.
33. *С. Д. Береснев*, О терминологической фразеологии. Сб. работ Свердл. гос. мед. ин-та, вып. 29. Вопросы частной лингвистики, 1960, стр. 126—136.
34. *С. М. Бурдин*, Роль М. В. Ломоносова в создании естественнонаучной терминологии в русском литературном языке. АДК, М., 1962.
35. *В. В. Виноградов*, Вступительное слово (на совещании по вопросам терминологии 1959 г.). ВТ, М., 1961, стр. 3—10.
36. *Г. О. Винокур*, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ, 1939, т. V, стр. 3—54.
37. Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания (сборник). М., 1961.
38. *Б. Н. Головин*, О некоторых задачах и тематике исследования научной и научно-технической терминологии. УЗ Горьковского гос. ун-та, вып. 114. Серия лингвистическая. 1970, стр. 17—25.
39. *В. П. Даниленко*, Как создаются термины? РР, 1967, № 2, стр. 37—64.
40. *О. М. Добровольский-Доливо*, Французская военная терминология, источники и пути ее образования. АДК, М., 1954.

41. Кам работать над терминологией. Основы, методы. Пособие составлено по трудам Д. С. Лотте и Комитета научно-технической терминологии АН СССР. М., 1968.
42. Л. А. Капанадзе, О понятиях «термин» и «терминология». Развитие лексики современного русского языка. М., 1965, стр. 75—85.
43. Л. А. Капанадзе, Терминологическая лексика в общелитературном языке. РЯШ, 1965, № 3, стр. 68—71.
44. Р. Ю. Кобрин, Опыт лингвистического анализа терминологии. АДК, Горький, 1969.
45. А. Н. Кожин, О характере отношений в терминированных устойчивых выражениях. УЗ МОПИ им. Н. К. Крупской, том 160. Русский язык, вып. II, стр. 71—115.
46. В. В. Кондрашев, К вопросу об изучении номенклатуры в советском языкознании. Труды Самаркандского гос. ун-та, вып. 204, стр. 74—91.
47. В. Н. Костров, Языковеды должны изменить свое отношение к терминологической работе (письмо в редакцию). ВЯ, 1959, № 2, стр. 127—130.
48. Н. Л. Кузькин, К вопросу о сущности термина. Вестник ЛГУ, № 20. Серия истории, языка и литературы, вып. 4, 1962, стр. 136—146.
49. Л. Л. Кутина, Формирование терминологии физики в России. Период предломоносовский: первая треть XVIII века. М.—Л., 1966.
50. Г. А. Лаврентьева, Связь классификаций, определений и терминов в технической терминологии. ИАН ОТН, 1952, № 7, стр. 1061—1076.
51. Н. Н. Левицкий, Двучленные термны-словосочетания с препозитивным определением (на материале американской военно-уставной терминологии). АДК, М., 1954.
52. К. А. Левковская, О некоторых особенностях терминологии (на материале немецкого языка). ТИЯ, т. 9, 1959, стр. 355—387.
53. К. А. Левковская, Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии. М., 1960.
54. Д. С. Лотте, Образование системы научно-технических терминов. 1. Элементы термина, ИАН ОТН, 1948, № 5, стр. 727—754.
55. Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961.
56. Д. С. Лотте, Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М., 1969.
57. Д. С. Лотте, Краткие формы научно-технических терминов. М. 1971.
58. Место терминологии в системе современных наук (научный симпозиум. тезисы докладов и сообщений). М., 1970.
59. А. И. Моисеев, О языковой природе термина. ЛПНТТ, М., 1970. стр. 127—138.
60. В. В. Налимов, Э. М. Мухоменов, К вопросу о логико-лингвистическом анализе языка наук, ПСЛ-1971, М., 1972. стр. 534—554.
61. А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология? ВТ, М., 1961, стр. 46—54.

- 62 А. А. Реформатский, Термин как член лексической системы языка. ПСЛ—1967, М., 1968, стр. 103—125.
- 63 А. А. Санкин, Конструкция «прилагательное + существительное» в англоязычной технической литературе (на материале радиотерминологии). АДК, М., 1952.
- 64 А. А. Санкин, О характерных чертах составных терминов типа «прилагательное+существительное» в английском языке. УЗ I МГПИИЯ, 1959, т. 9, стр. 161—179.
- 65 Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Материалы симпозиума—рефераты и аннотации, часть 1—2 МГУ, 1971.
- 66 В. Н. Семичев, Продуктивные модели терминологического словообразования (на материале литературоведческой терминологии). УЗ Моск. ордена Трудового Красного Знамени гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина, № 296. Современный русский язык, М., 1968, стр. 160—174.
- 67 В. Н. Семичев, Вопросы терминологического словообразования (на материале терминологии литературоведения) АДК, М., 1968.
- 68 Э. Ф. Скороходько, Систематичность в терминологии. Проблемы государственной стандартизации терминов в СССР. Сборник статей по материалам конференции. М., 1968, стр. 32—58.
- 69 Н. К. Сухов, Об основных направлениях современной терминологической работы в технике. ВТ, М., 1961, стр. 71—83.
- 70 А. М. Терпигорев, Об упорядочении технической терминологии. ВЯ, 1953, № 3 стр. 71—76.
- 71 Е. Н. Толикина, О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы. Проблемы фразеологии (исследования и материалы). М.—Л., 1964, стр. 150—172.
- 72 Е. Н. Толикина, Термин в литературном языке. Нормы современного литературного словоупотребления. М.—Л., 1966, стр. 43—65.
- 73 В. Н. Ульянов, Немецкая авиационная терминология. АДК, М., 1956.
- 74 А. Д. Хаютин, Общественно-политическая терминология Жан-Жака Руссо в свете современного понимания термина. АДК, Калинин, 1970.
- 75 М. К. Шарашова, К разграничению терминов и номенклатурных единиц. УЗ Калининского гос. пед. ин-та, т. 66, ч. 1. Очерки по русскому языку. 1969, стр. 75—81.

բ) Լեզվաբանական տերմինաբանական գրականություն

76. Ա. Մուրադյան, Հոնարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի փրականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971.
77. Կ. Սեփակ, Խոսքի մասերի կամմունքը, ԵՊՀ ԳԱ, 1939, հ. 11, էջ 189—244.
78. Օ. С. Ахманова, К вопросу об основных понятиях метаязыка лингвистики. ВЯ, 1961, № 5, стр. 115—121.
79. О. С. Ахманова, В. В. Веселитский, О современной лингвистической терминологии (письмо в редакцию). ЛС, вып. V, 1962, стр. 167—168.

- 80 М. А. Балабан, О грамматической терминологии (письмо в редакцию). ИЯШ. 1956, № 1, стр. 98—101.
- 81 Е. А. Бокарев, Вступительное слово (доклад, секция лингвистической терминологии). ВТ, 1961, стр. 163—166.
- 82 Б. Н. Головин, О минимально-достаточном определении слова. УЗ Горьковского гос. ун-та, вып. 52, 1961, стр. 397—406.
- 83 П. Ивич, К проблеме лингвистической терминологии и условных обозначений в славянских языках. ВЯ, 1963, № 1, стр. 18—28.
- 84 А. В. Исаченко, Некоторые вопросы лингвистической терминологии, в частности славянской. ИАН ОЛЯ, т. XX., вып. 1, 1961, стр. 44—53.
- 85 А. В. Исаченко, Термин-описание или термин-название? Славянская лингвистическая терминология (сборник статей I). София, 1962, стр. 19—25.
- 86 И. А. Кузнецов, О лингвистической терминологии и лингвистических формулировках. Вопросы английского и немецкого языкознания (материалы научной конференции вузов Урала). Уфа, 1962, стр. 111—123.
- 87 Н. Б. Кузьмина, Морфолого-семантический очерк русской терминологии языкознания. АДК, Минск, 1971.
- 88 Э. Н. Левит, К вопросу о пополнении словарного состава французского языка. УЗ I МГПИИЯ, т. 10, 1956, стр. 137—150.
- 89 Ю. С. Маслов, О некоторых расхождениях в понимании термина «морфема». УЗ ЛГУ, № 301, Серия филолог. наук, вып. 60, 1961, стр. 140—152.
- 90 В. С. Минавичев, Фонетическая терминология в трудах И. А. Бодуэна де Куртене. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М., 1964, стр. 7—30.
- 91 И. И. Ревзин, Некоторые замечания о методах введения математических терминов в лингвистику. Славянская лингвистическая терминология (сборник статей I). София, 1962, стр. 57—62.
- 92 И. И. Ревзин, О логической форме лингвистических определений (на примере определения морфемы). Применение логики в науке и технике, М., 1960, стр. 140—148.
- 93 А. А. Реформатский, «Словарь лингвистики пражской школы» (рецензия). ВЯ, 1961, № 3, стр. 126—129.
- 94 Т. Н. Солдатова, Словосочетание в функции терминов (на примере построения грамматических терминов). Ставропольский гос. пед. ин-т. Конференция по итогам выполнения планов научно-исследовательской работы за 1958/59 учебный год. Тезисы докладов, вып. 1, Гуманитарные науки, 1960, стр. 44—48.
- 95 И. А. Субботина, Пути и тенденции развития грамматической терминологии современного немецкого языка. УЗ I МГПИИЯ, т. 39, 1968, стр. 214—229.
- 96 Р. М. Трифонова, К определению термина (на материале лингвистической терминологии). Материалы и тезисы XV итоговой научн. конференции (Оренбург. гос. пед. ин-т). 1967, стр. 107—108.

- 97 Р. М. Трифонова. О месте мотивированных и немотивированных терминов (на материале грамматической терминологии). Материалы к тезисы докладов XV итоговой научной конференции (Оренбургский пед. ин-т). 1967, стр. 108—109.
- 98 А. Б. Шапиро, Пражское совещание по вопросам лингвистической терминологии (состоявшееся в Праге с 11 по 15 марта 1960). ИАН ОЛЯ, т. XIX, вып. 5, 1960, стр. 443—445.
- 99 А. Б. Шапиро, Второе совещание членов лингвистической секции международной терминологической комиссии при международном комитете славистов (хроника). ИАН ОЛЯ, т. XXI, вып. 4, 1962, стр. 372—375.
- 100 Р. О. Якобсон, Круговорот лингвистических терминов. «Фонетика, Фонология. Грамматика», М., 1971, стр. 384—387.

ՐԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

- 101 Մ. Հաղարյանից, Հայ-սովետական լեզվաբանական բառարան (ձեռագիր իրավունքով), Երևան, 1963:
- 102 Օ. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1969.
- 103 Я. Вахек, Лингвистический словарь пражской школы (перевод И. А. Мельчука и В. З. Сапникова, под редакцией и с предисловием А. А. Реформатского). М., 1964.
- 104 Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960.
- 105 А. Л. Трахтеров, Английская фонетическая терминология, М., 1962.
- 106 Э. Хэмп, Словарь американской лингвистической терминологии (перевод под редакцией и с предисловием В. И. Звегинцева) М., 1964.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԳՋ ԺՀՏՀ — Գ. Զեմելյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:
- ԷԱ ԺՀՀԽ — Էդ. Ազյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:
- ԷԱ ՀՔ ՀԼ — Էդ. Ազյան, Հ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու (դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 5—6-րդ դասարանների համար), Երևան, 1971:
- ՀՔ ԱՀՔԽՏ — Հ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բալի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:
- ՀՕ ԱԺՀ — Հ. Օհանյան, Ածականը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962:
- ՄԱ ԱՔ — Մ. Արեգյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906:
- АДК—Автореферат кандидатской диссертации.
- ВТ—Вопросы терминологии. Материалы всесоюзного терминологического совещания (сборник). М., 1961.
- ВЯ—Вопросы языкознания.
- ИАН ОЛЯ—Известия АН СССР. Отделение литературы и языка.
- ИАН ОТН—Известия АН СССР. Отделение технических наук.
- ИРТ—Исследования по русской терминологии. М., 1971.

ИЯШ—Иностранные языки в школе.

ЛПНТТ—Лингвистические проблемы научно-технической терминологии (сборник. М., 1970).

ЛС—Лексикографический сборник.

ПСЛ—Проблемы структурной лингвистики (сборник).

ПЯНТ—Проблемы языка науки и техники. М., 1970.

РЯШ—Русский язык в школе

СПТНТ—Современные проблемы терминологии в науке и технике. М., 1969.

ТИЯ—Труды Института языкознания АН СССР.

ТН—Терминология и норма, М., 1972.

Труды МИФЛИ—Труды Московского института истории, философии и литературы.

УЗ ЛГУ—Ученые записки Ленинградского гос. ордена Ленина университета им. А. А. Жданова. Серия филологических наук.

УЗ I МГПИИЯ—Ученые записки I Московского гос. педагогического института иностранных языков.

УЗ МГУ—Ученые записки Московского гос. университета.

УЗ МОПИ—Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской.

УЗ ОГПИ—Ученые записки Орловского гос. педагогического института.

Բ ՈՎ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՎԻ ԲԱՌԱԿԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ռ. Ն. Շալունց, Համանուն բառերը ժամանակակից ճայեցեանում . . .	5
Առաջաբան	5
Բառական համանունության ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ . . .	7
Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենի համակարգում . . .	28
Համանուն բառերի դասակարգումը և նրանց տիպերը	52
Բառական համանուններ	59
Բառաքերականական համանուն բառերը	68
Խառը համանունները	72
Համառոտագրություններ	75

Ռ. Խ. Մկրտչյան, Բարդ բառերի դասակարգումը և նրանց բաղադրիչների իմաստային փոխճարտարությունը ժամանակակից ճայեցեանում . . .	77
Առաջաբան	77
Բարդ բառերի դասակարգումը, նրանց կառուցվածքային և իմաստային վերլուծությունը	83
Համադրական բարդություններ	89
Վերլուծական բարդ բառեր	91
Բարդ բառերի կառուցվածքային վերլուծությունը	104
Համադաս բաղադրիչներով բարդություններ	116
Ստորադաս բաղադրիչներով բարդություններ	126
Բազմաձևույթ բարդ բառերի բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունները	153
Համառոտագրություններ	158

ԿԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵՋՎԻ ԵՎ ՈՃԻ ՀԱՐՑԵՐ

Հ. Գ. Հակոբյան, Պարբերությունը Դ. Դեմիդենյանի պատմվածքներում . . .	159
--	-----

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՎԻ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Լ. Հ. Ղազանչյան, Հայերեն լեզվաբանական տերմինների ճամկարգային—կառուցվածքային վերլուծություն	200
Ներածություն	200
Տերմինաբանության տեսության մի թանի հարցեր	205
Լեզվաբանական տերմինների համակարգային և իմաստային վերլուծություն	228

Լեզվաբանական տերմինների կառուցվածքա-իմաստաբանական վերլուծություն	270
Պարզ (միաբառ) տերմիններ	275
Բարդ-բազադրյալ տերմիններ	298
Բազադրյալ (բառակապակցական) տերմիններ	299
Դրականության ցանկ	329
Համառոտագրություններ	334